

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ,
ТУРИЗАМ И ХОТЕЛИЈЕРСТВО

Mr Миодраг Велојић

**ЕТНОДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
СТАРЕ ПЛАНИНЕ
У ФУНКЦИЈИ ТУРИЗМА**

- ДОКТОРСКА ТЕЗА -

Нови Сад, 2011.

*„ Ој, леле, Стара планино,
често сам по теб одио,
ајдучки барјак носио,
ајдучке чете водио ...“*

*почетни стихови лирске народне песме
„ Ој, леле, Стара планино...“*

ПРЕДГОВОР

Стару планину сам заволео од онда када сам се први пут прошетао њеним цветним ливадама, када сам први пут сагледао њену тајанствену унурашњост и попео се на њене високе врхове, до тада горде и поносне планине, а сада већ побеђене и освојене. Годинама сам се затим, као планинар, све изнова враћао њеним прекрасним лепотама све док нисам упознао сваки њен камен, сваку стазу, путељак, сва насеља и становнике. Временом сам постао и њен саставни део. Па и данас када кренем ка њеним висовима, стазама и богазама, говорим скоро правдајући се: „Идем да пронађем себе“.

На Старој планини се много и дуго памти. За то постоје најмање два разлога. Са једне стране је то што се често гине, јер смрт не бира оне који кратко памте, а дуги, што овде мука сусстиже муку, страх страх, подвиг подвиг, а свака нова мука и невоља, сваки страх и нови подвиг чини се већи од ранијег, па себи направи толико места у сећању да оном старијем, можда и већем, не остави скоро ништа. Због тога сам се и ја одлучио да напишем овај рад, да се запамћено забележи, да остану трагови и сећања о животу старопланинаца, о њиховим мукама, њиховим тежњама за животом, о њиховој култури. И зато сам, загледан у магле планина и времена, ма колико данас било тесно погледу и мрачно пред очима, представио на једном једином месту све оно што она има на себи и изнутра, из времена данашњег и времена које се више не може видети.

Пре више од десет година почео сам да остављам трагове о њеним становницима и напуштеним насељима ређајући наслове („Репушница, село којега више нема“, Становништво Старе планине – Буџак, Становништво Старе планине – Заглавак, Становништво Старе планине – Забрђе, Насеља Старе планине – Габровница ...) увек изнова схватајући да нешто ваља учинити одмах, док још има енергије и живота на овој планини, како нам труд не би био узалудан и супротан и како се треба окренути будућности која ће ваљда умети да не убуђа знање о нама, као што смо ми из дубоких наслага времена ископали знање о њима, и која ће ваљда умети да се не омами влагом и кишном оморином на земљи чувајући ово наше писаније које јој остављамо у наслеђе и аманет.

Један мој пријатељ је једном приликом рекао да је „свет стубиште по коме је распоређено све оно што у њему обитава, а пењање у вечност је људска тегоба на њему, јер ништа се не може само и једино, и за свакога створа је потребан пар“. Због тога сам и ја захвалан свим људима који су ми помогли да напишем овај рад, најпре члановима породице који су ме стално пратили на свим мојим истраживањима по непрегледним балканским гудурама и који су трпели све моје хирове и лутања која, морам признати, некада и нису била науке ради; свим мојим старопланинцима који су се трудили да из дубина својих сећања извуку делиће мозаика које сам се трудио записати и забележити; свим мојим пријатељима без којих се не могу ни замислити моја путовања и истраживања и свим мојим професорима без којих сигурно не бих могао нешто овако написати, сложити и за поколења оставити.

И зато, након шетње мојим непрегледним старопланинским висинама стадох на земљу цео, и телом и погледом, јер разабрах како није важно да ли човек високо или ниско гледа - већ шта оставља иза себе и на којој висини мисли.

Аутор

САДРЖАЈ

УВОД	1
МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА	2
СТАР ПЛАНИНА	3
ВЕЛИЧИНА, ГРАНИЦЕ, НАЗИВ И ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ	3
ТУРИСТИЧКО-САОБРАЋАЈНИ ПОЛОЖАЈ	6
ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	7
ГЕОЛОШКО-ГЕОМОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	7
КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	18
ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	20
ПЕДОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	25
БИОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	25
<i>БИЉНИ СВЕТ</i>	26
<i>ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ</i>	29
<i>ПАРК ПРИРОДЕ СТАРА ПЛАНИНА</i>	
<i>И ЗАШТИЋЕНИ ПРИРОДНИ РЕЗЕРВАТИ</i>	31
АНАЛИЗА ПРИРОДНИХ УСЛОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА	33
ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	34
ИСТОРИЈАТ КРАЈА	34
СТАНОВНИШТВО	46
<i>КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА</i>	53
<i>СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА</i>	58
ДОМАЋИНСТВА	66
НАСЕЉА НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ	68
НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ТИМОК	69
<i>ВИТКОВАЦ</i>	69
<i>ВРАТАРНИЦА</i>	71
<i>ГОРЊЕ ЗУНИЧЕ</i>	73
<i>ДОЊЕ ЗУНИЧЕ</i>	74
<i>ЈАКОВАЦ</i>	76
<i>ЈЕЛАШНИЦА</i>	77
<i>МАЛИ ИЗВОР</i>	79
<i>МИНИЋЕВО</i>	81
<i>НОВО КОРИТО</i>	83
<i>ОШЉАНЕ</i>	85
<i>ПЕТРУША</i>	87
<i>ПРЛИТА</i>	88
<i>СЕЛАЧКА</i>	91
НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ЗАГЛАВАК	94
<i>АЛДИНАЦ</i>	94
<i>БАЛИНАЦ</i>	96
<i>БЕРЧИНОВАЦ</i>	98
<i>ВИДОВАЦ</i>	100
<i>ГОРЊА КАМЕНИЦА</i>	101
<i>ГОРЊА СОКОЛОВИЦА</i>	104

<i>ГРАДИШТЕ</i>	105
<i>ДЕЈАНОВАЦ</i>	107
<i>ДОЊА КАМЕНИЦА</i>	110
<i>ДРВНИК</i>	112
<i>ЖУКОВАЦ</i>	114
<i>КАНДАЛИЦА</i>	116
<i>ЛОКВА</i>	118
<i>ПАПРАТНА</i>	120
<i>ПРИЧЕВАЦ</i>	122
<i>РАДИЧЕВАЦ</i>	124
<i>РЕПУШНИЦА</i>	126
<i>СТАРО КОРИТО</i>	129
<i>ТРГОВИШТЕ</i>	131
<i>ШАРБАНОВАЦ</i>	134
<i>ШТИТАРАЦ</i>	136
<i>ШТРБАЦ</i>	138
<i>НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ БУЦАК</i>	140
<i>АЛДИНА РЕКА</i>	140
<i>БАЛТА БЕРИЛОВАЦ</i>	141
<i>ВРТОВАЦ</i>	144
<i>ГАБРОВНИЦА</i>	146
<i>ИНОВО</i>	149
<i>ЈАЛОВИК ИЗВОР</i>	150
<i>ЈАЊА</i>	152
<i>КАЛНА</i>	154
<i>РАВНО БУЧЈЕ</i>	157
<i>СТАЊИНАЦ</i>	158
<i>ТАТРАСНИЦА</i>	160
<i>ЋУШТИЦА</i>	162
<i>ЦРНИ ВРХ</i>	163
<i>ШЕСТИ ГАБАР</i>	164
<i>НАСЕЉА ИЗМЕЂУ МИКРОРЕГИЈА БУЦАК, ВИСОК И ПОНИШАВЉЕ</i>	167
<i>БАЗОВИК</i>	167
<i>БАСАРА</i>	169
<i>ВИТАНОВАЦ</i>	171
<i>ДОБРИ ДО</i>	173
<i>КОЗЈА</i>	175
<i>КУМАНОВО</i>	177
<i>МИРАНОВАЦ</i>	179
<i>МИРАНОВАЧКА КУЛА</i>	181
<i>МИРКОВЦИ</i>	182
<i>НИШОР</i>	184
<i>ОРЕОВИЦА</i>	186
<i>ОРЉА</i>	188
<i>ПАЈЕЖ</i>	189
<i>РАГОДЕШ</i>	191
<i>РУДИЊЕ</i>	193
<i>СОПОТ</i>	195
<i>ТЕМСКА</i>	197

<i>ЦЕРОВА</i>	200
<i>ШУГРИН</i>	202
НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ВИСОК	204
<i>БЕЛА</i>	204
<i>БОЉЕВ ДО</i>	206
<i>БРАЋЕВЦИ</i>	207
<i>БРЛОГ</i>	209
<i>ВИСОЧКА РЖАНА</i>	210
<i>ВЛКОВИЈА</i>	212
<i>ГОРЊИ КРИВОДОЛ</i>	213
<i>ГОСТУША</i>	214
<i>ДОЈКИНЦИ</i>	216
<i>ДОЊИ КРИВОДОЛ</i>	218
<i>ЗАСКОВЦИ</i>	219
<i>ИЗАТОВЦИ</i>	221
<i>ЈЕЛОВИЦА</i>	223
<i>КАМЕНИЦА</i>	224
<i>КОПРИВШТИЦА</i>	226
<i>ПАКЛЕШТИЦА</i>	228
<i>ПОКРЕВЕНИК</i>	230
<i>РОСОМАЧ</i>	232
<i>РСОВЦИ</i>	234
<i>СЕНОКОС</i>	236
<i>СЛАВИЊА</i>	237
<i>ТОПЛИ ДО</i>	239
НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ЗАБРЂЕ	242
<i>БРЕБЕВНИЦА</i>	242
<i>ВИСОЧКИ ОДОРОВЦИ</i>	244
<i>ГУЛЕНОВЦИ</i>	246
<i>МАЗГОШ</i>	247
<i>МОЈИНЦИ</i>	249
<i>ПЕТРЛАШ</i>	251
<i>ПРТОПОПИНЦИ</i>	254
<i>РАДЕЈНА</i>	255
<i>СМИЛОВЦИ</i>	258
АНАЛИЗА ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИХ УСЛОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА	260
ПРИВРЕДНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	262
СТОЧАРСТВО	262
<i>ИЗРАДА КАЧКАВАЉА</i>	263
<i>ИЗРАДА МАСЛА</i>	266
<i>ЋИЛИМАРСТВО</i>	266
<i>ГРНЧАРСТВО</i>	271
ЗЕМЉОРАДЊА	273
<i>ОСТАЛИ ЗАНАТИ</i>	274
НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО	275
КОЛИБЕ	275
КУЋЕ	276

ДРЖАВЕ" И ПОЈАТЕ	281
АМБАРИ И "ПЛЕВЊЕ"	282
ВОДЕНИЦЕ	283
ОСТАЛИ ПОМОЋНИ ОБЈЕКТИ	284
МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ	286
<i>МАНАСТИРИ НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ</i>	286
<i>ЦРКВЕ У НАСЕЉИМА НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ</i>	292
<i>ОБНАВЉАЊЕ КУЛТНИХ МЕСТА</i>	321
ФОЛКЛОРНО НАСЛЕЂЕ	325
НОШЊА	325
<i>ВЛАШКА НАРОДНА НОШЊА</i>	326
<i>НАРОДНА НОШЊА У ЗАГЛАВКУ</i>	327
<i>НАРОДНА НОШЊА У БУЏАКУ</i>	329
<i>НАРОДНА НОШЊА У ДИМИТРОВГРАДСКОМ КРАЈУ</i>	333
ОБИЧАЈИ	335
<i>ОБИЧАЈИ КОД РОЂЕЊА ДЕТЕТА</i>	336
<i>ОБИЧАЈИ ПРИЛИКОМ ВЕНЧАЊА</i>	337
<i>ОБИЧАЈИ ПРИЛИКОМ БОЛЕСТИ И САХРАНЕ</i>	339
<i>КОЛЕКТИВНЕ СВЕТКОВИНЕ</i>	342
<i>ГОДИШЊИ ОБИЧАЈИ И ПРАЗНИЦИ</i>	347
<i>КРСНА СЛАВА</i>	356
<i>НЕКА НАРОДНА ВЕРОВАЊА И ПРАЗНОВЕРИЦЕ</i>	360
ГАСТРОНОМСКА ПОНУДА СТАРЕ ПЛАНИНЕ	366
КУЛТУРНИ ЖИВОТ	374
<i>НАРОДНА КОЛА</i>	374
<i>НАРОДНИ МУЗИЧКИ ИСТРУМЕНТИ</i>	377
МАТЕРИЈАЛНА, ДУХОВНА И ТЕХНИЧКА КУЛТУРА	381
ЕТНОГРАФСКЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ	382
<i>МАНИФЕСТАЦИЈА „САБОР НА ПАНАЏУР“</i>	382
<i>МАНИФЕСТАЦИЈА „ЂУРЂЕВДАНСКИ СУСРЕТИ</i>	
<i>– МОЛИТВА ПОД МИЏОРОМ“</i>	383
<i>САБОР НА КАДИБОГАЗУ</i>	384
<i>САЈАМ БАЛКАНСКОГ АГРОБИОДИВЕРЗИТЕТА И СЕОСКОГ НАСЛЕЂА</i>	384
<i>МАНИФЕСТАЦИЈА „ШИПУРИЈАДА“</i>	385
<i>ФЕСТИВАЛ СТАРОПЛАНИНСКЕ ХРАНЕ</i>	385
ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ФОЛКЛОРНОГ НАСЛЕЂА	387
SWOT/TOWS АНАЛИЗА	394
СТАВОВИ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА	402
ПРЕДЛОЗИ ЗА РАЗВОЈ ЕТНО-ТУРИЗМА	403
ЗАКЉУЧАК	405
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА	407
РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ	413
БИОГРАФИЈА	417
КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈА	420
KEY WORDS DOCUMENTATION	422

УВОД

Стара планина представља изузетно интересантну природну и културну целину у пограничној зони Србије и Бугарске. Природни услови на њој деловали су на релативну изолованост појединих делова, а историјски догађаји доносили границе, прекрајали и делили становништво између ове две државе. Популациони токови на овој планини, од старих цивилизација из праисторије до данас, опредељени су сталним миграцијама које су трансформисале демографски и културни развитак целокупног њеног становништва.

Захваљујући свом географском положају, шароликом саставу становништва, сачуваним траговима традиционалне културе и другим повољним околностима, Стара планина спада у оне крајеве Србије који још увек имају богату, занимљиву и уметнички вредну народну традицију. Узимајући у обзир чињеницу да се на њој још од давнина задржавало и вековима опстајало староседелачко становништво, са свим својим старим обичајима и традицијом, а да се током шездесетих и седамдесетих година двадесетог века то исто становништво масовно стало премештати ка локалним већим центрима, неминовно се наметнула потреба сагледавања његових кретања, евидентирање и научно проучавање тих процеса и кретања, како би се трајно сачувала белешка о његовом интегритету.

Овај рад обухвата етно-демографске карактеристике 99 насеља на српској страни Старе планине која се налазе између градова Зајечар на северу, Димитровград на југу, река Бели Тимок, Трговишки Тимок и Нишава на западу, као и српско-бугарске границе на истоку. Сагледавањем њихових културно-историјских, етнолошких и демографских потенцијала може се доћи до веома значајних података, који посматрани са аспекта туризма указују на начине путем којих се једино могу ставити у функцију и сачувати годинама стваране, а данас тако запостављене, аутохтоне њихове вредности.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Методологија истраживања обухвата предмет, циљ и задатке истраживања, као и методе и очекиване резултате рада.

Предмет истраживања овог рада је Стара планина са свим својим природним и антропогеним потенцијалима, који су (како због својих лепота, тако и богате историјске прошлости) интересантни за проучавање стручњацима из разних научних дисциплина. Бројни културно историјски споменици, остаци старих градова и утврђења, манастири, и цркве, разноврсна флора и фауна, богатство фолклора, народни обичаји, развијено сточарство и производња чувених старопланинских специјалитета, омогућавају разноврсна научна истраживања, али и развој разних видова туристичких кретања на овом простору.

Основни **циљ и задатак истраживања** је да се свеукупне етно-демографске карактеристике Старе планине представе преко туризма, са свим својим вредностима и могућностима за будућа посматрања и развој. Чињенице указују на то да на овом простору постоје природни и антропогени ресурси који се одликују својом изворношћу и високим степеном очуваности и који се могу на различите начине туристички вредновати. Начин живота, ношња, обичаји, предања и језик, врло су архаични, вековима се нису мењали, па су стога привлачни за све оне које интересује прошлост, наука, уметност и душа народа. Одлазак у неистражене делове Старе планине представља времеплов уназад, у далеке векове, што истраживања чини примамљивим за археологе, етнологе, социологе, биологе, лингвисте, географе, али и многе туристичке раднике и посетиоце.

Методе истраживања. Користећи резултате више научних дисциплина у овом раду је представљен географски и туристички положај Старе планине, његове физичко-географске, друштвено-географске и привредне карактеристике, народно градитељство, фолклорно наслеђе, обичаји, гастрономска понуда, као и статистичко-демографске анализе 99 насеља разврстаних у шест микрорегија. У раду су дати друштвено-географски услови за развој туризма, предлози за развој етно-туризма, ставови локалног становништва, као и туристичка валоризација и swot/tows анализа. Дугогодишњим проучавањем и истраживањем (по систему „од села до села“, „од куће до куће“) временом се дошло до веома значајних података, како о активностима људи на Старој планини, тако и о њиховом схватању живота, култури и другим елементима који се могу веома успешно туристички валоризовати. Архивска, статистичка и фото документација само употпуњују слику којом се у овом раду представљају интересантне етно-демографске целине Старе планине.

Очекивани резултати истраживања су да се добије јасна слика о томе како се поменуте етно-демографске карактеристике Старе планине могу ставити у функцију туризма, јер је то једини начин да се спасу од пропадања њене угрожене, вековима стваране, културне и друштвене вредности - јединствене по својим особеностима, јединствене по културно-историјским карактеристикама, јединствене по људима и напуштеним сеоским насељима.

СТ А Р А П Л А Н И Н А

ВЕЛИЧИНА, ГРАНИЦЕ, НАЗИВ И ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Стара планина са својим специфичним рељефом, чистим рекама и водама, са својим богатим и разноликим биљним и животињским светом и очуваним традиционалним облицима људског живљења, спада међу најлепше и најочуваније планине Србије. Она припада Карпатско-балканском планинском систему и подељена је између две државе - Србије и Бугарске. Српски део Старе планине административно припада општинама Зајечар, Књажевац, Пирот и Димитровград и захвата површину од 1.802 km².

Географски положај, климатске прилике, надморска висина, громадност и разуђеност масива Старе планине, као и њен историјски развој у целини, веома су специфични. Она је настала током алпске орогенезе и припада групи веначних планина. Данас представља најпространије високопланинско подручје у Србији. Границе њеног подручја представљају државна граница са Бугарском на истоку, узвишење Вршка чука и зајечарска котлина на северу, долине Белог Тимока, Трговишког Тимока, Стањиначке реке и реке Клајће на западу и долина реке Нишаве (до ушћа реке Темштице) на југу и југозападу (Протић, 1934). У меридијанском правцу пружања дужина Старе планине износи око 130 км, док је у упоредничком правцу пружања максимална њена ширина око 30 километара. Највећи и највиши делови ове планине налазе се у општинама Књажевац и Пирот.

Слика 1. Највиши врхови Старе планине (Фото М. Велојић)

Карта 1. Географски положај Старе планине у Источној Србији
(Извор: Физичко географска карта Источне Србије, размера 1:240.000)

Други назив за Стару планину је Балкан (по њему је и назив Балканско полуострво), док је древни назив Балкана некада гласио Хем (*Haimos*) добијен по великој планини која се налазила на северу некадашње Тракије. Под називом Балкан ова планина се први пут помиње у 15. веку, у хроникама италијанског писца и дипломата Филипа Калимаха (*Philippus Chalimachus*, 1437-1496), који је писао о јуначким делима Владислава Варнечика, те у једном меморанду адресираног папи (1490. године) пише и то да људи у том крају своју планину називају именом Балкан („*quem incolae Volchanum vocant*“).

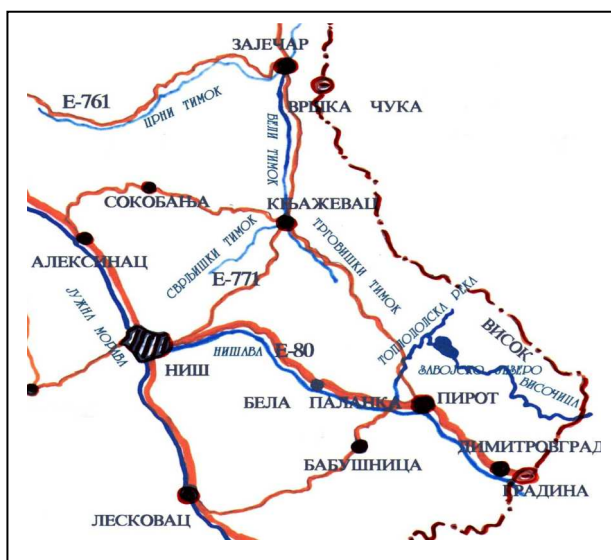
У свету је широм прихваћено да назив Балкан потиче од истоимене турске речи (*балакан* - „шумовита гора“) односно да је дошао са најездом Турака, пошто се пре њиховог доласка тај назив ни у једном ранијем извору не помиње. Супротно њему, постоје и друге теорије о пореклу тог имена, које заступају посебно балкански народи. Бугари кажу да је назив Балкан келтског порекла (од речи „*бал(х)кан*“), што би требало да значи „велика мајка“. Једна друга бугарска теорија вели да је реч Балкан изведена из бугарског националног имена, из доба кад су се прото-Бугари доселили на Балкан, те да бал(х)кан значи уствари „бугарско царство“. У Србији се главна теорија позива на једну легенду, према којој је планина Хем названа по трачком тиранину Хему, кога је у двобоју убио Посејдонов син Бизас, који се сматра оснивачем града Византа на Босфору. По другом казивању, Хем је био син бога Северног Ветра Бореје, најјачег од свих ветрова и персонификација трачке планине. Био је ожењен Родопом, која му је родила сина Хебра (река Марица или *Хебар*). Због свађе са боговима, они су претворени у планине. Постоји и тумачење да је назив Балкан настао по старом италском богу ватре Вулкану, првенствено богу вулканске ватре, а касније и богу ковачке вештине. Српски део ове планине је мањи него бугарски и препун је назива који потичу од некадашњег женског божанства (прародитељке, прамајке, бабе) - Бабин зуб, Бабин нос, Бабина глава, Бабин Кал, Дојкинци, Дојкино врело... уз обавезан атрибут орла (два Орлова камена), док се на пример на бугарском делу налази велика пећина која носи назив Магура (по митологији једно од имена Перунове жене) а на српском делу више топонима (култних узвишења) са истим називом. За старе Грке Балкан је био само тамно и магловито суседство о чијим народима никада нису имали сасвим јасну представу. Ипак, многи њиховим митови и записи говоре о блиским везама са балканским народима. Тако на пример из грчке митологије сазнајемо да је бог Тифон (или Сафон) покушао да завлада светом сукобивши се с врховним богом Зевсом. У једној битци, Тифон је стигао у Тракију одакле је бацао планине на Зевса. Зевс се бранио муњама које су разбијале планине. Уместо на циљ, планине су пале на нападача створивши Тифону кржаве ране. Тако је планина Хем (*hemus* значи крв) односно Стара планина – Балкан, добила свој назив по Тифоновој крви.

Након 15. века назив Балкан се све више користи у изворима европских дипломата и писаца, уз додаток да је то планински венац Хем (назив познат још из античког доба), док домаћи житељи ову планину називају Балканом, односно још архаичније – Стара планина (Велојић, Радовановић, 2007).

Географски појам Балкан за званичну употребу (за европске крајеве јужно од Дунава и Саве) уводи Немац Јохан Август Цојне (*Johann August Zeune*) 1809. године. Цојне је желео да и југоисточни простор европског копна, слично Пиринејском и Апенинском полуострву, добије назив по главном планинском масиву који се по њему простире. Назив Балкан је преузео од француског геолога Ами Буеа, који је тако назвао Стару планину у Бугарској. Његов предлог брзо је прихваћен у научном и политичком свету, мада су већ крајем 19. века настали предлози да се уместо Балкан каже другачије - Југоисточна Европа.

ТУРИСТИЧКО-САОБРАЋАЈНИ ПОЛОЖАЈ

Стара планина представља једну од најдрагоценијих туристичких области међу природно очуваним масивима високих планина у Србији. Са туристичког аспекта она се може третирати као посебна туристичка регија која својим интересантним туристичким мотивима може задовољити разноврсне жеље и потребе туристичке клијентеле (Ђорђевић, 1996). Од Београда је удаљена 330, од Софије 120, од Ниша 70, а од Зајечара, Књажевца, Пирота и Димитровграда (од општина којима припада) само десетак километра.

Карта 2. Туристичко-саобраћајни положај Старе планине
(Извор: Физичко географска карта Србије, размера 1:100.000)

Током своје дуге историје Стара планина је представљала природну границу између више држава, док се данас њеним масивом протеже само српско-бугарска граница у дужини од 130 км. Пре само стотинак година за прелазак поменуте границе користили су се гранични прелази преко превоја Кади Богаз (код насеља Ново Корито), преко превоја Свети Никола (код насеља Равно Бучје), коритом реке Шашке (код насеља Вратарница), преко узвишења Вршка Чука (код Зајечара) и преко Градине (код Димитровграда), док се данас из једне у другу државу може прећи само преко Вршке Чуке и Градине.

За Стару планину су најзначајнији емитивни туристички центри Зајечар, Пирот и Књажевац, али се може рачунати и на градове Ниш, Димитровград, Бор и Неготин. Скоро се сви ови центри налазе на свега неколико десетина километара од ње, односно у зони полу-дневних и дневних излета. У тим центрима и на простору који гравитира ка Старој планини (по попису из 2002. године) живи око 800.000 становника (од којих је више стотина становника пореклом управо из ове микрорегије). Сва насеља су са општинским средиштима повезана регионалним и локалним асфалтним путевима, док је долином Белог Тимока, Трговишког Тимока и Нишаве асфалтним путевима она повезана и са другим општинским центрима (северно са Зајечаром, јужно са Пиротом и Димитровградом и југозападно са Нишом). Ова регија се налази на правцу који може апсорбовати и туристичка кретања из правца Београда, преко Ђердапа ка Нишу, као и обратно кретања преко Књажевца и Зајечара ка Параћину и Кладову. Због великог туристичког значаја саме Старе планине и положаја Тимочког транзитног правца ка граничним прелизацима према Румунији и Бугарској, она има веома повољан туристички положај (Николић, 1984).

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Стара планина у целости представља засебну регионално-географску целину и чини изузетан природни туристички мотив. Иако у медијима доста присутна, посете овој планини су и даље веома скромне и свODE се само на боравак мањих група посетилаца на њеним западним, југозападним и централним деловима. Највећи број посетилаца и даље највише борави у току летњих и зимских месеци у књажевачком и пиротском делу, али то не значи да су само ти делови Старе планине туристички атрактивни. Сама чињеница да и у осталим деловима Старе планине има карактеристичних облика рељефа, атрактивних геолошко-геоморфолошких и хидролошких објеката и интересантних насеља, може утицати на то да се одређена туристичка кретања усмере и ка њеним другим целинама.

ГЕОЛОШКО-ГЕОМОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Још у првој половини 20. века најпознатији српски географ Јован Цвијић истакао је да географска средина једног простора утиче не само на општи ток историје „*већ и на распоред разних цивилизација, на миграције становништва, на етничку поделу и на сам положај и тип насеља*“ (Цвијић, 1931). Поред културно-историјских чинилаца кроз простор и време, на живот становника те исте средине генерацијски у великој мери утичу и геолошко-геоморфолошке карактеристике и климатски услови који одређују погодности за развој једног или више начина привређивања становништва које у тим срединама живи, као и на формирање њихових сталних насеља.

На контакту Карпатске и Балканске Србије, на развоју сливова Тимока, Височице и Нишаве, дуж саме границе са Републиком Бугарском, смештен је гребен Старе планине. Њен геолошки састав и сложени геотектонски односи условили су велику разноврсност биљног и животињског света, живот становника и стварање насеља. Брзе њене реке и речице усекле су у шкриљцима и ситнозрним пешчарима своје карактеристичне долине (у вишим планинским деловима сужене и дубоке, а у нижим питоме и за живот захвалне) док је ерозија воде у њеним крупнозрнстим облицима пешчарима створила природне облике изузетних естетских вредности које последњих година привлаче све већи број посетилаца.

Слика 2. Стеновити природни облици изнад хотела и планинарског дома на Бабином зубу (Фото М. Велојић)

Стару планину изграђују стене различите геолошке старости. Преовлађују стене палозојске и мезозојске старости, од којих су најкарактеристичнији пермски црвени пешчари.

Палеогене старости су кристаласти шкриљци који се својим највећим делом налазе у северозападном делу Старе планине. Представљени су анфиболитима, филитима, кварцитима, аргилошистима, пешчарима, конгломератима, кречњацима и мермерима.

Пермски црвени пешчари на Старој планини су изразито црвене боје, а могу се наћи и бели, сиви и мрки. Састављени су обично од кварчних зрна слепљених глиновитим цементом. На многим местима тај глиновити цемент има у себи врло много оксида гвожђа, па на местим где су зрна кварца крупнија стене добијају изглед конгломерата, имају велику чврстину и отпорност те стварају интересантне морфолошке облике. Пермски црвени пешчари леже преко палеозојских анфиболита и падају ка југозападу и југу. С једне стране они се шире ка узвишењима Жаркова чука, Тупанар и Мишор, а са друге стране благо се спуштају ка југозападу и Топлодолској реци. У близини насеља Вртовац налази се најзападнија тачка црвених пермски пешчара на Старој планини. Идући ка истоку пешчари се шире с једне стране ка насељу Балта Бериловац, а са друге стране ка насељу Шугрин. Северозападно и југоисточно од насеља Мирковци преко њих се налазе лијаски пешчари, док се код самог ушћа потока који долази са узвишења Граниково налази контакт црвених пешчара са палеозојским филитима. У овим пешчарима је река Темштица усекла своје корито и недалеко од манастира Свети Ђорђе направила неколико веома лепих меандара, од којих је онај код хидроелектране Темац сигурно најлепши и најинтересантнији.

Слика 3. Природне камене скулптуре у клисури реке Темштице (Фото М. Велојић)

И Мезозојске формације на Старој планини имају велико распрострањење. Највећи број тих формација припада периодима Јури и Креди. Јурски слојеви се протежу у доста широким зонама - прва почиње на северу, испод узвишења Јаловик, наставља се преко атара насеља Мирковци, Покревеник, Паклештица, Рсовци, Височка Ржана, Славиња, Каменица и Сенокос, да би се између насеља Горњи Криводол и узвишења Ћићер наставила у суседној Бугарској, док друга зона почиње у клисури Градашнице, затим се јавља у Бездетском потоку, Малом и Црном врху, на Басари и на Видличу (око насеља Височки Одоровци) да би се и она, североисточно од насеља Бачево и Влковија, наставила у суседној Бугарској. Скоро сви јурски слојеви су више или мање слојевити, дебљина им износи око 400 до 500 метара и различите су отпорности према ерозији. Услед различитог петрографског састава, али ипак правилно и зонално распоређених слојева „у Високу су настали познати морфолошки облици – кукле и гламе“ (Цвијић, 1931).

Кречњаци Крете на Старој планини настају код насеља Горња Каменица и Кална, да би затим ка југу формирали узвишења Јаловик и Глама, као и цео терен до насеља Темска (југозападно од насеља Рудиње). Од Темске се они деле у два дела – један део иде преко насеља Ореовица, Нишор и Добри До (где имају веће распрострањење у изворишном делу Добродолске реке), па преко узвишења Взганица прелази у долину реке Височице, да би се на крају између насеља Горњи Криводол и Влковија наставио у суседној Бугарској, док други део иде долином реке Нишаве све до насеља Бачево где и он прелази у суседну Бугарску. Слојеви кредних кречњака на Старој планини леже преко јурских кречњака, јако су убрани и слојевити и у њима има пуно фосила. Осим кречњака у слојевима има и пешчара, лапораца и глинаца и сви они имају углавном сиву или сивкастоцрну боју. Због њиховог врло лаког распадања рељеф је врло благ, а долине широке свуда где се они налазе.

Слика 4. Фосил из кредних кречњака средњег Висока (Фото М. Велојић)

Терцијер је на Старој планини представљен само својим највишим делом Плиоценом чији се слојеви налазе по ободу пиротске котлине и у два мања басена код насеља Сопот и Рудиње (и углавном се састоје од слојева глина, пескова и англомерата), док се намлађи квартарни седименти налазе се у доста великој моћности у пиротској и димитровградској котлини.

Стара планина данас представља једну издужену антиклиналу која се пружа у правцу југоисток-северозапад. Језгро ове антиклинале чине кристаласти шкриљци и гранити са еруптивним стенама, преко којих се налазе млађи палозојски, карбонски и пермски седименти, а затим седименти мезозоица (тријаса, јуре и доње креде).

У јужном подножју старопланинске антиклинале мезозојске стене чине два главна упоредна венца: први који је представљен зоном кукла и други који представља стрми одсек Видлича. Видлич се завршава Малим врхом изнад Пирота, а зона кукла иде све до насеља Темска, да би се изнад насеља Рудиње представила кречњачким узвишењима Гламом и Јаловиком. Између главне антиклинале Старе планине и Видлича налази се једна синклинала која се пружа долином реке Височице.

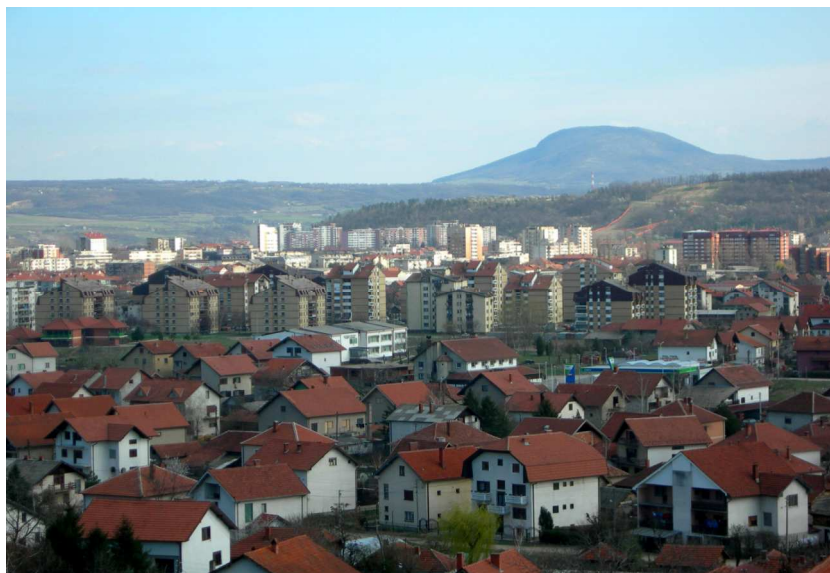

Слика 5. Долина реке Височице између Видлича и осталих делова Старе планине
(Фото М. Велојић)

Идући ка северозападу Стара планина губи особине веначне планине, све мање има бора, а све више раседа и издвојених маса. Најпознатији су: височки, видлички и тепошки расед. Височки расед почиње испод узвишења Штит, пружа се између Колчастог габра и Владикиних плоча, као и између Скривена и Китке с једне и Пожара с друге стране, да би се у клисури реке Градашнице састао са другим – видличким раседом. Видлички расед је јасно изражен на Видличу, почиње у нашој земљи код насеља Влковија одакле се креће ка северозападу све до реке Градашнице, где се састаје са височким раседом. Од Градашнице овај се расед упућује ка насељима Темска и Рудиње, одакле даље ка северозападу настаје поречко-тимочка дислокација. Трећи расед је најкраћи и налази се северно од реке Нишаве између Пирота и Димитровграда (такозвани - Тепошки расед). Он настаје код насеља Бачево у близини Димитровграда, пружа се северозападно преко Тепошког поља и северно од насеља Пирот састаје се са пећко-сврљишком дислокацијом (Протић, 1934). Поред ових уздужних раседа постоје и такви који су управни или дијагонални на правац пружања других слојева. Таквих примера има у близини насеља Брлог, испод манастира Пресвета Богородица у атару насеља Височка Ржана, у Росомачкој клисури, у атару насеља Сенокос и на другим местима. Дуж главних раседа временом је вршено и кретање маса у виду већих или мањих навлачења. Поред видличке навлаке регистроване су такође и височка и тепошка, као и низ других мањих навлака. Постепено убирање са навлачењем слојева у области Старе планине извршено је у ларамијско-пиринејској фази (Анђелковић, 1958).

Рељеф Старе планине је веома разноврстан и разуђен, са оштро усеченим и дубоким долинама углавном кратких токова. У основи је тектонског порекла, настао у процесу раседања и навлачења геолошких стенских комплекса. Кроз геолошко време настајања обликован је интензивним ерозивним процесима (пре свега речном ерозијом) па се због тога у њему могу издвојити следеће карактеристичне целине: Висок са луком Бабиног зуба, Миџора и Сребрне главе; Видлич са Басарским каменом, Тепошем и Одоровачким крашким пољем и ерозивни басен реке Височице са притокама између Висока и Видлича.

На северу Стара планина почиње од узвишења Вршка чука (692 м) изнад Зајечара, а затим се наставља узвишењима Мала чука (502 м), Затвореница (402 м), Велики Горуновац (554 м), Остричевица (471 м), Калуђеровац (560 м), Црноглав (764 м), Голо брдо (621 м), Китка (811 м), Тумба (957 м), Дамњанова чука (1.056 м), Рушка чука (1.105 м), Берчина чука (1.231 м) и Петкова чука (1.294 м).

Слика 6. Узвишење Вршка чука изнад Зајечара, најсевернији део Старе планине
(Фото М. Велојић)

Први значајан врх виши од 1.500 метара у смеру запад-исток је Орлов камен (1.696 м), који се налази југоисточно од Књажевца, а надаље се главним венцем могу сагледати и следећи врхови: Хајдучки камен (1.711 м), Сињина (1.769 м), Големи камен (1.969 м), Дупљак (2.029 м) и Миџор (2.169 м) као највиши врх српског дела Старе планине. На самом врху се налази и бела линија која обележава државну границу између Републике Србије и Републике Бугарске. Недалеко од Миџора налази се група остењака створених од крупнозастих кварцевитих пешчара које је обликовала ерозија. Највећи врх те целине, која се једним именом назива Бабин зуб, висок је 1.758 метара, док су остали њени врхови знатно мањих висина. Око ових врхова су се вековима испредале легенде. Једна легенда каже да је некада у околини живела нека баба *Марта*, која се непрестано противила *сечку* (фебруару). Не обазирјујући се на то што сечко има још три дана владе, јер су у марту првих девет дана његова, она погоди чобане, формира бачије да бућка млеко, истера овце, па и сама крену са њима. „*Прође сечко као пас, а баба Марта истера овце на бачију*“, говорила је баба Марта, а сечко да би јој се осветио, пусти јак мраз, те се овце посмрзавају, бачије попуцају, а Господ осуди бабу и она се смрзне и распадне, те само остане један зуб, који се и данас види (Петровић С, 1999).

На планинском венцу на коме се налази Бабин зуб уздижу се и многи други врхови (Тупанар (1.955 м), Прилепски врх (1.906 м), Безимени врх (1.854 м) и Жаркова чука (1.848 м) који уједно представљају и административну границу између општина Књажевац и Пирот.

У атару насеља Топли до налазе се врхови Дурманица (1.706 м), Орлов камен (1.994 м), Чунгуљ (1.692 м), Оштра чука (1.318 м), Грујин врх (1.300 м) и Пиљ (1.467 м), на следећем венцу, који се налази јужно од атара поменутог насеља, налазе се врхови Драгаљица (1.686 м), Лазареви јагласи (1.847 м), Браткова страна (1.943 м), Мрамор (1.759 м), Белан (1.567 м) и Крваве баре (1.810 м), а у области висоравни Копрен налазе се врхови Копрен (1.963 м) и Стражна чука (1.772 м). Сви поменути врхови административно припадају општини Пирот.

Планински венац Видлич се налази у општини Димитровград, почиње од врха Ком (2.016 м) у Бугарској (само неколико километара од српско-бугарске границе), а затим нагло скреће ка западу и пролази северно од Димитровграда и Пирота, све док скоро не удари у венац на коме се налази Бабин зуб. Има нижу надморску висину од осталих венаца и само неколико врхова преко 1.300 метара, од којих је највећи Големи врх (1.413 м), а најпознатији Басарски камен (1.376 м). На Видличу се, 12 км удаљен од Пирота, на надморској висини од 1.070 метара, налази и хотел „Стара“, а одмах испод хотела направљена је и ски стаза.

Скоро свака река или мало повећи поток је на Старој планини својим ерозивним радом направио своју долину. У свакако најзначајније и најлепше долине на овој планини спадају: Арбиње у горњем току Дојкиначке реке, Широке луке око Јеловичке реке и долина уз Топлодолску реку. У тим долинама, између одређених микроцелина на Старој планини, реке су направиле и своје карактеристичке клисуре. Између најсевернијег узвишења на Старој планини – Вршке чуке (692 м) и Зајечара налази се мало позната клисура Влашки до, између зајечарског и књажевачког басена Вратарничка клисура, између микрорегије Заглавак и Буцак клисура Коренатац и клисура Горњокаменичке реке, у близини насеља Темска клисура реке Темштице, између насеља Рсовци и Паклештица клисура Владикине плоче, а између насеља Росомач и Славиња клисура Росомачке реке.

Слика 7. Клисуре Владикине плоче између насеља Паклештица и Рсовци
(Фото Ж. Изњатовић)

Екипа Завода за заштиту природе Србије је у периоду 1998-2002. године истраживала и валоризовала природне вредности Старе планине и издвојила изузетне геолошке и геоморфолошке објекте на којима је развијен и очуван специфичан диверзитет флоре и фауне. Ти објекти су аутентични и аутохтони, врло очувани и јединствени у својој изворности и представљају објекте геонаслеђа Србије. По градацији, значају и естетским вредностима могу се представити следећим редом: крионивационе улоке на Копрену, клизећи блокови на Бабином зубу, клизећи блокови између Вражје главе и Иванковице, клизећа поља дробине код Вражје главе, туфури код увале Понор, туфури испод Сребрне главе, нивационо-крашке улоке око Вртибога, мразно сортирање тла на Тупанару, крионивационе улоке на Тупанару и криопланаина површ на Копрену (Белиј, Нешић, 2005).

На северу Старе планине, између узвишења Вршка чука и насеља Ново корито, налазе се кречњаци горње јуре који су нагнути према долинама Белог Тимока и Коритске Реке и имају дебљину око 400 метара. Они у рељефу чине низ мање-више купастих узвишења, која се у овом крају називају гламе (Манастирска глама, Турјачка глама, Градска глама, Зелена глама, Иванска глама, Јојина глама, Кожнарска глама, Љиљанима глама, Мала глама и Велика глама). У овом делу Старе планине површински крашки облици су слабо развијени и заступљени, али је зато откривено више спелеолошких објеката. На основу епигенетски усечене Вратарничке клисуре професор др Драгутин Петровић је сматрао да су околни кречњачки терени били прекривени миоценом језерским седиментима најмање до 360 м н.в, што значи да је ту крашки рељеф веома млад (Петровић, 1954).

Нешто већа кречњачка површина се простире јужно од долине Прлитског потока. Ту су на малом простору регистроване бројне крашке појаве: Ангелова пећина у долини Прлитског потока, неколико мањих вртача на узвишењу Вршка чука, сува висећа долина између Крмениша и Рудине, саломна јама на Крменишу, као и крашко врело и пећина Барбарош. На почетку Вратарничке клисуре (наспрам заградског засеока Горња Дубрава) налази се и пећина Топлик, која се састоји од Горње и Доње пећине. У улазном делу Горње пећине пронађени су остаци керамике коју су користили становници тих простора још у бронзаном периоду (1.400-800 г.п.н.е) (Велојић и сарадници, 1997).

Слика 8. Остаци керамике коју су користили становници пећине Топлик (Фото М. Велојић)

У долини Селачке реке постоје - мања акумулација бигра, три пећине и Селачка река која повремено понире. На месту где је река засекала кречњаке омогућено је истицање воде из загађене крашке издани, образовање пећина и формирање бигрене терасе на којој се данас налази манастир Суводол (13. век) и три манастирска конака. Врело је каптирано и озидано бигром, док је поток на бигреној тераси подземно спроведен и са ње у слаповима пада са висине од 38 м чинећи познати Слап Суводолског врела.

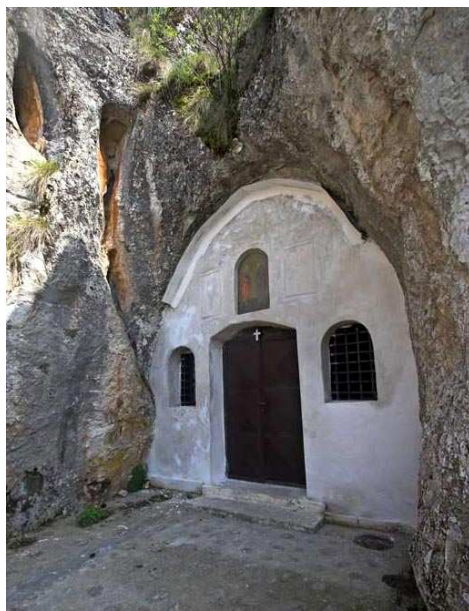
Узани кречњачки појас од стена доњокредне старости заступљен је и између насеља Књажевац и Темска, на десној долинској страни Трговишког Тимока и Стањиначке реке. Кречњаци су непознате дебљине, са јако убраним слојевима, а уметнути су између палеозојских магматита на истоку и хетерогене седиментне серије (пешчари, глинци и песковити кречњаци) доњокредне старости на западу.

У долинском меандру Трговишког Тимока, 3 км узводно од насеља Књажевац, налази се пећина Бараница у којој су археолози пронашли трагове неолитског станишта, недалеко од ње у клисури Папратске реке налази се Причевска пећина у којој су пронађени записи из 1848. године исписани старословенским писмом (Динић, 1966), а узводно од моста на старом путу Горња Каменица-Кална и четири неименована спелеолошка објекта. Са туристичког аспекта најзначајнија је пећина Коренатац-Габровница у којој су пронађени примерци пећинског сликарства, прве слике у долини Тимока.

Са десне стране Стањиначке реке је узвишење Јаловик (849 м) опасно кречњачким одсецима и густом шумом. Избушено је бројним вртачама, а два извора на Големом камену и Бањица код Калне указују на постојање крашке издани. Зна се да око Јаловика и насеља Шугрин има спелеолошких објеката, али до сада нису истражени.

Између насеља Рсовац и Паклештица река Височица је у кречњацима усекла дубоку и непроходну клисуру Владикине плоче у којој је истражено девет спелеолошких објеката чији се отвори налазе на различитим висинама изнад речног корита. Највећа и најдужа од њих (уједно и највећа и најдужа пећина Старе планине) носи назив Пећина Владикине плоче. У њој су пронађени остаци утврђења из средине 16. века (Гавриловић, 1991).

У Рсовачкој котлини постоји већи број поткапина и малих пећина, међу којима је најпознатија полупећина у којој се налази црква посвећена светом Петру и Павлу.

Слика 9. Улаз у пећинску цркву посвећену светом Петру и Павлу (Фото М. Велојић)

У Горњем Високу, узводно од клисуре Владикине плоче, крас је развијен у сливовима десних притока Височице. Ту су поред вртача и пећина заступљене и увале. Податке о красу овог краја оставили су Јован Цвијић (1896. г) и Гаврило Видановић Сазда (1955. г).

Северно од долине реке Височице простире се појас средњетријаских кречњака и доломита. Највећи положај у рељефу имају кречњаци на Врху (1.588 м) јужно од увале Вртибог и на Бодином врху (1.484 м) код увале Понор. Увала Вртибог лежи између Јеловичке и Дојкиначке реке, на 1.450 м н.в, укупне површине од 1,5 км². Настала је на контакту тријаских пешчара и кречњака и изгледа као остатак неког старијег рељефа. Увала Понор изнад насеља Дојкинци лежи на 1.400 м н.в. и захвата површину од око 1 км². Образована је на контакту између тријаских пешчара и кречњака и са свих страна је затворена. Уз јужни њен обод тече понорница, дуга 400 м, која се у зависности од количине воде сукцесивно скраћује и губи у понорима, све док се не сведе само на извор. По казивањима мештана из насеља Дојкинци, у спелеолошким објектима ове увале су чобани (*црновунци*) у 19. веку чували качкаваљ након његове израде.

Између насеља Росомач и Славиња Росомачка река је у јурским кречњацима усекла сутеску дугачку око 300 м и дубоку 20 до 30 метара. У сутесци постоје бројни долињски меандри и котлови у речном кориту. На структурним полицама са једне и друге стране речног корита могу се наћи лепо примерци фосила амонита.

Посебну морфолошку целину на Старој планини чине узвишење Видлич (1.413 м) и површ Тепош, који су изграђени од кречњака горње јуре и доње креде. На одсеку према долини Височице кречњаци Видлича имају дебљину око 300 метара и нагнути су углавном према југозападу, односно према долини реке Нишаве. На том простору, већем од 200 км², не постоји ниједан речни ток, већ само неколико јачих врела која избијају једино у долини реке Нишаве и у Одоровачком крашком пољу (Гавриловић Љ, 1993). Најпознатија врела су Крупачко врело и Градиштанско врело и оба су 1981. године каптирана за водоснабдевање града Пирота (Станковић С, 1970).

На Видличу голе кречњачке површине са шкрапама имају врло широко распрострањење и настале су као последица вишевековног крчења шуме и ширења пашњака. Вртача највише има на планинским билима и заравнима, хаотично су распоређене, а могу чинити и низове. Увале су поред вртача други доминантан облик овог крашког рељефа. Највеће и познатије су увале Пућоско равниште, Бара, Петрлаш и Радејна. Увала Пућоско равниште лежи северозападно од насеља Височки Одоровци, увала Бара се налази западно од насеља Петрлаш, док су у увалама Петрлаш и Радејна смештена истоимена насеља.

Одоровачко крашко поље је једино веће крашко поље у Карпатско-балканским планинама у Србији. Налази се између узвишења Видлич и долине реке Нишаве, уклопљено је у Тепошку крашку површ, дуго је 10, широко 3 до 4 км и дно му је благо нагнуто од истока (715 м) према западу (680 м). У Одоровачком крашком пољу се налазе два јака крашка врела која се користе за водоснабдевање насеља – Пртопопинско и Мазгошко врело. Пртопопинско врело представља извориште Забрдске реке, налази се северно од истоименог насеља (на 690 м н.в) и има издашност од 100 до 800 л/с. Мазгошко врело избија северно од истоименог насеља (на 703 м н.в) миимална му је издашност 40, а максимална 400 л/с.

Од спелеолошких објеката најдетаљије су истражени само они на југозападном делу Одоровачког крашког поља, где се налазе Петрлашка пећина, Борејина пећ, Попова пећина, Темна дупка, Недељина рупа, Осина рупа, Џаманска пропаст и Данчулица. И у Петрлашкој пећини су недавно пронађени остаци боравка праисторијског човека (Николов, 2005).

Између Одоровачког крашког поља и масива Видлича (у димитровградској општини) формирана су насеља старопланинске микорегије Забрђе (Височки Одоровци, Гуленовци, Петрлаш, Радејна, Смиловци, Пртопопинци, Мојинци, Мазгош и Бребевница).

Стара планина представља богату ризницу седимената различите старости, фаунистички и флористички документовану, због чега су на њој издвојени профили или читаве зоне које репрезентују геолошко наслеђе. Најзначајнији објекти геонаслеђа су: потез Рсовци-Јеловица; профил јурских седимената у кањону реке Росомаче; профил горњокредних седимената у долини Грље и профил барем-аптских седимената у области узвишења Скувија.

На потезу од насеља Јеловица до насеља Рсовци, на дужини од 8 км, смеђују се појасеви тријаса, јуре и креде, са изузетном количином фосила. У том делу су најзначајнија два профила са великим количинама фосила (брахипода и белемнита, а у бази догерске серије и амонита): профил средњетријаских кречњака код излетишта Врело и профил лијаских седимената код манастира Пресвета Богородица.

На јужним падинама узвишења Скувија (1.089 м) пронађени су слојеви кречњака са коралима, са фауном шкољака, пужева и јежева, слојеви средњезрних и крупнозрних пешчара са остацима љуштура и угљенисаним остацима биљних материја и слојеви песковитих лапораца са великом количином амонита (Петровић, Радуловић, 1998).

У прилог туристичкој валоризацији Старе планине иде и докуменат који је 2001. године издао Завод за заштиту природе Србије у коме се наводи „да постоји реална могућност да је Стара планина један од најстаријих паркова диносауруса на свету“, јер су на њој откривени трагови диносауруса стари најмање 250 милиона година (када су диносау-руси и сисари тек почели да се појављују) (Субашић, 2007).

Туристички значајна су и открића Лабораторије за геохеију и космохемију Природно-математичког факултета из Ниша која показују да се на простору данашњег Завојског језера (пре око 210 милиона година) налазило тропско море. Екипа ове лабораторије открила је на простору око Завојског језера скамењен морски муљ (такозвано *морско блато*) са фосилима шкољки, морских глиста и животиња непознатог порекла. Један део тих налаза, који су настали услед одређених тектонских поремећаја на преласку раздобља тријаса и јуре, послат је у Немачку и изложен је у Природњачком музеју у немачком граду Фрајберу.

Фосили са Старе планине нашли су своје место и на изложби „Џинови Патагоније“ која је 2009. године била организована у Београду.

Слика 10. Налазишта фосила са Старе планине на изложби „Џинови Патагоније“ у Београду (Фото М. Велојић)

Стара планина је такође богата и рудама урана, злата, сребра, олова, гвожђа, пирита, мангана.... а значајни су и рудници угља.

Лежишта урана су на подручју Старе планине детаљно била истраживана у периоду од 1955. до 1962. године. Том приликом је утврђено да урана има у долини Алдине реке, код насеља Габровница, Алдинац и Репушница, код засеока Мездреја, у Иновској реци и код насеља Јања. У Габровници и Мездереји је у периоду од 1961. до 1966. године радио и рудник уранијума.

Слика 11. Остаци постројења за прераду уранове руде у Габровници (Фото М. Велојић)

Резерве злата евидентирани су код насеља Алдинац, Градиште, Причевац, Дејановац, Папратна и у речним наносима Трговишког Тимока; златом су такође богате и речне притоке Берчиновачка, Жуковачка, Алдиначка, Јелашничка и Мала Река; бакра има у околини Алдинца, Репушнице и Градишта; лежишта олова и сребра налазе се недалеко од Дејановачке реке и код насеља Алдинац, Вратарница и Мали Извор; гвожђа има код Градишта, Радичевца, Дејановца, Папратне, Темске, Радејне, Височких Одороваца и Гуленовца; пирита има код насеља Локва, Репушница, Алдинац, Папратна и Радичевац; мангана има у околини Алдинца; волфрама у околини Репушнице, Градишта и Алдинца; молибдена у околини Алдинца, а бизмута у околини насеља Алдинац, Градиште и Жуковац (Стојадиновић, 1999). Ова рудна богатства експлоатисали су још и стари римљани и у првим вековима наше ере поред ових лежишта формирали прва (*рударска*) насеља на Старој планини.

Најпознатији рудник каменог угља је „Вршка Чука“ (данас „Аврамица“) код Зајечара, док је у близини Књажевца (у периоду од 1922. до 1959. године) радио рудник лигнита „Дубрава“. Рудник каменог угља „Вршка чука“ је у атару насеља Прлита отворен 1884. год, а само три године касније (1887. г) Белгијско индустријско друштво је уложило знатан капитал у отварање новог, за тадашње прилике најмодернијег рудника и за његове потребе направило прву пругу уског колосека у Источној Србији (дужне 77 км) која је у то време спајала рудник из места Влашки до (атар насеља Прлита) са пристаништем Радужевац на Дунаву. Комплексна истраживања овог рудника урађена су средином 20. века (1957. године) када је у пределу Мале Чуке пронађен најпродуктивнији део те угљеносне области. Производња угља у том лежишту је и данас једини активни угљенокоп, па је због тих богатијих и квалитетнијих наслага угља, управа рудника средином 20. века, из атара насеља Прлита премештена у насеље Аврамицу (засеок суседног насеља Грљан).

КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Од свих природних елемената климатске прилике представљају један од најзначајнијих фактора за даљи развој туризма.

Стара планина припада појасу континенталне климе, где су лета топла и сушна, а зиме хладне са јаким ветровима и пуно снега. Прелазна годишња доба, пролеће и јесен, су слабо изражена. Ова планина има такође и посебне специфичности због којих у одређеним месецима (и лети и зими) на њој постоје повољни климатски услови за развој туризма.

Сама реч „*клима*“ је грчког порекла и означава нагиб упадног угла Сунчевих зракова. На основу тога још су стари антички Грци (Херодот, Аристотел) установили постојање одређених климатских појасева на Земљи, стварајући на тај начин праву (соларно-математичку) климатску регионализацију.

Проучавајући климу Старе планине Бошко Миловановић је, у зависности од њених висинских зона и морфологије терена, издвојио групе долињских и групе планинских климатских региона. У оквиру долињске групе климатских региона издвојио је Доње Тимочки климатски регион, Бело Тимочки климатски регион и Нишавски климатски регион, а у оквиру групе планинских климатских региона прелазни или субпланински климатски регион (на висинама између 600 и 1.250 м н.в.), прави планински климатски регион (на висинама између 1.250 и 1.900 м н.в.) и високопланински климатски регион (на висинама изнад 1.900 м н.в.) (Миловановић, 2010).

На основу анализе средње годишње *температуре ваздуха* може се закључити да је Доње Тимочки регион најтоплији, а да су вредности температуре ваздуха у Бело Тимочком климатском региону знатно ниже него у Доње Тимочком, а уједначеније него у Нишавском климатском региону. На основу вишегодишњих мерења средња годишња температура ваздуха износила је у Доње Тимочком региону 11,3⁰ С, у Бело Тимочком климатском региону између 10,2 и 10,6⁰ С, а у Нишавском климатском региону између 9,8 и 10,7⁰ С. У планинским климатским регионима средња годишња температура ваздуха је износила: у прелазном климатском региону између 6,0 и 9,5⁰ С, у планинском између 2,0⁰ С и 6,0⁰ С и у високопланинском климатском региону између 0,0 и 2,0⁰ С.

Апсолутно максимална температура ваздуха у прелазном климатском региону забележена је 31. јула 1985. године и износила је 36,0⁰ С, док је апсолутно минимална температура ваздуха забележена 12. јануара исте године (-22⁰ С). Мразни дани се јављају од новембра до маја и њихов просечан број дана, измерен у насељу Топли До, износи 110,6 (Миловановић, 2010).

Најзаступљенији *ветрови* на ширем простору Старе планине су кошава (која доноси хладније време, дува најчешће у рано пролеће и позну јесен) и етезија (која утиче на развој лепог, ведрога и сувог времена, а најзаступљенија је од краја јуна до септембра). Остали ветрови су слабији и ређе дувају (зову се: источни ветар – *кривџ*, јужни ветар – *југ* или *бели ветар*, југоисточни ветар – *пироћанац*, северни ветар – *север*, *зълџ*, *сињоморџ* и др). Кишу најчешће доноси југ и кошава („*кад се збоду*“) а понекад и остали ветрови. Кад *кривџ* донесе кишу она је тиха и дуже траје, а када *југ* или *кошава* кишу донесу она је плаховита и мало времена траје (Станојевић, 1913,11).

На туристичка кретања у великој мери може утицати и *влажност ваздуха*. Овај климатски елемент је управно сразмеран са висином падавина, а обрнуто са инсолацијом. По мерењима метеоролошке станице у Књажевцу (1966. г) на Старој планини релативна влажност ваздуха износи 65% при температури ваздуха од 22⁰С.

Облачност (покривеност неба облацима) је такође један од важних климатских елемената. Велика облачност спречава осунчавање и смањује интензитет сунчеве инсолације. Значај овог климатског елемента за туризам је врло важан јер опредељује и избор локације за изградњу туристичких и других објеката. По Бошку Миловановићу облачност на Старој планини има правилан годишњи ток. Његова истраживања су показала да је максимална годишња облачност на овој планини у месецу децембру (око 7,4 десетина, односно 74 %), док је минимална у месецу августу (око 3,5 десетина, односно 35%). Изузетак чини само насеље Топли До у коме и август и септембар месец имају исте вредности (4,3 десетине, односно 43 %) (Миловановић, 2010).

За интензивнији развој туризма и **сунчева инсолација** има одлучујућу улогу. На Старој планини највећу годишњу инсолацију имају њени јужни делови који припадају општини Димитровград (са 2096,8 часова годишње), а најмање северни делови који припадају општини Зајечар (са 2018,3 часова). Максимално осунчавање је у јулу, а минимално у децембру месецу.

На укупну количину **падавина** на Старој планини утичу у првом реду надморска висина и правац пружања њених планинских венаца. Северни делови (долина Белог Тимока) представљају једну од њених најсушнијих регија. Количина падавина креће се од 543,1 мм у насељу Минићево, преко 579,0 мм у Зајечару, 603,7 мм у Књажевцу, до 665,0 мм у насељу Вратарница. У долини Трговишког Тимока у насељима Доња Каменица и Кална забележено је 632,8 мм, односно 679,3 мм. На западним обронцима Старе планине (северно од Жуковске реке) годишња количина падавина расте и креће се од 632,1 мм у насељу Ошљане, до чак 804,7 мм у насељу Радичевац. Између Папратске реке и Дугог брда, односно Топлодолске реке, годишња количина падавина креће се од 752,1 мм у насељу Папратна, до 794,4 мм у насељу Топли До. Јужно и југоисточно од насеља Топли До количина падавина опада и (изузимајући насеље Дојкинци као највишу падавину станицу на посматраном простору) креће се од 634,0 мм у насељу Смиловци, до 712,7 мм у насељу Височка Вржана. Слично долини Белог Тимока и долина Нишаве је сиромашна падавинама, где се вредности крећу од 581,5 мм у Пироту, до 623,5 мм у самом Димитровграду (Миловановић, 2010). Снег се на Старој планини задржава од октобра до априла месеца. На јужним падинама планине је нешто краће присутан – од новембра до марта. У зони високопланинског подручја у зимско периоду трајање снега је од 3 до 5 месеци. Дебљина снешног покривача на Старој планини креће се од 0,30 до преко 2,00 м, а квалитет снега је врло висок у смислу стања и одрживости горње површине снега без залеђивања, што је последица положаја терена у деловима који су у претежном делу дана у засенчењу. Средњи број дана са снегом креће се од 90 до 180 дана. Снежни покривач дебљине 30 цм траје 70 до 140 дана, а снег дебљине 50 цм и више (до 2 метра) задржава се 40 до 100 дана. Плеистоцена (вирм 3) снежна граница на Старој планини налази се на висини од око 1.700 м надморске висине.

Табела 1. Висина падавина у мм
измерена на кишомерној станици у Алдиницу 1966. године

Назив станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Средња год. количина
Алдинац	55	49	53	78	104	99	56	58	54	71	64	68	809

Извор: Станковић, 1966.

У целини гледано клима Старе планине има изванредно стимулативно дејство и погодује рекреативним туристичким кретањима Зимске температуре ваздуха и појава снежног покривача условљавају спортско-рекреативна туристичка кретања, док летње температуре могу привући већи број посетилаца, подстаћи излетничка кретања, као и организовање туристичких манифестација. То је последица веће покретљивости људи током лета него током зиме, лакше приступачности овој планини у току лета и боље и разноврсније понуде у летњем периоду године.

ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Хидрографске карактеристике Старе планине су одређене пре свега хидролошким карактеристикама стенских комплекса у њеној грађи, али и плувиметријским режимом. Хидролошке карактеристике одређују тип издани, начин и место истицања подземних вода као и карактер свих површинских отицања, док плувиметријски режим утиче на карактеристике протицаја. У одређеној мери на хидрографске прилике утичу и карактеристике рељефа, температурне прилике, вегетациони покривачи – али и сам човек.

Стара планина спада у ред планина богатих водом. На њој постоје три језера, десетине већих и мањих река и велики број потока и извора. Према начину појављивања све воде се на њој могу поделити на подземне и површинске.

За циркулацију подземних вода на Старој планини пресудни значај имају основни геолошки односи. Атмосферске падавине, које се процеђују у дубље слојеве земљине коре, образују два типа издани: крашку (која је карактеристична за кречњачке терене) и нормалну (која је карактеристична за нормалне терене). Крашке издани се стварају од падавина које се излучују у облику кише и снега и које највећим делом пониру дуж пукотина у кречњачкој маси образујући на тај начин пукотинске издани. Према месту и начину појављивања они се могу сврстати у контактне, крашке изворе у нивоу загата и пукотинске крашке изворе. Контактни извори су најбројнији. Највише их има на надморским висинама од 720 - 880 м, на контакту кречњака и магматских стена. Највећу издашност имају Врело, Василијин кладенац, Лешје, Бук и Шопур у књажевачком делу Старе планине, Мазгошко и Пртопопинско врело у димитровградском делу, односно Белско и Јеловичко врело у пиротском делу Старе планине.

Мештани насеља на Старој планини изворе најчешће називају *кладенџи*, *подвирак* или *подвирчич* и у појединим насељима се вода са њих и у другој половини 20. века користила за пиће (у насељу Старо Корито вода се пила са Василијиног кладенца, у насељу Балинац са кладенца Самовилџи, у насељу Локва са Борићиног кладенца). Осим за пиће (и друге потребе) многи извори и кладенци су интересантни и због чињенице да мештани верују у њихову исцелитељску моћ (да они „лече од очи“, „од главу“, стомачне болести, костобољу, нероткиње, кожне болести...). Такве изворе (који су у науци познати под називом култни извори или *света места*) народ посећује углавном о празницима и то у раним јутарњим часовима. „*Кад болеснику више нема лека одводе га на одређене изворе, где се купа, пије воду, у нади да му је то последња нада за излечење*“ (Живковић, 1978). Скоро свако насеље на Старој планини има више таквих *светих места* (у Репушници постоји култни извор на месту Валође, у Дрвнику на месту Свети Јован, у Штрпцу на месту званом Шопур, у Видовцу на месту званом Паничће, у Дејановцу на месту Шутачћи дол, у Радичевцу на месту Басара, у Доњој Каменици на месту званом Лице, у Папратни на месту Врело, код Габровнице у Коренатачкој клисури, у Трговишту на Бараници). С обзиром на широк дијапазон архаичних етнокултуролошких елемената везаних за њих, они могу представљати и значајан потенцијал туристичке валоризације овог простора.

Највеће водене површине на Старој планини су Завојско језеро на реци Височици (општина Пирот) и језера Сават 1 и Сават 2 у Одоровачком крашком пољу (општина Димитровград).

Завојско језеро је настало на месту потопљеног насеља Завој, када је после природне катастрофе 25. фебруара 1963. године, услед урвинског клизања, део узвишења (са десне стране данашње бране) преградио корито реке Височице. Земљано-стеновита маса којом је преграђена Височица имала је облик плавине са $1.950.000 \text{ м}^3$. Ширина бране у основи је била 530 м, а у круни 120 до 140 м. Потопивши дно и ниже делове реке, вода је потопила и насеља Завој, Малу Лукању и Велику Лукању, као и доње делове притока реке Височице. Између притока су се у језеро увлачили истурени ртови, чинећи обалу веома разуђеном. Природна брана која је том приликом настала, касније је надвишена изградњом вештачке бране па је тако створено језеро које је свој назив добило по потопљеном насељу Завој. Иза бране је створено 16,35 км дугачко језеро, чија је надморска висина 612 м, а површина $5,53 \text{ км}^2$. Максимална дубина језерске воде је 60 м, просечна ширина му износи од 200 до 500 м, а запремина око 160 мил. м^3 воде. Језерска вода се сврстава у прву класу квалитета те се без сложених система за пречишћавање може користити за водоснабдевање становништва. Један део воде језера (око 140 мил. м^3) се тунелом преводи до Хидроелектране „Пирот“, а други део одводњава река Височица. Језеро је више пута порибљавано (само 1997. године је у део језера код бране убачено око 50.000 млађи шарана), а на обалама језера изникло је и викенд насеље (Станковић, 2000).

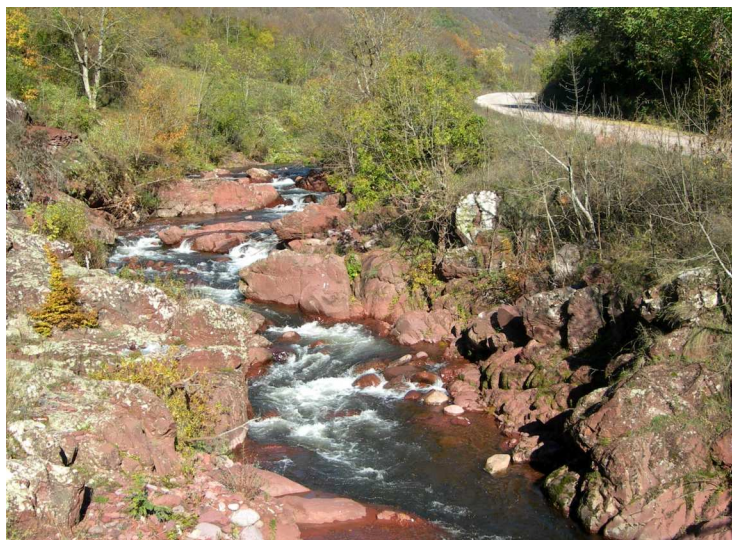
Слика 12. Завојско језеро (Фото М. Велојић)

Језера Сават 1 и Сават 2 су вештачке акумулације које су, у близини насеља Смиловци (општина Димитровград), направљене 1979. (односно 1985.) године у циљу мелиорације Одоровачког крашког поља. Површина „Савата 1“ је око 5,3 хектара, са акумулацијом од 83.000 м^3 воде и највећом дубином од 6 м, а површина „Савата 2“ је око 22 хектара, са акумулацијом од 420.000 м^3 воде и највећом дубином од 6 метара. Језера су богата шараном, штукаом, сомом, црвенперком, бодорком, америчким сомићем, карашем и другом рибом. Акумулацијом је најпре управљала Земљорадничка задруга „Сточар“ из Димитровграда, али пошто језера нису никада добила своју основну функцију, порибљена су и сада њима газдује Удружење спортских риболоваца „Нишава“ из Димитровграда.

Стара планина обилује рекама, речицама и потоцима, чија су изворишта углавном у највишим деловима ове планине. У нижим деловима планине, поред већих речних токова, формирана су и њена стална насеља. Највећи речни токови који теку са Старе планине и које су омогућиле становништву да поред њих развије своја насеља и своје делатности носе називе Височица, Топлодолска река, Темштица, река Клајћа и Трговишки Тимок. Све се оне сливају у две веће реке – Нишаву и Бели Тимок и припадају црноморском сливу.

Река Височица је дугачка 84 километра, има површину слива од 810 км² и десна је притока реке Нишаве. Настаје од неколико извора испод планинског врха Ком (2.016 м) у Бугарској, а у Србију улази 2 км југоисточно од насеља Доњи Криводол. Од бугарске границе све до насеља Славиња ова река је позната под називом Комштица, а затим све до саставка са Топлодолском реком, носи своје препознатљиво име Височица. У Републици Бугарској она тече дужином од 15 км, док у Србији дужина целог њеног тока износи 69 км. У српском делу Старе планине Височица је широка од 5 до 7 метара, дубина јој варира од годишњег доба и износи од 40 до 80 цм. У току само једне године целокупан њен слив добија укупно 688.000.000 м³ воденог талога. На њој је 1963. године настало Завојско језеро, док низводно од бране на Завојском језеру, она протиче кроз импозантну клисуру. Височица има своје десне и леве притоке. Највеће њене десне притоке су: Воденичка река, Росомачка река, Дојкиначка река, Белска река и Гостушка река, а највећа лева притока је река Покривштица. Поред ње су (у микрорегији која је по њој добила назив Висок) настала многа већа старопланинска насеља: Славиња, Височка Ржана, Рсовци, Паклештица...

Топлодолска река настаје од многих потока, извора и мањих речица који извиру испод највиших врхова Старе планине и као атрактивна планинска река тече кроз врло живописан кањон, дужине 19,8 км, изграђен од црвених ситнозрних пермских пешчара и конгломерата. У свом сливу, површине 135,25 км², има више од 260 км речних токова. Нижи делови слива примају од 700 до 800 мм падавина, делови слива од 1.000 до 1.500 м н.в. од 800 до 1.000 мм падавина, а целокупан слив добија укупно 121.725.000 м³ падавина. Највећу количину воде доносе јој њене притоке Калуђерска и Јаворска река на којима се налазе највећи водопади на Старој планини (Доњи и Горњи Пиљски скок, Чунгуљски скок, Куртулски скок, Тиселски скок, Јеришорски скок, Вурња). Једино и највеће насеље кроз које она пролази, све до саставка са реком Височицом, јесте насеље Топли до по којем је и река добила свој назив.

Слика 13. Топлодолска река у свом току поред пута за насеље Топли До (Фото М. Велојић)

Река Темштица настаје од Топлодолске реке и реке Височице недалеко од места званог „Мртвачки мост“. Протиче кроз кањон изузетне лепоте (кањон реке Темштице), кроз насеље Темска (по коме је и добила свој назив), кроз Кумановско поље и код насеља Станичење улива се у реку Нишаву. Њене највеће притоке су река Клајћа и Рудињска река.

Река Клајћа настаје у атару насеља Базовик и у својој дужини од 12,9 км протиче кроз Церову и код насеља Темска се улива у реку Темштицу. Највећа њена притока је *Рудињска река* која настаје у атару насеља Рудиње и у близини манастира Свети Ђорђе (у атару насеља Темска) чини десну притоку реке Темштице.

Уз сваку већу реку или мало већи поток на Старој планини постоји и интересантна долина. Најзначајније и најлепше долине су Арбиње око Дојкиначке реке, Широке луке око Јеловичке реке (мада је то и назив области у којој постоје још неке реке и потоци, као и неколико врхова преко 1.400 м) и долина Топлодолске реке. Што се тиче туризма Широке Луке су најбоља област за лов у Србији (и вероватно најбогатија разном дивљачи), Арбиње је веома богато печуркама, а Топлодолска река, Дојкиначка река и река Височица су најбоље реке за пецање поточне (балканске) пастрве.

Природну границу између сливова реке Нишаве и Тимока чини узвишење Граниково (1.088 м) у атару насеља Мирковци. Сви водени токови који се налазе источно и јужно припадају сливу реке Нишаве, а сви водени токови који се налазе северно и западно од овог узвишења припадају сливу реке Тимок.

Трговишки Тимок који чини западну границу Старе планине. Текући од највиши врхова Старе планине ка Књажевцу овај Тимок има различита имена: Заглавски Тимок, Коре-натачки Тимок, Коренатац и на крају, по насељу Трговиште поред кога протиче (пре него што ће се састати са Сврљишким Тимоком код Књажевца) добија назив - Трговишки Тимок. Настаје од мањих водених токова у близини насеља Балта Бериловац, а долина му се на појединим местима шири у овеће равнице (поред насеља Штрбац, Доња и Горња Каменица) или праве клисуре (Коренатац и Бараница). На свом току, од југа ка северу, са своје десне стране прима следеће притоке: Репушничку (Папратску или Горњокаменичку) реку, Голему (Алдиначку, Градишку, Соколовачку, Балиначку, Коритску, Кандаличку, Жуковску) реку и Трговишску (Видовачку или Штитарску) реку.

Сви водени токови који се налазе северно од града Књажевац припадају сливу **Белог Тимока**. Он настаје од Сврљишког и Трговишког Тимока и тече од југа ка северу (од Књажевца ка Зајечару) чинећи западну границу Старе планине. Има дужину од 49,1 км, укупан пад му је 93 м, а површина непосредног слива 927,4 км². Укупна дужина свих токова у његовом сливу је 1.847,2 км, а густина речне мреже 872,8 м/км². У горњем току речно корито му је широко до 20 м, дубине му се (при средњој води) крећу од 0,8 до 1,8 м, док му у доњем току ширина корита износи од 25 до 30 м, а дубине од 1,5 до 2 м (Станковић, 1966). Код града Зајечара Бели Тимок се састаје са Црним Тимоком и заједно чине реку која се назива Велики Тимок. Највеће (десне) притоке Белог Тимока су: река Бошава, Радичевачка (Јелашничка) река, река Клисуре (Коритска река), Селачка река, Бели поток, Шашка река, Аврамички поток и Прлитски поток, док су највећа насеља на њему (осим Књажевца и Зајечара) Доње Зуниче и Вратараница.

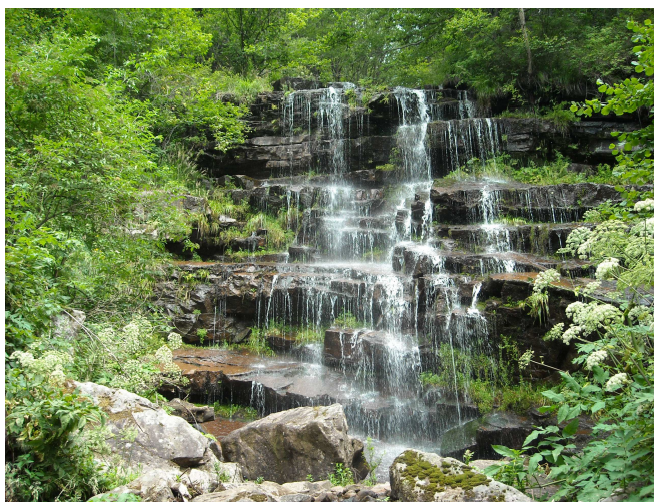
Захваљујући пре свега својим геоморфолошким одликама и богатом хидрографском мрежом Стара планина привлачи пажњу и својим интересантним природним појавама које се налазе на рекама, речицама и њиховим притокама, а које је запазио и описивао најпознатији српски географ Јован Цвијић, говорећи да „у Источној Србији има водопада и слапова поглавито на речицама и притокама које теку углавном кроз кречњачке терене, где је неједнака количина ерозија и где долази до поремећивања нормалних падова воде" (Цвијић, 1896).

Један од најпознатијих и (по Јовану Цвијићу) један од најлепших слапова на Старој планини је **слап Бигар**, на истоименој речици у атару насеља Стањинац. Сама речица извире испод манастира Свети Онуфрије (*Онорје*), протиче долином која је дуга око 1.000 метара и утиче у Стањиначну реку (једну од изворишних кракова реке Трговишки Тимок). На месту где се ова долина сучељава са нешто већом долином Стањиначке реке, вода (подељена у више слапова) пада са висине од 35 метара и ствара изузетан естетски доживљај.

Слика 14. Водопад Бигар (Фото М. Велојић)

Највећи и најлепши **слап** на бигру преко кречњака налази се на изворишном делу **Селачке реке** (десне притоке Белог Тимока) у близина насеља Селачка и манастира Судодол, док је свакако најлепши водопад на Старој планини водопад Тупавица који се налази у близини насеља Дојкинци (у непосредној близини заштићеног старопланинског подручја које се назива Арбиње).

Слика 15. Водопад Тупавица (Фото М. Велојић)

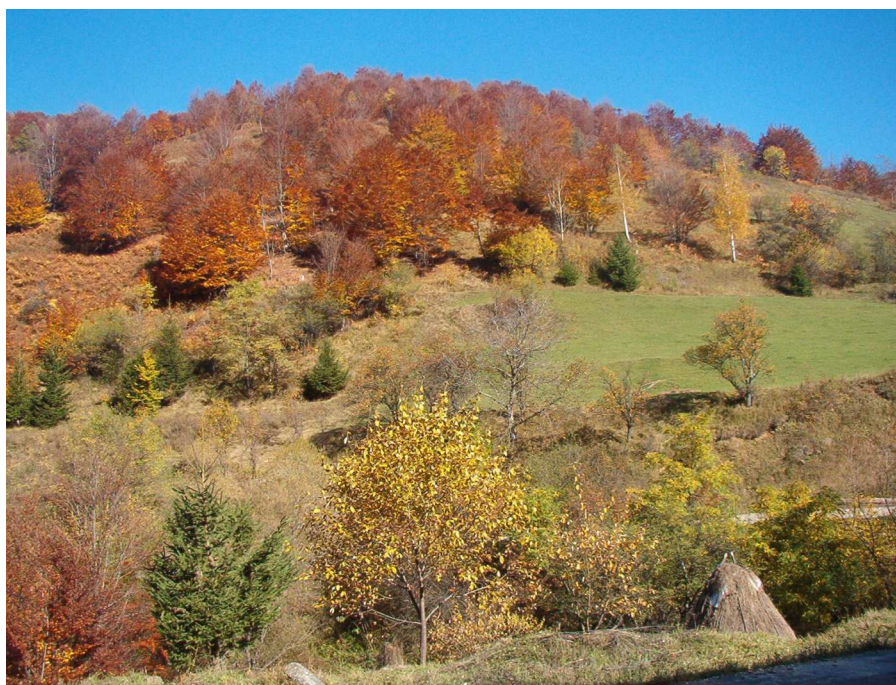
ПЕДОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

На Старој планини се земљиште по дубини и другим својствима разликује скоро на сваком кораку. У зависности од стеновитих подлога (а и од самих делатности човека) могу се представити неки основни типови: на неогеним седиментима основни тип земљишта је смоница, на дилувијалним терасама преовлађује лесивирано земљиште, на кречњаку редзине и смеђе земљиште, а на шкриљцима, пешчару, граниту и другим силикатним стенама преовлађује кисело смеђе земљиште (Антоновић и сарадници, 1974). Основна карактеристика тог земљишта је та да је оно углавном „брдовито, каменито и врло неплодно“ (Станојевић, 1913).

Према намени оно се може поделити на обрадиво, утрине и земљиште под шумом. Више погодује сточарству него пољопривреди. Плодна земља се налази само у долинама река, утрине се налазе у близини насеља, док су шуме углавном заступљене у вишим деловима Старе планине.

БИОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Са изузетком крајњег североисточног дела наше републике, читава територија Србије припада зони шумске вегетације, изузетак чине само највиша подручја високих планина изнад горње шумске границе, која припадају зони високопланинске зељасте вегетације, алпских ливада и камењара. Основне законитости распрострањења вегетације и флоре у Србији одређене су променама климатских и општих геоморфолошких прилика идући од севера ка југу, односно од запада ка истоку (Јанковић et al, 1984). За читаво подручје брдског региона Источне Србије карактеристична шумска заједница јесте асоцијација шуме храста (сладуна и цера), док горњи шумски појас образују букове шуме (Михајловић, 1982).

Слика 16. Вегетација на Старој планини (Фото М. Велојић)

БИЉНИ СВЕТ

Стара планина спада у богатија подручја Србије, јер на њој расте 24,5 % биљних врста од укупног фонда флоре Србије. На планини се налази 1.195 таксона васкуларне флоре, преко 30 врста лишајева и 50 врста маховине, што у односу на националну флору Србије чини 34 % од до сада утврђеног броја. Ботанички значајна подручја су њени планински делови (Орлов камен, Равно Бучје, Кадибогаз, Миџор, Бабин зуб, Жаркова чука, Вражја глава, Копрен, Три чуке, Арбиње, Драганиште, Браткова страна), планинска подручја где су очуване специфичне шумске заједнице (Голема река), клисуре и кањони (клисура Папратске реке, клисура Топлодолске реке) као и њено брдско подручје (Голина).

Лишајеви су јединствена група живих организама, састављена од представника различитих царства живог света – гљива и алги (Вучковић, Велојић, 2007). Настањују најразличитије подлоге, од коре различитих врста дрвећа, стена и земљаних супстрата, до подлога које су настале људском делатношћу. Најразноврснији су у умереним подручјима. На Старој планини је евидентирано преко 20 врста лишајева од којих су најинтересантније врсте: *Rhizocarpon Geographicum*, *Evernia prunastri*, *Peltigera sp*, *Parmelia sp*, *Cladonia sp*, *Usnea sp*, *Xanthoria*, *Pseudevernia sp*, *Lecanora sp*, *Cetraria Islandica*, *Ramalina sp*, *Lobaria Pulmonaria*, *Thamnolia Vermicularis*, *Graphis Scripta*, *Physcia sp*, *Caloplaca* и *Umbilicaria sp*.

Слика 17. Лишајеви са Старе планине (Фото М. Велојић)

Велика разноврсност биљних заједница на Старој планини, које се висински смењују, условљена је висинским распоном, громадношћу масива и сложеном конфигурацијом терена у свим њеним појасевима. У зависности од тих фактора, на њој су издвојене и одређене висинске вегетацијске зоне: храстов појас, буков појас, појас субалпске жбунасте вегетације, појас ниске клеке, боровнице и субалпске смрче и појас бора кривуља.

Храстов појас се налази између 300 и 1.200 м н.в. То је најшири вегетацијски појас на Старој планини. Његова купна површина премашује површину буковог и смрчевог појаса. Према врстама храстова он се дели на три подпојаса: нижи (појас медунчево-сладунове шуме, латински *Quercus pubescens* и *Quercus farnetto*), средњи (појас церове шуме, латински *Quercus cerris*) и виши подпојас (појас шума храста китњака, латински *Quercus petraea*). Све ове врсте храстова најбоље показују какве климе владају у овим подпојасевима.

Буков појас се простире од 1.100 до 1.550 м н.в. и обухвата поред доминантне букове шуме планинског типа (латински *Luzulo-Fagetum maesiacum*, *Mišić et Popović*) и шуме букве и јеле (латински *Abieti-Fagetum maesiacum*, *Jov.*) и субалпийску букову шуму (латински *Fagetum subalpinum maesiacum*, *Greb.*). Због погодних услова у самом подножју Бабиног зуба налази се станиште субалпийске букве, које је заштићено у оквиру Парка природе, а у близини насеља Црни Врх налази се и подручје Голема река, које је заштићено као национални резерват.

Појас субалпске жбунасте вегетације на Старој планини карактерише се широким распрострањењем заједнице ниске клеке, боровнице и субалпийске смрче.

Вегетација ливада и пашњака на Старој планини је такође веома разноврсна. У односу на састав биљака и услове станишта она се може поделити на: брдске, планинске, субалпийске ливаде и пашњаке и алпийске пашњаке. Богатство пашњака се огледа у великој заступљености лековитог и корисног биља. Оцена лековитог биља према хемијском саставу указује да на овом простору има највише биљака чији су главни лековити састојци етарска уља (мајчина душица, подубица, пелин, хајдучка трава), алкалоиди (мразовац, чемерика, божур, маслчак), а има и жбунастих биљки чији се поједини делови могу користити за справљање лековитих чајева и напитака (боровница, клека, малина). У сарадњи са Технолошким факултетом из Лесковца, Фабриком "Здравље" из Лесковца и организацијама које окупљају младе биологе из Зајечара (последњих година 20. века) организовано је на Старој планини више теренских предавања о лековитом биљу (Велојић, 2002).

Посебну вредност на Старој планини чине и тресавске заједнице, развијене у појасевима букових и четинарских шума (на Јабучком равништу, Дојкином врелу и у пределу Арбиња). Тресетишта су се на тим местима формирала на различитим облицима рељефа, као што су изворишта планинских река, благо нагнуте стране гребена или терасасто распоређене заравни дуж водотока. Вегетација се на тим местима развија под изузетно високом влажношћу и без присуства правог педолошког слоја земљишта, а акумулирани тресет се састоји од неразложивих биљних остатака. На пример, на Јабучком равништу и Копрену, на белој маховини још увек на малом простору расте биљка из породице месождерки - Росуља (*Drosera rotundifolia* L.).

Слика 18. Биљка Росуља на Старој планини (Фото М. Велојић)

Са економског становништа Стара планина представља и огроман потенцијал за развој сакупљачке привреде, јер је посебно богата разноврсним врстама печурака. Посебно се могу издвојити вргањи (прави вргањ *Boletus edulis* и краљевски вргањ *Boletus regius*), пољски шампињони (рудњача *Agaricus macrosporus* и ливадски шампињон *Agaricus campestris*), лисичарке (*Cantharellus cibarius*), сунчанице (*Macrolepiota procera* (Scor. ex Fr) Sing.) и друге.

Највиши врх старе планине Миџор и околни његови врхови (Тупанар, Жаркова чука, Орлов камен) такође су просторна целина која се одликује специфичном флором и вегетацијом. На различитим стаништима, која су се формирала на овим врховима, своје уточиште је нашло више од 50 ендемичних врста.

Реликтне шумске заједнице на Старој планини су заједница букве, панчићевог маклена и мечје леске (*Fago-Aceri intermediae-Colurnetum Mišić*), заједница храста, панчићевог маклена и мечје леске (*Quercu-Aceri intermediae-Colurnetum Mišić*), заједница предпланинске букве и других врста на силикату (*Fagetum submontanum mixtum silicicolum Mišić*), заједница грабића, храста и других дрвенастих врста на кречњаку (*Carpinio orientalis-Quaracetum mixtum calcicolum Mišić*), заједница јоргована (*Syringetum vulgaris Knapp.*) и заједница шлеске врбе и зелене јове (*Salici-Alnetum viridis Čolić, Mišić&Popović*).

Међу ендемичним врстама посебно су интересантне заједнице лука и оштрице (*Allio-Caricetum leavis R. Jov.*), заједница великог макља (*Festucetum paniculatae Horvat*), заједница боровнице и бруснице (*Vaccinio-Bruckenthalietum R. Jov.*), заједница росуље и оштрица (*Drosero-Caricetum stellulatae Horvat*), заједница режухе и балканске киселице (*Cardamino-Rumicetum balcanicae R. Jov.*), заједница црног омана (*Telekietum specisae Tregubov*) и заједница звончића и каменица (*Simphyandro-Saxifragetum moschatae V. Rand.*).

Посебно значајне врсте у флори Старе планине су криласти звончић (*Campanula calycialata V. Rand.& B. Zlat.*), пикобојка (*Swertia perennis L.*), карпатска тоџија (*Tozzia alpina L. subsp. carpatica (Wot.) Dost.*), панчићева жабља трава (*Senecio pancici Degen.*), планинска звончица (*Soldanella hungarica L.*), руђевица (*Oxyria digyna (L.) Hill.*), дебелјача (*Pinguicula leptoceras Rchb.*), росуља (*Drosera rotundifolia L.*), зелена јова (*Dianthus moesiacus Vis.& Panč.; Alnus viridis (Chax.) D. C. subsp. viridis*), дугоцветна јаглика (*Primula halleri Honck.*), кукурек (*Eranthis hyemalis (L.) Salisb.*), жута линцура (*Gentiana lutea L.*), пегава линцура (*Gentiana punctata L.*) и плава линцура (*Gentiana alba L.*). Многе од њих су заштићене и налазе се на Црвеној листи или у Црвеној књизи флоре Србије. У међународној црвеној листи (European Red List, UNESCO, New York, 1991) заступљена је једна биљна врста (*Pedicularis heterodonta Pančić*) и то у оквиру групе ендемичних васкуларних биљака.

На Старој планини расте и 18 биљних врста које су Уредбом о заштити природних реткости на подручју Србије („Службени гласник РС“, бр. 50/93) стављене под законску заштиту (стављене под режим апсолутне заштите). Први појединачни објекти који су заштићени на овој планини била су појединачна стабла храста границе (*Quercus pubescens*) и то 5 стабла храста у близини насеља Осмаково (која су заштићена још 1996. г) и једно стабло црног бора (*Pinus nigra subsp. Palasiana*) у близини насеља Рсовци.

По побројаним биљним врстама Стара планина има не само локални, већ и Балкански и Европски значај, а по целокупним природним флористичким вредностима она представља један од најзначајнијих центара за очување биодиверзитета у Европи и међународно значајну природну баштину. Због тога се, у даљим плановима за развој туризма, мора пуно водити рачуна о очувању природе. Многе људске делатности, везане за туризам на њој, могу природу трансформисати до границе дозвољеног, али је не смеју деградирати и утицати на целокупан њен екосистем.

ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ

На подручју Старе планине заступљене су бројне животињске групе, које представљају доказ ненарушености станишта и разноврсности коју треба посебно сачувати. Све до сада евидениране врсте могу се поделити на оне које насељавају старопланинско подземље (врсте које настањују пећинска станишта) и на оне које живе изнад њене површине (у ваздуху, рекама и земљишту).

Као део старобалканског копна Стара планина представља центар настанка појединих аутохтоних реликтних врста фауне, а њене пећине представљају веома значајне палеонтолошке станице. У досадашњим појединачним истраживањима научника, спелеолога аматера и волонтера у пећинама на Старој планини су евидентирани многи елементи пећинске фауне (слепи мишеви и друге пећинске животиње). У Суводолским пећинама (код манастира Суводол) пронађене су псеудоскорпије, слепи мишеви, пршљен пећинског медведа (*Ursusa speleusa*) и две нове врсте паукова чији најближи сродници насељавају удаљена Европска (Корзика) и ваневропска подручја (поједине области у Азији). У пећини Топлик (код насеља Вратарница) пронађено је 10 врсти слепих мишева, више врста тврдокрилаца, рачића и стоноги. Гвидо Нонвејер је седамдесетих година 20. века у њој пронашао ситне тврдокрилице из фамилије *Cholevidae* (Kirby, 1837.), 4 мужјака и 3 женке *Choleva paskoviensis* (Reitter, 1923.) што је тада био први налаз за Србију, једног мужјака *Choleva oblonga* (Latreille, 1807.), неколико примерака врсте *Quedius (Microsaurus) mesomelinus* (Marchall, 1802.) из фамилије *Staphylinidae* и неколико женки ларве *Troglophilus cavicola* (Kollar, 1833.) из фамилије *Rhaphidophoridae*. Године 1994. у истој пећини проф. Божидар Ђурчић је пронашао врсту пећинских *Collembola – Heteromurus nitidus*, а само две године касније (1996.) пронађено је и мноштво ларви диптера *Teramocera ferruginea* (Fullen) из фамилије *Scyomyridae*, што је тада био њен први налаз за Југославију. Године 1997. на једној врсти слепих мишева из пећине Топлик Дејан Вучковић из Зајечара је пронашао и крпеља *Ixodes vespertilionis*, што је тада био други налаз за Југославију. Од 26 врста слепих мишева, колико је до сада евидентирано у Србији, у пећини Топлик је (крајем 20. века) откривено чак 10 врста. У пећини поред пута Књажевац-Кална (у Коренатачкој клисури) седамдесетих година 20. века проф. Милика Пљакић је пронашла примитивне врсте копнених рачића (*Isopoda*) из рода *Hyuloniscus riparius* и *Hyuloniscus stankovići*, а у безименој пећини код насеља Кална и у пећини код насеља Габровница из рода *Trichoniscus bononiensis timocensis*. У пећини Бежина дувка (у близини насеља Папратна) проф. Милика је пронашла и *trihoniscide* из рода *Trichoniscus bononiensis sotirovi*. Све су оне ендемичне подврсте Србије, док је *Trichoniscus bononiensis* балкански ендемит. У пећини код насеља Габровница пронађени су и *trihoniscidi* из врсте *Trichoniscus pančići*, што је високо специјализована врста, ендем за Србију. Проф. Божидар Ђурчић је 1974. године у Безименој пећини (код насеља Кална) пронашао 5 примерака псеудоскорпија *Chthonius (Chthonius) stevanovići*, које су ограничене на мали број пећина у Србији.

У пећини код Баранице откривене су кости многих животиња, од којих су најзаступљеније: слепо куче (*Nannospalax leucodon*), дабар (*Castor cf. fiber*), зец (*Lepus sp.*), степска звиждара (*Ochotona pusilla*), вук (*Canis lupus*), лисица (*Vulpes vulpes*), медвед (*Ursus sp.*), ласица (*Mustela nivalis*), пећинска хијена (*Crocota spelaea*), пећински лав (*Panthera spelaea*), носорог (*Dicerorhinus sp.*), коњ (*Elluus caballus*), јелен (*Cervus elaphus*), оријашки јелен (*Megaloceros sp.*), бизон (*Bison priscus*), козорог (*Capra ibeu*), као и многе врсте птица (*Aves*), гмизаваца (*Reptilia*), водоземаца (*Amphibia*) и риба (*Pisces*). Њима су се, у горњем палеолиту, хранили праисторијски људи у овој пећини.

На Старој планини је евидентирано и 116 врста дневних лептира, 18 врста водоземаца и гмизаваца, 26 врста риба и 203 врста птица.

Фауна дневних лептира на Старој планини је једна од најбоље проучених у Србији, а укупан број утврђених врста на њој чини чак 40% фауне лептира Балкана. Од пронађених врста 22 су нове, док 6 врста представља глацијалне реликте. Национални значај имају популације следећих врста: *Boloria eunomia* (палеартичка врста), *Erebia orientalis* (балканска ендемска врста) и *Erebia alberganus* (Зечевић, 2002).

Од укупног броја поменутих врста херпетофауне 6 врста припада класи водоземаца, а 12 врста класи гмизаваца. Змије су на Старој планини реткост, али се у последњих пар година њихов број знатно повећао (највише има пољских и змија камењарки), па се сада јавља и присуство отровница (највише поскока).

Риба има највише у брзим планинским речицама. Посебно значајна је поточна пастрмка која се може наћи у Големој реци, али више на јужној страни у Ракитској реци, Ђавољем потоку и Јаворској реци (које се спајају у насељу Топли До и чине Топлодолску реку), као и у реци Темштици (која се улива у реку Нишаву).

Слика 19. Пастрмка из реке Темштице (Фото М. Велојић)

Стара планина је укључена у регистар подручја од међународног значаја за птице Европе. Укупан број врста које се налазе на њој чини највећи диверзитет фауне птица на било којој планини у Србији и већем делу Балкана. Највише има птица гнездарица (154 врста), зимовалица (10 врста), пролазница (30 врста) и птица луталица (13 врста). Од њих се чак 92 врсте воде као природна реткост. Посебно су значајне врсте: јастреб осичар (*Pernis apivorus*), орао змијар (*Circaetus gallicus*), северни јастреб (*Accipiter gentiles*), кобац птичар (*Accipiter nisus*), орао мишар (*Buteo buteo*), дугоноги мишар (*Buteo rufinus*), сури орао (*Aquila chrysaetos*), патуљаста орао (*Hieraetus pennatus*), степски орао (*Falco cherrug*), сиви соко (*Falco peregrinus*), пољска шева (*Alauda arvensis*) и шумска шљука (*Scolopax rusticola*).

И фауна сисара је на Старој планини заступљена са 30 врста, од којих је као терцијални реликт интересантна волухарица, затим слепо куче, пух лешњикар и друге.

Од осталих животињских врста на Старој планини бораве медведи, срне, дивље свиње, јелени лопатари, видре, куне, вукови, лисице, зечеви, веверице и друге врсте.

Обиле траве (највише сувата, којег мештани називају *типац* или *типџа*) и велика пространства на овој планини дају добре услове за развој сточарства и производњу млека и млечних производа.

ПАРК ПРИРОДЕ СТАРА ПЛАНИНА И ЗАШТИЋЕНИ ПРИРОДНИ РЕЗЕРВАТИ

Влада Републике Србије је Стару планину 1997. године прогласила Парком природе (као подручје изузетно вредно са становишта биљног и животињског света и њихових заједница, њених геоморфолошких, геолошких, хидролошких и хидрогеолошких особности и као подручје у којем су присутни традиционални облици живота и културних добара). Укупно заштићена њена површина износи 142.219 ha, од чега 9.958 ha припада општини Зајечар, 57.968 ha општини Књажевац, 63.194 ha општини Пирот и 11.099 ha општини Димитровград.

У оквиру Парка природе утврђено је и више природних резервата:

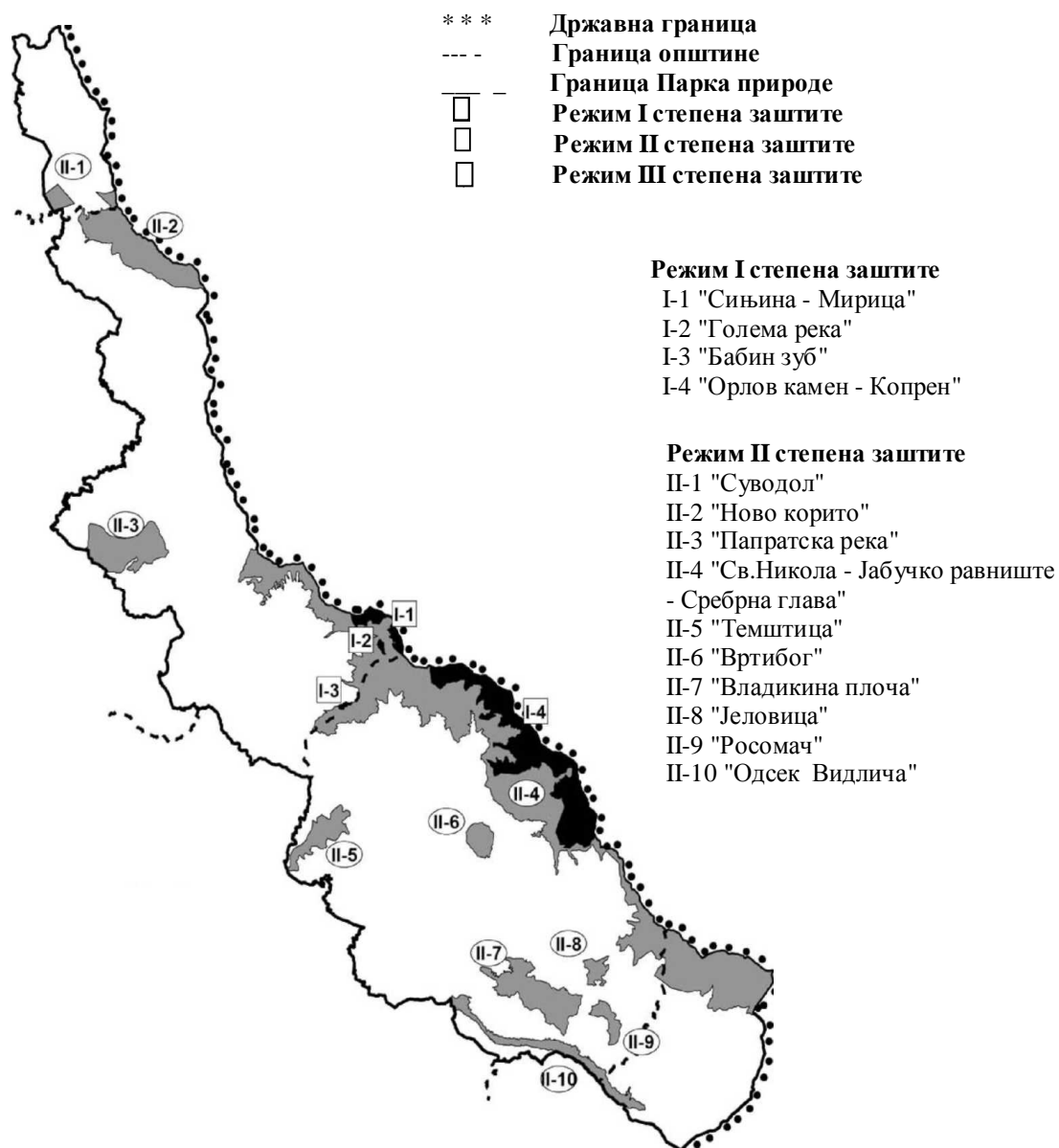
- строги природни резерват „Драганиште“ којим је обухваћен екосистем смрчевих шума (*Piceetum excelsae serbicum*) који изграђује типичан појас на Старој планини,
- строги природни резерват „Голема река“ који обухвата аутохтону шумску заједницу типа прашуме коју сачињава заједница планинске букве (*Luzulo-Fagetum serbicum*) намењен је за очување геофонда,
- строги природни резерват „Вражја глава“ који представља значајан локалитет у делу шумског комплекса Старе планине, на којем је могуће пратити спонтани развој биљних врста које су у њеном саставу, а посебно планинског јавора *Acer heldreichii*, као ендемита Балканског полуострва,
- строги природни резерват „Три чуке“ као најинтересантнији, јер обухвата ретку субалпску заједницу бора кривуља (*Pinetum mughi*) на највишим врховима и представља једино налазиште боља кривуља које је до сада сачувано,
- строги природни резерват „Смрча“ (Арбиње) издвојен због најочуванијих и најлепших смрчевих шума на Старој планини и у Србији уопште. Уз монодоминантну шумску заједницу смрче (*Piceutum abietis montanum*) постоји и типична тресавска заједница са стално принављаним тресетом уз изворе и потоке, описан као *Ass.Carici-Sphagno-Eriophoretum*" (R. Jov.1978),
- строги природни резерват „Копрен“ који представља налазиште биљака из породице месождерки (*Drosera rotundifolia L.* и *Pinguicula sp.*).

Старање над Парком природе „Стара планина“ поверено је Јавном предузећу за газдовање шумама „Србијашуме“ која послове заштите, развоја и одрживог коришћења обавља преко својих Шумских управа и Шумских газдинстава (Шумско газдинство „Тимочке шуме“ из Бољевца, Шумска управа Књажевац, Шумска управа Зајечар, Шумско газдинство „Пирот“ из Пирота и Шумска управа Пирот).

У оквиру Акционог плана за заштићена подручја Европе (Parks for life) Парк природе „Стара планина“ је укључен међу 89 предела који су идентификовани приоритетним пројектом „Прекогранична подручја у Европи“. На листи је потенцијалних Ботанички значајних подручја у Србији, потенцијалних Emerald подручја и номиновано је за програм „Човек и биосфера“ (UNESCO-MAB програм).

ПАРК ПРИРОДЕ "СТАРА ПЛАНИНА "

ЛЕГЕНДА :

Карта 3. Парк природе «Стара планина» са својим заштићеним подручјима
 (Извор: Завод за заштиту природе Србије)

АНАЛИЗА ПРИРОДНИХ УСЛОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Стара планина представља природно богатство од изузетног значаја. Природни услови које она нуди везани су у првом реду за геоморфолошке карактеристике терена, њене водене токове, али и биљни и животињски свет.

Везано за рељеф у првом реду је интересантан висински распон подручја (од Прлитског потока до највишег врха Миџора) са свим природним карактеристикама које прате промене висине (клима, биљни и животињски свет, земљиште). На таквом висинском распону издвајају се три основна висинска појаса који указују на природне погодности за развој туризма. Највиши појас пружа могућност лова (пашњаци, шуме, камењари) и излетничко-планинског туризма, где су посебно интересантни највиши облици рељефа који чине врло куриозитетне и атрактивне природне туристичке мотиве. Долински и брдски појас чине долине река и речица представљајући базу будуће туристичке понуде.

У будућем развоју туризма на овом простору највише пажње треба посветити карактеристичним узвишењима, долинама река, клисурама, спелеолошким објектима и изворима. Поред главног гребена и бочних коса, које са истакнутим врховима и изворишним челенкама речних токова, глобално и у целини представљају посебне туристичке вредности, потребно је још издвојити: долину потока Бигар (која је у целости испуњена бигром) и истоимени водопад (*један од најлепших у Источној Србији*) који се са висине од 35 м обрушава у Стањиначку реку; укљештене меандре реке Темштице (у клисури дубокој од 160 до 260 м) са бројним скулптурама остењака у црвеним пешчарима; клисуру Владикине плоче (са истоименом пећином); сутеску Росомачке реке (са серијом џиновских лонаца на дну); крашке увале Вртибог и Понор (са односима крашке морфологије и површинске и подземне циркулације воде у красу); на профил лијских седимената код Манастира Пресвета Богородица (са изузетно богатом и очуваном фауном брахиопода); локалитет Бабин зуб (са највећом групом зубава и остењака у крупнозрним пешчарима) и многе друге.

Карактеристична флора и фауна дају овој планини посебан значај. Њихова велика разноврсност представља потенцијално богатство које се најадекватније може валоризовати кроз одрживи туризам и одрживи економски развој овог предела.

Могућности развоја туризма у планинском појасу везане су пре свега за излетничко-планински туризам, лов на ситну дивљач као и могућност развоја викенд туризма са великим могућностима за развој манифестационог туризма. Стара планина је скоро пет месеци под снегом (на висини од 1.100 и 1.900 м) што је добар потенцијал за изградњу дугих стаза за алпско скијање, а постоје и погодна места за изградњу смештајних капацитета у подножју. Уколико се остваре планови развоја туризма на Старој планини, оствариће се сигурно и већи туристички промет.

На Старој планини треба организовати масовније излетничко-планинарске акције и такмичења, колоније уметника и друге сличне активности. Најатрактивније природне вредности (спелеолошке објекте, изворе и остале природне мотиве) треба представљати на свим скуповима о природним вредностима (Велојић, 1997) и у већој мери их валоризовати, а лековито биље и животињски свет експлоатисати у одређеним границама, али не угрожавати њихова станишта (Велојић, 2004).

Само већим интересовањем посетилаца за назначене природне вредности, стварају се услови и перспективе да Стара планине у свом будућем развоју добије посебну улогу у развоју планинског, као и других видова туризма.

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ

Разматрања о друштвеним карактеристикама Старе планине заснована су на грађи прикупљеној теренским истраживањима, као и грађи базираној на архивским изворима. На основу свих досадашњих истраживања дошло се до сазнања да је Стара планина је, пре свега захваљујући свом географском положају (и другим природним погодностима) била релативно рано насељена људима, односно да је временом (кроз различите историјске периоде) континуитет живљења, привредног и културног развитка становништва на њој сачуван кроз векове у свом неизмењеном, изворном облику.

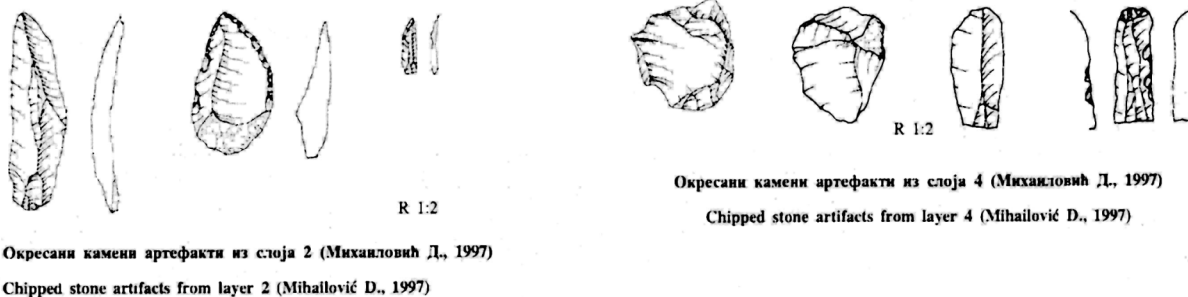
Преко Балкана су вековима пролазили главни путеви који су спајали Европу и Блиски исток, а преко њих су се кретали многи народи који су стварали разна царства и отимали се око балканских земаља. Ти стари народи и цивилизације, чији се трагови и данас могу наћи код староседелачког и досељеног становништва на Старој планини, оставили су веома значајан културни печат на целокупном њеном простору.

ИСТОРИЈАТ КРАЈА

Наука ни до данас није тачно утврдила ко су били носиоци културе праисторијске епохе у Источној Србији, али се по археолошким налазима у пећинама донекле може одредити у ком временском периоду су постојала најстарија људска насеља на овом простору. Најстарији налази у ближој околини су из пећине Баланица код Сићева (где је пронађено станиште неандерталца из периода 100.000-40.000 г.п.н.е), затим следе налази из Преконошке пећине код Сврљига, Лазареве пећине код Злота и пећине Магура код Белограчика (у Бугарској).

Најпознатије пећине на Старој планини у којима су пронађени остаци праисторијског човека јесу пећина код Баранице, пећина Коренатац-Габровница, пећина Говеђа печ код Причевца, пећина Топлик код Вратарнице и Петрлашка пећина код Одоровачког крашког поља.

Пећина Бараница представља значајно археолошко и палеонтолошко налазиште. Налази се у близини Књажевца, на десној обали Трговишког Тимока (у истоименој клисури) у атару насеља Жуковац. Археолошки налази из ње указују се да је вероватно (у време између 40.000 и 12.500 година пре нове ере) коришћена за становање првог ловца у овом крају. Пронађени остаци ватришта, мноштво костију животиња и кремена сечива праисторијског човека из ове пећине могу се одредити у горњи палеолит.

Слика 20. Кремена сечива праисторијског човека из пећине Бараница
(Извор: Михаиловић Д., 1997)

У пећини Коренатац-Габровница (у клисури Трговишког Тимока) на Старој планини откривене су цртежи праисторијског човека из бронзаног периода (1.400-800 г п.н.е.) одређене као прво праисторијско сликарство у Србији и долини Тимока (Михајловић, Јовановић, 1998).

Слика 21. Цртежи праисторијског човека у пећини Коренатац - Габровница
(Фото М. Велојић)

У пећинама Говеђа печ код Причевца и у пећини Топлик код Вратарнице пронађена је керамика из бронзаног периода, а у „централној“ дворани Петрлашке пећине пронађени су фрагменти керамичких посуда који су ту највероватније доспели обрушавањем таванице или каналима које је формирала атмосферска вода. Осим остатака керамике ту су пронађене и животињске кости и остаци паљења ватре (остаци гаражи) (Николов, 2005).

Нажалост, читава Стара планина је још увек недовољно истражена, па о дугим раздобљима у праисторији и појединим културама можемо сазнати само путем случајних налаза или површинским прегледавањем терена (Петровић, Јовановић, 1997). Тако је, на пример, у насељу Папратна, средином 20. века, пронађена урна са даровима и металном секиром из бронзаног периода, а у насељу Радичевац, на локалитету Градиште, бронзани келт са четвртастим отвором (Гарашанин, Гарашанин, 1951).

Археолошка налазишта у Ђердапу су потврдила да се у периоду 7.000-5.500 г.п.н.е. у том делу Источне Србије развила једна од најсложенијих култура праисторије. По самом налазишту названа је културом Лепенског Вира (Срејовић, 1979). Неолитска култура се на просторима Србије развила у периоду од 5.300 до 3.200 година пре нове ере, а најзначајнија налазишта су Старчево и Винча. Прва насеља старчевачке културе у близини Белог Тимока регистрована су на подручју насеља Радичевац и Кална. На ушћу Јелашничке реке у Бели Тимок, на месту званом Валуге, пронађени су остаци полуукопаних кућа за која су коришћена природна улегнућа, као и груба грчарија старчевачког типа, кремени ножићи, камене секирице и др. Насеље се датује у 4 – 5. миленијум пре нове ере (Петровић, Јовановић, 1997).

У касно гвоздено доба започета је историјска епоха ових крајева. Прве етничке групе на овом подручју забележене су од стране античких писаца још у 5. веку пре нове ере. Међутим, иако су писци из тих времена оставили многе изворе који се и данас користе у историји и географији, мало ко од њих је заиста залазио и демографски истраживао описане крајеве. За старе Грке Балкан је био само тамно и магловито суседство о чијим народима никада нису говорили, нити су имали сасвим јасну представу. Највише података добијали су са стране, од путујућих трговаца, војника или робова, тако да до дашњих дана у целости није сачувана нити једна реченица од језика којим су говорила племена старе ере. Сви подаци су на неки одређени начин прилагођавани језицима писаца, тако да ми данас можемо схватити само хиљадити део онога што су нам стари народи у свом историјском развоју вековима остављали.

Из историјских извора сазнајемо да су Римљани на просторе Старе планине дошли у последњим деценијама пре нове ере. Организовали су провинцију Мезију и на граници поставили своје легије. Поред чувања границе, њихов први задатак био је да изграде одбрамбени систем састављен од низа утврђених војних логора, мањих утврда (кастела), стражарских осматрачких кула и путева путева који су их повезивали. Тако утврђена граница на Дунаву касније је названа Лимес. На њеној изградњи свакако је радило и покорено домородачко становништво.

Римљани су касније и у унутрашњости данашње Тимочке Крајине подизали утврђене логоре, кастеле и друге војне објекте ради заштите стратегијских путних праваца неопходних за кретање војних јединица, за снабдевање граничних легија и везу са војним центрима и командним логорима у унутрашњости. То је било потребно и ради одржавања домородачког становништва у покорности, јер је оно већ у првим деценијама римске управе устајало против освајача.

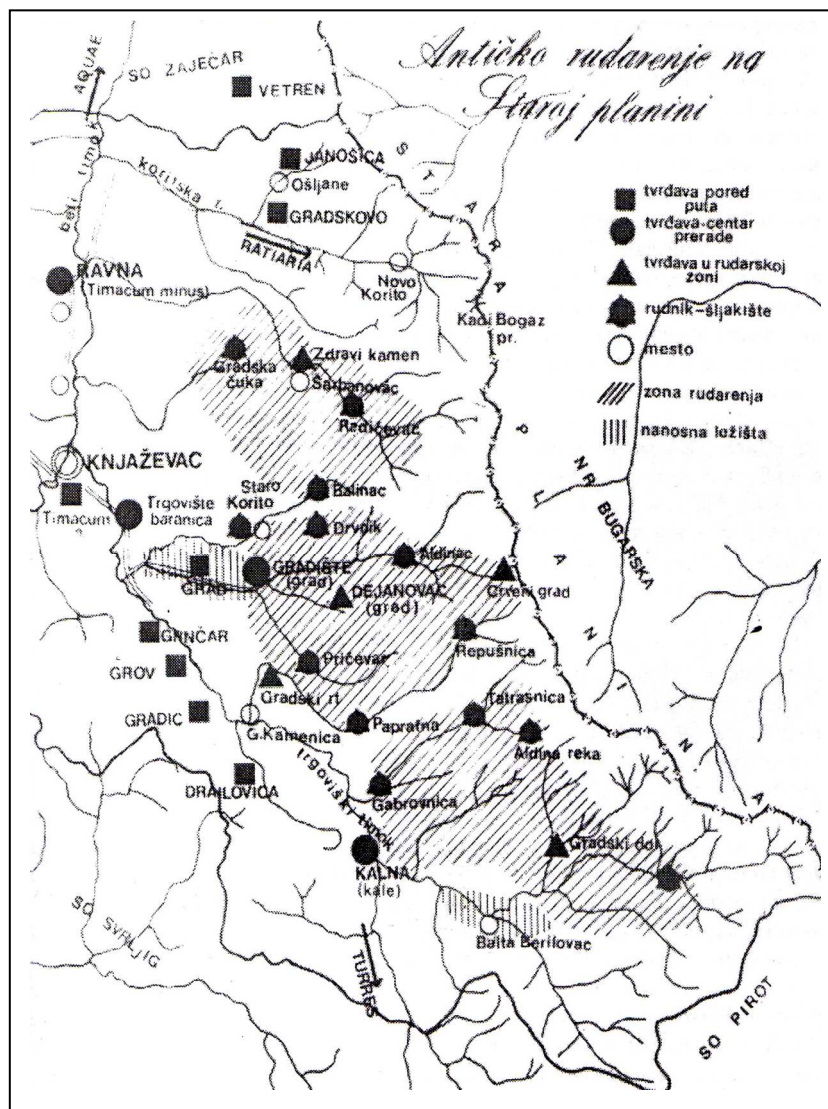
Након дуготрајних ратова, почетком 2. века наше ере, цар Трајан је успео да савлада Дачане (који су се налазили преко Дунава) и да освојену њихову територију прогласи за провинцију Дакију. По престанку опасности од Дачана становништво Мезије је имало знатно мање обавеза према римским господарима па се могло више посветити својим привредним активностима.

Поред главног занимања сточарства и узгредне земљорадње, наставили су радове на старим рудокопима и радове на преради руда у примитивним топионицама и изради занатских металних производа. Рударењем и топљењем руда добијани су алати и производи којима су људи олакшавали свој живот, а квалитет живљења побољшан је и израдом посуда од печене глине. Добри и сигурнији путеви омогућавали су живљи саобраћај и појачану размену произведених добара.

Средином друге половине 3. века, под притиском све бројнијих племена, Римљани су напустили Дакију и вратили границу царства на Дунав. Цар Аурелијан је тада од бивше Мезије образовао на десној приобалној територији нову провинцију под називом Нова Дакија. Северни приобалски део, у који је улазила скоро цела данашња Тимочка Крајина, назван је Прибрежна-Дакија (*Dacia Ripensis*).

Пошто су изгубили рудом богате области у Дакији, Римљани су настојали да у Новој Дакији, посебно на Старој планини и Источној Србији, развију рударство и прераду руда ради обезбеђења неопходних металних сировина и злата. Томе су доста допринели дачки рудари који су се са Римљанима повукли на десну страну Дунава. Ови рудари су радили на отварању нових лежишта бакарне, гвоздене и златоносне руде и обновили рад на рудиштима из праисторијског периода. У близини ових рудника свакако су у то време постојале и одређене насеобине.

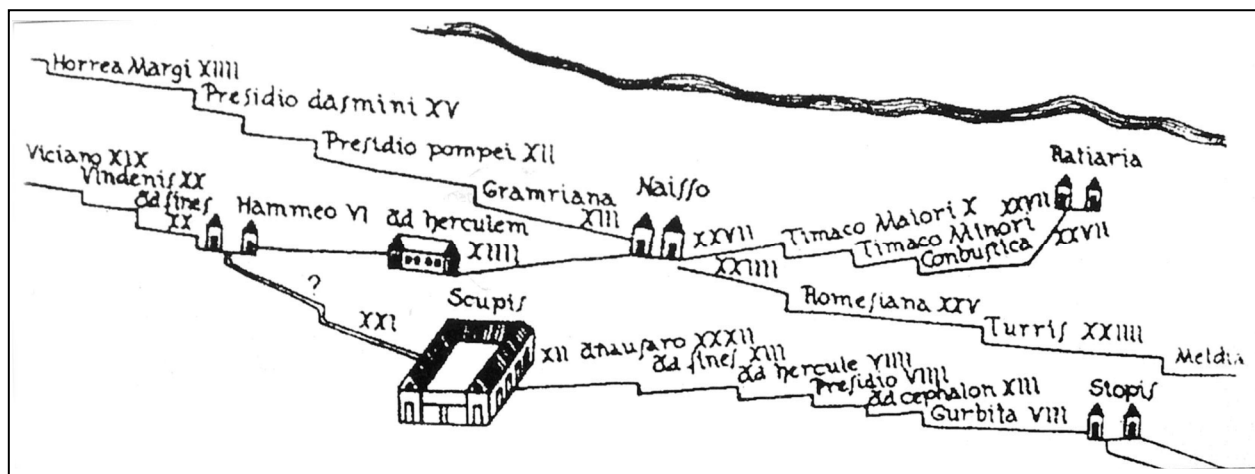
Светозар Јовановић у свом раду "О античком рударењу на Старој планини" издваја тврђаве око којих је било могуће формирање већих насеља у то време: „Такве тврђаве су биле код села Равне, Трговишта, Градишта и Калне. Уједно то су и највеће тврђаве на овом простору, а око тврђава у Равни и Трговишту сигурно је потврђено постојање цивилних насеља, јер се оне налазе на јако погодном положају и имају све могућности за сваку привредну делатност.“ (Јовановић, 1986, 195). Новија истраживања су показала да су стара насеља постојала и на месту Бара (у атару насеља Репушница) (Велојић, 2000) и месту Неино селиште (у атару насеља Папратна, недалеко од границе са репушничким атаром) (Велојић, Радовановић, 2007).

Карта 4. Карта античког рударења на Старој планини (Извор: С. Јовановић, 1986)

Историјски гледано крајем 4. века (395. године) нове ере Теодосије је поделио римску царевину на два дела - Источно и Западно римско царство (уступивши их својим синовима), па је цела данашња Србија (а самим тим и Тимочка Крајина) од тада била у саставу Источног римског царства (касније названом Византија). Дуж читавог царства направљени су многи путеви којима су касније пролазиле многе војске.

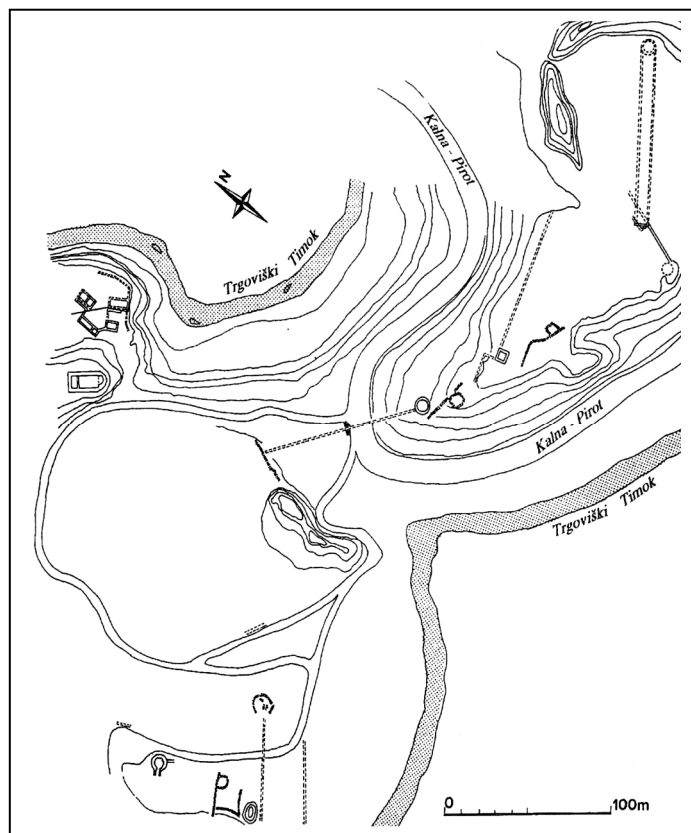
Један од најважнијих путева (у то време) направљен је долином реке Нишаве. Изграђен је у 1. веку (тачније 33. године) наше ере од калдрме и камених плоча, у историји је био познат под називом „Пут војника“ (*Via militaris*) и по њему је обављан како путнички, тако и колски саобраћај. Поред самог пута су на растојању од приближно једнодневнoг пешачења постављана утврђења, преко река камени мостови, а за путнике су подизана преноћишта и станице за промену коња и кола (Марјановић, 2010). Повезивао је данашњи Ниш (тада *Naissus*) и Софију (*Serdiku*) и био веома значајан за саобраћај. И др Петар Петровић када пише о том путу истиче да је он „у античко доба био веома важна трговачка и војна цеста из Европе за Константинопољ и предњу Азију, а да су дуж његове трасе временом постајала и настајала и прва организована насеља“ (Петровић, 1979). Када је римско царство подељено на источно и западно, он је имао још већи значај. Постао је „*капија*“ између источног и западног дела простране римске империје. А када је изграђен Константинопољ (330. године) на ванредном саобраћајном и стратешком месту, још више добија на значају. Из Константинопоља је контролисан копнени саобраћај између Европе и Азије, на једној и пловидбени пут између Егејског и Црног мора, на другој страни. Због тога је овај град постао „*најважнији трговачки и саобраћајни центар тадашњег света*“ (Остроговски, 1969), а пут којим се стизао до њега је био „*пут до центра света*“. Саобраћајни правац долином Нишаве постаје још значајнији у време када се у новоосновану престоницу почело интензивније насељавати становништво претежно грчког порекла. Од тада па надаље он је био један од најважнијих на Балканском полуострву, односно по Константину Јиричеку „*главна веза између западне Европе и блиског Истока*“ (Јиричек, 1952).

Карта 5. Део римске карте (*Tabule politigeriane*) из 4. века н.е са уртаним утврђењима и путевима (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

Са тог пута су, преко Старе планине, трасирани и многи мањи путеви који су повезивали и спајали многа римска средишта на обалама Дунава и Црног мора. Долину Тимока су у то време повезивала два већа и много мањих путева. Један од већих путева је водио од Костолца на обали Дунава (у Србији) до Арчара на обали Дунава (у Бугарској) (пут *Viminacium – Ratiaria*) а други, не мање значајан, ишао је од Ниша до Арчара (пут *Naissus – Ratiaria*). Њихови правци су били одређени како распоредом римских рудних налазишта, тако и већ изграђеним утврђењима. Значајно место на путу *Naissus – Ratiaria* налазило се код данашњег града Књажевца (некада римског *Timacum Maiusa*). Ту је била раскрсница путева који су водили ка југу (и Пироту) односно ка северу (и Дунаву).

Траса пута која је ишла ка југу, од данашњег Књажевца (*Timacum Maius*) ка Пироту (*Tures*), била јасно одређена тврђавама по ободу долине Трговишког Тимока. Прва тврђава на овој релацији налазила се 5 км југоисточно од Књажевца, у близини насеља Трговиште, на месту званом Бараница. Захватала је простор стеновите десне обале Трговишког Тимока (462 м) са бедемима и кулама (квадратне и кружне основе) који су се спуштали све до самог корита реке и потпуно је затварала улаз у књажевачку котлину са њене јужне стране.

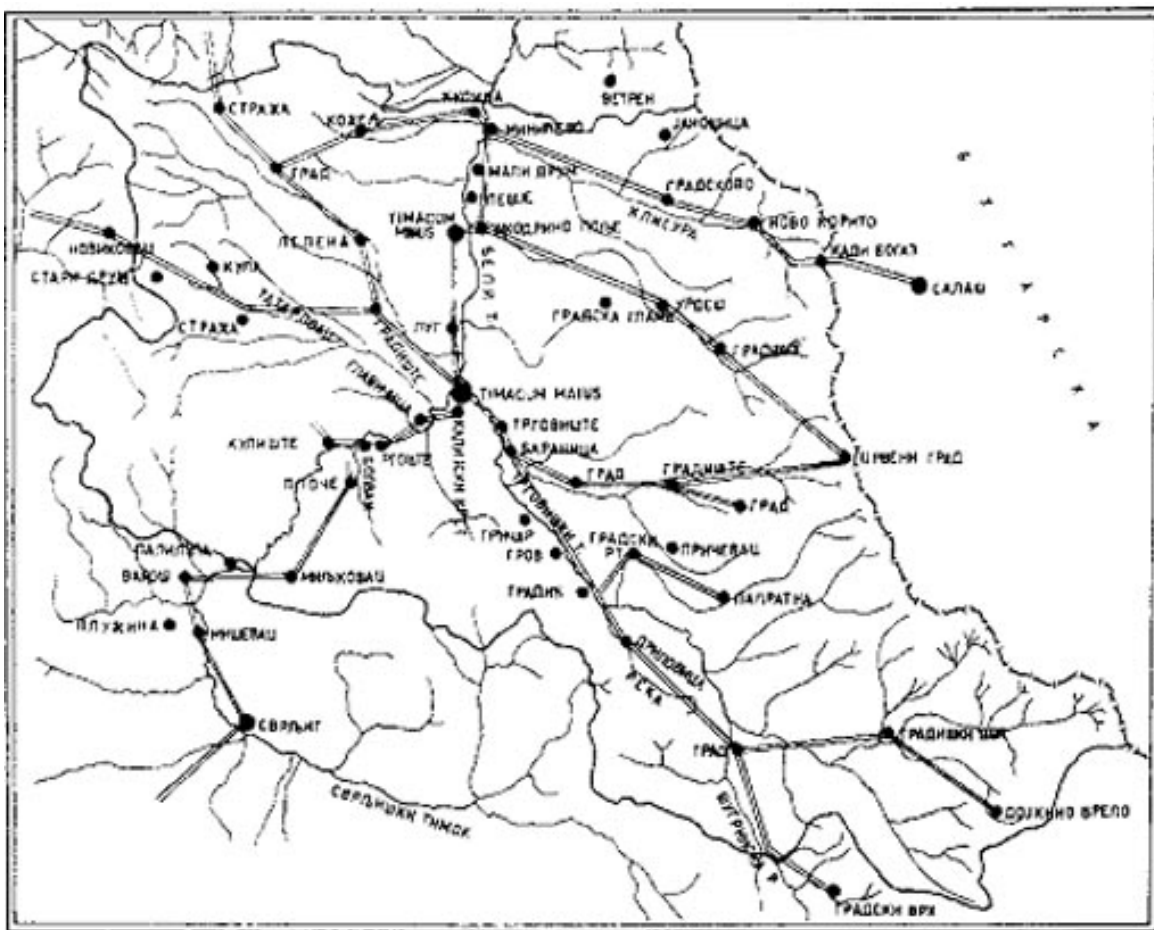
Слика 22. План утврђења код Баранице, 4 – 6. век н.е. (Извор: Каниц, 1892)

Од Баранице је траса пута ишла десном обалом Трговишког Тимока све до насеља Штрбац, где се на високој, стеновитој левој обали, на узвишењу Велики Грнчар (689 м) налазило следеће утврђење. Као и претходно и оно је било прилагођено конфигурацији терена са кулама кружне и правоугаоне основе. Гров је била следећа станица на том путу, а налазила се код насеља Доња Каменица на левој обали Трговишког Тимока. По свему судећи, то је била мања постаја, од које се данас распознаје само један објекат правоугаоне основе и (можда) остаци кула. Одатле је пут ишао десном страном Трговишког Тимока све до Горње Каменице, где су испред насеља, на високој заравни, (на левој обали реке) званој Градић пронађени остаци већег утврђења. На том делу тока Трговишког Тимока пут је прелазио на леву обалу, због непроходности клисуре Коренатац, све до данашњег насеља Кална односно утврђења Калис (*Callis*). И оно је било слично претходним утврђењима (понајвише Бараница) и у потпуности је затварало улаз у долину Трговишког Тимока.

Од утврђења у Кални пут је даље ишао долином Шугринске реке, где се код насеља Шугрин (на узвишењу Градски врх) налазила следећа станица, док је друга станица била код насеља Темска (на Темнићком брду). Од Темске па надаље ка Пироту антички остаци регистровани су код насеља Сопот и Градишница (Јовановић, 1986).

Други део пута који је од Књажевца водио ка северу ишао је левом обалом Белог Тимока све до тврђаве у насељу Равна (*Timacum Minus*), а одатле се настављао његовом десном обалом. Пут је из раванске тврђаве прелазео Бели Тимок и избијао на локалитет Шкодрино поље (на ушћу Јелашничке реке у Бели Тимок) а затим се кретао ка северу, да би се код данашњег насеља Минићево такође рачвао. Главна траса пута је и даље ишла ка северу (преко насеља Вратарница), а други део пута је скретао ка истоку. Источни део пута је ишао долином Коритске реке (реке Клисуре) све до насеља Ошљане и узвишења Градсково (Градска Глама) где су пронађени остаци још једног античког утврђења. Из тог утврђења је у потпуности контролисана долина реке Клисуре (између данашњих насеља Ошљане и Ново Корито) односно пут који је ишао преко (некадашњег граничног) превоја Кади Богаз. Од Кади Богаза пут је даље ишао ка данашњем насељу Салаш у Бугарској, а одатле даље за Арчар (*Ratiaria*).

Северна траса пута је од Вратарнице, долином Тимока, долазила до данашњег насеља Зајечар. По мишљењу познавалаца читава долина Тимока је у то време, од Књажевца до Зајечара, била густо насељена, пре свега због њене плодности, а потом и због рудника који су се налазили на Стаој планини (Пантелић, 1933). Од Зајечара је једна деоница римског пута ишла ка западу, односно ка реци Морави (*Margus*) и граду Туприји (*Horreum Margi*), док је друга ишла преко данашњег насеља Рготина све док се не би завршила код данашњег Прахова (односно града *Aqua*) и границе на Дунаву.

Карта 6. Римски градови и путеви у долини Белог Тимока, 4. век п. е. (Извор: Јовановић, 1986)

Граница римског царства, која се до тог времена налазила на Дунаву, била је у опасности већ од почетка 5. века, посебно од када је већина Гота отишла из тих области. Ту слабост су у првом реду искористили Хуни, који су 441. године упали на територију данашње Србије и продрли долином Мораве све до Ниша и Софије. У том свом походу порушили су и опљачкали многе градове у области око Тимока. Пред њиховом најездом становништво ових крајева се већим делом разбежало, а они који нису могли да побегну одведени су у ропство.

У малобројним записима из византијског периода налазимо податке да је у време поменуте хунске најезде (током 5. века) углавном страдало становништво у градовима (утврђењима) док је сеоско становништво добрим делом морало остати на просторима где је и раније живело. Из тога произилази да у градовима није живела већина становништва, већ је то било сеоско становништво у селима, које је и преживело ту хунску најезду.

Павле Ивић у своме делу „Српски народ“ пише „да искуство не само тих најстаријих времена, него и многих новијих, потврђује да се у случајевима велике колективне опасности свет слива у збегове, и то двојаке: или иза тврђавских зидова, или у неприступачне шуме и гудуре. На тим странама треба тражити континуитет егзистенције наших пресловенских предака, чији је удео у нашем биолошком пореклу врло знатан, можда чак и већи од словенског“ (Ивић, 1986, 23-24).

Да би осујетио упаде нових племена, византијски цар Јустинијан I је још половином 4. века предузео мере да се обнове многа утврђења која су била порушена у претходним најездама. Поред градње нових утврђења на граничном Дунаву, обновљени су и многи стари кастели и утврде у долини Тимока. Приликом обнове ових утврђења нема података да је за одређене радове довођено становништво из других крајева (као што је било случајева у каснијим временима из Мале Азије), па се као једино могуће решење намеће чињеница да становници ових обновљених градова, по свој прилици, потичу од житеља сеоских насеља која су била смештена у њиховој околини.

Само у периоду од 530. до 552. године изграђено је или обновљено 39 кастела у околини града Ниша (*Naisussa*). То су у ствари биле „старије римске куле, на којима нису вршени већи грађевински захвати“, а које су заправо биле у функцији одбране путева и метала. Највећа утврђена из тог времена, до сада пронађена на простору Заглавка, била су утврђења код данашњег Градишта (*Castellum*), код Алдинца (*Aldanes*) и код насеља Жуковац на узвишењу Бараница (*Barachtestes*) (Гацовић, 1997).

Поред великог броја тврђава изграђених у раздобљу од 4. до 6. века на територији Старе планине бројни су и сакрални објекти. То су најчешће мање, једнобродне цркве, са апсидом на истоку а улазом на западу, испред којих се, понегде, налазила отворена или затворена припрата. Архитектонски украси ових објеката су били скромни, а изузетно (као на пример у Бараници и Трговишту) изграђени од квалитетног кречњака и мермера (базе, стубови, олтарне преградне плоче и др.). Висок квалитет градње и склад ових објеката, указују нам на значај који су тада имале тимочке области у то рановизантијско доба.

У првим вековима своје историје Византија је још увек била римска држава и сав њен живот био је прожет римским елементима. „Ово доба, које се може назвати како рановизантинским тако и касно римским, припада подједнако и римској и византијској прошлости, обухватајући прва три века византијске, односно последња три века римске историје“ (Остроговски, 1969).

Нажалост, ко је у то време на Старој планини живео - не може се ни до данас утврдити. Све византијске и средњевековне историје писане су углавном из већих градова (из равница и са обала) а оно што се дешавало по бреговима и планинама углавном није бележено, чак и да је било познато самим писцима.

Читав 6. век је, у поређењу са писаном заоставштином 7. и 8. века, био веома богат, пре свега зато што се Византија све (и поред ратовања на више страна) показала довољно снажном да на ратиштима односи победе. Али је већ у наредном периоду, када се нашла у одбрамбеној улози дошло је до стагнације и у писаним подацима.

Далекосежне последице по њене дотадашње областима имало је надирање „преко-дунавских Словена“, још за време цара Јустинијана (527-565), а посебно средином 4. века када су они, преко данашње Источне Србије, продрли све до Цариграда и Грчке. Академик Павле Ивић у свом делу каже да та „новодошла Словенска племена нису затекла Балканско полуострво ненастањено“ (Ивић, 1986, 23), а то исто потврђује и Симеон Кончар у својим тврдњама да су придошла племена само помогла становницима Балканског полуострва да се „ослободе византијског господства“.

Скромне колибе од коља и прућа, подигнуте (од приручног материјала са околних грађевина) у првим деценијама 7. века наше ере, сведоче да је живот организован убрзо по нестанку римског царства са ових простора. Становништво које је већ живело на простору данашње Старе планине је, по мишљењу многих историчара, у вековима који су наишли, прерасло у искључиво сточарско, док су се новопридошла племена бавила земљорадњом.

Крећући се Балкански полуострвом Авари и Словени су, почетком 7. века, стигли и до саме византијске престонице, а 614. године између осталих насеља и утврђења порушили су Ниш (*Naissus*) и Софију (*Serdiku*).

Око половине 7. века у унутрашњем делу Балканског полуострва смењивали су се врло значајни историјски догађаји. Од тада су Авари заувек престали да крстаре тим просторима, Словени су се већ у знатнијем броју населили, а после 680. године се на истоку између Дунава и планине Балкан (Стара планина) појављују и Бугари.

Током 9. и 10. века ојачала Бугарска повремено заузима и део долине Нишаве којим је до тада владала Византија. У истом периоду када су Словени настојали да у овим крајевима одрже и оснују своје сталне заједнице овим простором су продефиловали и многи други народи и племена. „Ако се изостави азијски континент, нема вероватно на земљској кугли друге области са таквим шаренилом народа као Балканско полуострво. У Европи није било током векова толико етничких покрета као на том подручју. Најразличитији етнички елементи живели су један поред других, долазили и одлазили, али су ипак неки ту и остајали“ (Маринков, 1999).

По писању Светислава Првановића у 8. веку наше ере познати равенски географ у Италији бележи на реци Тимоку град *Timagon* (нешто северније од данашњег Књажевца). По реци око које су се населили, досељеници су названи племенским именом Тимочани (Првановић, 1961). Дубоку старину имена Тимок и Тимочанин потврђује још један, несумњиво поуздан, историјски извор, стар око 2.000 година. То је запис римског писца Плинија старијег који говори о народима који су 29. год. пре н. е, коначно покорени од стране Римљана. Он тада помиње Трибале, Мезе и Тимахе. Седиште Тимаха било је измађу данашњег Видина и доњег Тимока, који су они називали Тимахос. Римљани су, у духу свог језика, грачко има Тимахос променили у Тимакус (*Timacus*). Они су по њему назвали и своја два важна стратегијска утврђења, градове Велики Тимок (*Timacum Maius*) код данашњег Књажевца и Мали Тимок (*Timacum Minus*) код данашњег насеља Равна. Поред своје редовне посаде, Римљани су држали у тимочкој области и помоћне трупе, састављене од домородаца, које су носиле назив „Тимочка помоћна војска“ (*Timacenses pseudocomitatenses* односно *Timacenses auxilarii*).

Догађаји који су у каснијим временским периодима пратили формирање насеља на Старој планини могу се реконструисати само посредно, према историјским изворима. Тако се, на пример, зна да се почетком 9. века Бугарска шири на запад, па се тада помињу и

сукоби племена Тимочана са Бугарима. Франачки дворски летописац Ајнхард је 818. године забележио да су у граду Херисталу пред цара изишли изасланици Браничеваца и Борне, кнеза Кучана и Тимочана (*Legati Abodritorum ac Bornæ, ducis Guduscanorum et Timocianorum*) у циљу тражења заштите и склапања савеза противу Бугара. Поново их је поменуо већ наредне (819. године) записавши да је тада Људевит Посавски у свој велики устанак на Франке успео да увуче и народ Тимочана (*populus Timocianorum*). Интересантна ствар да их је Ајнхард унео у своју хронику као народ (*populus*) а не као племе (*gens*). Дижући оружани устанак 818. године, чиме су раскинули своју неподношљиву федерацију с агресивним бугарским кановима (*Societas Bulgarorum desciverant*, како пише Ајнхард), Тимочани су ушли у историју под својим племенским називом пре племена Срба (822.) и Хрвата (852.). Они своје име, више као своје етничко, а не географско обележје, носе и даље, за све време дуге бугарске и још дуже византијске (грчке) владавине.

Тимочани су вековима живели као аморфна, затворена словенска група. У друго-трајном процесу окупљања раштрканих племена око српског и бугарског језгра, они су чували своје локално осећање и локално име, а тиме и своју етничко-племенску индивидуалност. То своје име, више као своје етничко, а не географско обележје, они су носили и надаље, за све време дуге бугарске и још дуже византијске (грчке) владавине (Првановић, 1961).

Средином 10. века византијски цар и хроничар Константин Порфирогенит је у свом делу „Спис о народима“ изнео податке о становништву које је у то време насељавало подручја Балкана. Његово дело обилује значајним подацима из периода раног средњег века и као такво коришћено је временом као основна литература о миграцијама племенима на том простору. Међутим, иако он у свом делу веома често помиње српско национално име (и *балканске Србе*) временом је то његово тумачење мењано и злоупотребљавано.

У другој половини 10. века бугарски цар Самуило (976-1014) је створио велико царство које је захватало тадашњу целу Македонију (осим Солуна), бугарске земље између Дунава и балканских планина, Тесалију, Епир са Драчем, као и српске земље. У ратовима које је византијски цар Василије II (976-1025) водио са Самуилом, одлучујуће успехе постигао је између 1001. и 1004. године (када је освојио простор између Солуна и Видина), а под краљем Милутином (касније под Душаном) ове области су прелазиле час на једну, час на другу страну (Петровић, Јовановић, 1997).

Крајем 14. и почетком 15. века дошло је до великих историјских промена на простору Старе планине. Њени северни делови су након заузимања града Видина (1396. године) подпали под турску власт, док су јужнији делови били покорени око 1433. године.

Говорећи о турским освајањима српских земаља Тихомир Ђорђевић је указао на то да су турска освајања „*произвела огромне промене код српског народа*“. Она су српски народ „*лишила политичке самосталности и спречиле га у културном напредовању*“ и на простору данашње Србије „*створила велики број етничких преображаја чије последице још ни издалека нису проучене*“ (Ђорђевић, 1924, 3).

Након заузимања града Видина, Турци су у његовом окружењу образовали такозвани Видински санџак који је првих година имао четири вилајета: Видин, Белоградчик, Бању и Сврљиг, а у оквиру целог санџака било је установљено и више нахија (Фетислам, Кривина, Црна река, Тимок, Бања, Сврљиг, Видин, Загорје и Поломље). Највећа међу њима била је Видинска нахија у чији састав су, поред шире околине Видина, налазиле још и Црна Река, горњи Тимок, околина Белограчика у данашњој Бугарској, као и области Сврљиг и Бања. Јужније од Видинске нахије простирала се Софијска нахија са великим бројем насеља (између осталих њој су припадала и насеља која се данас налазе у старопланинским микрорегијама Буџак, Висок и Забрђе).

Из тог периода веома су значајна уклањања српског становништва из места поред путева, склањања из вароши у ближе или даље збегове испред својевоље турске војске, односно уништавање српског становништва у масама и одвођење у ропство.

Доласком Турака на просторе Старе планине, етничка шароликост се у многоме променила. У већим насељима настанили су се Турци, док је највећи део становништва (*раја*) остао да живи по селима и Турцима плаћа порез (*арач*). По верској припадности највећи део *раје* чинили су православци (сем нешто муслимана) и углавном су то били Срби, сточари и земљорадници. Па и када је староседелачко становништво, у некој области, у целини прихватало новопридошлу турску власт, и даље је задржавао своје обичаје и традиционалну материјалну културу (мада се то нигде не бележи у писаним изворима). Са доласком Турака средњовековна култура и историја становника на Старој планини (као и много пута раније) била је затрпана и прикривана (Јанковић, 2000). Нови освајачи су (као и многи пре њих) признавали само своју историју и своју културу. И њима је самобитност покороног народа била непожељна, а њихова култура (као и у много случајева раније) варварска.

Под турском влашћу су насеља старопланинских микрорегија Тимок и Заглавак (односно данашњих општина Зајечар и Књажевац) била од 1396. до 1833. године, насеља пиротског дела Стара планине (у то време насеља Буцака и Средњег Висока) од 1433. до 1878. године, док су насеља димитровградског дела Старе планине (Горњи Висок и Забрђе) припала Југославији тек 1921. године.

По ослобођењу од Турака, пореза је била главна ставка у буџету прихода државне благајне, а затим и попаша (чибук) до краја 1834. године. Прираштај становништва и све јаче развијена тежња за богатством и увећањем прихода упућивали су поједина насеља на природну земљишну експанзију у правцу слободних и незаузетих територија. Деобама породица и досељавањем становништва и сточни фонд се повећавао, а простори око кућа бивали су све мањи. Када би постајали толико мали да би били недовољни за одржавање стоке, онда су појединци крчили себи нове просторе на слободном земљишту, ван насеља, и на њима градили торове (салаше, своје државе). На њима су у почетку држали само своју стоку, а касније постепено прелазили у њих и са својом фамилијом, ту градили центар своје егзистенције и живели као њихови стари. На тај начин су се и насеља ширила и постајала разбијеног типа. Да се она не би у потпуности разбила, Кнез Милош је (још у време своје прве владавине) наредио најпре забрану деобе и осипања породичних задруга, а затим спровео и урбанизацију насеља путем ушоравања, сасељавања и сабијања стамбених и помоћних зграда. Тачније, први покушаји груписања насеља потичу још из времена аустријске окупације Србије (1718-1739) када су забележене неке мање наредбе о груписању насеља и збијању кућа у њима, а сличних случајева било је и за време турске управе. Почетком 19. века (тачније 30. априла 1820. године) помиње се у Србији једна општа заповест "да се сваки у село из шуме дигне", а сам Кнез Милош је још 1829. године намеравао да "чим наступе времена потпуне сигурности, када ће сељаци и иначе почети подизати нове куће, уредити да они станују у селима сашореним" (Ђорђевић, 1924). Осим ушоравања насеља Милош је прописао и мере за очување комуналних земљишних облика (испаше, шуме, појила) и ослободио порезе кућне заједнице за висину једног пореског плаћања (где су поред оца живела више од два ожењена сина, или задругу једног сродника ако у њој има већ четири пореске главе).

Не може се тачно утврдити да ли је управо по наредби кнеза Милоша (или је можда раније) извршено сасељавање насеља у данашњој зајечарској и књажевачкој општини, али је чињеница да је почетком 20. века Маринко Станојевић забележио да су одмах по ослобођењу у Заглавку „*постала збијеног типа села Локва, Кандалица, Доња Каменица,*

Балинац, Штрбац, Жуковац, Трговиште, Горња Соколовица, Градиште, Старо Корито, Репушница, Видовац, Дрвник и Шарбановац“ (Станојевић, 1913). Куће за становање су биле груписане по родовима, док је основна грана привређивања и даље било сточарство, уз незаобилазне основне видове земљорадње која је подмиривала све животне потребе.

У погледу услова за насељавање на Старој планини је након ослобођења од Турака (од 1833. односно 1878. године) било довољно слободне ратарске земље и доста сточарских (напуштених) површина. Досељеници који су се обично пре сеобе углавном бавили сточарством, у новој средини су се, због саме природе земљишта и околног становништва, морали оријентисати и на делимичну обраду земље. Становници који су почетком 19. века долазили у Србију насељавали су се углавном у оквиру сеоских атара или на новим искрченим земљиштима (крчевинама).

По истраживањима етнолога Дејана Крстића то досељавање (најпре појединачно, а затим и у групама) није значајније променило већ успостављену етно-културну слику становништва на овом делу Старе планине, јер су и сами досељеници по етно-култури били веома слични са старинцима, па су се брзо утапали у нову средину (Крстић, 2004).

Српско-турски ратови су у другој половини 19. века (од 1876. до 1878. год) двојачко променили бројност становништва на Старој планини. На једној страни повећао се број насеља и број становника (тако што су након тог рата Србији припала насеља пиротског дела Старе планине), док је на другој страни (у књажевачком делу Старе планине) у ратним вихорима настрадао велики број насеља и становника.

Реалну слику стања из тог времена представио је и Драгослав Јовановић у Гласнику српског ученог друштва 1889. године: „Од првог рата са Турцима Заглавчани су имовно тако посрнули да нису били у стању да се подигну као што су били пре рата. Сиротиња их је обурвала и код многих убила сваку наду за бољитак... После рата власти су, као што смо слушали, саветовале сиромашније Заглавчане да оставе своје прљуше и врлети и да се одселе у новодобивене крајеве. Али љубав ка завичају задржала их је, те су остали где су и рођени - да се муче и злопате“ (Јовановић, 1889, 156).

Изучавајући појаву мигрирања становништва, Јован Цвијић је истакао да мора да настану веома јаки разлози да би људи у једном моменту оставили своју кућу и родни крај и одселили се у удаљене области, односно да становништво које мигрира мора да има доста смелости и тежњу за новим и бољим животом приликама да би напустило стару средину.

Приликом свог сељења из места у место, исељеници су обично са собом водили не само своју породицу, већ и стоку (па и остале домаће животиње), једном речју водили би и носили све што се зове покретном имовином. Средина у којој су се насељавали утицала је како на измену њиховог начина живота, тако и на другачији начин исхране, културе становања, ношњу и друге облике живота. Променом места пребивалишта, временом се дешавало да је већи број старих фамилија, тражећи боље услове за живот, мењао и своје надимке добијавши нове углавном по старом месту живљења. Оно што су фамилије трајно носиле са собом, при свакој миграцији, била је крсна слава коју су имали годинама, а њихови потомци је чували и славили генерацијски до данашњих дана.

Подизањем нових станишта и преласком у нове приградске (и градске) средине, старопланинци свој завичај нису у потпуности заборавили. Сваке године се (бар једном у години) потомци појединих насеља (у време сеоских заветина) враћају на своја стара огњишта (у већини случајева читаве породице и фамилије). Научници тумаче да се ту ради о јасној очуваности традиционалних сродничких односа у фамилијарној друштвеној заједници (још непомућеној животом у другој средини), односно у старопланинским насељима очуване (још увек неразбијене) некадашње друштвене структуре.

СТАНОВНИШТВО

Не може се са сигурношћу (ни на основу археолошких налаза) утврдити које је становништво пре нове ере живело на простору Старе планине, једино што је познато је то да су у атарима многих насеља лоцирана узвишења са називима Магура, Могила или Мађилка, на којима су пронађени остаци култних места чији се временски интервал трајања протеже од времена праисторије, преко средњег века, све до данашњих дана. То су заправо најстарија култна места која се данас могу наћи на Старој планини, односно својеврсна света узвишења на којим су становници тадашњих насеља изражавали своје култне потребе. Сам назив Магура би се могао повезати са грчким „*Magna mater deorum*“ (скраћено - *Ма*) што би се могло превести као „*велика мајка богова*“. Њу су становници у давним временима прослављали као велику мајку природе, односно велику мајку свих богова. У атару данашњег насеља Бребевница (у општини Димитровград) су, на месту званом Магура, пронађени остаци старог насеља (или култног места), а све до скора се ту налазило и више стотина година старо култно дрво (храст) које се само по себи срушило. У његовој близини је касније постављен камени крст посвећен светом Илији. У атару насеља Мазгош (такође у општини Димитровград) на месту званом Могила (на месту данашњег сеоског гробља) пронађени су остаци праисторијског насеља, керамички тегови и керамички култни предмет из праисторије, а на истом месту су пронађени и остаци црквишта из средњег века (Велојић, Радовановић, 2010).

Слика 23. Култни предмет из праисторије пронађен на локалитету Могила у атару насеља Мазгош (Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

Само питање генезе и порекла становништва Старе планине, до ослобођења од Турака па и касније, скретало је на себе пажњу познатих српских и страних научника. За порекло становништва овог дела данашње Србије интересовали су се: Вук Караџић, Стојан Новаковић, Александар Белић, Павле Ивић, Милан Ћ. Милићевић, Тихомир Ђорђевић, Владимир Николић, Маринко Станојевић, Риста Николић, Павел Јозеф Шафарик, Сава Филаретов, Олаф Брок, Јован Цвијић, Владимир Стојанчевић, а у новије време и други научници (Велојић, Радовановић, 2010).

Становништво се на Старој планини углавном делило на староседелачко (стариначко, старовремско или ћутуклијско) и досељено (које се на било који начин дошло на њене просторе). Стариначке породице (фамилије) су углавном биле велике и „*непрестано су се преливале*“ из једног насеља у друго. Имале су своје заједничко име (надимак фамилије) по коме су биле опште познате и које су годинама чувале. Што је породица била старија, то је и њен назив био старији и чуднији.

Сматра се да су пре доласка римљана на Старој планини живели (сврстани у племена од севера према југу) Скордисци, Трибали, Трачани и Дарданци. Њихове насеобине су биле мале, а становништво се углавном бавило сточарством (мање земљорадњом). Како је на овим просторима римски робовласнички систем релативно касно продро, то су и њихове територије биле поседе слободних сељака. Тек са почетком доделе земље ислуженим римским војницима (ветеранима), шире је коришћена робовска радна снага, али и тада су робови махом довођени из других крајева.

Трибали су (у 2. веку п.н.е.) били „највеће и најмоћније племе у средњем делу Балканског полуострва“ (Папазоглу, 2007). О њему су писали многи антички писци. Један од најпознатијих грчких историчара, Херодот (484-420 г.п.н.е) писао је да су Трибали били „најмногбројнији и најмоћнији народ на северу трачко-илирског полуострва“. Сократ (470-399 г.п.н.е.) и Аристофан (450-380 г.п.н.е) су под истим називом означавали дивље и ратоборне људе, односно сам Сократ је о Трибалима писао као о народу који је старији од Грка, односно да су Грци били потчињени тим „варварима“ и да су говорили њихов језик. Грчки историчар Страбон (64 г.п.н.е - 21 г.н.е) је писао да су по планинским пределима живели Трибали (или Брђани) који су се одликовали „русом косом и плавим очима“. У историјским изворима се наводи да је 342. г.п.н.е. Филип II Македонски искористио анархију међу старим балканским племенима па је започео трогодишњи рат са њима. Привремено је покорио моћне Трибале 339. г.п.н.е., а коначно је то урадио његов син Александар Велики када 335. г.п.н.е. који је са великом војском долином Струме и преко планине Хем (Старе планине) избио на Дунав. Нажалост, нема озбиљнијих материјалних археолошких остатака о деловању македонских племена на Старој планини, па су она остала пре свега у митовима. У пиротском крају је само забележено о томе како је „цар Александрија“ укинуо лапот (приношење људске жртве у виду убијања онемоћалих страца, родитеља). Након смрти Александра Великог, Балкан је, осим ратоборних Трибала и Трачана упознао још и Дарданце, илирске Аутаријате и сурове келтске ратнике. По писању Тукидида (460-404 г.п.н.е.) у 3. веку п.н.е. на Балканско полуострво су дошли Келти и „скришили моћ Трибала“.

Слика 24. Прастановник Старе планине – представник ратоборних Трибала
(Извор: Михајловић Д, 1997)

Континуитет Трибала на овим подручјима трајао је од 13. века п.н.е, све до 2. века нове ере. Њихова граница са источним суседима се на појединим местима преклапала, па је долазило и до њиховог мешања и анархије.

На почетку 3. века трибалски народ је живео у провинцији Мезији, у сливовима Мораве, Нишаве и Тимока (тамо где је одувек и живео), али како су били вековима политички несамостални Трибали су временом постали само „они који су се некад звали Трибали“. Затирање трибалског имена (не и народа) као и многих других широм римске империје, убрзано је од 212. године, када је римско грађанско право дато свим слободним поданицима царства, чиме је убрзан процес романизације домородаца.

Чак ни антички, а касније византијски историчари нису правили јасну разлику између Трибала и Трачана, а јасно је такође да ни етничка граница међу њима никада није поуздано била ни одређена. Зна се само да су Трачани били источни суседи Трибала и да су настојали да прошире своје територије на рачун Трибала, па је зато долазило до њихових међусобних ратова. По Драгославу Срејовићу „Трачка племена су насељавала, краће или дуже, и поједине области северније од Хема (Старе планине) али нису никада учествовала ни у једном значајнијем цивилизацијском или историјском подухвату, односно имали су увек маргиналан положај и значај у односу на матичне трачке области“.

Келтско племе **Мали Скордисци** је заузело источне делове данашње Србије (од Мораве до Тимока) и измешало се са староседеоцима, мада су (по истом аутору) основну масу становништва и даље чинили Трибали.

Међу племенима у Источној Србији у то време се први пут у долини Тимока помиње и племе под називом **Тимахи** (*Timahi*). Његова појава указала је на то да се ради о племену које је своје име добио по реци Тимоку (реци *Timachus*-у по Плинију, односно *Timakon*-у по Птоломеју) (Папазоглу, 1969).

Све до доласка келтских племена ова област је била земља пастира и рудара, а са њиховом појавом дошло је и до развоја земљорадње. Током првог миленијума пре нове ере земљорадња је углавном напуштена, а основно занимање становништва ових предела било је сточарство, уз лов, рударство и занатство.

Дарданци су били племе вероватно блиско Илирима. Сматра се да је по њима прозван и пролаз Дарданели, а Дарданос је био родоначелник тројанске краљевске лозе (Папазоглу, 1969). Ратовали су са Пеонцима и Македонцима који су их поразили. У ратовима између Рима и Македоније (2. век п.н.е) Дарданци су били римски савезници.

Након стварања римске провинције Мезије, име Дарданаца више се не помиње иако је вероватно да су нека племена сачувала аутономност све до великог досељавања Словена у 6. и 7. веку, кад се стопио највећи број преосталих аутохтоних становника Балкана.

Иако се у науци сматра да је предримско становништво било у потпуности романизовано, све бројнији примери показују да то није тачно. Римљанима нису била занимљива за експлоатацију ни сточарска подручја ни сиромашна земљорадничка тла. Зато су домороци, у пределима изван римске колонизације, задржали своју самосталност - традиционалну културу становања, привреду, грнчарство, погребне обреде, итд. Та традиционална култура је сачувана, у неким случајевима и на појединим местима, све до данашњих дана.

Становницима Старе планине је одговарала претежно сточарска привреда, неуобичајена за већину осталих народа, јер су били лако покретни и имали на располагању велика поља, речна корита и планинске висове, као и непрегледне пашњаке за исхрану стоке и насељавање. Таква њихова војно-сточарска привреда, била је пре свега условљена историјским околностима.

Доласком на територије новоосвојених области, **Словени** су затекли (уз мање делове других етничких група) углавном латинизирано трибалско становништво, које су, не знајући за друга имена, прозвали именом „*Латини*“. Затечени становници говорили су исквареним латинским језиком, били су хришћани и свакако су били на вишем цивилизацијском нивоу од Словена. Дистанцирање домородаца и дошљака морало је у почетку да буде потпуно.

Испитујући стариначко становништво Михајло Костић је писао да су Латини били „*најстарије становништво које је по народном предању било настањено у овом крају*“ (Костић, 1933, 37), док је Тихомир Ђорђевић приликом својих истраживања изнео запажање да се „*у целом пиротском округу врло много прича о томе да су у старо време ту владали Латини. Нема села где се то не казује*“ (Ђорђевић, 1897). У њиховим записима изнето је такође и предање да су Латини зидали цркве и манастире. Али од већег интереса је схватање (које још влада код старих људи) о томе како је постало данашње становништво. „*Наиме, пошто су протерани Латини у великим ратовима, остале су биле само жене Латинке. Оне су дуго живеле потпуно осамљене. У тој самоћи дешавало се често да те жене када угледају какав дуб (велики стари храст) помисле да је то човек, те су трчале и викале: „Ово је мој муж, ово је мој муж“. Касније су дошли други народи, па се поженили Латинкама*“ (Костић, 1933). Ово старо предање (које ишчезава) од интереса је, јер је на слично схватање о постанку становништва наишао и Радомир Т. Николић у другим крајевима Србије (у Крајишту и Власини), а распрострањено је и у целој „*југоисточној Србији*“. У прилог овом предању иде и велики број „*латинских*“ топонима (присутних на целој Старој планини) као што су: Латинско кале, Латинска гробишта, Латинско градиште... Временом је на целокупном простору дошло и до мешања Латина и „*паганских Словена*“. Како је та ствар изведена може се само нагађати, јер писани (и усмени) извори о томе више не постоје. Претпоставља се да је део староседелачких Латина (правилније латинизираних Трибала) који се бавио земљорадњом (и живео по котлинама) брже дошао у контакт са новодошлим Словенима, који су (иначе претежно земљорадници) и сами населили котлине. По планинским пределима (каква је углавном Стара планина) и даље су живели искључиво Латини сточари (или власи, како су називани још пре словенске најезде). У речним долинама мешање Словена и Латина знатно раније је извршено него у брдима, а како је словенска маса била већинска то је процес окончан словенизирањем староседелаца (Јоцић, 1998). Планински Латини сточари, односно власи, остали су још дуго етнички чисти, са својим језиком и обичајима, те је њихово влашко име (сточари, планински овчари) временом постало и етничка ознака - Власи. Међутим, и код сточара на Старој планини је било одеђених разлика. Један део тог становништва је говорио грчким, а други романским језиком. Каснијим проучавањем је утврђено да су грчким језиком говорили Саракачани (Каракачани), а романским Власи сточари.

Саракачани (Каракачани) су једно од најстаријих номадских сточарских племена на Балканском полуострву који представљају потомке грцизованих Трачана. С обзиром да су се стално кретали по удаљеним планинским просторима, далеко од грчких полиса, антички писци нису оставили никакве податке о њима. На преласку из 19. у 20. век граница њихове распрострањености пружала се до линије Драч - Тирана, Скопље, Софија и планина Балкан, а у Србији је та граница ишла и до планина Јастребац, Копаоник и Гоч (Антонијевић, 1975). У то време су их у Србији називали Црновунцима, односно „*под називом Црновунци подразумевала се већина номадских сточарских племена која чувају овце са црном вуном. Беле овце су по њиховом мишљењу биле слабије од црних оваца и нису биле прилагођене старопланинским климатским приликама*“ (Милићевић, 1884). Грчки антрополог Арис Пуљанос је на основу антрополошких мерења на Саракачанима закључио

да су они најстарији народ у Европи. Он тврди да су њихове морфолошке и телесне особине свуда исте, као што је иста и архитектура њихових колиба, као што су исти мотиви њиховог ткања, иста њихова веровања и сујеверја (Poulianos, 1973). Код њих се још увек налазе „*стари обичаји*“ – морална начела у породици и друштву која су и пре више стотина година били општи за све планинске заједнице. Имају својствен начин припремања хлебова, једноставна јела, основно покућство, једноставан начин прераде вуне и израду одеће и карактеристичан начин прераде производа од млека.

Другу етничку групу номадског народа на Балкану чинили су **Власи** сточари. Научници су издвојили две потпуно различите етничке групе влаха сточара – Карагуне (Црногуње, оне који су носили црне гуње) и Фаршериоте (оне који су носили бела одела и чије име потиче од места Фаршери у Албанији). Чланови ових етничких група су биле сточари номади и живели су родовским заједницама. За себе говорили да су Аромуни (Армани, Армени). Многи научници се слажу да су они остаци старобалканских брдских племена која су најпре романизовали римски господари, а касније их пословенили Словени. Власи су данас углавном православци и настањују територије југоисточне Румуније, источне Србије, Македоније, северне Грчке, североисточне Албаније, Босне и Хрватске.

На целокупном етничком простору Старе планине временом је формирано више локалних етничких имена, који су у већој или мањој мери постали део локалног самоопредељења. Ти називи се поклапају са одређеним целинама (микрорегијама) које данас настањују делови тог етноса. На крајњем северу (у насељу Прлита и у Влашком долу) живе Власи, у насељима Вратарница и Заграђе живе Загорци (Мацаци), у долини Белог Тимока живе Тимочани, од насеља Мали Извор па све до Горње Каменице, Папратне и Репушнице живе Торлаци, од насеља Габровница и Татрасница па до насеља Височка Ржана и Дојкинци живе Пироћанци, а у најјужнијем делу Старе планине од насеља Изатовци и Браћевци па до насеља Бребевница живе Шопи. Мада се може и другачије рећи - на северним деловима Старе планине живе Власи и Загорци, у средишњим Тимочани (Торлаци), а у јужним Шопи (Торлаци и Пироћанци). Иако сви званично говоре српски, треба знати да на Старој планини торлаци - *вreve*, пироћанци - *орате*, а шопи - *зборују*.

Власи су, као што је већ речено, припадници романизованих старобалканских племена који су опстали након римљана и све до данашњих дана сачували своју традицију, културу и језик (мада у нешто измењеном облику). Још у 6. веку су становници Дакије и староседеоци настањени јужно од Дунава говорили истим (*латинским*) језиком. Досељавањем словенских племена становништво које је било настањено јужно и источно од Дунава напустило је своје обрадиво земљиште и повукло се у брдовите пределе широм Балкана да би се бавило сточарством. Назив који су касније почели да носе (Влах) означавао је у прво време њихову припадност римском царству, а наденули су им га новопридошли становници (највероватније Словени) који су га преузели од других народа (Острогота). Тај назив у изворном облику значи *Welsch*, али се у измењеном (словенском) облику говори *Vlah* (*Valah* или *Voloh*) и дословно значи - Римљанин. Власи се од осталих становника разликују по говору, обичајима и ношњи. На Старој планини данас постоји само мноштво влашких топонима и само једно једино право насеље – Прлита (на крајњем северу ове планине, испод узвишења Вршка чука).

Загорци су становници области коју је у време Турака заузимао Видински пашалук. То је део данашње северозападне Бугарске „*који је укљештен између Старе планине, доњег Тимока и Дунава и реке Искре на истоку*“ (Станојевић, 1937). По језику ношњи и обичајима они су само један варијетет Тимочана (Торлака), али се од њих доста и разликују. Милан Ђ. Милићевић је још у другој половини 19. века запазио да те разлике нису велике и да „*не падају одмах у очи невичну гледаоцу*“. Обичаји су исти као и код

Торлака, славе славу као и Торлаци, али „*Загорци своје гуњеве шарају црвеним, а Торлаци црним гајтаном*“. Граница између Влаха и Загораца је између насеља Видин и Кула (у данашњој Бугарској), а између Загораца и Тимочана (Торлака) је између насеља Вратарница и Мали Извор (у Србији). Загорцима је у општини Зајечар насељена Вратарница (са засеком Змијанац) и Заграђе (чији мештани говорећи за себе употребљавају надимак Мацаци) као и насеље Ново Корито (на српско-бугарској граници) у општини Књажевац.

Шопи су, по Јовану Цвијићу, етнографска подгрупа Срба, Бугара и Македонаца који живе на централном Балкану, у југоисточној Србији, западној Бугарској и источној Македонији. Неки истраживачи сматрају да су Шопи посебна целина Јужних Словена (а неки чак и да су трачког порекла), чији су припадници, с обзиром на етничку блискост са поменутиим народима, у релативно новије време усвојили бугарску, македонску и српску националну свест. Проучавајући шопско становништво Цвијић је запазио „*да је утицај старе византиске цивилизације код њих био најслабији те се зато њихова област може обележити као област најчистије патријархалне културе у централном типу, где се утицаји старе балканске цивилизације јаче осећају. Куће су им здепасте, немају у својим кућама нарочитих одељења за обеду, покућство им је оскудније, а јела су им увек иста и справљају се на врло прост начин. Код њих готово нема онако лепих везова и складних шара као код осталих варијетета централног типа. Мушка ношња им је од белог сукна, са врло топлим сукненим „цокама“, јако пада у очи и због гломазности чини да спољно изгледају сурови. Шопи су темељни, телесно добро развијени, одликују се великом издржљивошћу у раду и упорном истрајношћу да до циља дођу. У њима има духовне живости, веселости и шале и изузетно поштују свој стари обичај славу*“ (Цвијић, 1931).

И сви **Торлаци** су заправо носиоци културног типа чија је основа условно названа „*шопска*“. Њихов говор (који је често, посебно у Бугарској, основна одлика њихове идентификације) уз доста варијација припада истом типу који бугарска наука назива бугарским прелазним говорима, а српска – српским призренско-тимочким дијалектом. Назив Торлаци не подразумева одређену, унифицирану, само његовим носиоцима својствену културу или бар неку културну одлику. Он има етно-културну конотацију кад се они упоређују са носиоцима околних, мање сродних култура (нпр. са становништвом различитог говора), а у односу на становништво исте или сличне културе, које се с тим именом не идентификује, добија значење регионалног назива. Вековима су Торлаци представљали природну брану ширења већих културних утицаја и миграционих струја са истока тетевенског, а са југо-запада вардарско-моравског и косовско-ресавског становништва. Због тога се може рећи да је торлачко становништво (на српском делу Старе планине) по својој култури „*шопско са вардарско-моравским, косовско-ресавским примесима и утицајем српске националне државе*“ (Крстић, 2004). Иако се они на територији Србије помињу још од друге половине 19. века, у науци доскора није било јасно њихово географско распрострањење.

На основу истраживања етнологa мр Дејана Крстића, утврђено је да се Торлаци налазе у долини Трговишког Тимока и безмало целог Белог Тимока, као и на околним падинама Старе планине, Тупижнице и Тресибабе, тј. у највећем делу општине Књажевац и јужном делу општине Зајечар. У старопланинским деловима Бугарске Торлаци насељавају делове општине Белоградчик, Чупрење и Чипровци, али ни тамо граница њиховог простирања није прецизно одређена (Крстић, 2004). Пошто је и у Србији и у Бугарској углавном реч о становништву планинских области, које се поред других привредних грана интензивније бави сточарством, становништво околних, углавном нижих предела, њихов назив користи и у погрдном смислу (по Константину Панајотову, истраживачу у Институту за фолклор Бугарске академије наука, низијци у северозападној Бугарској под именом „*Торлак*“ још увек подразумевају „*дивљег балканског сељака северо-западне Бугарске*“).

По Маринку Станојевићу, сви становници који насељавају предеоне целине Старе планине Тимок и Заглавак називају се именом **Тимочани** (Торлаци). „Огромну већину становника тог предела чини старинско или ћутуклијско становништво“ (Станојевић, 1913). Односно, по Јовану Цвијићу, ту је крајем 19. и почетком 20. века било „највише старинаца или таквих породица којима се не зна порекло“ (Цвијић, 1902). Од старинаца (ћутуклија) се ни по чему не разликује ни досељено становништво (претежно из Загорја и бившег Пиротског округа) „ни по језику, ни о ношњи, ни по обичајима, нити по каквим другим особинама“. Тимочани су „вредни, истрајни и радни, према непознатима неповерљиви и затворени, али када им се приђе ближе, они су до краја отворени, простосрдачни и гостољубиви. Мирни и повучени, обично раде своје послове и много не маре шта по свету бива“. Што се тиче њихових физичких особина „средње су развијени, али снажни, више плавооки него црномањастии. У прошлости су се углавном бавили сточарством“ (Станојевић, 1913).

Пироћанци живе у насељима општине Пирот, насељима бивше општине Кална (у старопланинској микрорегији Буцак), као и насељима општина Бабушница и Бела Паланка (Белопаланачки Буцак) која гравитирају ка Пироту. Стари пиротски говори називају их - *Пирочанац* (у множини *Пирочање*), односно *Пирочанка* (у множини *Пирочанће*) док је садашњи назив (*Пироћанац – Пироћанка*) временом преузет од државне администрације (Златковић, 2007/2008). Пироћанци су староседеоци Старе планине, имају своју традицију, носе социјалне и етничке корене, своју класну и индивидуалну свест, као и свој идентитет. Тај њихов идентитет је само локална појава, односно скуп карактеристика у оквиру шире регионалне шопске (односно торлачке) културне зоне. Пироћанац се препознаје по карактеристичном говору који се (итекако) разликује од књижевног (по акценту и по начину на који изговара чласове Ч и Ћ), он поштује традицију, веру и обичаје и држи до доброг гласа и угледа. Дата реч се код њега цени као одраз части, а родбинске везе, пријатељства, побратимства и кумства се негују, одржавају, поштују и преносе „са колена на колена“. Сваки Пироћанац има своју крсну славу за коју се спрема преко целе године и слави је са својом породицом, рођацима и кумовима. Гост је у кући увек стављан у први план и њему је служено најукусније и најлепше од свега што је домаћин имао. Пироћанце и данас „бије глас“ да су вредни, радни, гостопримљиви, добри домаћини, привржени дому и породици, али и да су штедљиви (да су *шкрти*) па чак да у томе и претерују (безброј вицева је испричано о њиховој шкртости). За Пироћанца је рад светиња. Његово гесло је скоро увек – рад, рад и само рад (*раба, раба и само раба*). Скоро сваки Пироћанац за свог живота направи кућу или догради наслеђену (што посебно „*нада у очи*“ код оних Пироћанаца који су се преселили у друге градове). Изван Пирота они се повезују и помажу једни другима да подигну кров над главом (по принципу мобе) па тако настају читава насеља Пироћанаца (познато је на пример насеље Сурчин код Београда где је на хиљаде Пироћанаца изградило своје куће, насеље Котлујевац у Зајечару где већину становништва чине Пироћанци (или досељеници из насеља јужно од Књажевца), насеље Трговиште код Књажевца где се доселило више породица из околине Пирота, као и делови многих других насеља). На пијаци или негде на дугом путу, у току дугог чекања или у међународном возу, на некој прослави или на неком научном скупу, било у земљи или иностранству, било кад и било где - Пироћанац увек негде открије неког свог. За своје људе они кажу „*да су тој*“ наши људи (*нашинци*), а да туђинац није наш него ваш (*вашинац*) односно он им је стран и непознат и „*млого*“ му не верују. Данашњи Пироћанац сачувао је свој говор, своју вредноћу и тежњу ка стицању материјалних добара, која још увек видно предњачи над тежњом за духовном надградњом. Још увек не препознаје боље и најбоље у свом окружењу, па већина (претежно младих људи) одлази из Пирота и околине и својим достигнућима доприноси развоју других средина.

КРЕТАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА

Прве податке о кретању становништва на простору Старе планине налазимо у Турским пописима из 15. и 16. века. Наиме само педесетак година по покоравању крајева на Старој планини Турци су, у циљу обезбеђења тачне евиденције о свим пореским обвезницима, правили и прве пописе својих санџака. Захваљујући тим пописима ми данас располажемо подацима како о називима насеља и броју домаћинстава која су у то време плаћала порез турским спахијама, тако и о величини насеља и кретању становништва на тим просторима.

Вишевековна турска управа оставила је дубоке трагове у развоју и кретању становништва у насељима на Старој планини. На основу традиције (која се у њима преносила углавном усменим путем) и врло мало писаних трагова, тешко је извршити правилну реконструкцију свих демографских кретања. Највећи број података о пореклу и миграцијама становништва записан је на основу народних казивања и предања, али се поставља питање да ли су и она увек била тачна или су у одређеним условима обликована према субјективним реконструкцијама самих истраживача и казивача. Подаци до којих се данас може доћи показују да су главни узроци миграционих кретања становништва (у то време) лежали пре свега у турском насиљу, због чега је и долазило до исељавања становништва из једног места у друго (из једног краја у други), а у већини случајева и у тешко приступачне пределе где је постојала мања вероватноћа да ће бити узнемиравано. Становништво које је годинама живело у неприступачним пределима имало је више могућности да у дужем временском периоду задржи свој интегритет, обичаје и традицију и да их тако неизмењене одржи до данас у свом окружењу.

Слика 25. Турци пљачкају српске сеоске куће (Извор: Каниц, 1909)

На миграције становништва у 17. и 18. веку великог утицаја имали су сукоби између Аустрије и Турске. Будући да се Србија и тада налазила на ветрометини светских збивања, сви походи, било да су долазили са југа или севера, нису је мимоишли. Она је директно или индиректно била умешана у токове свих збивања, а њено се становништво незадовољно тиранијом турске војске (која је ударила на њихову част, морал и достојанство) повлачило у збегове. Након једног од примирја између Аустрије и Турске (1718. г) аустријски пуковник Најперг је извршио попис насеља у освојеним крајевима источне Србије из кога се види да је земља јако опустошена и да је у појединим деловима половина насеља остала без свог становништва. Поред овог пописа значајна је и географска карта коју су Аустријанци саставили након поменутог мира. Наиме, аустријски инжињерски капетан Епшелвиц је на тој карти први пут графички приказао насеља на Старој планини, али само она која се и данас налазе поред пута који спаја Књажевац (тада *Gurgusowaz*) и Калну (*Kalna*). Трговишки Тимок је на карти приказан под називом *Grosse Timok Fluss*, насеље Жуковац као *Schukowaz*, Штрбац као *Strebze*, Доња Каменица као *Dolna Kameniza*, а Горња Каменица као *Gornia Kameniza* (Пантелић, 1948).

Карта 7. Део Епшелвицеве карте из 1718. г. на којој су уцртана насеља Старе планине
(Извор: Пантелић, 1948)

Већину збивања која су се на Старој планини дешавала у 19. веку (почев од Првог српског устанка 1804. године па надаље), могуће је пратити само фактографски, а сва кретања становништва од првог пописа у Србији 1834. године, појединачно и статистички. Користећи повољну политичку ситуацију и руско-турске односе, књаз Милош је 1833. године подигао Други српски устанак и маја месеца исте године „присајединио отргнуте крајеве источне Србије матици Србији“. Порта је свечано признала границе по српској жељи (24. маја 1833. године), након чега су се Турци сасвим иселили „из села и вароши отргнутих крајева“. Новоослобођене територије послужиле су тих првих година по ослобођењу углавном као имиграциона зона за досељавање и пребегивање из Турске, али и као транзитно подручје за имиграциона струјања из разних крајева Балканског Полуострва према средишњим крајевима Србије и њеним привредним и економским центрима. Према подацима које је приказао у часопису „Даница“ Вук Стефановић-Караџић, београдски пашалук је 1833. године бројао 1.425, а крајеви који су дотле били ван српске власти око 1.000 насеља, од којих је укупно 293 насеља припадало Источној Србији. У тим насељима је 1833. године живело 187.000 душа, од чега је само у Источној Србији (са Параћином и Ражњем) тада било 114.425 становника (Стефановић-Караџић, 1827-1828).

У 13 насеља између Белог Тимока, српско-бугарске границе, Заглавка и Зајечара (касније названим „насеља микрорегије Тимок“) првих година по ослобођењу од Турака (и првом попису који је званично урађен у Србији) живело је (1834. г) у 441 домаћинству 1.368 мушких и 1.061 женских становника, тј. укупно 2.429 становника, док је Заглавска капетанија са својих 39 насеља (по попису те исте године) имала 1.244 домаћинства и укупно 3.508 становника.

Након Берлинског конгреса (1878. године) Србији су припала насеља данашњих целина Буцак и Средњи Висок. Првих година по ослобођењу од Турака (по попису 1879. године) у 14 насеља Буцака било је укупно 1.074 кућа (3.549 мушких и 3.326 женских становника) и укупно 6.875 становника (и 9 (мушких) становника који су умели да читају и пишу). Просечно је у свакој кући тада живело 6,4 становника, мада је било и задружних породица са 15 и више чланова. Насеља су углавном била разбијеног типа са врло развијеном сточарском производњом док је становништво углавном било староседелачко. Слично је било и у насељима Средњег Висока. Те исте (1879.) године у 14 насеља овог дела Старе планине живело је у 813 кућа 6.365 становника, са просечно 7,76 чланова у свакој кући.

Пре ослобођења од Турака (па и неколико деценија касније) становништво је својом привредном делатношћу било везано за огранке Старе планине, али је зато након ослобођења од турске власти постепено почело заузимати и плодне речне долине.

Са ширењем Србије на рачун Турске, број становника у насељима на Старој планини је порастао, сточарство је почело да се више развија, пољопривреда да јача, а самим тим и приватна својина постаје све присутнија у животу људи. Због свега тога долази и до појаве новог облика привређивања и становања. Тада, на већим висинама ове планине, почињу да се формирају летња привремена насеља (бачије) и ојачава трговина у којој су и даље као најважнија продајна добра били сточарски производи. Становништво је велики део својих потреба подмиривало сточарским производима и продајом стоке на пијацама по речним долинама. Те су прилике утицале на развијање и посебних грана везаних за сточарство као што су прерада вуне и млека. Највише се производио сир, масло и вурда. По писању Гаврила Видановића Сазде, све до 1880. године на височкој подгорини Старе планине целокупна количина млека се није могла прерадити, па се није могла ни рационално користити. Производи од млека прављени су у бачијама током лета. Почев од 1880. године становници у насељима Старе планине упознају нов производ од млека – качкаваљ (Видановић, 1960).

Пре Првог светског рата (по попису из 1910. г) Заглавак је имао 12.630, а након рата (1921. г) само 10.629 становника - односно 2.001 становника мање. У ратовима од 1912. до 1920. године из 22 насеља Заглавка погинуло је (по једним подацима) 728, односно (по другим подацима) 953 војника (Аћимовић, 1922) па се због тих губитака, Заглавак није могао никада демографски опоравити.

Почетком 20. века (по попису 1910. г) у свим насељима Забрђа је (тада територијално у Бугарској) у 589 домаћинстава живело укупно 3.977 становника. У просеку свако домаћинство је тада имало просечно од 6 до 7 чланова, а било је и већих породичних задруга са по 15 и више чланова. Највећи број породичних задруга имала су у то време највећа насеља у Забрђу (Височки Одоровци 101, Смиловци 98 и Петрлаш 79), док су највећи број чланова у једном домаћинству (по 16 чланова) имале задруге у насељима Петрлаш (4), Мазгош (3), Бребевница (2) и Пртопопинци (2) (Велојић, Радовановић, 2010).

Након Првог светског рата, Одлуком Версајског мира 1919. године, одлучено је да Цариброд (данас Димитровград) са околином више не буде у саставу Бугарске, односно да читав тај крај (а у његовом саставу и Забрђе) припадне Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (касније Краљевини Југославији). Како је Забрђе у читавој историји свога постојања често прелазило „из руке у руку“ (из државе у државу) тако су и пописи становништва у њему у протеклих стотину година рађени у више држава и државних уређења. Али, у суштини, то су заправо биле само две државе – Бугарска и Србија. Попис становништва Забрђа у 1910. год. урађен је у Кнежевини Бугарској, попис становништва 1921. године у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, попис 1931. године у Краљевини Југославији, пописи становништва 1948, 1953 и 1961. године у Федеративној Народној Републици Југославији, пописи становништва 1971, 1981. и 1991. у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, а попис 2002. године у Републици Србији и Црној Гори.

По првом попису становништва урађеном у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године, Забрђе је у девет својих насеља имало укупно 4.471 становника. У том времену је у Забрђу природни прираштај имао незнатно опадање, а смртност незнатни раст, с обзиром на чињеницу да мушко становништво тих ратних година није прогањано и да је највећим делом било код својих кућа.

Након распадања породичних задруга дошло је до јачег и бржег уситњавања земљишних поседа и до све бржег и јачег економског слабљења новонасталих газдинстава. Након деобе једне породичне задруге њихови чланови су, због изразите тежње да остану близу својих најближих сродника, подизали своја нова станишта око старог дома, углавном поред дома старешине бивше породичне задруге. А када би нестало простора за подизање домова у кругу матичне породичне задруге, подизане су куће и на парцелама које су се налазиле у самом насељу или близу њега. На тај начин је већина данашњих насеља у Забрђу формирана у облику неправилног круга или елипсе.

Кретање становништва на Старој планини, у периоду након Другог светског рата било је веома специфично, што се може објаснити како веома ниским степеном привредног развоја, тако и пограничним и периферним положајем њених насеља. Читава Стара планина била је у том периоду изразито емиграционо подручје.

Исељавање становништва, које је са ње започето између два светска рата, добило је свој особит интензитет посебно у другој половини 20. века. Из сеоских насеља становништво се исељавало претежно у веће локалне центре у околини (Зајечар, Минићево, Књажевац, Калну, Пирот или Димитровград) или „по целој Југославији“ (као што је то био случај са становништвом из старопланинских насеља димитровградске општине).

У време аграрне реформе 1946. године извршено је организовано пресељавање старопланинског становништва у Војводину (из Заглавак и Буцак у Банатски Брестовац, а из пиротских насеља у више других војвођанских насеља (Бечеј, Вршац, Делиблато, Добановци, Долово, Кикинда, Сомбор). Истраживањем нових станишта која су заселили старопланинци у Банатском Брестовцу (које су 1968. године урадиле Оливера Младеновић и Миљана Радовановић) утврђено је да 35 кућа води порекло из старопланинске микро-регије Заглавак. Исти број кућа се у овом насељу задржао и почетком 21. века (Велојић, 2008).

Приликом настањивања у новим срединама досељеници су се стихијски груписали према ранијем припадању одређеним насељима. У научним оквирима то њихово груписање представља трагове некадашње повезаности у оквиру њихове претходне сеоске (родовске) заједнице, те се тако једном старијем садржају (у измењеним условима живота) дају нови облици и функције. Традиционална колективност бива видљива и у узајамној помоћи у раду, приликом подизања нових кућа, као и код других сличних послова. Карактеристично је такође и то да се, где год се то могло, приликом куповине земљишта за подизање нових кућа у другом месту, водило рачуна и о груписању сродника или становника истих насеља, тако да се у тој новонасталој средини преносило и заједничко име које је настало у некадашњем месту становања. Те нове одреднице (базиране на старим стаништима) диференцирају становнике нових насеља у посебне групације (на пример: Репушничани, Алдинчани, Дејановчани) или посебне целине у оквиру једног новог насеља (на пример Репушничка и Дејановска мала у Трговишту, Репушничка мала у Фрушкогорској улици зајечарског насеља Котлујевац, односно Завојско насеље код Пирота).

Административно-територијалне промене, које су по завршетку Другог светског рата настале у Југославији и Србији одразиле су се и на територијалну обухватност овог подручја. Средином 1955. године дотадашњи срез тимочки је укинут, а на подручју које је он обухватао образовано је 7 општина са седиштем у Књажевцу, Кални, Минићеву, Валевцу, Вини, Жуковцу и Подвису. Све новостворене општине ушле су у састав среза Зајечар. Нова територијална промена спроведена је крајем 1959. године са циљем да се од бројних малих и недовољно развијених општина створи мањи број економско јачих општина, које би постале одлучујући чинилац привредног и друштвеног развоја на свом подручју. Том приликом на територији коју данас покрива општина Књажевац образоване су 3 општине: Књажевац са 58 насеља, Минићево са 19 и Кална са 14 насеља. И коначно последња територијална промена спроведена је 1965. године када су укинуте општине Кална и Минићево. Том приликом је општина Кална са свим својим насељима припојена општини Књажевац.

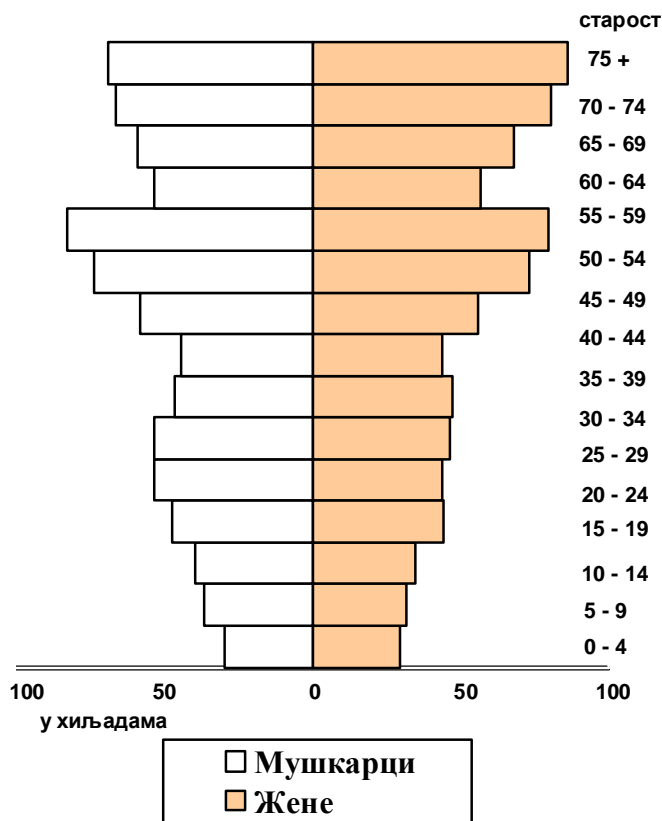
Због поменутих територијално-административних промена (а и због других недефинисаних разлога) становништво Старе планине није било детаљно (ни довољно) научно истраживано. Маринко Станојевић је у првој половини 20. века (1903. и 1939. године), на иницијативу Јована Цвијића, антропогеографски обрадио области које се налази у северном делу Старе планине (Заглавак и Тимок), док је седамдесетих година 20. века (1974. године) етнолошка истраживања Буцак (само) започео др Никола Пантелић. Осамдесетих година 20. века др Миљана Радовановић и др Оливера Младеновић истраживале су заветне крстове у Заглавку и Буцаку, а почетком 21. века то исто је учинио и етнолог мр Дејан Крстић у тимочком делу Старе планине. Крајем 20. века етнологи из Београда су, у сарадњи са Завичајним музејом из Књажевца, обадили одлике становништва и насеља општине Књажевац, а то исто су учинили и етнологи из општине Пирот. Почетком 21. века (2002. године) екипа демографа из Зајечара започела је рад на детаљним вишегодишњим истраживањима становништва и насеља на Старој планини.

На почетку 21. века већина насеља на Старој планини налази се на ивици потпуне депопулације. Насеља Репушница и Папратна више немају ни 1 становника који (током целе године) борави у њима, а више суседних насеља има само по неколико житеља (Алинац 4, Алдина Река 4, Габровница 5, Татрасница 5 становника). Исти случај је и у димитров-градском и пиротском крају где у насељу Бољев До живе 2, у насељу Браћевци само 4, а у насељу Басара само 2 (стална) становника.

СТРУКТУРЕ СТАНОВНИШТВА

Упоредјујући пописне податке (од првог пописа 1834. па до последњег 2002. године) **полна структура** становништва на Старој планини изгледало је овако: у читавој другој половини 19. века структура становништва по полу била је приближно иста током целог посматраног периода, са врло благом доминацијом мушког становништва. Након Првог светског рата (тачније од пописа 1921. године) број жена је био већи и кретао се од 94 до 98 мушкараца на 100 жена, да би се однос мушког и женског становништва приближно изједначио и у другој половини 20. века (по попису 1991. године) било је на 100 мушкараца 98 жена (Велојић, Радовановић, 2007).

Графички приказ 1. Становништво према полу и старости у општини Књажевац 2002. године

Извор: Публикације пописа становништва 2002. године

За разлику од полне, **старосна структура** становништва је у свим насељима на Старој планини изузетно забрињавајућа. Просек година старости становништва у већини насеља давно је прешао бројку од 60, а у више десетина насеља и преко 70 година. Само је у насељима у долини реке Бели Тимок просечна старост становништва (по попису 2002. године) износила 55,7 година.

Табела 2. Просечна старост становника у насељима Тимока по попису становништва 2002. године

Просечна старост	Насеље	Просек година старости
Већа од 70. год	-	-
Већа од 65. год Мање од 70. год	Ново Корито Јелашница	67,3 66,1
Већа од 60. год. Мање од 65. год	Ошљане	62,1
Већа од 55. год Мање од 60. год	Петруша Прлита Селачка Мали Извор	58,7 57,1 56,3 55,3
Већа од 50. год Мање од 55. год	Јаковац Вратарница Витковац	53,9 53,0 51,7
Већа од 45. год Мање од 50. год	Доње Зуниче Горње Зуниче	49,2 48,6
Мање од 45. год	Минићево	44,3

Извор: Публикације пописа становништва 2002. године

За разлику од насеља између реке Бели Тимок и српско-бугарске границе, просек година старости у 22 насеља старопланинске целине Заглавак (по попису 2002. године) износио је 60,8 година. Становништво је у већини тих насеља било просечно старије од 55 година, док су изузетак чинила само насеља Штрбац са 54,4 године и Тговиште са 42,3 године. Насеље Трговиште се такође издваја и као насеље у коме живи више од половине становника ове микро целине, док се на другој страни повећава број насеља која имају удео становништва (у укупном броју становника Заглавка) мањи од 1%. Таквих насеља је 2010. године било 9, од којих два насеља више немају ни једног становника.

Имајући у виду податке добијене истраживањем, као и пописне податке по насељима, при анализи добијених резултата неопходно је изузети становништво насеља Трговиште, јер се са њима добија искривљена слика у целокупном Заглавку. Теренска истраживања су показала да су се само у другој половини 20. века у Трговиште доселиле 224 породица из Заглавка и 192 породице из осталих насеља (општине Књажевац, Зајечар, Пирот, Сврљиг, Бела Паланка, Бабушница и Црна Трава) тако да је Трговиште данас и физички спојено са деловима суседног насеља Књажевац. У овом насељу живи сваки други становник ове микрорегије (51%) док удео домаћинстава износи 38,5% (Велојић, Радовановић, 2007).

Табела 3. Просечна старост становника у насељима Заглавка по попису становништва 2002. године

Просечна старост	Насеље	Просек година старости
Већа од 70 година	Алдинац	75,1
	Папратна	72,8
	Шарбановац	71,1
	Старо Корито	70,3
Већа од 65. год Мање од 70. год	Видовац	69,6
	Причевац	69,5
	Локва	69,3
	Горња Соколовица	68,2
	Дејановац	68,1
	Радичевац	66,6
Већа од 60. год. Мање од 65. год	Кандалица	65,7
	Балинац	63,5
	Градиште	62,8
Већа од 55. год Мање од 60. год	Дрвник	62,8
	Горња Каменица	59,2
	Жуковац	58,9
	Шгитарац	57,3
	Доња Каменица	55,7
Већа од 50. год Мање од 55. год	Берчиновац	55,4
	Шгрбац	54,4
Већа од 45. год Мање од 50. год	-	-
Мање од 45. год	Трговиште	42,3

Извор: Публикације пописа становништва 2002. године (Велојић, Радовановић, 2007)

У насељима микро целине Буцак просечна старост становника износила је 62,4 године (по попису 2002. године). Просечну старост испод 55 година имало је само насеље Кална које је у једном периоду свог развоја (од 1955. до 1965. године) било и највећи индустријски и културни центар, као и општинско средиште за 14 насеља ове целине. Са затварањем рудника уранијума и припајањем општини Књажевац (1965. године) драстично се смањио број становника, а повећала просечна старост становника у свим насељима Буцака.

Табела 4. Просечна старост становника у насељима Буцака по попису становништва 2002. године

Просечна старост	Насеље	Просек година старости
Већа од 70. год	-	-
Већа од 65. год Мање од 70. год	Алдина Река Шести Габар Равно Бучје Габровница Стањинац	69,3 68,2 67,6 66,1 65,6
Већа од 60. год. Мање од 65. год	Јаловик Извор Јања Татрасница Иново Вртовац	64,9 64,5 63,3 62,0 61,3
Већа од 55. год Мање од 60. год	Ћуштица Црни Врх Балта Бериловац	59,4 56,4 55,9
Већа од 50. год Мање од 55. год	-	-
Већа од 45. год Мање од 50. год	Кална	49,5
Мање од 45. год	-	-

Извор: Публикације пописа становништва 2002. године (Велојић, Радовановић, 2003)

У димитровградском делу Старе планине, у микро целини Забрђе, просек година старости становништва у истом периоду износио је 63,6 година. Ни једно од 9 насеља Забрђа није имало просек година старости испод 55, док је насеље Петрлаш имало просечну старост и већу од 70 година.

Табела 5. Просечна старост становника у насељима Забрђе по попису становништва 2002. године

Просечна старост	Насеље	Просек година старости
Већа од 70. год	Петрлаш	70,6
Већа од 65. год Мање од 70. год	Пртопопинци Гуленовци Мазгош	68,0 67,3 65,6
Већа од 60. год. Мање од 65. год	Радејна Бребевница	64,7 63,8
Већа од 55. год Мање од 60. год	Височки Одоровци Смиловци Мојинци	59,4 57,8 55,3
Већа од 50. год Мање од 55. год	-	-
Већа од 45. год Мање од 50. год	-	-
Мање од 45. год	-	-

Извор: Публикације пописа становништва 2002. године (Велојић, Радовановић, 2010)

Теренска истраживања су показала да су у првој половини 2010. године сва насеља у Забрђу имала укупно 405 становника. Највећи број становника живео је у насељима Височки Одоровци (103), Смиловци (86) и Радејна (63), док је најмање становника живело у насељима Мојинци (21), Мазгош (20) и Петрлаш (11) (Велојић, Радовановић, 2010). Ако се ови подаци упореде са званичним пописом од пре једног века, када је у Забрђу (по попису 1910. године) живело 3.977 становника, види се да се број становника у њему за скоро десет пута смањило. Посматрајући број домаћинстава, број становника и њихову просечну старост намеће се велико питање - шта ће се десити у најскоријој будућности са многим насељима у овој области ? Одговор ћемо сигурно добити већ у наредном попису становништва 2011. године.

Најстарије становништво је (по попису 2002. године) живело у старопланинским насељима микро целине Висок. По пописним подацима просечна старост становништва у 22 насеља ове области износила је 65,9 година. Већ тада ни једно насеље није имало просечну старост мању од 55 година.

Табела 6. Просечна старост становника у насељима Висока по попису становништва 2002. године

<i>Просечна старост</i>	<i>Насеље</i>	<i>Просек година старости</i>
Већа од 70. год	Височка Ржана	72,6
	Брлог	71,1
	Горњи Криводол	70,4
	Паклештица	70,2
Већа од 65. год Мање од 70. год	Влковија	69,7
	Изатовци	69,7
	Сенокос	69,4
	Рсовци	68,5
	Браћевци	67,8
	Бољев До	67,4
	Росомач	67,3
	Каменица	67,0
Бела	65,0	
Већа од 60. год. Мање од 65. год	Дојкинци	64,0
	Копривштица	63,7
	Доњи Криводол	63,3
	Јеловица	62,9
	Засковци	62,0
	Славиња	61,4
Већа од 55. год Мање од 60. год	Покрвеник	59,3
	Топли До	58,9
	Гостуша	58,2
Већа од 50. год Мање од 55. год	-	-
Већа од 45. год Мање од 50. год	-	-
Мање од 45. год	-	-

Извор: Публикације пописа становништва 2002. године

Из датих табела се може видети да је у пет старопланинских целина просечна старост становништва (по попису из 2002. године) износила 61,7 година, али када се узме у обзир чињеница да су то званични подаци од пре скоро десет година и да је у претходном периоду та старосна структура у насељима знатно смањена (односно повећана у негативном смеру), може се слободно закључити да је већ сада становништво које тренутно живи на Старој планини - старије од 70 година.

И **социокономска структура** становништва је (на почетку 21. века) изузетно забрињавајућа. Велика већина становника у насељима се још увек бави пољопривредом и сточарством (само ради задовољења својих потреба), врло мали број је радно способног становништва, јер је скоро половина њих завршила свој радни век и стекла пензију. Изузетак такође чини становништво које живи у насељима Минићево, Трговиште и Кална које је, захваљујући миграцијама које су се десиле средином 20. века, пронашле послове у неким новим (услужним) делатностима. Досељени становници су у новим насељима направили своје нове домове, а у својим новим двориштима направили су штале и друге помоћне објекте за чување стоке. Иако стоку у свом новом насељу не чувају (нити то чине њихови потомци) штале су остале да подсећају на места одакле су се доселили и на послове које су радили њихови преци. Само мали број потомака становника са Старе планине је почетком овог века отворио неку продавницу, неку малу радионицу или се одлучио за неки нови посао у производним делатностима.

Као и већина претходних, тако је и **школско-образовна структура** становништва крајње неповољна. Теренским истраживањем је утврђено да у свим насељима Старе планине тренутно ради 16 основних школа од којих су само три осмогодишње (у насељима Минићево, Кална и Темска), али и оне представљају само делове (подручна одељења) основних школа из оближњих већих градских центара. Примера ради у целом Забрђу тренутно ради само једна четвороразредна основна школа (у насељу Смиловци) и има једног ученика, а у целом Буцаку ради само једна осморазредна основна школа (у Кални) у којој наставу похађа 43 ученика из 17 околних насеља. По пописним подацима 2002. године од 9 насеља Забрђа само су у 5 евидентирана деца предшколског и школског узраста и то укупно 15 детета предшколског и 12 школског узраста. Удео деце предшколског узраста у укупном становништву Забрђа износио је тада 2,29%, а школског узраста само 1,83%. Смањењем деце предшколског и школског узраста губи се база старосне пирамиде, а оптерећује се радно активно становништво које је такође у великом смањењу. Родитељи који су имали децу за школовање на све начине су се изборили да оду из краја, како би својој деци обезбедили сигурније и боље школовање. Већина средњошколаца из Забрђа данас живи и похађа школу у Димитровграду, а студенти се школују на универзитетима у Србији и Бугарској (Велојић, Радовановић, 2010). Слична ситуација је и у старопланинској микрорегији Заглавак. У њој су 2002. године живела деца само у 7 насеља и то 34 детета предшколског и 283 детета школског узраста, од чега је само у насељу Трговиште живело 211 детета школског узраста (Велојић, Радовановић, 2007). Ако се изузме Трговиште од осталих насеља у Заглавку, увиђа се реална чињеница да последњих година у осталим насељима ове старопланинске микрорегије нема деце нити за један осредњи разред (иако званично у њима раде три (четвороразредне) основне школе).

Већина становника Старе планине данас има завршену основну школу (али има још увек и оних који немају ни један дан школе), већи број њих има средњу, док је само мали број високо образованих становника. Целокупна образовна слика може се представити сасвим једноставним речима једног становника из насеља Трговишта: „*Ми ти несмо нити много писмени, нити је неко од наши завршил у затвор*“.

Светлу тачку у читавом школско-образовном систему на Старој планини чини пример насеља Топли До чији су мештани (након више од 30 година) отворили поново (2010. године) школу у свом насељу. Нажалост, школа има данас само једног ученика, маленог Срђана Вучковића, али и веома лепу перспективу - број ученика ће се у њој наредне године повећати за укупно 100% - јер ће у школу поћи и Срђанов млађи брат Вељко.

Слика 26. Срђан Вучковић, једини ученик обновљене школе у насељу Топли До
(Фото М. Велојић)

Што се тиче **етничке и верске структуре** становници Старе планине су се (приликом пописа) у већини случајева изјашњавали као срби (православци), осим становника у општини димитровград који су се у већини пописа након Другог светског рата претежно изјашњавали као Бугари. У насељима која су ближе општинском центру Димитровграду и тамо где је било више старијег становништва забележен је већи проценат оних који су се изјашњавали као Бугари, док је у насељима где је било више млађег становништва било више оних који су се изјашњавали као Срби. Осим Бугара, у пописима је забележено и више појединаца који су се изјаснили као југословени, македонци и роми.

Највећи број ромских породица (њих укупно 9) данас живи у насељу Трговиште у старопланинској микрорегији Заглавак (Велојић, Радовановић, 2007).

Узимајући у обзир чињеницу да развој туризма на овом простору у великој мери може зависити од саме структуре становништва (како полне и старосне, тако и социоекономске и школско-образовне) изложени подаци су изузетно - поражавајући.

ДОМАЋИНСТВА

Почетком 19. века сва су насеља на Старој планини била састављена од различитих фамилија било староседелачких, било досељених. Како истиче Тихомир Ђорђевић сама веза између насеља у Србији за време Турака састојала се из следећих повезаних сегмената: „У самој заједници породице су знале и одржавале сродничке везе и предања о заједничком претку, што је очигледно био остатак из времена када су сви били род и назвали се родбинским именима“ (Ђорђевић, 1924, 272).

Кнежевине су у Србији, за време Турака, представљале наставак старе племенске организације, а сама насеља (села) наставак старе родбинске или „братственичке организације“ какве су се и до данас одржале у брдско-планинским пределима. У братству су све породице славиле исто крсно име (заједничког свеца), док су сама насеља имала заједничку сеоску славу. Братства су имала своје заједничке пашњаке које су још њихови преци заузели и стекли право да нико осим њих ту не сме подизати појате. У Србији се још у то време тачно знало земљиште сваког насеља (касније названог атар насеља).

Читав живот на Старој планини се у то време заснивао на породици, а управа на слободном избору старешина. Више породица сачињавало је породичне задруге, а више задруга племе, род, односно фамилију. Огњиште је представљало центар задруге, место поред кога је живела глава заједнице заједно са својим најближим рођацима. Углавном се налазило у једној великој просторији где је ложена ватра, а која се обично називала „кућа, хижа или соба“, што је у суштини представљало станиште са огњиштем (у српском језику реч „кућа“, значи „кућа, дом“ и од ње су се развила значења за основне типове породица: инокостина (или кућа инокосна) што значи породица сродника, заједнички дом или кућа задружна што значи обједињена породица, тј. заједница коју чине браћа и њихове породице (друго значење у српском језику је *задруга*).

По својој суштини породична задруга је представљала проширену родовску заједницу. Чланови једне фамилије су били морално обавезни помагати једни друге у сваком послу (ако нека породица, рецимо треба да подигне нову кућу, да изврши неки велики посао, одмах би јој браственици први притекли у помоћ). Свако је братство имало свога главару, односно свог сеоског кнеза. Братством је руководио збор братственика, а селом збор виђених сељака који су називани кметовима. Као што су братства била саставни делови племена, тако су и насеља у то време била саставни делови кнежевина. Сем кметова под Турцима, као врховна власт у доношењу одлука, постојала је још и воља „села или народа“. Одлуке „села или народа“ значиле су израз или јавно мњење свих становника насеља (Велојић, Радовановић, 2007).

На челу сваког братства (фамилије или породичне задруге) налазио се старешина (газда куће) који је имао релативно широка овлашћења у односу на остале чланове. То би углавном био најстарији мушки члан фамилије (деда), а када би он умро, најстарији син би заузимао његово место. У ретким случајевима старешина би могао бити и млађи брат уколико би својим радом, памећу и умешношћу стекао поверење осталих чланова задруге или је то била удовица најстаријег члана задруге. Целокупном имовином једне задруге располагао је старешина и одлучивао о свему што се тицало живота и рада у задрузи, али конкретне одлуке није доносио сам. Обично су након вечере, односно када се вечера заврши (пошто се жене повуку „да гледају своја посла“), мушкарци остајали да причају о пословима које ће сутрадан обављати. Ни један једини посао ван породице нико није смео да обавља без дозволе старешине и сав се новац задруге налазио код њега. „Нити један члан задруге у то време није могао имати било какву личну својину, сем своје одеће и обуће“ (Ставров, 2000, 131-132).

У свим братствима и породичним задругама посао би био подељен по узрасту и полу. Сваки члан је морао знати шта треба да обавља и шта се од њега очекује. Старешина поро-дице је био отац, док је главни старешина задруге биран по старости или по способности. По годинама најстарији задружни старешина био је племенски старешина (који се звао родоначелник, или једноставније - *старац*) и он је сазивао остале задружне старешине у зборове или већа (односно Саборе). Што су се људи више удаљавали од номадског начина живота, више су губили контакт са елементима који су били карактеристични за овакво уређење.

Паралелно са мушком у породичним задругама је постојала и женска хијерархија. Најстарија жена је била мајка куће у чијем домену власти је био цео низ кућних послова (припремање хране, намиривање стоке, ткање, шивење, предење...). Она је одржавала мир у кући и одређивала којим ће се редоследом послови обављати. Обично је мајка куће била очева жена или дедина жена којој је он доделио власт.

Патријархална удружена породица са системом наслеђа по мушкој линији, у којима су жене имале јак утицај, клановска и племенска организација са култом предака била је карактеристична за пастирско-сточарске културе индоевропског типа. У старим временима и старим фамилијама жена се називала *владика* (*владичица* или *ступаница* - стуб кућни), па се због тога у шали касније говорило да је мушкарац „*глава куће*“, а да је жена само „*врат*“ - који покреће главу.

Места окупљања породица (фамилија), засеока и насеља била су игришта, по правилу смештена на висовима - нижим за стална, вишим за повремена насеља, а важан чинилац био је култ предака, који се на Старој планини одржао све до данас (посебно приликом погребних обреда). Након сахрањивања умрле особе, на месту обредног станишта подизан је споменик за одржавање обреда посвећених покојнику (задушнице, даће, помени) поред којих се и данас (у одређене верске празнике) износи храна и одржавају остаци погребне гозбе.

Почетком 20. века на Старој планини је у просеку свако домаћинство имало просечно 6 до 7 чланова, а било је и већих породичних задруга са по 15 и више чланова у једном домаћинству. Како истиче Маринко Станојевић у то време су „у *Заглавку породичне задруге имале просечно 12, а неке и преко 20 чланова у једној кући*“ (Станојевић, 1913) док је на пример у Високу највећи број породичних задруга имао од 6 до 10 чланова (Видановић, 1955, 52).

Након Другог светског рата долази до распадања породичних задруга и деобе задружне имовине (због економских, пореских и других политика тадашње власти) па тако од сложених вишечланих породица настају прва индивидуална сељачка домаћинства.

У појединим индивидуалним газдинствима тај процес је толико напредовао да је поједина новонастала сеоска газдинства довео до таквог степена економске немоћи да више нису била у стању да својим сопственим снагама организују производњу, која би им била довољна да подмире све своје потребе, па су зато чланови тих породица морали да промене место свог боравка, да напусте своју средину, односно да се иселе из свог насеља.

Средина у којој су се насељавали утицала је како на измену њиховог начина живота, тако и на другачији начин исхране, културе становања, ношњу и друге облике живота. Са појавама иселјавања, пре свега у најближе градске центре (и приградска насеља) дошло је до већих одступања, како у погледу склапања бракова, тако и у погледу планирања саме породице. Од вишечлане породице (због економских и других фактора) врло брзо се прешло на систем једног детета.

НАСЕЉА НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ

По записима Маринка Станојевића, сва су насеља на Старој планини некада била «*планинска и веома стара и чинила за себе једну (најчешће племенску) заједницу*» (Станојевић, 1913). Природни прираштај становништва и све јаче развијена тежња за богатством и увећањем прихода упућивали су становнике тих насеља на природну земљишну експанзију у правцу слободних и незаузетих територија и док се новим деобама породица и досељавањем новог становништва сточни фонд знатно повећавао - простори око кућа бивали су све мањи. Када би ти простори постајали толико мали да би били недовољни за одржавање стоке, онда су појединци крчили себи шуму на слободном земљишту ван насеља и на тим крчевинама градили своје нове домове (торове, салаше, своје „*државе*“). На њима су у почетку држали само своју стоку, а касније су постепено прелазили у њих и са својом фамилијом, ту градили центар своје егзистенције и живели као њихови стари. На тај начин су се и насеља ширила и постајала разбијеног типа (Ђорђевић, 1924).

По ослобођењу од Турака, због саобраћајних и економских фактора, већина старопланинских насеља се врло брзо груписала и за свега неколико година променила свој облик (од разбијеног ка збијеном типу). Сва су она (углавном) након сасељавања, била лоцирана у најнижим деловима речних долина, док их је свега неколико било смештено на алувијалним проширењима. Куће за становање су биле груписане по родовима, док је основна грана привређивања становништва и даље било сточарско бачијског типа, уз незаобилазне основне видове земљорадње која је подмиривала минималне животне потребе. За разлику од збијених долинских насеља, у планинским вишим пределима остајала су насеља разбијеног типа (насеља са више физиономских целина) чије се становништво преваходно бавило сточарством и врло мало пољопривредом.

Свој демографски максимум већина старопланинских насеља имала је средином 20. века, док је крајем истог века забележена и појава потпуног нестајања (односно демографског одумирања) појединих насеља. Становници који су (фамилијарно) годинама живели на Старој планини, временом су потражили своја нова станишта у новим насељима (у регионалним градским и приградским центрима). Са иселавањем и нестајањем становништва скоро да се угасила традиционална и за овај крај најважнија привредна грана - сточарство.

Иако су демографска кретања у великој мери смањила број становника у насељима на Старој планини у њима су и данас присутни трагови праисторијских, античких или римских остатака, многобројни појединачни сакрални објекти подигнути на темељима старијих светилишта или на другим култним местима, многобројни етнообјекти (куће, воденице, амбари) као и други значајни елементи који указују на споменичко наслеђе и духовност њиховог староседелачког становништва. Њихова атрактивност се такође заснива и на географском положају, специфичним просторним одликама и карактеристичном историјском развоју који у великој мери може утицати на њихову будућу туристичку понуду.

По територијалним и културним принципима већина насеља на Старој планини припада одређеним микроподручјима (микрорегијама) која носе називе углавном по карактеристичним већим рекама или историјским целинама. На пример насеља у долини Белог Тимока припадају микрорегији Тимок, насеља источно од Књажевца микрорегији Заглавак, насеља у околини Калне микрорегији Буцак, насеља у долини реке Височице микрорегији Висок, док мали број насеља у околини Одоровачког крашког поља (између Димитровграда и Видлича) припада микрорегији Забрђе.

НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ТИМОК

Насеља старопланинске микрорегије Тимок се налазе у северном делу Старе планине, између реке Бели Тимок на западу, српско-бугарске границе на истоку, градског насеља Зајечар на северу и сеоских насеља Шарбановац и Радичевац на југу. Ову микрорегију чине такође и насеља која се налазе у долини Белог Тимока, северно од града Књажевца, која су у прошлим временима била културно и локацијски везана за просторе Старе планине.

Микрорегија је свој назив добила по највећој реци (Бели Тимок) која протиче њеном западном страном од Књажевца на југу до Зајечара на северу, има 13 насеља и укупну површину од 268,92 км².

Поређана по азбучном реду, ову микрорегију чине: Витковац, Вратарница, Доње Зуниче, Горње Зуниче, Јаковац, Јелашница, Мали Извор, Минићево, Ново Корито, Ошљане, Петруша, Прлита и Селачка. Насеља Вратарница, Мали Извор, Прлита и Селачка припадају општини Зајечар, док су остала насеља саставни део општине Књажевац. Централно насеље књажевачког дела ове микрорегије је насеље Минићево.

ВИТКОВАЦ

Витковац је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на обалама реке Клисуре десне притоке Белог Тимока. Налази се на 43⁰ 40' 31" северне географске ширине, 22⁰ 18' 45" источне географске дужине и 289 метара надморске висине. Удаљено је 14 километара од центра општине Књажевац.

Атар насеља има површину од 1.195 хектара и граничи се са насељима Селачка, Минићево, Петруша и Јаковац.

У атару насеља постоји место које се назива Деда Микајлово црквиште.

По легенди насеље су заселили мештани бугарског Загорја који су своја прва станишта направили у близини садашњег манастира Суводол, на месту где се састају Базовски поток, Бамбе, Цигански поток и Мала река. Ту је, у почетку, било око 15 кућа. Одатле су се мештани, из непознатих разлога, преселили на место звано Дубрава које се данас назива другим именом - Старо село. Из Старог села су прешли на леву обалу Селачке реке (испод старог друма), где је некада био стари хан, па је по њему то насеље добило назив Стари Хан. Међутим, како је и то место било под ударом Турака, становници су се преселили у Суву реку или Суви поток (на пола сата северно од данашњег насеља) па то ново насеље добија назив Суви дол или Суводол (на Лангеровој карти из 1718. године записано је под називом *Suchatoll*). Приликом ослобођења Тимочке крајине од Турака (1833. године) насеље је још увек било у Суводолу, док се на данашњу локацију преселило неколико месеци касније, у пролеће 1834. године.

У време проласка краља Александра Обреновића долином Белог Тимока насеље је (1893. године) добило назив Краљево Село, док данашњи свој назив (Витковац) добија након Другог светског рата (по првоборцу Владимиру Живковићу Витку који је био родом из овог насеља).

Данашње насеље Витковац има свој Горњи и Доњи крај, од којих Доњи крај има три мање физиономске целине које се називају Падина, Острво и Читарци.

Становништво је српско, староседелачко, слави светог Николу, светог Ђорђа, светог Алимпију, светог Димитрија, светог Игњата, светог Ранђела, светог Јована и светог Василија. Сеска слава је Света Тројица, док су сеоске заветине Ускрс, Свети Илија и Сабор 12 апостола.

Дрвени и камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Градине (поред култног дрвета јабуке) налазе се два дрвена крста посвећена светом Павлу, а на месту Василково поље налази се камени крст посвећен Спасовдану.

Слика 27. Камени крст и остаци старе школе у насељу Витковац (Фото М. Велојић)

Прва писменост у насељу забележена је у првој половини 19. века. Од 1843. године ученици из овог насеља похађали су школу у данашњем Минићеву (до 1894. године у Новом Хану, до 1938. године у Краљевом селу и до 1945. године у Андрејевцу). Након Другог светског рата школа у Витковцу је била самостална само од 1946. до 1949. године. Након тог периода ученици поново похађају основну школу у суседном насељу Минићево.

Електричну енергију насеље добија 1945/46. године, телефонске везе 1981/82. године, а водом се снабдева преко општинског водовода од 1995/96. године.

По попису 2002. године у насељу је у 140 кућа живело 362 становника.

Табела 7. Основни показатељи развојта становништва насеља Витковац у периоду од 1948. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника			Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1948.	276	1.085	100,00	-	3,93	90,79
1953.	264	1.063	97,97	97,97	4,03	88,95
1961.	253	1.000	92,17	94,07	3,95	83,68
1971.	214	751	69,22	75,10	3,51	62,85
1981.	160	584	53,82	77,76	3,65	48,87
1991.	161	508	46,82	86,99	3,16	42,51
2002.	140	362	33,36	71,26	2,59	30,29

* Напомена: По пописној методологији, од пописне 1834. па све до пописне 1948. године становништво Витковца је пописивано уз становништво насеља Минићево (Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ВРАТАРНИЦА

Вратарница је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено у Вратарничкој клисури, између реке Бели Тимок и обронака Старе планине, са обе стране пута Зајечар - Књажевац. Налази се на $43^{\circ} 47' 02''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 18' 53''$ источне географске дужине и 206 метара надморске висине. Од општинског центра Зајечара удаљена је 14 километара.

Основу имена насеља чини реч „*врата*“ која има директну везу са клисуром у којој је насеље смештено. Географско значење те речи подразумева узан пролаз који се налази између стрмих стена у планинском крају. Сама Вратарничка клисура, спаја књажевачки басен на југу са зајечарским басеном на северу, епигенетског је типа, започиње у близини вратар-ничког засеока Змијанац, а завршава се близу ушћа Грлишке реке у Бели Тимок. Дуга је око 5 километра, дубока просечно 170 до 190 метара и широка од 200 до 500 метара. Књажевачка и зајечарска котлина су у неогену биле под језерима, а веза између њих је била река (касније названа Бели Тимок) којом је вода отицала према северу и постепено дубила своје корито стварајући клисуру. Остаци некадашњег неогеног језера на терену су временом преиначени новим рељефом који су створили већи и мањи водотоци који се данас уливају у Бели Тимок – речице Шашка, Задна, Пчелињи поток, Топлик и Заградска река.

Вратарничка клисура је била позната још у време римљана, јер је она још тада представљала веома важну стратегијску тачку на њихом војном друму (називали су је *Passus Angustus*). Тај главни војнички друм (касније познат под називом *Царски друм*) чија је траса пролазила кроз атар данашњег насеља, водио је од Ниша, преко Књажевца, обалом Белог Тимока до тврђаве код насеља Равна, одакле је прелазио на десну обалу Белог Тимока и ишао кроз Вратарнички кланац према северу и граници на Дунаву.

Осим римског пута у атару насеља Вратарница пронађени су и бројни други археолошки налази који показују да се данашње насеље развило на месту које обилује остацима из старије насељености. На месту званом Градиште је (приликом изградње железничке пруге Зајечар-Књажевац) 1909. године пронађена једна златна гривна која потиче из старијег гвозденог доба; у пећини Топлик и једној малој пећини на узвишењу Бездет пронађени су остаци керамике из млађег каменог доба; на месту данашње школе и на самом Градишту пронађени су остаци камених зидина из римског периода; на месту званом Кале пронађени су остаци црквице (коју је народ називао Латинска црква), а у близини места на коме се налази данашња црква пронађени су остаци и друге мање црквице, у месту званом Миин кладенац налазе се стара рударска окна од којих се за нека верује да потичу из времена римљана, а нека да су из средњег века када су на том месту рударили Саси (познати немачки рудари). Под турском влашћу Вратарница је била од 1396. године.

Под називом Ивратарнице први пут се помиње у турским пописима средином 15. века (1454/1455, 1466, 1477. године). По првом турском попису 1454/1455. године у насељу је било 4, а само десетак година касније (по попису 1466. године) 12 домаћинства.

У 16. веку на месту данашњег насеља постојало је само пазариште, место на коме се одржавао „*панађур села Вратарнице*“.

О томе како је и када настала Вратарница има више предања. По једној причи насеље је засновано при крају турске владавине, а по другој тек по ослобођењу од Турака 1833. године. Оба казивања тврде да је настала од суседног насеља Заграђе, одакле су се неке фамилије одселиле у Вратарничку клисуру и поред друма направиле своје нове домове. Од ослобођења од Турака па све до 1867. године (када добија самосталну општину) Вратарница је била само засеок насеља Заграђе.

Атар Вратарнице има површину од 3.946 хектара и граничи се са насељима Боровац, Грлиште, Грљан, Заграђе, Мали Извор и на истоку са српско-бугарском границом.

Као посебно насеље (односно општина) Вратарница се први пут бележи у попису „Обрађене земље и ораће стоке“ који је објављен 1867. године. До тада је била пописивана са суседним насељем Заграђе.

Данас насеље Вратарница има један засеок који се назива Змијанац и више физиономских целина (крајева) у самом насељу. На десној страни Белог Тимока су крајеви Тавна алуга, Сред село и Доњи крај или Мали Београд, док се на левој страни Белог Тимока налазе крајеви: Дивчи вир, Спасинци, Кале и Вladoва ливада.

У Вратарници живи становништво, познато под називом - Мацаци. Оно представља својеврсни прелаз између Торлака и Тетевенаца. Њихов говор је особена варијанта тимочко-лужничког говора тимочко-призренског дијалекта.

Као најстарије фамилије у насељу, средином 20. века помињу се Милинска, Јанчинска, Гочлијска, Симионовска, Дамњановска и Пајтинска фамилија.

Сеоска слава у Вратарници је Свети Архангел Гаврило (*Свети Ранђел*).

На основу сачуваних предања, архивске грађе и материјалних остатака на терену може се закључити да је у атару насеља Вратарница у средњем веку постојало четири до пет богомоља, од којих је она уз стари рудник морала бити за католике, а остале за православне хришћане. Данашња црква коју су мештани подигли 1893. године и посветили светом Архангелу Гаврилу реновирана је 2000. године.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: у завршном делу клисуре реке Шашке налазио се стари дрвени крст; недалеко од пута за насеље Заграђе пос-тоји стари запис; у порти цркве од 1882. године постоји камени крст посвећен Спасовдану; на месту званом Бучан (у засеоку Змијанац) постоји камени крст посвећен Видовдану; на месту званом Топлик (поред култног ораха) постоји камени крст посвећен Петровдану а култни извори се налазе на следећим местима у атару - Савина водица, Војнова шија и Шиљат камен.

Први свештеник у парохији био је (у првој половини 19. века) такозвани „*Бак Тоша*“. Као писмен човек он је окупљао децу ради описмењавања и припремања за свештеничку службу, па је тако евидентиран као први учитељ у том крају, а његова колиба (која се налазила на месту данашње железничке станице у Вратарници) као прва школа. По подацима из споменице Тимочке епархије Тошу су заменили његови ученици – син Јован и „*свастичић*“ Петко који се помињу у протоколу пописа Вратарнице за 1863. годину. По пописним подацима из 1874. године у Вратарници је од 1.229 становника њих 67 знало читати и писати. Зграда прве основне школе у насељу изграђена је 1903. године.

Године 1922. у насељу је била основана „Вратарничка земљорадничка набављачка задруга“, 1926. године Задруга за пољопривредни кредит, а 1932. године Млекарска задруга. Поред задружне продавнице у насељу је пре Другог светског рата (1935. године) било неколико трговачких дућана и три кафане.

Вратарница је „*електрику*“ добила још у току Другог светског рата (1942) док је потпуна електрификација насеља урађена 1945. године. У послератном периоду мештани су се водом снабдевали са извора, чесама и бунара, а данас се снабдевају преко два сеоска водовода (изграђена 1976. године).

Насеље данас има четвороразредну основну школу (подручно одељење Основне школе „Владислав Петковић Дис“ Грљан), Дом културе (завршен 1969. године), спомен-чесму борцима палим у Првом светском рату, споменик родољубима погинулим у Другом светском рату, земљорадничку задругу, железничку станицу, пошту, Месну канцеларију и здравствену амбуланту.

У насељу је 2002. године у 234 кућа живело 570 становника.

Табела 8. Основни показатељи развојта становништва насеља Вратарница у периоду од 1874. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	-	-	-	-	-
1866.	-	-	-	-	-
1874.	214	1.229	100,00	-	5,20
1884.	247	1.384	112,61	112,61	5,40
1890.	267	1.520	123,68	109,84	5,60
1895.	289	1.648	134,09	108,42	5,70
1900.	288	1.681	136,78	102,00	5,80
1905.	302	1.780	142,64	106,40	6,00
1910.	329	1.922	156,39	114,34	6,10
1921.	358	1.653	134,50	86,00	5,70
1948.	377	1.649	134,17	99,76	4,37
1953.	387	1.656	134,74	100,42	4,28
1961.	390	1.603	130,43	96,80	4,11
1971.	347	1.360	110,66	84,84	3,92
1981.	324	985	80,15	72,43	3,04
1991.	271	733	59,64	74,42	2,70
2002.	234	570	46,38	77,76	2,44

* Напомена: По пописној методологији, од пописне 1834. до пописне 1874. године становништво Вратарнице је пописивано уз становништво насеља Заграђе (Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ГОРЊЕ ЗУНИЧЕ

Горње Зуниче је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је поред реке Бошаве (десне притоке Белог Тимока) на 43⁰ 35' 58" северне географске ширине, 22⁰ 16' 48" источне географске дужине и 294 метра надморске висине. Од центра општине Књажевац удаљено је 4 километра.

У средњевековно доба (од 1454. до 1560. године) насеље поред реке Бошаве се помиње под различитим, али сличним називима (*Бошева, Пошева, Бошево и Бошова*).

Садашње име потиче од назива старог насеља *Зуниче* које се налазило на месту званом Рујиште, недалеко од манастира Светог Петра. То насеље је 1784. године имало 20 хришћан-ских кућа. Претпоставља се да је то насеље у време Првог српског устанка било расељено, па поново сасељено. У литератури се наводи да је првобитно насеље (*Старо село*) имало назив *Стара Мала* и да се делило на две мале – *Горњу малу* и *Доњу малу*. Премештањем „мала“ након ослобођења од Турака (1833. године) формирана су (1850. године) два посебна насеља. Од „мале“ која је премештена на десну обалу реке Бошаве основано је насеље Горње Зуниче.

Атар насеља има површину од 740 хектара и граничи се са насељима Доње Зуниче и Берчиновац, као и са насељима Књажевац, Штипина и Потркање у долини Белог Тимока.

Становништво у насељу је српско, староседелачко, слави светог Стефана, Петковдан, свете Врачеве, Митровдан, светог Ђорђа и светог Николу, док су сеоске заветине свети пророк Јеремија, свети Архангел Михаил, Пресвета Богородица и Мала Госпојина.

Близу насеља је (све до прве половине 20. века) постојао храм посвећен светом Јовану Крститељу који је срушен и на његовим темељима подигнута нова црква.

Насеље данас има четвороразредну школу (од 1908. г), земљорадничку задругу (од 1920. г) и сеоску читаоницу (од 1925. г). Од 1920. па до 1941. године било је општинско седиште за три насеља (Берчиновац, Горње Зуниче и Штипина), а од 1935. до 1941. године у њему је постојала и Соколска чета која је учествовала на Жупским слетовима у Загребу, Београду, Нишу и Скопљу, као и на Свесловенским слетовима у Прагу и Софији.

Електричну енергију насеље је добило средином 20. века, а водом се мештани и данас снабдевају преко локалног водовода и копаних бунара.

По попису 2002. године у насељу је у 156 кућа живело 498 становника.

Табела 9. Основни показатељи развика становништва насеља Горње Зуниче у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	26	115	100,00	-	4,42
1859.	49	268	233,04	233,04	5,47
1866.	57	315	273,91	117,54	5,53
1874.	69	376	326,96	119,37	5,45
1884.	81	370	321,74	98,40	4,57
1890.	70	409	355,65	110,54	5,84
1895.	71	422	366,96	103,18	5,94
1900.	78	473	411,30	112,09	6,06
1905.	-	-	-	-	-
1910.	100	595	517,39	125,79	5,95
1921.	215	1.072	932,17	180,17	4,99
1948.	142	511	444,35	47,67	3,60
1953.	146	528	549,13	103,33	3,62
1961.	156	544	473,04	103,03	3,49
1971.	168	562	488,70	103,31	3,35
1981.	174	606	526,96	107,83	3,49
1991.	170	526	575,39	86,80	3,09
2002.	156	498	433,04	94,68	3,19

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905. године становништво насеља Горње Зуниче пописано је уз становништво насеља Доње Зуниче (Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ДОЊЕ ЗУНИЧЕ

Доње Зуниче је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на десној долињској страни Белог Тимока. Налази се на 43⁰ 37' 22" северне географске ширине, 22⁰ 16' 37" источне географске дужине и 268 м надморске висине. Од Књажевца је удаљено је 7 км.

Атар насеља износи 983 хектара и граничи се са насељима Јелашница, Шарбановац и Горње Зуниче, као и са насељем Потркање у долини Белог Тимока.

До 1850. године Доње Зуниче је са суседним Горњим Зуничем представљало једно насеље, које је у турским пописима 1455. године евидентирано под називом *Зуник*. На Епшелвицовој карти из 1718. године ово насеље је забележено под називом *Sanicze*.

Полазиште формирања данашњег насеља Доње Зуниче представља Доња мала старог насеља. Оно има свој централни део и један засеок подељен у два дела – Поток и Рујиште.

Становништво у насељу је српско, староседелачно, слави Митровдан, светог Ђорђа и светог Николу. Сеска слава је Ђурђевдан, а заветине су свети Марко, свети Панталеј, Спасовдан, свети Архангел и свети Никола.

По предању, пре цркве Петровдан у Доњем Зуничу (грађене у периоду између 1840. и 1846. године) нешто западније од ње постојала је старија црква покривена плочама. С обзи-ром на то да се ово култно место и данас сматра манастиром, да се ту окупља становништво из више околних насеља и да оно за има много већи значај од обичне сеоске цркве, може се претпоставити да је реч о средњовековној цркви или старом манастиру.

Четвороразредна основна школа (која је почела са радом 1912. године) још увек ради, док ученици виших разреда школу завршавају у Минићеву или у Књажевцу.

Насеље има Месну канцеларију и задружни дом, електричну енергију од средине 20. века, а водом се мештани снабдевају преко локалног водовода и копаних бунара.

У насељу је 2002. године у 130 кућа живело 409 становника.

Табела 10. Основни показатељи развитака становништва насеља Доње Зуниче у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	27	150	100,00	-	5,56
1866.	73	438	292,00	292,00	6,00
1874.	87	510	340,00	116,44	5,86
1884.	106	566	377,33	110,98	5,34
1890.	111	579	386,00	102,30	5,22
1895.	118	634	422,67	109,50	5,37
1900.	119	704	469,33	111,04	5,92
1905.	214	1.293	862,00	183,66	6,04
1910.	146	862	754,67	122,44	5,90
1921.	151	748	498,67	86,77	4,95
1948.	171	695	463,33	92,91	4,06
1953.	172	716	477,33	103,02	4,16
1961.	175	710	473,33	99,16	4,06
1971.	169	602	401,33	84,79	3,56
1981.	163	592	394,67	98,34	3,63
1991.	150	490	326,67	82,77	3,27
2002.	130	409	272,67	83,47	3,15

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905. године уз становништво насеља Доње Зуниче пописано је и становништво насеља Горње Зуниче (Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ЈАКОВАЦ

Јаковац је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено у долини Саравског потока (леве притоке Белог Тимока). Налази се на 43° 39' 47" северне географске ширине, 22° 18' 21" источне географске дужине и 293 метра надморске висине. Од центра општине Књажевац удаљено је 12 километра.

По предању, назив насеља потиче од личног имена првог досељеника деда *Јакова*, досељеног из насеља Дрвник (старопланинска микрорегија Заглавак).

Атар насеља износи 1.802 хектара и граничи се са насељима Минићево, Витковац, Петруша, Јелашница и Шарбановац, као и са насељем Дебелица у долини Тимока.

У атару насеља евидентирани су трагови праисторијског (5. в. п.н.е) и античког насеља, као и византијског и римског пута, који је и данас у функцији.

Под турском влашћу насеље је било од 1396. до 1833. године. Први пут се помиње 1455. године под називом Јаковце, а затим 1560. године под називом Јаковац. По ослобођењу од Турака имало је (1839. г) 49 кућа и 358 становника.

По запису на сеоској заветини (ђурђевданском дрвеном крсту) прво насеље је 1783. године било на месту Старо село, где је утврђено постојање гробља из 15. века. Касније је (по ослобођењу од Турака) премештено (1866. г) у долину Тимока, на данашњу локацију.

Данашње насеље има шест издвојених делова, два „*краја*“ - Горњи и Доњи и четири издвојена засеока: Шумак, Грбуловце, Малу Реку и Чутурило.

Становништво је српско, староседелачко. Староседелачке фамилије у насељу славе светог Ђорђа, а досељене светог Николу. Сеоска слава је света Петка, а заветине су Света Тројица, Свети Арханђео Гаврило и Свети Јован.

Култни гај у насељу налази се на месту званом Тројица, а најстарији регистровани заветни крстови су из 1784. године. Један је крст дрвени, а други је од камена. Посвећени су светој Петки и налазе се у вењаку од бетонских блокова, недалеко од сеоске цркве.

Православна црква посвећена светом Ђорђу, чији дан је и црквена слава, грађена је од 1931. до 1933. године, а капела од 1904. до 1931. године.

Слика 28. Изглед старе капеле у Јаковцу, порушене 1931. године
(Извор: Споменица Тимочке епархије 1834-1934)

Насеље је од 1919. до 1982. године имало четвороразредну основну школу, народну читаоницу (од 1925. г) и Земљорадничку задругу (од 1927. г).

Електричну енергију добија средином 20. века, а водом се мештани снабдевају преко сеоског водовода, локалних водовода и копаних бунара.

У насељу је 2002. године у 129 кућа живело 350 становника.

Табела 11. Основни показатељи развоја становништва насеља Јаковац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	47	282	100,00	-	6,00	15,65
1866.	101	680	241,13	241,13	6,73	37,74
1874.	112	807	286,17	118,68	7,21	44,78
1884.	143	888	314,89	110,04	6,21	49,28
1890.	143	965	242,20	108,67	6,75	53,55
1895.	167	1.087	385,46	112,64	6,51	60,32
1900.	183	1.109	392,26	102,02	6,06	61,54
1905.	187	1.214	430,50	109,47	6,49	67,37
1910.	197	1.236	438,30	111,45	6,27	68,59
1921.	193	1.038	368,09	83,95	5,38	57,60
1948.	231	939	332,98	90,46	4,06	52,11
1953.	228	961	340,78	102,34	4,21	53,33
1961.	201	867	307,45	90,22	4,31	48,11
1971.	198	723	256,38	83,39	3,65	40,12
1981.	176	597	211,70	82,57	3,41	33,13
1991.	153	483	171,28	80,90	3,16	26,80
2002.	129	350	100,00	72,46	2,71	19,42

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ЈЕЛАШНИЦА

Јелашница је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на десној обали Јелашничке реке (десне притоке реке Бели Тимок). Налази се на 43⁰ 37' 51" северне гео-графске ширине, 22⁰ 18' 06" источне географске дужине и 290 метара надморске висине. Од центра општине Књажевац удаљено је 7 километра.

Атар насеља има површину од 1.309 хектара и граничи се са насељима Јаковац, Шарбановац, Берчиновац и Доње Зуниче, као и са насељима Равна и Дебелица.

У атару насеља су пронађени остаци три црквишта и четири стара гробља од којих је најстарије римско гробље на месту званом Чука, а посебан значај у историји има црквиште посвећено Богородици из српског средњовековног доба и садашње гробље из 18. века на месту званом Главичица.

Под данашњим називом први пут се помиње још за време турака, 1455. године (када је имало два физиономска дела са по 24 домаћинства, односно 48 кућа) и 1455. године када се помиње под називом Јелешнице.

Данашње насеље има два физиономска дела који се називају Село и Вртовце.

Становништво Јелашнице је српско, староседелачко, слави светог Јована, светог Алимпију, светог Ђорђа, светог Архангела и светог Николу. Сеоска слава у насељу је света Тројица, а заветине су Ђурђевдан, Мала Госпојина и свети Никола.

Најстарији камени споменик у насељу је олтар на црквишту званом Баба Јеленина црква на месту званом Кршина.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Лазиње (преко пута старе општине) налази се испод вењака и испод три храста камени крст посвећен светом Николи из 1892. године, на месту званом Јазвине налази се испод вењака камени крст посвећен светом Ђорђу, на месту званом Црквенац налази се камени крст посвећен Богородици из 1926. године, на црквишту Свети Ђорђе на месту званом Љиљак налази се камени крст посвећен светом Ђорђу из 1934. године, у самом насељу налази се камени крст посвећен светој Петки Трновој из 1935. године, на месту званом Доња кршина налази се камени крст посвећен светом Арханђелу, на месту званом Марково браниште налази се камени крст посвећен светом Илији, у засеоку Вртовци налази се крст посвећен светом Јовану, а у центру насеља камени крст посвећен светом Преображењу.

Прва писменост забележена је 1866. године када је насеље имало 248 становника а од њих 5 који су „*знали читати и писати*“. До отварања школе у насељу (1902. године) ученици су школу похађали у насељу Нови Хан (данас Минићево), а од тада школу похађају у свом насељу. Школска зграда је направљена 1908. године, али је школа (због малог броја ученика) затворена 1968. године.

Слика 29. Задружни дом у насељу Јелашница (Фото М. Велојић)

До Другог светског рата насеље је имало своју општину, а данас има само Месну канцеларију, задружни Дом (од 1931. године), спомен обележје борцима палим у Другом светском рату и здравствену амбуланту. Електричну енергију насеље добија 1947. године, а водовод од 1998. године.

По попису 2002. године у насељу је у 113 кућа живело 212 становника.

Табела 12. Основни показатељи развика становништва насеља Јелашиница у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
		Базни	Ланчани			
1834.	24	121	100,00	-	5,04	9,26
1866.	84	248	204,96	204,96	2,95	18,95
1874.	114	329	271,90	132,66	2,89	25,13
1884.	118	308	254,55	93,62	5,19	46,83
1890.	116	330	272,73	108,97	5,76	51,03
1895.	116	283	233,88	107,63	5,66	54,93
1900.	116	346	285,95	105,70	5,47	58,06
1905.	150	426	352,07	123,12	2,84	32,54
1910.	158	458	378,51	118,16	5,68	68,60
1921.	162	358	295,87	88,75	4,92	60,89
1948.	185	336	277,69	93,22	4,02	56,76
1953.	188	355	293,39	105,11	4,15	59,66
1961.	189	355	293,39	98,21	4,06	58,59
1971.	171	293	159,50	78,23	3,51	45,84
1981.	155	237	195,87	81,17	3,14	37,20
1991.	137	253	209,09	72,48	2,58	26,97
2002.	113	212	175,21	60,06	1,88	16,20

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

МАЛИ ИЗВОР

Мали Извор је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено испод узвишења Ветрен (703 м), на десној долиноској страни Белог Тимока. Налази се на 43⁰ 43' 37" северне географске ширине, 22⁰ 19' 07" источне географске дужине и 286 метара надморске висине. Удаљено је 21 километар, југоисточно од центра општине Зајечар.

По једном предању насеље је назив добило по извору воде који се налази на месту званом Котлина. „На том месту је било прво насеље од неколико кућа и мала црквица од дасака коју су сељани звали Манастирчић“. По другом предању насеље се најпре налазило испод узвишења Ветрен, на местима Веновац и Селиште, а затим и на месту званом Омарица. „Прича се да га је заселило седам родова. Док је насеље било у Омарици владала је болест куга (чума) па су се мештани одатле преселили на место звано Станица (које се данас зове Селиште). Чим је куга прошла, поново су се вратили у Омарицу. Када је (1833. године) насеље ослобођено од Турака мештани су се преселили у Изворску реку.“

Атар Малог Извора износи 3.909 хектара и граничи се насељима Селачка и Вратарница и на истоку са Републиком Бугарском. Кроз атар протичу речице Магашевац и Река.

У атару насеља су на узвишењу Ветрен (703 м) и на месту званом Градиште пронађени остаци старијих утврђења (из римског периода), испод насеља поред Тимока остаци старог (калдрмисаног) пута, на месту званом Омарица остаци старог рударења, у месту званом Котлина старо гробље, а остаци старих црквишта на местима - Црквиште (Деда Лилино Црквиште), Манастириште (Свети Стеван), Крчета (Петровдан) и Љути дол (Свети Ранђел).

Под данашњим називом Мали Извор се први пут помиње још (за време турака) у 15. веку, а у њему и манастир Присат (што је данашњи назив једног његовог сеоског потеса).

Мештани насеље називају само *Извор*, па је тако забележено и на аустријској карти из 1718. године.

Насеље данас има шест делова (мала) које се називају Брешњак или Село, Бели поток, Крчета, Граничак, Падина и Рајковци.

Становништво у насељу је српско, староседелачко, слави светог Николу, светог Ђорђа, светог Јована, светог Стевана, светог Димитрија, Митровдан, светог Василија и светог Архангела Михаила (*Свети Ранђел*). Сеске заветине су Ускрс (*Велигден*) и Спасовдан, док се вашар у насељу одржава у време празника Мала Госпојина.

Култни гајеви, камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: култни гај посвећен светом Ранђелу налази се на месту званом Голубија (ту се уз један храст налази крст посвећен светом Ранђелу и остаци некадашњих *вејњака*); култни гај Мали Спасовдан се налази на месту званом Куда (у њему је камени крст посвећен Малом Спасовдану); на култном месту Спасовдан налази се крст посвећен Спасовдану са олтаром од воденичног камена и вењаком испред; на месту званом Велигден (*сеоска заветина*) налази се камени и дрвени крст посвећени Велигдену, а у њиховој близини култно дрво и велики (пре неколико година направљени) *вејњак*; на месту званом Крчета налази се црквиште и у њему камени крст посвећен Петровдану; на месту званом Станци постоји култно место Тројица и на њему је поред једног од два култна дрвета постављен дрвени крст и на месту Големо дрво налази се стари храст. Култни извори се налазе на местима Падина и Калуђерица.

Слика 29. Црквиште у насељу Мали Извор (Фото М. Велојић)

Прва писменост у насељу забележена је средином 19. века.

Од 1877. до 1904. године ученици из Малог Извора су похађали школу у насељу Нови Хан (данас Минићево), а од тада школу похађају у свом насељу.

Данас Мали Извор има четвороразредну основну школу (ученици виших разреда школу похађају у Минићеву), Месну канцеларију (зграда подигнута 1935. г), задружни дом, спомен обележје борцима палим у Другом светском рату и здравствену амбуланту.

Посебан културно-историјски значај има заштићена аутентична етнографска целина у делу насеља који се назива Граничак.

Електричну енергију насеље добија средином 20. века, а водом се снабдева преко сеоског водовода, локалних водовода и копаних бунара.

По попису 2002. године у насељу је у 191 кући живело 454 становника.

Табела 13. Основни показатељи развита становништва насеља Мали Извор у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
		Базни	Ланчани		
1834.	59	350	100,00	-	8,95
1866.	156	1.060	302,86	302,86	27,12
1874.	193	1.285	367,14	121,23	32,87
1884.	222	1.413	403,71	109,96	36,15
1890.	252	1.619	462,57	114,58	41,42
1895.	286	1.779	508,29	109,88	45,51
1900.	306	1.762	503,43	99,04	45,08
1910.	369	2.061	588,86	116,97	52,72
1921.	372	1.685	481,43	81,76	43,11
1948.	358	1.360	388,57	80,71	34,79
1953.	340	1.302	372,00	95,74	33,31
1961.	327	1.164	332,57	89,40	29,78
1971.	309	948	270,86	81,44	24,25
1981.	275	812	232,00	85,65	20,77
1991.	219	584	166,86	71,92	14,94
2002.	191	454	129,71	77,74	11,61

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

МИНИЋЕВО

Минићево је развијено аграрно насеље, збијеног (друмског) типа, смештено на десној обали реке Клисуре, десне притоке Белог Тимока. Налази се са обе стране пута Зајечар-Књажевац на 43⁰ 40' 60" северне географске ширине, 22⁰ 17' 33" источне географске дужине и 194 м надморске висине. Од центра општине Књажевца удаљено је 14 км.

Атар Минићева износи 267 хектара и граничи се са атарима насеља Селачка, Витковац и Јаковац, као и насељима Дреновац и Трновац у долини Белог Тимока.

Насеље је кроз историју више пута уредбама мењало свој назив. До 1894. године називало се *Јени Ан*, *Нови Ан* или просто *Крчма*. Те године је указом краља Александра I Обреновића променило свој назив и све до 1939. године називало се *Краљево Село*. Новим указом од 1932. године Краљево Село је подељено на два посебна насеља – Краљево Село (данас насеље Витковац) и варошицу Краљево Село (данас Минићево). Године 1939. новим указом Краљево Село добија назив *Андрејевац*, по Андреји сину Александра Карађорђевића. Недуго затим (након Другог светског рата, 1945. г) добија данашње назив по Милуну Минићу, судији који је службовао у њему.

На свом путовању кроз Источну Србију помиње га (1784. г) аустријанац Франц Ксавер Покорни, као насеље које је тада имало 100 кућа и 1 турски хан.

Од суседног насеља Витковца одвојено је местом које се назива Кулиште. На њему се све до 1833. године налазила стара турска кула.

Приликом ослобођења Тимочке Крајине од Турака 1833. године на месту данашњег насеља били су само ханови и друмске кафане. По предању првобитни ханови су се налазили северно од данашњег места у потесу Сува река, а касније, у време Турака, ханови су израђени поред реке Клисуре, тако да је ново насеље поред ханова добијло назив Нови Хан (или на турском *Јени Ан*).

Године 1835. и 1836. насеље Нови Хан је (приликом убирања митровданског и ђурђевданског данка) имало 86 пореских глава, а по попису 1866. године укупно 232 домаћинства. За време владавине Обреновића, 1872. године, Нови Хан је био седиште среза Тимочког.

Када је насеље 1938. године променило свој назив у Андрејевац имало је три механе, две опанчарске радње, касапницу, среско начелство, пошту, амбуланту и среског лекара, ветеринарску станицу, житарску задругу и железничку станицу.

Насеље је регионалним путем Зајечар-Књажевац подељено на два дела – источни и западни. Најважнији објекти у насељу налазе се на том главном путу (на тој главној улици).

Сеска слава је Ранопољија (2. мај), док је православна црква у насељу подигнута 1914. године и посвећена Успењу Пресвете Богородице.

Прва основна школа у овом насељу отворена је само десетак година након ослобођења од Турака - 1843. године и била је у то време, након Гургусовачке школе, друга школа у овом крају. Првих година по оснивању похађали су је ученици из насеља: Краљево Село, Петруша, Мали Извор, Селачка, Ошљане, Ново Корито, Јаковац, Јелашница, Дебелица и Равна. У време Српско-турског рата 1876. године школа је била спаљена (као и читаво насеље), а обновљена само две године касније. По обнављању, 1878. године, у њу је било уписано 65 ученика. Године 1857/58. и 1880. помиње се као искључиво мушка, да би након тога била мешовита. Од 1938. године до 1946. године (због промене имена насеља) носи назив „Краљевић Андреј“, а након Другог светског рата зове се једноставно Основна школа у Минићеву. Од 1955. године постаје осмогодишња школа, а од 1958. до 1993. године носи назив „Владимир Живковић Витко“. Од 1993. године постаје подручно одељење Основне школе „Дубрава“ у Књажевцу.

Железничку везу са Зајечаром и железничку станицу насеље добија 1913. године, а железничку везу са Нишом (преко Књажевца) 1922. године.

Почетком 20. века (а посебно након Другог светског рата) данашње насеље Минићево је имало врло динамичан развој. Од 1925. до 1941. године имало је црквено певачко друштво, соколско друштво и позоришну групу; фудбалски клуб „Метеор“ (касније ФК „Слога“ Минићево) од 1926. године; у периоду од 1942. до 1946. године имало је грађанску школу; од 1958. године фабрику намештаја; од 1965. године библиотеку; а од 1955. до 1965. године било је центар општине за 19 насеља која и данас чине његову ужу просторно-утицајну сферу (Боровац, Витковац, Врбица, Дебелица, Дречиновац, Стубал (засеок насеља Мариновац), Јаковац, Јелашница, Кожељ, Мали Извор, Мађинац, Минићево, Ново Корито, Ошљане, Петруша, Радичевац, Селачка, Трновац и Шарбановац).

Данас насеље има дечији вртић, осморазредну основну школу, здравствену станицу, ветеринарску амбуланту, пошту, локалну пијаци, бензинску пумпу, мотел „Минићево“ и Завичајно друштво Тимочана Торлака (основано 1997. године).

По попису 2002. године у насељу је у 274 кућа живело 878 становника.

Табела 14. Основни показатељи развика становништва насеља Минићево у периоду од 1866. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1834.	76	316	100,00	-	4,16	118,35
1866.	175	1.056	334,17	334,17	6,03	395,51
1874.	227	1.267	400,95	129,45	5,58	474,53
1884.	250	1.299	411,08	102,53	5,20	486,52
1890.	266	1.459	461,71	112,32	5,48	546,44
1895.	276	1.597	505,38	109,46	5,79	598,13
1900.	293	1.714	542,41	107,33	5,85	641,95
1905.	389	2.235	707,28	130,40	5,75	837,08
1910.	331	1.761	557,28	78,79	5,32	659,55
1921.	411	1.890	598,10	107,33	4,60	707,87
1948.	159	468	148,10	24,76	2,94	175,28
1953.	166	486	153,78	103,85	2,93	182,02
1961.	275	838	265,19	172,43	3,05	313,86
1971.	299	914	289,24	109,07	3,06	342,32
1981.	342	1.138	360,13	124,51	3,33	426,22
1991.	319	1.026	324,68	90,16	3,22	384,27
2002.	274	878	277,85	85,58	3,20	328,84

* Напомена: По пописној методологији, до пописне 1948. године становништво Минићево је пописивано уз становништво насеља Витковац (Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

НОВО КОРИТО

Ново Корито је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је на обалама Коритске реке, на 43⁰ 38' 20" северне географске ширине, 22⁰ 26' 38" источне географске дужине и 468 метара надморске висине. Од центра општине Књажевац удаљено је 27 километара.

Атар насеља износи 3.365 хектара и граничи се са насељима Ошљане, Јелашница, Шарбановац и Радичевац, као и са Републиком Бугарском на истоку.

У атару насеља су на месту званом Костина Река пронађени остаци згуре (остаци топљења метала) и трагови старог пута преко старопланинског превоја Кадибогаз (који је из Тимочке долине ишао до долине Загорја у Бугарској).

По предању, у близини данашњег сеоског гробља, на старом путу ка Кадибогазу, постојала је варош Праово са 70 дућана, седам ковница бакра и две велике цркве, који су Турци у време освајања Балканског полуострва разорили.

Под турском влашћу Ново Корито је било од 1396. до 1833. године. Приликом разграничења Србије и Турске (1833. године) припало је Србији. Назив је добило по месту званом Корита у атару насеља (изнад Врела међу гламама), а придев испред назива (ново) добило је „само због тога“ да би се разликовало од насеља Старо Корито које се налази у Заглавку (Станојевић, 1913).

Сматра се да је прво новије сеоско насеље основано на Ћосином Брду, одакле је (због Турака) премештено на безбеднију локацију (на место звано Селиште, изнад Ждрела), па потом (по ослобођењу од Турака, 1833. године) на данашње место.

Данашње насеље је настало у другој половини 18. века и има шест физиономских целина које се називају Средсело, Ћосина мала, Сокак, Врело, Спасинац и Качебац.

Становништво у насељу је српско, староседелачко, слави Игњатовдан, светог Јована, светог Николу, свете Врачеве, светог Алимпију, светог Ђорђа, светог Архангела и Петковдан. Сеоска слава је Ђурђевдан, а заветине су Цар Константин и царица Јелена и свети Илија.

Заветно култно дрвеће се налази местима Ганчин дол, Радичевска потока, Присат, Лице, Поље, Сујдол (три дрвета) и Костичка река безимена култна стабла крушке, храстови на местима Равнобучћи рт (горун) и Миладиновица (цер), као и један брест на месту званом Спасинац. На месту званом Костичка река постоје предања да су ту некада биле старе цркве и да и сада земља крије њихове остатке.

Култни гајеви се налази на местима званим Костадиновдан и Свети Илија (Спистурница), а камени крстови на местима Свети Илија (крст посвећен истоименом светитељу из 1856. године) и Видовдан (крст на месту Костичка река постављен 1929. год).

Године 1894, на месту старе капеле од брвана, сазирана је црква у Новом Кориту, док је четвороразредна основна школа у насељу радила од 1891. до 1974. године.

Електричну енергију насеље добија 1947. године, а водом се мештани снабдевају преко сеоског водовода, локалних водовода, чесама и копаних бунара.

Године 2002. у насељу је у 117 кућа живело 208 становника.

Табела 15. Основни показатељи развојка становништва насеља Ново Корито у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника			Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	76	316	100,00	-	4,16	118,35
1866.	175	1.056	334,17	334,17	6,03	395,51
1874.	227	1.267	400,95	129,45	5,58	474,53
1884.	250	1.299	411,08	102,53	5,20	486,52
1890.	266	1.459	461,71	112,32	5,48	546,44
1895.	276	1.597	505,38	109,46	5,79	598,13
1900.	293	1.714	542,41	107,33	5,85	641,95
1905.	389	2.235	707,28	130,40	5,75	837,08
1910.	331	1.761	557,28	78,79	5,32	659,55
1921.	411	1.890	598,10	107,33	4,60	707,87
1948.	159	468	148,10	24,76	2,94	175,28
1953.	166	486	153,78	103,85	2,93	182,02
1961.	275	838	265,19	172,43	3,05	313,86
1971.	299	914	289,24	109,07	3,06	342,32
1981.	342	1.138	360,13	124,51	3,33	426,22
1991.	319	1.026	324,68	90,16	3,22	384,27
2002.	274	878	277,85	85,58	3,20	328,84

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ОШЉАНЕ

Ошљане је ратарско-сточарско сеоско насеље, разбијеног типа. Налази се на 43° 39' 09" северне географске ширине, 22° 22' 30" источне географске дужине и 445 метара надморске висине. Удаљено је 22 километра, североисточно, од центра општине Књажевац.

Атар насеља износи 4.031 хектар и граничи се са насељима Селачка, Петруша и Ново Корито, као и границом са Бугарском (на истоку).

У атару насеља има више неистражених пећина (од којих су најпознатије Иванска Глама и Двоја Врата), а такође и остатака римског утврђења (на месту Градска Глама), старе цркве (на месту званом Градско) посвећене празнику Богородица (познатије под називом *Баби Доћина црква*) и старог манастира (на месту званом Тескоба) посвећеног празнику Света Тројица (*Еленин манастир*).

Кроз атар насеља протичу и речице Ошљанска Река и Клисуре. Долином реке Клисуре је у „античко време“ пролазио „римски пут“, док данас пролази асфалтни пут који спаја Минићево са српско-бугарском границом и граничним превојем Кадибогазом.

По предању насеље је насељено крајем 17. века из истоименог насеља са простора данашње Бугарске (из видинског Загорја), („чланови једне велике фамилије (зване Бркинци, Баћинци, Дандуновци или Дуњинци) најпре су се населили на место звано *Осредак* (које се данас назива *Старо Село*), потом у *Свињиште*, да би од 1850. године формирали и друге засеоке (*Клисуру* и *Белбрадич*) и *махале*“ (Станојевић, 1940), мада историски извори казују да је насеље (под истим или сличним називом) постојало и средином 15. и 16. века. Под називом *Осљан* помиње се у турским пописима 1455. године, под називом *Ослан* 1466. године, а под називом *Ошљан* 1560. године. По ослобођењу од Турака имало је (1839. године) 84 куће и 701 житеља.

Слика 30. Камени крст посвећен светом Петру у атару насеља Ошљане (Фото М. Велојић)

Данас Ошљане има седам физиономских делова - три засеока (Старо Село, Белбрадич и Клисуру) и четири махале (Реку, Луково, Балдовиновицу и Коњсћи дел).

Становништво у насељу је српско, староседелачко, слави светог Стефана, светог Јована, Митровдан, светог Ђорђа и светог Николу. У току дугог живота на овом простору, толико се прилагодило тимочкој средини, да од својих „загорских“ особина није сачували скоро ништа (ни језик, ни обичаје, ни ношњу). Временом је постало најбољи представник тимчког наречја. Сеоска слава у насељу је свети Архангел Михаило, а заветине су Видовдан, Петровдан, Спасовдан и свети Никола.

Примери вишевековног култног дрвећа које представља једине култне објекте налазе се на местима званим Козило (храст (*миро*) посвећен светом Ранђелу), Големо дрво (храст који се сам од себе срушио) и на месту Станци у засеоку Белбрадич (два безимена култна стабла), док се култни гајеви налазе на местима Мали Спасовдан и Свети Ранђел.

Једини очувани дрвени крст регистрован је на култном месту званом Свети Никола (на истоименом месту у засеоку Старо Село, закуцан за једно од два култна стабла, иза каменог култног крста) и два остатка дрвеног крста на култном месту званом Свети Ђирик, док се камени крстови налазе на следећим местима у атару: на месту званом Свети Илија (поред вишевековног храста и остатака вењака) налази се камени крст посвећен светом Илији, на месту Ширина налази се камени крст (из 1897. г) посвећен светом Јеремији, на месту Петровдан (поред култног дрвета шљиве) налази се камени крст (из 1926. г) посвећен светом Петру, на месту Тотља (поред култног извора који је каптиран) налази се камени крст посвећен светој Марији, на месту Ливадица (поред чесме са шест цеви на култном извору) налази се камени крст посвећен празнику Цар Константин и царица Јелена („*Цар Костадин*“) и на месту званом Свети Никола (постављен уз један од два култна храста и дрвени крст) налази се камени крст (из 1909. г) посвећен светом Николи.

Култни извори се налазе на местима Грујини буковци, Ливадица (*Лилћина вода*) и Градско (у близини црквишта званог „*Баби Доћина црква*“).

Четвороразредна основна школа у насељу радила је од 1901. до 1968. године.

Електричну енергију насеље добија 1957. године, а водом се снабдева преко сеоског водовода, локалних водовода и копаних бунара.

Године 2002. у насељу је у 138 кућа живело 257 становника.

Табела 16. Основни показатељи развита становништва насеља Ошљане у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	69	405	100,00	-	5,87
1866.	140	948	234,07	234,07	6,77
1874.	169	1.096	270,62	115,61	6,49
1884.	180	1.260	311,11	114,96	6,77
1890.	220	1.447	357,28	114,84	6,58
1895.	225	1.560	385,19	107,81	6,93
1900.	240	1.602	395,56	102,69	6,68
1905.	262	1.703	420,49	106,30	6,50
1910.	290	1.845	455,56	108,31	6,36
1921.	307	1.597	394,32	86,56	5,20
1948.	369	1.588	392,10	99,44	4,30
1953.	355	1.525	376,54	96,03	4,30
1961.	311	1.298	320,50	85,11	4,17
1971.	265	943	232,84	72,65	3,56
1981.	222	679	167,65	72,00	3,06
1991.	187	437	107,90	64,36	2,34
2002.	138	257	63,46	58,81	1,86

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ПЕТРУША

Петруша је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено код ушћа Мале реке (260 м) у реку Клисур (десну притоку Белог Тимока). Налази се на 43⁰ 39' 51" северне географске ширине, 22⁰ 19' 52" источне географске дужине и 294 метара надморске висине. Удаљено је 20 километара, североисточно, од центра општине Књажевац.

Атар насеља има површину од 1.256 хектара и граничи се са насељима Витковац, Јаковац, Ново Корито и Ошљане.

Први пут се помиње у турским пописима, у 15. и 16. веку, под називима *Горни Петрус* (1455. г), *Петрус* (1455. г), *Доња Петруша* (1466. г) и *Горња Петруша* (1560. г).

По предању првобитно насеље са садашњим географским именом било је на месту званом Мала Река, где постоје остаци старог гробља, остаци старе капеле и камени крст, одакле је расељено због болести куге (*чуме*). У њему су, по легенди, живела два брата – Јаков и Петруш, од чијих су потомака касније настала насеља Јаковац и Петруша.

Након ослобођења од Турака (1833. г) пресељено је на данашњу локацију.

Данашње насеље има девет група сродничких кућа које се називају по фамилијама - Кокошарци, Вучковци, Паламидичи, Попаринци, Ђуринци, Чунгурци, Џонинци, Бугарци и Тирици.

Становништво унасељу је српско, староседелачко и досељено, слави светог Јована, светог Николу, светог Димитрија и светог Ђорђа. Сеоска слава у насељу је Свети Илија, а заветина Света Тројица.

Слика 31. Зграда старе задруге у насељу Петруша (Фото М. Велојић)

Култни гајеви, камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту Љубава у култном гају „код Свети Илију“ налази се камени крст посвећен светом Илији, а у култном гају „код Свети Ранђел“ поред једног култног храстовог стабла налази се дрвени крст посвећен светом Ранђелу. У ширем потесу Љубава, на месту званом „код Свети Лазар“ налази се камени крст посвећен светом Лазару, а на месту „код Свети Јован“ налази се камени крст посвећен светом Јовану.

У периоду два светска рата насеље је имало Земљорадничку задругу (од 1929. г) и Задружни дом (од 1931. г), а након Другог светског рата и своју четвороразредну основну школу (од 1945. до 1959/60. г). Од 1955/56. године има електричну енергију, а локални водовод од 1999. године.

Прва писменост у насељу забележена је средином 19. века.

По попису 2002. године у Петруши је у 45 кућа живело 120 становника.

Табела 17. Основни показатељи развојка становништва насеља Петруша у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	13	81	100,00	-	6,23	6,45
1866.	33	211	260,49	260,49	6,39	16,80
1874.	36	240	296,30	113,74	6,67	19,11
1884.	40	245	302,47	102,08	6,13	19,51
1890.	43	282	348,15	115,10	6,56	22,45
1895.	56	321	396,30	113,83	5,73	25,56
1900.	56	340	419,75	105,92	6,07	27,07
1910.	65	399	495,59	117,35	6,14	31,77
1921.	73	362	446,91	90,73	4,96	28,82
1948.	84	349	430,86	96,41	4,15	27,79
1953.	80	348	429,63	99,71	4,35	27,71
1961.	78	326	402,47	93,68	4,18	25,96
1971.	73	279	344,44	85,58	3,82	22,21
1981.	66	223	275,31	79,93	3,38	17,75
1991.	59	161	198,77	72,20	2,73	12,82
2002.	45	120	148,15	74,53	2,67	9,55

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

ПРЛИТА

Прлита је ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на долињским странама Прлитског потока, десне притоке реке Бели Тимок. Насеље се налази на најсевернијем делу Старе планине, у подножју узвишења Вршка чука (692 м), на 43⁰ 50' 58" северне географске ширине, 22⁰ 21' 00" источне географске дужине и 371 метру надморске висине. Од центра општине Зајечара удаљено је 10 километара.

Атар данашњег насеља износи 1.569 хектара и граничи се са атарима насеља Грљан, Велики Извор и Зајечар, као и са државном границом са Републиком Бугарском.

У њему се, на месту званом Влашки до, налази више пећина и интересантна речна клисура. У Влашком долу су такође пронађени и остаци римског утврђења, а у Горњем делу насеља (изнад данашње Месне канцеларије) и остаци старог гробља.

Од Турака је Прлита ослобођена 1833. године.

У њој и данас живи влашко становништво.

Иако је постојало знатно раније, први пут је записано 1844. године у „Речнику географско-статистичном Србије“ под називом *Прљита*. Налазило се тада у окружју црноречком, срезу вражогрначком и имало је 33 куће и 229 житеља.

По легенди, насеље се најпре налазило у једној густој шуми, крај видинског пута. Та шума је била хајдучко станиште (*гнездо хајдука*, како се говорило) па су Турци ту често долазили, убијали становнике и насеље палили (*прлили га*). Да би људи избегли од Турака, више пута су мењали место боравка. Најпре су своја станишта направили на месту Влашки

до, али су их Турци поново пронашли. Затим су прешли на узвишење Буковец, али су убрзо и то место напустили и заселили се у близини Лубничке реке. Ту су пронашли погодну земљу и скровито међутим, приликом неке женидбе убијен је турски младожења, који је намеравао да се ожени влахињом из овог насеља, па је сумња пала на досељене мештане (јер нису давали своју девојку за Турчина). Да би осујетили намеру Турака за осветом, мештани су се преселили и са тог места. Ново насеље настане на скровитом месту, крај неке „*прлене воденице*“, па је тако (по легенди) и добило назив - Прлита.

Слика 32. Напуштена зграда Месне канцеларије у насељу Прлита (Фото М. Велојић)

Крајем 19. века у атару насеља је отворен Рудник каменог угља „Вршка чука“. Захваљујући пре свега геолошким истраживањима која су урадили Сима Лозанић (1881. године) и Јован Жујовић (1883. године) угљеносно подручје је закупио Јозеф Хирш из Будим-пеште и отпочео прву експлоатацију угља у атару насеља Прлита. Рудник је радио три године (до 1887. године) када је производња обустављена. Исте године Белгијско индустријско друштво је уложило знатан капитал у отварање новог, за тадашње прилике најмодернијег рудника каменог угља „Вршка Чука“. За потребе рудника направљена је у то време и прва пруга уског колосека у Источној Србији, у дужни од 77 км, која је спајала овај рудник (из места Влашки до) са пристаништем Радујевац на Дунаву. Пруга је пуштена у саобраћај 1889. а већ 1898. године белгијско друштво је добило и дозволу за вршење услуга трећим лицима и превоз путника. Та прва индустријска пруга у Србији унела је низ значајних новина у животе и обичаје људи који су живели поред ње. У току Првог светског рата Бугари су демонтирали колосек те такозване „*белгијске пруге*“ и сав материјал (као и три локомотиве) пренели на своју шумску пругу на Старој планини. У знак сећања, поводом 120. година од грађења ове пруге, у Влашком долу је подигнута спомен плоча. Комплексна истраживања угљености рудника „Вршка Чука“ урађена су тек средином 20. века (1957. године) када је у пределу Мале Чуке пронађен најпродуктивнији део угљеносне области. Производња угља у том лежишту је и данас једини активни угљенокоп у области Вршке Чуке. Због богатијих и квалитетнијих наслага угља, управа рудника је средином 20. века, из атара насеља Прлита премештена у насеље Аврамицу (засеок суседног насеља Грљан).

Насеље Прлита има три физиономске целине које се називају: Горња Прлита (село), Доња Прлита (Тимок) и бившу рударску колонију „Вршка чука“.

Становништво је влашко, староседелачко, слави Митровдан, светог Николу, светог Архангела Михаила (*Свети Ранђел*) и Петковицу. Сеска слава је света Тројица, док своју цркву насеље никада није имало.

По легенди, у атару насеља су у давна времена постојала три манастира. У близини места где су се, по казивањима, налазили манастири (у делу насеља Горња Прлита) Дејан Николић је 2007. г. подигао манастир посвећен светом Јовану (*на месту где је његова баба Илинка пронашла три лековита извора*).

Десетак година раније (1998. године) у Влашком долу је направљен још један манастир који је најпре био посвећен Светом Јовану, а нешто касније Светом Ђорђу. Недалеко од тог манастира, на узвишењу изнад Влашког дола, 2002. године је подигнут и велики камени крст посвећен светом Ђорђу.

Култна места у насељу су представљена углавном култим дрвећем, која се налазе на следећим местима у атару: на месту Влашки до (манастир и камени крст), на месту Прокопије (дрво храст), на месту Света Тројица (дивља крушка, поред које је касније подигнут вејник), на месту Петровдан (храст) и изнад школе (дрво дуд), док се лековити (*баба Илинкин*) извор налази код манастира „Свети Јован“.

Слика 33. Култно место са вејником у атару насеља Горња Прлита (Фото М. Велојић)

Прва писменост у насељу забележена је средином 19. века, када је 1873. године осам ученика из Прлите похађало школу у суседном насељу Грљан.

Основна школа у Прлити је основана 1892. године. У њој је у периоду од 1906. до 1908. године службовао српски песник Владислав Петковић Дис. Након Првог светског рата основна школа у Прлити је радила у приватној згради, затим је премештана у просторије општинске суднице, док је школска зграда изграђена 1928. године „уз помоћ државе, обласне управе и мештана насеља“.

Од школске 1955/56. године ученици основне школе у Прлити су више разреде похађали у суседном насељу Грљан. Те исте године из дела насеља који се назива Прлито-село од првог до четвртог разреда школу је похађало 33 ученика, из дела насеља Прлито-Тимок 15 ученика, а школа је имала и приправни разред са 12 ученика. Школске 1982/83. године школа у Прлити је, као саставни део грљанске основне школе, имала укупно 11 ученика (од првог до четвртог разреда) и због малог броја ученика затворена је неколико година касније.

Дом културе у Прлити је изграђен 1950. године. Имао је млеку, месару, задружну продавницу, кафану и биоскопску салу, односно просторију за масовна окупљања. Године 1955. Дом је уступљен Руднику каменог угља „Вршка Чука“ који му је променио намену и потпуно га запустео.

Водоснабдевање у насељу је колективно, али вода са локалног водовода није за пиће, те се мештани и даље снабдевају водом са чесама и копаних бунара.

По попису 2002. године у насељу је у 71 кући живело 153 становника.

Табела 18. Основни показатељи развојног стања становништва насеља Прлито у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1834.	22	133	100,00	-	6,05	8,48
1866.	61	394	296,24	296,24	6,46	25,11
1874.	66	402	302,26	102,03	6,09	25,62
1884.	74	452	339,85	112,44	6,11	28,81
1890.	122	628	472,18	138,94	5,15	40,03
1895.	108	612	460,15	97,45	5,67	39,01
1900.	134	821	617,29	134,15	6,13	52,33
1910.	183	916	688,72	111,57	5,01	58,38
1921.	128	650	488,72	70,96	5,08	41,43
1948.	225	837	629,32	128,77	3,72	53,35
1953.	292	908	682,71	108,48	3,11	57,87
1961.	268	854	642,11	94,05	3,19	54,43
1971.	162	646	485,71	75,64	3,99	41,17
1981.	136	451	339,10	69,81	3,32	28,74
1991.	95	250	187,97	55,43	2,63	15,93
2002.	72	153	115,04	61,20	2,13	9,75

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

СЕЛАЧКА

Селачка је ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено испод узвишења Ветрен (703 м), на долинским странама Селачке реке десне притоке Белог Тимока. Налази се на 43⁰ 41' 58" северне географске ширине, 22⁰ 19' 15" источне географске дужине и 293 метара надморске висине. Удаљено је 25 километара југоисточно од Зајечара.

Атар насеља има површину од 2.100 хектара и граничи се са насељима Мали Извор, Минићево, Витковац и Ошљане и (на истоку) са Републиком Бугарском.

Главни водоток у атару насеља је Селачка река, која настаје (изнад манастира Суводол) од више потока и мањих речица. У свом горњем току она повремено пресушује и има свој подземни ток.

У атару насеља се налази један од најстаријих и најлепших манастира у долини Белог Тимока - Манастир Суводол. У порти манастира постоји култна чесма озидана од камених бигрених блокова 1866. године, а испод самог манастира налази се један од најлепших слапова (водопада) у долини Белог Тимока. У непосредној близини манастира налази се и више спелеолошких објеката.

Слика 34. Култна чесма у порти манастира Суводол (Фото М. Велојић)

По предању, прво насеље у атару данашње Селачке било је на месту званом Крст (изнад манастира Суводол). Заселиле су га у 18. веку фамилије Кордановци и Рајковци из бугарског Загорја. Са тог места се насеље селило на место звано Коначиште (где се по казивању мештана некада налазио турски конак), касније на место звано Грло, а по ослобођењу од Турака (1833. године) заузело је свој данашњи положај.

У атару насеља, на узвишењу Ветрен пронађени су остаци утврђења из римског периода, на месту званом Царевац остаци топљења метала (остаци згуре), а испод самог насеља су (поред Тимока) још увек су препознатљиви остаци старог пута који је водио „уз Тимок у град Равну“.

Под данашњим називом насеље се први пут помиње у 15. веку.

Селачка има више физиономских делова (мала) које се углавном називају по фамилијама. Између мала нема никаквих растојања, куће су збијене и без реда растурене. На десној обали Селачке реке налазе се мале: Доњи крај, Грамађе, Кућинци, Пангарци, Божиарци, Станковци, Куси дол (Кусодолци), Рајковска мала, Кордановска мала, Шуманковска мала, Крстина мала, Гмитринска мала, Павуновска мала и Таврацинска мала, а на левој обали мале: Казази (Козаци), Кордановци, Кућинци, Таврацинци, Шуманковци и Гмитровци.

Становништво насеља Селачка је српско, староседелачко, слави светог Јована, светог Николу, Петковицу, светог Ђорђа, светог Василија и Петковдан, а сеоска заветина у насељу је Мала Госпојина.

Култни гајеви, камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту Перша налази се култни гај и камени крст посвећен светом Илији; на месту Јеричиште култно дрво Ђићина крушка; на месту Благовести (недалеко од манастира Суводол) култна дивља леска (диволеска); на месту Свети Јеремија дрвени крст (прикован за култно дрво иза каменог крста) посвећен истоименом светитељу; на месту Добровица остаци дрвеног крста (постављеног уз култно дрво храст) посвећеног светом Ранђелу; на месту Свети Јован камени крст посвећен истоименом светитељу и на месту Саденка камени крст посвећен светом Николи. На месту Вишњар (неколико стотина метара од манастира Суводол) налази се култни извор познат у народу под називом Лисаветино кладанче.

Електричну енергију насеље добија 1956. године, а водом се мештани снабдевају преко сеоског водовода.

Прва писменост у насељу забележена је средином 19. века. Од 1843. године су ученици из овог насеља похађали школу у данашњем Минићеву.

Данас насеље Селачка има четвороразредну основну школу, Месну канцеларију, задружни дом, здравствену амбуланту, културно-просветно друштво, библиотеку са читаоницом и две спомен чесме борцима палим у Првом и Другом светском рату.

По попису 2002. године у насељу је у 115 кућа живело 276 становника.

Табела 19. Основни показатељи развоја становништва насеља Селачка у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	51	327	100,00	-	6,41
1866.	111	810	247,71	247,71	7,30
1874.	134	870	266,06	107,41	6,49
1884.	150	909	277,98	104,48	6,06
1890.	162	994	303,98	109,35	6,14
1895.	176	1.058	323,55	106,44	6,01
1900.	193	1.075	328,75	101,61	5,57
1910.	218	1.222	373,70	113,67	5,61
1921.	217	1.029	314,68	84,21	4,74
1948.	230	997	304,89	96,89	4,33
1953.	230	947	289,60	94,98	4,12
1961.	220	891	272,48	94,09	4,05
1971.	210	730	223,24	81,93	3,48
1981.	194	613	187,46	83,97	3,16
1991.	165	396	121,10	64,60	2,40
2002.	115	276	84,40	69,70	2,40

(Извор: Пописи становништва од 1834. до 2002. године)

НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ЗАГЛАВАК

Насеља старопланинске микрорегије Заглавак се налазе између Јелашничке реке на северу, Репушничке реке на југу, Трговишког Тимока на западу и државне границе Србије и Бугарске на истоку. Овако заокружена предеона целина заузима површину од 276,29 км².

Назив ове микрорегије ни до данашњег дана није разјашњен ни у историјској литера-тури, ни у народном предању. Једино народно објашњење користе годинама сви истраживачи „да је крај управо заглављен између Берчиновачке косе, пограничног планинског зида Старе планине и косе која пролази са Иванове ливаде, те изгледа управо као заглавак или заглавка“ (Станојевић, 1913).

Ова микрорегија има 22 насеља, која припадају општини Књажевац и по азбучном реду се могу поређати овако: Алдинац, Балинац, Берчиновац, Видовац, Горња Каменица, Горња Соколовица, Градиште, Дејановац, Доња Каменица, Дрвник, Жуковац, Кандалица, Локва, Папратна, Причевац, Радичевац, Репушница, Старо Корито, Трговиште, Шарбанаовац, Штитарац и Штрбац. Административни центар ове микрорегије се налази у насељу Жуковац.

АЛДИНАЦ

Алдинац је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смеш-тено на обалама Шипкове (Алдинске) реке на 43° 31' 46" северне географске ширине и 22° 26' 44" источне географске дужине и 693 метра надморске висине. Од Књажевца (центра истоимене општине) удаљено је 23, а од српско-бугарске границе 6 километра. До њега се може стићи асфалтним путем преко Жуковца, Горње Соколовице и Градишта.

Претечу данашњег насеља представља римско утврђење *Aldanes* (на месту Градак) из периода 4 – 6. век, а значајније старине у атару су још и старо црквиште (на месту званом Црквиште), остаци римског рударења (на местима Алдинокос, Рушки дол, Крст, Обршина и Сорчин дол) као и остаци старијег насеља у Лесковској реци (изнад Црквишта). По легенди старо насеље се налазило на месту Жељево (на око 2 км од сеоског гробља). Маринко Станојевић је забележио и легенду да су Алдинац основали пастири из суседног насеља Дејановац (Станојевић, 1913).

Народни назив насеља је Алдинци, а административни Алдинац. По Јакши Динићу назив насеља је повезан са златом и потиче од трачке речи „*saldo*“ која у преводу значи „*позлатити*“ (Динић, 2004).

Алдинац се први пут у литератури помиње у турским пописима 1455. године као *Халданце*, насеље са 4 куће. Тада се налазило у тимару Сулејман бега, сина Кара Богдановог. У турском попису из 1560. године помиње се у измењеном облику, као насеље *Халдинце* које је припадало царском хасу (Бојанић-Лукач, 1975).

Атар овог насеља има површину од 3.486 хектара и граничи се на истоку са републиком Бугарском, на западу са насељима Дејановац и Градиште, на северозападу са насељем Балинац, на северу са насељем Радичевац и на југу са насељем Репушница.

Од Турака је Алдинац ослобођен 1833. године и од тада, па све до прве половине 20. века, био је по величини треће насеље у Заглавку (одмах иза Доње и Горње Каменице).

Само насеље нема особитих крајева, већ се делови називају само по фамилијама.

Алдинац се први пут у литератури помиње у турским пописима 1455. године, под називом *Халданце*, насеље са 4 куће. Тада се налазило у тимару Сулејман бега, сина Кара Богдановог. У турском попису из 1560. године помиње се у измењеном облику, као насеље *Халдинце* које је припадало царском хасу (Бојанић-Лукач, 1975).

Атар овог насеља има површину од 3.486 хектара и граничи се на истоку са Бугарском, на западу са атарима насеља Дејановац и Градиште, на северозападу са атаром насеља Балинац, на северу са атаром насеља Радичевац и на југу са атаром насеља Репушница.

Слика 35. Панорама насеља Алдинац (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

Заветине у Алдинцу су Свети Ранђел, Спасовдан, Ђурђевдан и Свети Илија, а култна места Богородица и Црквиште. На заветном месту Спасовдан и Ђурђевдан се још у 19. веку налазио камени крст који је обновљен 1911. године (данас на том месту нема обележја), док на месту званом Свети Ранђел камени крст још увек постоји. На месту Богородица налази се култно дрво (храст "миро") висине око 30 и ширине 3 метра, и камени крст. На месту Црквиште, у близини некадашњег старог града, налази се камени крст посвећен светом Илији и светој Параскеви. Ту је некада била стара црква, односно касније заветина Свети Илија.

Од Турака је Алдинац ослобођен 1833. године и од тада, па све до прве половине 20. века, био је по величини треће насеље у Заглавку (одмах иза Доње и Горње Каменице).

Само насеље нема особитих крајева (мала), већ су делови овог насеља познати само по фамилијама.

Алдинац постаје општинско место (за насеља Алдинац и Репушницу) 1903. године.

У ратовима 1912-1918. само из његове општине (од 784 мушких глава из Алдинца и Репушнице) погинуло је рањено или нестало 108 бораца.

Стари пут, који је од Алдинца за Књажевац (од 1908. године) ишао преко насеља Балинац, Старо Корито, Кандалица и Жуковац није више у функцији, па је нови пут, преко насеља Градиште, направљен 1925/26. године. Управо са изградњом новог пута кренуле су и прве миграције из овог насеља. Године 1925. у македонска насеља Росоман и Пепелиште из Алдинца је расељено 13 породица са 83 чланова, а у књажевачко насеље Дубрава 18 породица са 64 члана.

Табела 20. Основни показатељи развита становништва насеља Алдинац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
		Базни	Ланчани		
1834.	39	257	100,00	-	7,41
1866.	74	696	270,82	270,82	20,08
1874.	95	739	287,55	106,18	21,32
1884.	109	822	319,84	111,23	23,72
1890.	127	930	361,87	113,14	26,83
1895.	141	994	386,77	106,88	26,68
1900.	146	1.086	422,57	109,26	31,33
1905.	196	1.470	571,98	135,36	42,41
1910.	160	1.195	464,98	81,29	34,48
1921.	212	1.298	505,06	108,62	37,45
1931.	231	1.378	536,19	106,16	39,76
1948.	180	847	329,57	61,47	24,44
1953.	169	744	289,49	87,84	21,46
1961.	158	611	237,74	82,12	17,63
1971.	116	391	152,14	63,99	11,28
1981.	72	151	58,74	38,62	4,36
1991.	40	75	29,18	49,67	2,16
2002.	18	26	10,12	34,67	0,75

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године уз насеље Алдинац урачунато је и становништво насеља Репушница.
(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

Након Другог светског рата настављено је расељавање Алдинца (Деспотовићи су отишли у Банат, а остали у књажевачка насеља Дубрава и Трговиште). Иако је од старе кафане у Алдинцу 1951/52. године направљен Дом културе, миграција становништва није могла бити заустављена. Од почетка процеса па до 1996. године из Алдинца се иселило 166 породица и то: у Књажевац 88, Трговиште 47, Македонију 13, Војводину 3, Зајечар 2, Сокобању 2, Берчиновац 2, Ражањ 1, Лепену 1, Горње Зуниче 1, Подвис 1, Барич 1, Жуковац 1, Грљан 1, Ргоште 1 и Хрватски Карловац 1 породица (Динић, 2004).

Попис 2002. године је у Алдинцу забележио само 26 пунолетних становника (док је по бирачком списку исте године имало 32 становника). Марта 2006. године у њему је у 6 кућа живело само 8 становника.

БАЛИНАЦ

Балинац је планинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Балиначке реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 33' 20" северне географ-ске ширине, 22° 23' 44" источне географске дужине и 694 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 16 километара. До њега се може стићи преко насеља Трговиште, Кан-далица и Старо Корито или другим путем преко Трговишта, Штитарца и Видовца (Ивковић, 1960).

По легенди, коју је записао Маринко Станојевић, Балинац су у другој половини 18. века настанили мештани насеља Дрвник. У близини данашњег насеља налази се место Старо Селиште, али се не зна „које је село и када ту било“ (Станојевић, 1913).

По Јакши Динићу назив насеља је настао од словенског личног имена *Балислав* (Динић, 2004). Народни назив насеља је Балинци, а административни Балинац.

Насеље се први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом *Балинце* (као насеље без кућа, „пусто насеље“) и 1466. године као *Балница* (такође насеље без кућа) (Бојанић-Лукач, 1975). Од Турака је Балинац ослобођен 1833. године.

Атар овог насеља има површину од 1.346 хектара и граничи се са насељима Алдинац, Дрвник, Старо Корито, Шарбановац и Радичевац. Само насеље нема особитих делова, већ се одређени крајеви називају само по фамилијама.

Слика 36. Панорама насеља Балинац (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

У другој половини 19. века сва домаћинства у овом насељу су функционисала као породичне задруге које су имале од 7,91 (по попису 1866. године) до 7,25 чланова (по попису 1910. године), а по истраживањима Маринка Станојевића (на почетку 20. века) и 17 чланова (Станојевић, 1913). Након тог периода долази до континуираног смањења како броја станов-ника тако и броја чланова домаћинстава.

Сеоске заветине у Балинцу су свети Ранђел (летњи) и Ђурђевдан.

Камени крст посвећен Огњеној Марији подигли су Чањичи и Ћосаци (1935. године), а крст посвећен светом Јовану Крститељу (1865. године) чланови фамилије из Балинца које славе светог Николу. И на месту Капела, где је раније било старо балиначко гробље, постоји камени крст посвећен светом Ранђелу који је подигнут 1842. године и све до последње деценије 19. века налазио се поред великог храста (мира), а са изградњом цркве налази се (и данас) у близини њеног олтара.

Балинац је почетком 20. века био општинско место за три насеља (Балинац, Старо Корито и Дрвник), имао је два дућана, једну кафану, жандармеријску станицу и цркву посвећену светом Ранђелу. У ратовима 1912-1918. из његове општине погинуло је 92 војника.

Попис становништва је 2002. године у 18 балиначких домаћинстава забележио укупно 38 становника, а од тога само 2 детета предшколског узраста.

Табела 21. Основни показатељи развика становништва насеља Балинац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника			Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	25	135	100,00	-	5,40	10,03
1866.	56	443	328,15	328,15	7,91	32,91
1874.	70	516	382,22	116,48	7,37	38,34
1884.	90	513	380,00	99,42	5,70	38,11
1890.	90	559	414,07	108,96	6,21	41,53
1895.	91	590	437,04	105,54	6,48	43,83
1900.	93	627	199,05	106,27	6,74	46,58
1905.	195	1.306	967,41	208,29	6,69	97,03
1910.	110	678	508,89	52,60	6,24	51,04
1921.	208	1.109	821,48	161,42	5,33	82,39
1931.	205	1.153	854,07	103,97	5,62	85,66
1948.	194	556	411,85	48,22	2,86	41,31
1953.	110	593	439,26	106,65	5,39	44,05
1961.	96	400	296,29	67,45	4,17	29,72
1971.	85	287	212,59	71,75	3,37	21,32
1981.	52	126	93,33	43,90	2,42	9,36
1991.	33	61	45,41	48,41	1,85	4,53
2002.	18	38	28,15	62,29	2,11	2,82

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године балиначкој општини је придодато и становништво насеља Дрвник и Старо Корито. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

БЕРЧИНОВАЦ

Берчиновац је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Берчиновачке реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 34' 55" северне географске ширине, 22° 17' 56" источне географске дужине и 393 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено четири километара. До Берчиновца се може стићи преко књажевачког насеља Дубрава или преко насеља Горње Зуниче.

Народни назив насеља је Берчиновци, а административни Берчиновац.

Маринко Станојевић мисли да је насеље Берчиновац „потекло од романизованог балканског становништва, а можда и од самих Трачана“ (Станојевић, 1913). Први писани подаци о Берчиновцу налазе се у турским пописима Видинског санџака из 1454/55. године, одакле сазнајемо да је тада постојало насеље под називом *Перчиновци* са 9 кућа, једном удовицом и годишњим приходом од 546 акчи. Десетак година касније (1466.) јавља се под називом *Берчиновце* са 13 кућа, три нежењена и једном удовицом и дажбином од 2.303 акче. Године 1560. пописано је под именима: *Берчиновце*, које је припадало царском хасу и плаћало порез 5.844 акче и као *Берчиловце*, које је било у тимару Дураковом са обавезом од 2.495 акчи (Бојанић-Лукач, 1975).

Атар Берчиновца има површину од 1.143 хектара, од чега је обрадиво само 458 хектара. Граничи се са атарима насеља Горње Зуниче, Доње Зуниче, Шарбановац, Локва, Штитарац, Трговиште и Књажевац.

По ослобођењу од Турака (1833.) у Берчиновцу је у 24 домаћинства живело 139 становника (12 до 13 становника на 1 км²), односно у сваком домаћинству просечно 5 до 6 чланова, а 1866. године је у 55 домаћинства живело укупно 345 становника (са густином насељености од 30 до 32 становника на 1 км²). Породице су у том периоду имале 6 до 7, а по истраживањима Маринка Станојевића (на почетку 20. века) и по 15 чланова.

Заветине у Берчиновцу су Ђурђевдан, свети Ранђел (летњи) и Русалница. На тим местима се налазе камени крстови. Заветина и крст Ђурђевдан су у средини насеља поред великог храста (*мира*), крст посвећен светом Ранђелу се налази на месту званом Свети Ранђелови виногради (где винограде имају мештани Берчиновца и Радичевца), а крст посвећен светој Петки Параскеви на месту Зли дол.

Берчиновац је од 1902. године био општинско место за два насеља (Берчиновац и Локву). Имао је Земљорадничко набављачко-потрошачку задругу од 1936. године (до Другог светског рата), Занатско кројачку задругу од 1947. до 1949. године и Сељачку радну задругу "Тимошенко" од 1949. до 1953. године.

У ратовима 1912-1920. из овог насеља су погинула 52 војника.

По последњем попису (2002. године) Берчиновац је у 73 домаћинства имао укупно 172 становника (158 пунолетних) и само 3 детета предшколског узраста.

Табела 22. Основни показатељи развита становништва насеља Берчиновац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	24	139	100,00	-	5,79
1866.	55	345	248,20	248,20	6,27
1874.	61	355	255,39	102,89	5,82
1884.	70	384	276,26	108,17	5,48
1890.	74	459	330,22	119,53	6,20
1895.	85	536	385,61	116,77	6,31
1900.	90	565	406,47	105,41	6,27
1905.	167	1.073	771,94	189,91	6,42
1910.	93	694	499,28	64,68	7,46
1921.	177	988	710,79	142,36	5,58
1931.	219	1.000	719,42	101,21	4,57
1948.	135	566	407,19	56,60	4,19
1953.	132	588	423,02	103,88	4,45
1961.	136	537	386,33	91,32	3,95
1971.	125	434	312,23	80,82	3,47
1981.	113	359	258,27	82,72	3,17
1991.	89	236	169,78	65,74	2,65
2002.	73	172	123,74	72,88	2,36

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године уз становништво насеља Берчиновац пописано је и становништво насеља Локва. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ВИДОВАЦ

Видовац је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Видовачке реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 33' 31" северне географске ширине, 22° 20' 06" источне географске дужине и 502 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 9 километара и до њега се може стићи преко Трговишта и Штитарца.

По легенди, коју је записао Маринко Станојевић, Видовац није одувек био на данашњем месту. „*Понајпре је село било у Црној реци, на месту Бојинци, одакле се, не зна се зашто, спусти према саставку Црне и Горунувачке реке (од којих настаје Видовачка река) у место Саставци, јужно од висова Русинице и Мачка. И сада се то место зове Селиште. Из Саставка се пре 80-85 година полако спусти овде где је данас. Видовци су се до скоро сматрали не као засебно место, већ као један крај од Штитараца, те су имали до скоро и заједничког кмета (кнеза). Отуда Видовци и Штитарци и данас имају заједничко гробље, што је једини случај у целом Заглављу*“ (Станојевић, 1913, 120).

Народни назив насеља је Видовци, а административни Видовац. По Јакши Динићу назив насеља долази од личног имена Вид, што је по мишљењу Павла Скока замена за паганско име - Световид (Динић, 2004).

У литератури се први пут помиње у турском попису 1560. године као део насеља Штитарац (Бојанић-Лукач, 1975).

Атар Видовца има површину од 573 хектара и граничи се са атарима насеља Старо Корито, Кандалица, Балинац, Штитарац и Локва. У његовом атару је (у Дречиновачкој реци), у турским пописима 15. и 16. века, забележено насеље под називом *Дречиновци*, а у исто време (на месту званом Умни дол) и насеље *Хумљане*. По турском попису 1435. године насеље Дречиновци је имало 20 домаћинстава, једну удовицу и једног нежењеног и свом тимарнику Алији плаћало порез од 3.375 акчи и по тим подацима било највеће и најјаче насеље у целој околини. И средином 16. века (по попису из 1560. године) са порезом од 9.692 акче, било је једно од најјачих и највећих насеља (Бојанић-Лукач, 1975). Крајем 16. или почетком 17. века погодила га је нека несрећа (највероватније куга), па се становништво раселило. Највећи део мештана отишао је на северозапад од данашњег Књажевца и тамо основао ново насеље под истим именом *Дречиновац* (које и данас постоји). Насеље под називом Хумјане је 1455. године имало 4 домаћинства и порез од 255 акчи, а 1466. године (записано тада као *Хамјане*) такође 4 домаћинства и једну удовицу (Бојанић-Лукач, 1973).

На карти Књажевачког округа 1866. г. Видовац није забележен.

Само насеље Видовац нема особитих делова (мала), већ се одређени крајеви називају по фамилијама (мада се у народу често каже и Доњи и Горњи крај).

Сеоске заветине у Видовцу су свети Пахоније, свети Аранђел и свети Илија. У центру насеља (у полусрушеној ћелији) налазе се дрвени и камени крст (из 1896. г) посвећени светом Ранђелу. Крст посвећен светом Илији се налазио поред старог храста (*мира*), а када је дрво пало, пао је и он. На месту Пресвете Богородице (на врху истоименог узвишења) поред остатака старог црквишта налазе се и два камена крста. Старији је из 1794. године, док су новији „*обновили мештани за здравље људи и стоке и заштиту поља*“ 1933. године. На месту Црквиште постоји крст посвећен светој Петки (подигао га је Живул Антић, непосредно пред Други светски рат). Стари крст, посвећен светој Петки, који су опслуживале фамилије Мрзличичи и Каланци (до пре тридесетак година) обновљен је 1929. године. Крст посвећен светом Архангелу Михаилу, светом Илији и светој Петки налази се и поред кућа породице Крстић.

По попису 2002. године Видовац је у 26 домаћинстава имало 45 становника.

Табела 23. Основни показатељи развојка становништва насеља Видовац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	8	37	100,00	-	4,63	6,46
1866.	16	94	254,05	254,05	5,88	16,40
1874.	22	102	275,68	108,51	4,64	17,80
1884.	22	115	310,81	112,75	5,23	20,07
1890.	22	130	351,35	113,04	5,91	22,69
1895.	23	135	364,86	103,85	5,87	23,56
1900.	28	154	416,22	114,07	5,50	26,87
1905.	-	-	-	-	-	-
1910.	30	187	505,41	121,43	6,23	32,63
1921.	-	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-	-
1948.	49	228	616,22	121,92	4,65	39,79
1953.	52	230	621,62	100,88	4,42	40,14
1961.	47	207	559,46	90,00	4,40	36,12
1971.	41	150	405,41	72,46	3,66	26,18
1981.	38	116	313,51	77,33	3,05	20,24
1991.	32	73	197,29	62,93	2,28	12,74
2002.	26	45	121,62	61,64	1,73	7,85

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године становништво Видовца је пописано са становништвом насеља Трговиште (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ГОРЊА КАМЕНИЦА

Горња Каменица је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Горњокаменичке реке и Трговишког Тимока (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 28' 28" северне географске ширине, 22° 21' 21" источне географске дужине и 339 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 17 километара. Кроз насеље пролази регионални пут Књажевац - Кална.

По легенди, првобитно насеље на овом простору налазило се на левој обали Трговиш-ког Тимока и звало се Трговиште (у народу *пусто Трговиште*). Страдало је од епидемије куге (*чуме*). Једна од две преживеле породице се из тог Трговишта спустила низводно и код Баранице формирала ново насеље које и данас носи исти назив, док се друга (породица деда Меје) преселила на десну обалу Тимока, заузела обрадиву земљу и формирала насеље под називом Каменица (*да људи буду чврсти као камен*) (Миливојевић, 1980).

Атар насеља има површину од 1.811 хектара и граничи се са атарима насеља Доња Каменица, Папратна, Причевац и Шести Габар.

У атару насеља, на месту званом Градски Рт, пронађени су остаци старог града, а узводно (уз Горњокаменичку реку према насељу Папратна) „рушевине неке старе цркве“.

Најкарактеристичнији природни мотиви у атару су клисура Коренатац и клусура Ждрело (Клисура Горњокаменичке реке), као и пећине Ајдучка дувка, Бабина дувка, Клисарска дувка, Пешачка дувка, Пљаћинска дувка, Штрбачка дувка, Швабина дувка, Пљакинска дувка и пећина код врела на излазу из Коренатачке клисуре.

Горња Каменица је старо српско насеље. У литератури се први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом *Горне Каменице*. Имала је тада 16 кућа и 6 нежењених лица и своје тимарнику Јусуфу плаћала је 1.667 акчи дажбина. У турским пописима 1560. године помиње се под истим именом, али је била подељена шесторици тимарника (Бојанић-Лукач, 1975). Од Турака је ослобођена 1833. године и све до 1878. године представљала је гранично насеље на јужној граници Србије и Турске. Сама линија границе прелазила је преко узвишења Стража (изнад клисуре Коренатац) где се у то време налазила и караула затим је ишла преко Малог дола, Липака, Градића, Лешја и Иве чуке, тако да су се суседна насеља Кална, Шести Габар, Јаловик Извор и Габровница (старопланинска микрорегија Буцак) налазила на турској, а сва насеља из Заглавка, северно од Горње Каменице, на српској територији.

Само насеље је подељено на Горњи, Средњи и Доњи крај и више махала које су познатије по надимцима фамилија. Сеоске слава је Ђурђевдан, а заветина Света Тројица.

У атару насеља евидентирани су следећи камени крстови: на месту званом Стража поред култног дрвета (храст) камени крст Спасовдан, а у самом насељу (на месту где је некада била ћелија) остаци црквишта и неколико камених крстова од којих је крст посвећен Ђурђевдану и светом Ранђелу (по писању Оливере Младеновић и Миљане Радовановић) „један од највећих и најлепших крстова у Заглавку“.

Слика 37. Крст посвећен Ђурђевдану и св. Ранђелу у Горњој Каменици (Фото М. Велојић)

На месту Длгорница налази се култно дрво храст (*миро*) и камени крст посвећен светом Ранђелу, подигао га је Голуб Јоксимовић око 1930. године; на месту званом Бара култно дрво храст (*миро*) и камени крст посвећен Божићу, опслужују фамилије Меинци; на месту Трап култно дрво храст (*миро*) и камени крст посвећен светом Ранђелу опслужују Ширћинци; на улазу у насеље, на имању Нике Никића, налазио се безимени камени крст који је оборен 2006. године; у месту званом Падина налази се култно дрво храст и камени крст посвећен Крстовдану, опслужују га фамилије Меинци и Писаровци; у месту Дубрава налазе се два велика храста (*мира*) и камени крст посвећен Богородици, опслужују га

Штулинци и Миленови; на месту званом „*На рудин*“ налази се камени крст посвећен светој Марији, опслужују га Маринковићи и Бердинци; на месту Орничје налази се култно дрво (*миро* крушка) и мали камени крст посвећен Младенцима, опслужују га Ћирчини; на месту Трап (Забел) налази се култно дрво (*миро* храст) и два камена крста посвећена Ускрсу и светом Ранђелу, опслужују их Младеновци, Штракљинци и Чолтинци; на месту званом „*На под*“ налази се дрво брест и камени крст посвећен светој Петки, опслужује га фамилија Брзинци; у месту Коренатац налази се камени крст од бигра за који мештани Горње Каменице не знају коме је посвећен; у месту званом Мело налази се култно дрво храст (*миро*) и камени крст посвећен светом Илији, одржавају га Тодоровци, Главшинци и Дамњанови; на месту званом Клн налази се култно дрво храст (*миро*) и 2 камена крста посвећена Трновици и светом Ранђелу, опслужују их Ширћинци, Воденичарци и Давинчовци; такозвани *Малинин крст* се налази на истоименом месту поред старе крушке и посвећен је светом Мрати, опслужују га Чолинци; у месту званом Падина (Мрмешница) налази се камени крст посвећен Панталеју, опслужују га Ћутаци; на месту званом Оскоруша сматра се да је „*логинула нека војска*“ те је ту укопан камени крст (по казивању Десимира Пујића „*нико га не опслужује*“); а на месту званом Лозја налази се камени крст Трновица, кога опслужује фамилија Пензионери.

Између насеља Горња и Доња Каменица налази се манастир Света Тројица.

По попису 2002. године насеље је имало 160 домаћинства и 337 становника, (од којих је 351 становник био пунолетан) и само шесторо деце предшколског узраста.

Табела 24. Основни показатељи развитка становништва насеља Горња Каменица у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	70	416	100,00	-	22,97
1866.	116	848	203,85	203,85	46,82
1874.	133	896	215,38	105,66	49,48
1884.	150	906	217,79	101,12	50,03
1890.	155	1.019	244,95	112,47	56,27
1895.	160	1.072	257,69	105,20	59,19
1900.	171	1.138	273,56	106,15	62,84
1905.	247	1.652	397,12	147,17	91,22
1910.	194	1.347	323,80	81,54	74,38
1921.	199	1.050	252,40	77,95	57,98
1931.	202	1.114	267,79	106,09	61,51
1948.	232	1.208	290,38	108,44	66,70
1953.	235	1.202	288,94	99,50	66,37
1961.	235	1.092	262,50	90,85	60,30
1971.	224	923	221,87	84,52	50,97
1981.	218	789	189,66	85,48	43,57
1991.	191	569	136,78	72,12	31,42
2002.	160	377	90,63	66,26	20,82

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905. године уз становништво Горње Каменице пописано је и становништво насеља Папратна. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ГОРЊА СОКОЛОВИЦА

Горња Соколовица је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Алдинске реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 31' 26" северне географске ширине, 22° 20' 03" источне географске дужине и 385 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 11 километара. Већина кућа се налази испод пута који иде од Жуковца за Градиште.

По Маринку Станојевићу „Соколовица спада у групу ређих села источне Србије која немају својих селишта. Држи се да је доста стара, чак из доба кнеза Лазара... У старо доба овде је било много соколова, које су Турци припитомљавали и обучавали их лову. По тим соколима прозове се и село Соколовица“ (Станојевић, 1913, 137). И Јакша Динић наводи да је „Соколовица у турско време била пункт, а можда и центар соколарства у овим крајевима“ (Динић, 2004).

Административни назив овог насеља је Горња Соколовица, а мештани га једноставно зову *Соколовица*. Припада старим српским насељима. У литератури се први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом *Соколовце*, односно као насеље чија су 12 домаћинстава плаћало порез 921 акчу. И у турском попису из 1560. године је забележен исти назив насеља са порезом од 1.600 акчи (Бојанић-Лукач, 1975). У близини самог потока Заревац (који протиче кроз средину насеља и *зарева село*) налазила се некада турска кула у којој је становао субаша.

Атар овог насеља има површину од 576 хектара, од чега је обрадиво 170 хектара. Граничи се са атарима насеља Жуковац, Кандалица, Старо Корито, Градиште и Штрбац.

У источном делу атара, на узвишењу Град, некада се налазило римско утврђење. Данас се (као и почетком 20. века) на том месту не могу пронаћи никакви остаци раније насељености, али се зато са истог узвишења могу видети сва заветна и култна места у атару насеља. Насупрот Града налази се место звано Црквиште.

Заветине у Горњој Соколовици су Трнова Света Петка и Спасовдан. Заветно место и камени крст посвећен светој Петки налази се изнад насеља, на месту званом Дел. Све до 1960. године ту су се одржавале игранке, али се последњих година 20. века у време заветине „на крст само излази“. Заветина и крст Спасовдан се налазе на истоименом месту, изнад пута Горња Соколовица - Градиште. Крст обилазе само фамилије из Горњег краја. На месту Црквиште је 1997. године Јелен Јеленковић (који данас живи у Зајечару, а родом је из овог насеља) поставио крст и посветио га светом Јовану. Крст посвећен светом Ранђелу налази се поред домаћинства породице Цвејић у Горњем крају насеља. Обилазе га породице Цвејић, Ђорђевић, Павловић и Савић. Камени крст посвећен светом Јовану се налази у месту званом Вртача. Одржава га породица Илијић. Крст Пречиста се налази на месту званом Мртвина. Одржава га породица Цвејић. Крст посвећен светом Илији налази се на месту званом Оревац. Одржава га породица Иванковић. Један од најновијих крстова у Заглавку постављен је 2002. године у Соколовици на месту званом Рт. Подигао га је Јовановић Војислав и посветио светом Ђорђу.

Само насеље Соколовица дели се на два краја - Горњи и Доњи. Горњи крај чине делови који носе називе Сокак, Вадинци, Корицка мала и Рудина, а Доњи крај чине Албанија и Падина. Почетком 20. века ови делови насеља називани су само по староседелачким фамилијама (Велковци, Дзипичи, Гмитровци).

Сва домаћинства у Горњој Соколовици су све до 1910. године функционисала као породичне задруге са просечно 6 чланова. Након тог периода долази до континуираног смањења броја становника, док број домаћинстава почиње да опада тек након Другог светског рата.

По последњем попису (2002. г) у насељу Горња Соколовица је у 24 домаћинства живео 41 становник.

Табела 25. Основни показатељи развита становништва насеља Горња Соколовица у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	16	72	100,00	-	12,54
1866.	34	162	225,00	225,00	28,22
1874.	26	172	238,89	106,17	29,97
1884.	29	190	263,89	110,47	33,10
1890.	34	213	295,83	112,11	37,11
1895.	38	249	345,83	116,90	43,38
1900.	38	242	336,11	97,19	42,16
1905.	-	-	-	-	-
1910.	41	297	412,50	122,73	51,74
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	49	236	327,78	79,46	41,11
1953.	48	233	323,61	98,73	40,59
1961.	41	189	262,50	81,12	32,93
1971.	36	161	223,61	85,18	28,05
1981.	25	83	115,28	51,55	14,46
1991.	29	74	102,78	89,16	12,89
2002.	24	41	56,94	55,41	7,14

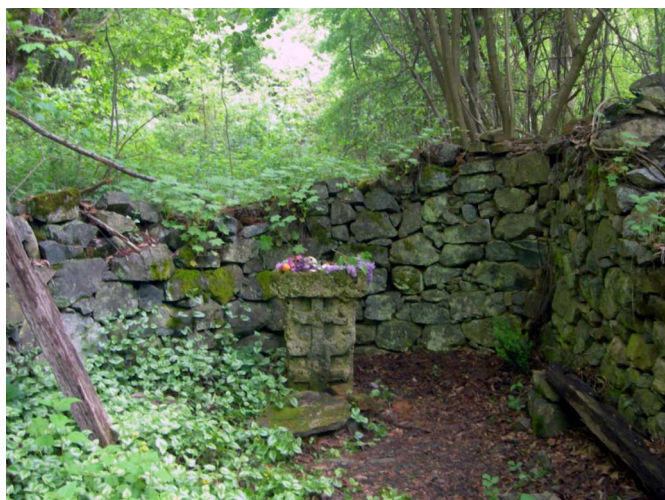
* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године становништво насеља Горње Соколовице је пописано са становништвом насеља Жуковац (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ГРАДИШТЕ

Градиште је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смеш-тено на обалама Алдиначке реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 31' 22" северне географске ширине, 22° 21' 46" источне географске дужине и 501 метар надморске висине. Од Књажевца је удаљено 15 километара. До Градишта се може стићи путем који од Књажевца води за Алдинац.

О самом насељу Маринко Станојевић је (почетком 20. века) записао следеће предање: „У давна времена, у доба цара Лазара, овде је било врло велико насеље. Косовски бој је затекао овде преко 700 домова. Неколико стотина војника отиде одавде у бој на Косово, па готово сви изгину, а само их се седморица врати у село. Када су пак, после српске пропасти, Турци поплавили ове српске земље и ова се седморица (са својим породицама) разбегну: једни побегну у село Стајћовце (у Бугарску), као на пример Првуловци, други прену у пиротске стране, а трећи у Мораву. До скоро су, прича се, долазили из Стајћовца стари Градиштани ради трговине и својакали се са овдашњим становништвом. Село је било путо неко време, док се опет неки не вратише на старо огњиште (Првуловци и Велојичи)“ (Станојевић, 1913).

Свој данашњи назив Градиште је добило по старом римском граду (*Castellum*) чији се остаци налазе на узвишењу које мештани називају Град. У близини старог града је и Црквиште посвећено Светој Тројици, а испод Града (према Алиначкој реци) остаци још једне старе грађевине коју мештани називају Станајина црква. Поред Станајине цркве пронађени су остаци старог гробља, а на местима Јазвине, Рајин дол и Аљин дол остаци римског рударења. Узводно, према Алдинцу (на десној обали реке) на месту званом Манастириште налазила се црква посвећена светом Арханђелу, а према данашњем насељу (на левој страни реке) на месту званом Ижиште остаци домова (*ижа*) неког старијег насеља.

Слика 38. Камени крст и остаци светилишта на месту званом Манастириште
(Фото М. Велојић)

У литератури се насеље Градиште (под истим именом) први пут помиње у турским пописима 1466. и 1560. године. Године 1466. имало је 7 домаћинстава, једну удовицу, једног нежењеног и плаћало је порез 454 акче, а 1560. године је било подељено тројици тимарника и плаћало је порез 2.302 акче (Бојанић-Лукач, 1975). Градиште се помиње и 1928. г. у "Даници" Вука Стефановића Караџића. Од Турака је ослобођено 1833. године.

Атар Градишта има површину од 534 хектара и граничи се са атарима насеља Дејановац, Причевац, Горња Соколовица, Алдинац и Старо Корито.

У ратовима 1912-1919. из Градишта је погинуло 16 војника.

Иако насеље није издељено на крајеве (*мале*), ипак се понекад чује да становници кажу Горњи крај (у коме су некада живели Велојичи) и Доњи крај (у коме су некада живели Првуловци).

Сеоске заветине у Градишту су Панталеј и Трнова св. Петка, док се заветни крстови налазе на истоименим местима. На месту које се зове Панталеј налази се (поред старог храста) крст Панталеј кога опслужују Јовановићи и Тодоровићи; на месту Света Петка (поред старе крушке) налази се крст посвећен светој Петки који опслужују Игњатовићи; на месту Цар Константин (поред храста) налази се крст посвећен Цару Константину, опслужују га Тодоровићи и Ђурићи и на месту Ђурђевдан налази се крст Ђурђевдан кога опслужују Ђурићи. Крст на месту Црквиште, посвећен светој Тројици, почетком 20. века обновили су Ђорђевићи, док на крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Манастириште и данас у време верских празника излазе жене из насеља Дрвник и Градиште.

Попис 2002. године је у овом насељу у 19 домаћинстава забележио 31 становника (сви су били пунолетни).

Табела 26. Основни показатељи развита становништва насеља Градиште у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани			
1834.	7	39	100,00	-	5,57	7,30
1866.	15	99	253,85	253,85	6,60	18,39
1874.	18	118	302,56	119,19	6,56	22,10
1884.	18	134	343,59	113,56	7,44	25,09
1890.	19	147	376,92	109,70	7,74	27,53
1895.	24	159	407,69	108,16	6,63	29,77
1900.	31	180	461,54	113,21	5,81	33,71
1905.	-	-	-	-	-	-
1910.	34	225	576,92	125,00	6,62	42,13
1921.	103	579	1.484,62	257,33	5,62	108,43
1931.	108	657	1.684,62	113,47	6,08	123,03
1948.	40	184	471,79	98,01	4,60	34,46
1953.	48	184	471,79	81,00	3,83	34,46
1961.	41	162	415,38	88,04	3,95	30,34
1971.	33	128	328,21	79,01	3,88	23,97
1981.	24	73	187,18	57,03	3,04	13,67
1991.	18	37	94,87	50,68	2,06	6,93
2002.	19	31	79,49	83,78	1,63	5,81

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905. године, становништво насеља Градиште је пописано са становницима насеља Жуковац. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ДЕЈАНОВАЦ

Дејановац је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на долинским странама Дејановачке реке (леве притоке Алдинске реке). Налази се на 43° 30' 44" северне географске ширине, 22° 24' 15" источне географске дужине и 693 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 22 километара.

Народни назив насеља је Дејановци (Деановци), а административни Дејановац.

По записима Маринка Станојевића „у народу се ништа не зна како је засељено. Дејановчани и околина сложено тврде да је оно најстарије у целом Заглавку. Уз то се прича да је у старо време било највеће село у целом крају. Једном удари сприја, те вода надође врло велика, многе куће однесе као и многе пивнице по виноградима. Вода се црвенела од многога вина из пивница. Та несрећа натера Дејановчане те се растурише по целој околини. Старији људи причају да се село Дејановци није никада селило на друго место. Југоисточно од села на пола сата находи се место Равниште, на коме се налази Селиште. О њему се ништа поуздано незна. Мисли се да је ту био какав заселак или крај од Дејановца“ (Станојевић, 1913).

Атар Дејановца има површину од 1.971 хектар и највећи је у целом Заглавку. Граничи се са насељима Алдинац, Репушница, Папратна, Причевац, Градиште и Дрвник.

У атару насеља налазе се остаци римског утврђења на месту званом Град (Грачки Рт), остаци римског пута преко Јаблена, остаци старих Црквишта (у долини Репушничке реке и на Јаблену), остаци старог гробља на месту званом Тумарница и остаци римског рударења у месту Провалија и на Плосном Рту.

У литератури се Дејановац први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом Дејановце са 7 кућа, једном удовицом и једним нежењеним становником. Припало је тада тимариоту черибаше Аха (Бојанић-Лукач, 1975). У истом попису се поред овог помиње и насеље Радовице које је имало само једно домаћинство и једну удовицу. У турском попису 1466. године Радовица се спомиње као насеље Радевац, са 4 сиромашна домаћинства која плаћају порез само 250 акчи. У турском попису из 1560. године Дејановац се помиње као насеље које плаћа дажбине 6.451 акчу. Са таквим плаћањима оно је и било једно од јачих насеља у Заглавку. И Радовица је по том попису знатно напредовала, јер је плаћала дажбине у износу од 4.859 акчи, па је зато улазила у састав новог царског хаса. Од Турака је Дејановац ослобођен 1833. године.

Само насеље има пет делова и један засеок. Делови насеља носе називе: Калават, Тумарица, Јовички Рт, Бандол и Радовица, а засеок је Горњи Дејановац (кога мештани друга-чије називају - Повате).

Сеоска заветина у Дејановцу је Свети Марко. Налази се на старом црквишту где се почетком 20. века налазила мала капела направљена од „слабог материјала“. Капела се временом „сама од себе“ срушила, тако да је на црквишту остао само један „престони, бигровити камен“ ограђен дрвеном оградом.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Свети Илија (на делу старог римског пута, данас на путу Дејановац-Причевац) налази се крст посвећен светом Илији који опслужују Дубањичи; на месту Блато налази се крст посвећен светом Јовану, опслужују га Шутаци (Крстићи); на месту Страње налази се крст посвећен Спасовдану, опслужују га Чергари; на месту званом Ивов рт налази се крст посвећен светом Томи, опслужују га Вешичи; на месту званом Свети Ранђел налази се крст посвећен светом Ранђелу, опслужују га Калавачање, Дубањичи, Вешичи и Грци; на месту званом Прељубица, на крст посвећен Пресветој Богородици, излазили су сви мештани насеља; до пре 20-так година на крст посвећен Пресветој Богородици, на месту званом Црквиште код Јаблена, излазили су сви мештани насеља; и на некадашњем црквишту Свети Марко (у центру Дејановца) излазили су сви мештани насеља.

Слика 39. Камени крст на месту званом Прељубица у атару насеља Дејановац
(Фото М. Велојић)

Расељавање овог насеља је, по легенди, започето доста давно (у време када су дејановски пастири *основали* насеље Алдинац, односно када се након поменутих поплаве неколико породица из овог насеља одселило у Доњу Каменицу). Остало је забележено да су у периоду од 1923. године до Другог светског рата у Сокобању отишле 22 породице, у Књажевац 11, у насеље Трговиште 2, у Горње Зунице 1, у Грљан 2, у Зајечар 1, у Вину 2, а у Ражањ и Васиљ по 1 породица. Након Другог светског рата расељавање је настављено. У Банатски Брестовац је отишло 10, у друга војвођанска насеља 3, у Књажевац 12, у Трговиште 21, у Грљан 2, у Зајечар 2, у Саставак 1, у Алдинац 1, у Радичевац 1, у Ресник (код Сокобање) 1, у Мајданпек 1 и у Васиљ 2 породице.

По прегледу расељених породица, који је у хроници насеља Дејановац представио Драгослав Првуловић, до 1977. године је у самом насељу изумрло 15 домаћинстава, а из њега се у друга места Србије раселило укупно 97 домаћинстава (Првуловић, 1977).

Насеље Дејановац је 2002. г. имало 16 домаћинстава и 27 становника.

Марта месеца 2006. године Дејановац је имао 10 домаћинстава и 17 становника (у самом Дејановцу у 4 куће живело је 8 становника, а у Горњем Дејановцу у 6 кућа 9 становника).

Табела 27. Основни показатељи развојта становништва насеља Дејановац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	27	203	100,00	-	10,30
1866.	57	517	254,68	254,68	26,23
1874.	66	569	280,30	110,06	28,87
1884.	89	550	270,94	96,66	27,90
1890.	94	598	294,58	108,73	30,34
1895.	93	633	311,82	105,85	32,12
1900.	88	613	301,97	96,84	31,10
1905.	96	697	343,35	113,70	35,36
1910.	101	748	368,47	107,32	37,95
1921.	107	635	312,81	84,89	32,22
1931.	107	661	325,62	104,09	33,54
1948.	100	492	242,36	74,43	24,96
1953.	96	466	229,56	94,72	23,64
1961.	86	392	193,10	84,12	19,89
1971.	68	262	129,06	66,84	13,29
1981.	45	106	52,22	40,46	5,38
1991.	26	51	25,12	48,11	2,59
2002.	16	27	13,30	52,94	1,37

(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

Дејановац је 2002. године имао 16 домаћинстава и 27 становника.

Марта месеца 2006. године у насељу је у 10 домаћинстава живело 17 становника (и то у самом Дејановцу у 4 куће 8 становника, а у Горњем Дејановцу у 6 кућа само 9 становника).

ДОЊА КАМЕНИЦА

Доња Каменица је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на левој обали Трговишког Тимока (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 29' 23" северне географске ширине, 22° 19' 31" источне географске дужине и 346 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 12 километара.

По записима Маринка Станојевића „Доња Каменица је од оних ређих насеља која немају стара селишта“ (Станојевић, 1913).

Атар Доње Каменице има површину од 1.728 хектара и граничи се са насељима Горња Каменица, Причевац, Горња Соколовица, Штрбац, Мучибаба, Луково и Влахово.

У атару насеља пронађени су остаци римског утврђења на месту Градич, старог црквишта на месту Камен и остаци старије насеобине на месту Чаршија (у горњем току Лешјанског потока). Узвишење Градич се налази непуна 2 км јужно од данашњег насеља, на левој обали Трговишког Тимока. По казивању Драгана Милановића из Доње Каменице старо (латинско) гробље се налазило на узвишици изнад самог данашњег насеља.

Доња Каменица се у литератури први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом Дољне Каменице, када је имала 6 домаћинстава, 2 удовице, 3 нежењена младића и плаћала порез 652 акче. Налазила се тада у тимару Јусуфа, сина Наиб Алијевог.

У попису из 1560. године налазила се у тимару неког Будака са порезом од 6.000 акчи (Бојанић-Лукач, 1975). По народној традицији у овом насељу је, у турско време, неки турски паша имао свој „чивлик“, о чему се до данас сачувао спомен у имену једног краја насеља који се зове истим именом (Чивлик).

Доња Каменица је уцртана на Епшелвицовој карти 1718. године (под називом *Dolne Kamenice*) а налази се такође и на свим картама Књажевачког округа у 19. веку.

Вук Карацић је Доњу Каменицу у својој Даници за 1828. годину записао под називом „Каменица доња“.

Данашње насеље се дели на Горњи Крај или Скрајник (у долини потока Лешје), Дољњи крај, Чивлик (на ушћу потока Лешје у Трговишки Тимок), Гров или Под камен, Крст (изнад школе према гробљу) и неколико махала које се зову по породицама које у њима живе (Велојинци, Еремијинци, Министери, Пашинци, Тућини, Чукарци и Чуравинци).

У ратовима 1912-1920. године из Доње Каменице је погинуло 108 војника.

У Доњој Каменици су се некада славиле следеће заветине: Ђурђевдан, Преображење и Света Тројица, док се камени крстови и култно дрвеће још увек налазе на следећим местима: на месту званом Соколаш налази се култно дрво храст и три камена крста (два посвећена Великој Госпојини, а један Петровдану), на месту званом Лешје налазе се три храста и камени крст посвећен светом Павлу, на месту званом Царева глава налази се култно дрво храст и камени крст посвећен светом Илији, на месту званом Лозје (Лечевиште) налази се такође камени крст посвећен светом Илији (који је подигао Илија Крстић са породицом), на месту Седра_лица налази се храст и камени крст посвећен светом Николи, на месту Буква налази се храст и камени крст посвећен светој Тројици (подигао га је Никола Николић са породицом), на месту званом Чука (Саруша) налази се храст и камени крст посвећен светом Ранђелу (подигао га је Милан Миљковић), на месту званом Лисичији вр налази се храст и камени крст посвећен светом Пантелеју (подигао га је Јеленковић Милан), на месту званом Марин Баир налази се храст и камени крст посвећен светом Јовану и на месту Гров постоји старо црквиште и камени крст посвећен светом Томи.

Црква посвећена Пресветој Богородици из 14. века (која се налази у центру насеља) представља један од најкарактеристичнијих културних споменика у Заглавку.

Расељавање Доње Каменице је започето након Првог светског рата, када су први становници овог насеља кренули послом за Београд. Први је 1922. године из Доње Каменице отишао Слободан Јеленковић и запослио се у београдској фабрици „Шонда“ где је разносио лед по београдским кафанама. За њим је кренуло још неколико мештана овог насеља, тако да је у периоду од 1922. до 1941. године само из Доње Каменице у београдским ледарима радило 74 радника. Други мештани Доње Каменице су у Београду радили по пиварама и радионицама сода-воде. Десетак година касније кренуло је и породично исељавање. Први се са породицом из Доње Каменице у Шумадију (насеље Сараорци) 1932. године преселио Велимир Јеремић, а за њима се само до 1960. године иселило још 40 породица, понајвише у Књажевац (14), Београд (6), Крњачу код Београда (5) и Војводину (Скореновац и Банатски Брестовац 5). Након 1960. г, наставило се интензивније, масовно исељавање становништва Доње Каменице првенствено према Књажевцу, Београду и Зајечару (Динић, 2004).

По попису 2002. године Доња Каменица је у 149 домаћинстава имала 360 становника, (од којих је 340 било пунолетно) и само 11 детета предшколског узраста.

Табела 28. Основни показатељи развита становништва насеља Доња Каменица у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	78	556	100,00	-	7,13	32,18
1866.	160	1.154	207,55	207,55	7,21	66,78
1874.	195	1.203	216,37	104,25	6,17	69,62
1884.	223	1.107	199,10	92,02	4,96	64,06
1890.	227	1.223	219,96	110,48	5,39	70,77
1895.	236	1.298	233,45	106,13	5,50	75,12
1900.	250	1.433	257,73	110,40	5,73	82,93
1905.	254	1.533	275,72	106,98	6,04	88,72
1910.	252	1.493	268,53	97,39	5,92	86,40
1921.	239	1.197	215,29	80,17	5,01	69,27
1931.	248	1.249	224,64	104,34	5,04	72,28
1948.	268	1.169	210,25	93,59	4,36	67,65
1953.	273	1.116	209,71	99,74	4,27	67,48
1961.	270	1.031	185,43	88,42	3,82	59,66
1971.	217	750	134,89	72,74	3,46	43,40
1981.	193	618	111,15	82,40	3,20	35,76
1991.	155	468	84,17	75,73	3,02	27,08
2002.	149	360	64,75	76,92	2,42	20,83

(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ДРВНИК

Дрвник је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Дрвничког потока (десне притоке Алдинске реке) (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на $43^{\circ} 32' 31''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 23' 51''$ источне географске дужине и 694 метра надморске висине и геометријски је центар Заглавка. Од Књажевца је Дрвник удаљен 20 километара и до њега се може стићи колским путем који се са леве стране одваја од асфалтног пута Градиште-Алдинац.

По Јакши Динићу назив овог насеља потиче од именице дрво.

Дрвник се у литератури први пут помиње у турским пописима 1455, 1466. и 1560. године. Године 1455. записано је под називом *Дрмник*, са 8 домаћинства која су свом тимар-нику Караци Сулејману плаћала порез 504 акче. Једанаест година касније у новом турском попису (1466) спомиње се такође као *Дрмник*, али као насеље са 15 породица и 2 нежењена, те плаћа порез 1.061 акчу. По турском попису из 1560. плаћао је порез од 4.178 акчи (Бојанић-Лукач, 1975).

Атар Дрвника има површину од 571 хектар и граничи се са насељима Алдинац, Балинац, Дејановац, Градиште и Старо Корито. Карактеристично узвишење у атару носи назив Клепало. Са њега се некада дозивао народ на скупове, зборове, седељке и састанке. У атару се налазе и остаци римског рударења у Големој (Алдинској) реци и на локалитетима Писарница и Крушје. Средином 15. века, у атару данашњег насеља турски пописи спомињу насеље Бојиновце (1455. године треће насеље по величини на простору данашњег Заглавка) имало је 15 домаћинстава, једну удовицу и једног нежењеног и свом тимарнику је плаћало 1.006 акчи пореза. И у попису из 1466. године спомен насеља Виновца односи се на Бојиновце. Тада је имало 28 домаћинстава и порез од 2.640 акчи. Исто насеље се спомиње и у попису из 1483. године, док га у попису од 1560. године нема, а нема га ни данас.

Слика 40. Заветина и камени крст Спасовдан поред храста којег је ударио гром
(Фото М. Велојић)

Насеље Дрвник никада није имало ни једно селиште. Дрвнички поток га је годинама делио на два дела: Мрсни поток и Ковачевиште. Ковачевиште је почетком 20. века имало само 3 - 4 куће. Од Турака је насеље ослобођено 1833. године.

Сеоске заветине у Дрвнику су Ђурђевдан, Спасовдан и Свети Ћирик. Камени крст Ђурђевдан се налази у центру насеља, крст Спасовдан поред великог храста којег је ударио гром, а крст посвећен светом Ћирику поред великог храста на истоименом месту. Баба Видинка Јеленковић из фамилије Чуљићи (Миленковићи) подигла је камени крст посвећен светом Стевану на месту званом Јама, док су Селинчање годинама „излазили“ до великог храста (без обележја) на месту званом Каранатац. Литије које су ишле из цркве балиначке, обилазиле су у атару насеља Дрвник место Свети Ћирик, а завршавале поред храста на месту званом Каранатац.

У ратовима 1912-1920. из Дрвника је погинуло 13 војника.

Дрвничани су се углавном бавили сточарством: гајењем оваца и коза. Стока и сточни производи (вуна и јагњад) продавани су да би се купио хлеб. Због тешког живота и сиро-маштва рано су се одали печалбарству, а потом и изради ћерамида и цигли. Они су били најчувенији ћеримиције и циглари не само у Заглавку, већ и у читавом Тимоку.

Дрвник је 2002. године у 9 домаћинстава имао 15 становника.

Табела 29. Основни показатељи развита становништва насеља Дрвник у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	10	41	100,00	-	4,10
1866.	20	158	385,37	385,37	7,90
1874.	28	179	436,59	113,29	6,39
1884.	30	168	409,76	93,85	5,60
1890.	31	183	446,34	108,93	5,90
1895.	34	206	502,44	112,57	6,06
1900.	38	221	539,02	107,28	5,82
1905.	-	-	-	-	-
1910.	40	273	665,85	123,53	6,50
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	48	259	631,71	94,87	5,39
1953.	41	199	485,37	76,83	4,85
1961.	39	180	439,02	90,45	4,62
1971.	34	140	341,46	77,78	4,12
1981.	25	76	185,37	54,28	3,04
1991.	19	37	90,24	48,68	1,95
2002.	9	15	36,59	40,54	1,67

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године становништво Дрвника је пописано уз становништво насеља Балинац. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ЖУКОВАЦ

Жуковац је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено на саставу Алдиначке и Кандаличке реке (притоке Жуковске реке) (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на $43^{\circ} 31' 58''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 18' 11''$ источне географске дужине и 302 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 6 километара.

Народни назив насеља је *Жуковци*, административни Жуковац.

У близини данашњег насеља налази се место Селиште, на коме се, по легенди, у другој половини 18. века налазило старо насеље.

Атар Жуковца има површину од 808 хектара и граничи се са атарима насеља Трговиште, Штитарац, Кандалица, Горња Соколовица, Штрбац и Црвење.

Карактеристични природни мотиви у атару су узвишења Мриш и Бараница, као и пећине Бараница, Црвена дувка и Мечћина пећина. На Бараници су пронађени остаци старијих насељености из доба праисторије (пећина Бараница) као и из античког (остаци утврђења *Varachtestes*) и ранохришћанског периода (старо црквиште).

Жуковац се у литератури први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом *Журковце*, а такође и у турском попису 1560. године као насеље *Жуковце*. У то време се испод самог данашњег насеља, на десној обали Жуковске реке (а изнад пута), налазило и насеље Панталеј (данас су ту само остаци црквице посвећене светом Пантелејмону). У турском попису 1455. године оно се помиње као селиште Пантелеј, које је пусто и ненасељено. Изгледа да приликом страдања насеља црквица није била порушена, јер се још 1560. године спомиње као манастир *Жуковце* (Бојанић-Лукач, 1975).

На Епшелвицовој карти (1718. године) Жуковац је учртан под називом *Sokuhonjaz*.

Жуковац је од 1902. г. до Другог светског рата био општинско место за 7 насеља (Видовац, Горња Соколовица, Градиште, Жуковац, Кандалица, Трговиште и Штитарац), а од 1955. до 1959. г. самостална општина са истим административно-управним статусом као и Књажевац, Минићево, Валевац, Вина и Подвис. Средином 20. века Жуковац је био општина за 11 насеља у Заглавку, док се данас у њему налази само Месна канцеларија.

Насеље је реком подељено на два дела – на Горњи крај и Доњи крај. У Горњем крају је почетком 20. века живела фамилија Ђорђичи, у средини насеља Лиличи и Јанкуловци, а у Доњем крају су већином живели Јеличи.

Слика 41. Остаци старе цркве и камени крст посвећен светом Пантелејмону
(Фото М. Велојић)

Сеоске заветине у Жуковцу су: Свети Пантелејмон и Цар Константин и царица Јелена. Заветина Свети Пантелејмон се налази на месту званом Црквиште (чешће Манастириште), односно на месту где је некада била црква Пантелеј. Заветина Цар Константин и царица Јелена се налази свега 500 метара изнад данашњег насеља (поред старог пута за Трговиште). Ту се испод великог дрвета и каменог крста посвећеног Цару Константину и царици Јелени налази и камена табла старијег датума. Камени крстови посвећени светом Николи, испод узвишења Мриш, постављени су на месту званом Крстове, на раскрници путева Трговиште-Кандалица-Жуковац (крст млађег датума још увек стоји, док је старији поломљен и срушен). Камени крст посвећен светом Илији је постављен између храстова поред пута Жуковац-Кандалица. На старом црквишту наспрам жуковачког гробља налази се камени крст посвећен светом Ранђелу, Трновици и Богородици, док је унутар преосталих зидина израсло дрво (*цер*) висине око 15 метара. На месту Бараница, налазе се остаци рано-византијског црквишта у коме је крајем 19. века постављен камени крст посвећен пресветој Богородици.

У насељу налазе се и две цркве посвећене светом Ранђелу. У старијој се налазе остаци великог дрвеног крста посвећеног светом Николи и светом Архангелу Гаврилу из 1810. год, док новија црква (започета у току Другог светског рата) још увек није довршена.

По подацима из 2002. године Жуковац је у 53 домаћинства имао 114 становника, од којих је 105 било пунолетно, а само петоро деце предшколског узраста.

Табела 30. Основни показатељи развита становништва насеља Жуковац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	26	172	100,00	-	21,29
1866.	45	341	198,26	198,26	42,20
1874.	59	346	201,16	101,47	42,82
1884.	65	353	205,23	102,02	43,68
1890.	64	393	228,49	111,33	48,64
1895.	75	425	247,09	108,14	52,60
1900.	72	397	230,81	93,41	49,13
1905.	198	1.199	697,09	302,02	148,39
1910.	84	473	275,00	39,45	58,54
1921.	177	918	533,72	194,08	113,61
1931.	194	957	556,40	104,25	118,44
1948.	104	427	248,26	44,62	52,85
1953.	99	419	243,60	98,13	51,86
1961.	97	349	202,91	83,29	43,19
1971.	86	280	162,79	80,23	34,65
1981.	62	216	125,58	77,14	26,73
1991.	66	169	98,26	78,24	20,92
2002.	53	114	66,28	67,46	14,11

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године, са становништвом Жуковца пописани су и становници насеља Горња Соколовица и Кандалица, док је у попису 1905. године уз становништво Жуковца пописано и становништво насеља Градиште.
(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

КАНДАЛИЦА

Кандалица је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на долинским странама Кандаличке реке (Балинске, Коритске или Жуковачке реке - десне притоке Трговишког Тимока) (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 32' 27" северне географске ширине, 22° 19' 55" источне географске дужине и 394 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 12 километара.

По Маринку Станојевићу „о постанку овог села ништа се не зна. Толико се памти да је оно врло старо, јер се из њега издвојило село Старо Корито. Близу села се налази место Селиште, али се о њему ништа не прича. У доба ослобођења било је растурено по појатама у околини, по висовима и гудурама. Тек се после 1833. године саселило на данашње место. Кандалица својим кршевитим, каменитим земљиштем није могла послужити као мамац досељеницима, тако да је становништво овде сам староседелац“ (Станојевић, 1913, 127).

У литератури се први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом *Кандалице*. Налазило се у тимару браће Мурата, Курта и Ахмета (синова Мустафиних) којима је са својих 10 домаћинстава, 1 удовицом и 1 неожењеним плаћало порез од 628 акчи. У турском попису 1560. год. исто насеље се помиње под називом *Кандилице* и било је разбијено у два тимара. Једним делом налазило се у тимару Мехмеда и плаћало 1.329 акчи, а другим делом у тимару Мустафе коме је такође плаћало 1.329 акчи (Бојанић-Лукач, 1975). Почетком 19. века Вук Караџић га помиње у свом часопису „Даница“ под називом *Канделица* и смешта га (као и сва заглавска насеља) на леву обалу Тимока (Караџић, 1828).

Атар Кандалице има површину од 476 хектара (*малено село па му мален и атар*) и граничи се са насељима Старо Корито, Видовац, Штитарац, Жуковац и Горња Соколовица.

У атару насеља, испод узвишења Мачак, пронађени су остаци прераде руде (каже се да је овде „некада нешто било топено“), док се у близини реке налази место звано Црквиште (без икаквих материјалних остатака).

Кандалица је подељена на два краја. Западни крај назива се Рт, а источни Равниште.

За разлику од других насеља у Заглавку, Кандалица има највише култних места и камених крстова. Они се налазе на узвишеним местима у атару и „*поређани*“ су тако да централно место заузима крст посвећен светом Ђорђу (сеоска заветина Ђурђевдан), постављен на месту званом Селиште.

Заветине у Кандалици су Русална света Петка и Ђурђевдан. На месту званом Света Тројица (у близини истоимене заветине насеља Старо Корито) налази се крст посвећен светом Јовану, Малој Госпојини, светом Ђорђу, светом Архангелу Михаилу, светом Илији, Спасовдану, светој Петки и светој Параскеви. Опслужују га Милановићи. Испод узвишења Мачак, на месту званом Свети Илија, налази се крст свети Илија. На месту званом Граматар налазио се још један камени крст, али га више нема. Крст Церман се налази на граници атара насеља Штитарац и Кандалица. Мештани насеља Старо Корито ту режу колач. На месту званом Свети Ранђел налази се крст посвећен светом Архангелу Михаилу, опслужују га Милановићи. На месту званом Света Петка (заветина насеља) налазе се два крста посвећена светој Петки. По казивању мештана ту се (све до пре 10-так година) испод великог храста, налазила ћелија поред које су се по три дана славиле заветине. Сви мештани овог насеља „*резали су колач*“ на месту званом Селиште, поред крста посвећеног светом Ђорђу. Ту се, иза каменог крста новијег датума, још увек налази велики дрвени крст из прве половине 19. века. Све до седамдесетих година 20. века на том се месту налазила и ћелија са тремом, али се временом (*сама од себе*) срушила. Мали вејник који се данас налази око крстова подигао је (пре 20-так година) Милан Вукадиновић.

По попису из 2002. г. Кандалица је у 27 домаћинства имала 52 становника и само 1 дете предшколског узраста. Просечна старост мештана била је 65,7 година.

Слика 42. Дрвени и камени крст посвећени светом Ђорђу на месту званом Селиште
(Фото М. Велојић)

Марта 2006. године у Кандалици је у 20 домаћинстава живело 27 становника.

Табела 31. Основни показатељи развоја становништва насеља Кандалица
у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
		Базни	Ланчани		
1834.	97	117	100,00	6,16	24,58
1866.	34	226	193,16	6,65	47,48
1874.	37	235	200,85	6,35	49,37
1884.	40	224	191,45	5,60	47,06
1890.	41	249	212,82	6,07	52,31
1895.	43	270	230,77	6,28	56,72
1900.	42	264	225,64	6,28	55,46
1905.	-	-	-	-	-
1910.	49	288	246,15	5,88	60,50
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	62	256	218,80	4,13	53,78
1953.	59	251	214,53	4,25	52,73
1961.	54	223	190,60	4,13	46,85
1971.	45	174	148,72	3,87	36,55
1981.	42	129	110,26	3,07	27,10
1991.	34	85	72,65	2,50	17,86
2002.	27	52	44,44	1,93	10,92

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године, становништво Кандалице је пописано уз становништво Жуковца
(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ЛОКВА

Локва је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено испод узвишења Чојница (795 м) (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на $43^{\circ} 34' 39''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 19' 36''$ источне географске дужине и 506 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљена 6 километара.

По казивањима Јована Марковића и Бојана Севделиновића, насеље Локва се више пута селило. На данашњу локацију мештани су дошли из околине Малог Извора, са места званог Локванске ливаде.

Локва се не помиње у турским пописима из 15. и 16. века (сем ако се не узме у обзир претпоставка да се назив насеља *Излоква*, из турског пописа 1455. године, не односи на њу). Излоква је имала 6 домаћинстава и плаћала дажбине од 2.932 акче (Бојанић-Лукач, 1975).

Сеоске заветине у овом насељу су: Света Тројица, Свети Никола, Свети Ранђел, Трнова света Петка, Спасовдан, Свети Јеремија и Ђурђевдан. Заветина Света Тројица се налази на месту званом Џорна Бара. На истом месту се (у полусрушеној ћелији) налази и камени крст посвећен светој Тројици. У име целог насеља овај крст су 1897. године подигли Марко Милетић (из фамилије Милетичи) и Жика Вељковић и Ранђел Павловић (из фамилије Живановци). На месту званом Свети Никола налази се локванска истоимена заветина и (у заветном гају) камени крст посвећен светом Николи. На месту званом Ливађе (испод великог дуда) налази се заветина и камени крст посвећен светом Ранђелу, на месту Осој (Бели повит) заветина и крст посвећен Трновој светој Петки, а на месту Спасовдан (испод храста) заветина и крст Спасовдан. Заветина Свети Јеремија се налази (између два бреста) у близини пута Локва-Берчиновац, а заветина Ђурђевдан у центру насеља. У полусрушеној ћелији, у центру Локве, на месту Ђурђевдан, налазе се два камена крста посвећена светом Ђорђу (старији из 1836. и новији из 1866. године). Ту су годинама излазили становници целог насеља и поред ћелије, уз песму и игру, прослављали своју заветину.

Слика 43. Камени крст посвећен светом Вазнесењу (Спасовдан) из 1774. године
(Фото М. Велојић)

Насеље Локва је од Турака ослобођено 1833. године.

Има површину атара од 907 хектара и граничи се са атарима насеља Видовац, Старо Корито, Шарбановац, Берчиновац и Штитарац.

У првој половини 20. века у атару насеља постављени су и крстови фамилија. Драги Првуловић из фамилије Баљикарци (доњи) укопао је крст посвећен светом Николи, Миле Милкић из фамилије Крстичи укопао је крст посвећен светом Марку, а чланови фамилије Баљикарци и Магленовци (на месту званом Црквиште) укопали су крст посвећен светом Јовану.

По попису из 2002. године Локва је имала 41 домаћинство и 69 становника.

Истраживање становништа 2006. године је показало да у Локви још увек живе потомци староседелачких и досељених фамилија које је пописао Маринко Станојевић. За последњих стотину година, услед миграција, многи становници овог насеља су се раселили по читавој Србији, а неки од њих су отишли и у иностранство.

Марта 2006. године Локва је у 37 домаћинстава имала само 76 становника.

Табела 32. Основни показатељи развојта становништва насеља Локва у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани		
1834.	16	80	100,00	-	8,82
1866.	47	286	357,50	357,50	31,53
1874.	55	329	411,25	115,03	36,27
1884.	58	382	477,50	116,11	42,12
1890.	60	399	498,75	104,45	43,99
1895.	68	429	536,25	107,52	47,30
1900.	72	461	576,25	107,46	50,83
1905.	-	-	-	-	-
1910.	72	477	596,25	103,47	52,59
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	97	395	493,75	82,81	43,55
1953.	96	373	466,25	94,43	41,12
1961.	84	313	391,25	83,91	34,51
1971.	77	256	320,00	81,79	28,22
1981.	67	177	221,25	69,14	19,51
1991.	53	106	132,50	59,89	11,68
2002.	41	69	86,25	65,09	7,61

* Напомена: Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921 и 1931. године, становништво насеља Локва је пописано уз становништво насеља Берчиновац.

(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ПАПРАТНА

Папратна је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа на обалама Папратске (Репушничке) реке (Велојић, Ђуровић 2001). Налази се на 43° 28' 02" северне географске ширине, 22° 24' 59" источне географске дужине и 614 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљена 22 километра.

О постанку овог насеља Маринко Станојевић је почетком 20. века записао следећу легенду: „Где је данас Папратна, у раније доба није било село, него је овде седео само Турчин субаша. Да би за себе добио чивчије, он стане наговарати сељаке из села Причеваца да оставе своје село и свога субашу и да дођу к њему: „Даћу вам“ рекао је он „земље колико хоћете и какве хоћете“. Тај се субаша звао Сулиман. И доиста, многи га послушају. Међу првима је дошао неки Никола Сакулавац, те отуда, веле сељаци, Сакулавци данас имају најбољу земљу у селу. Од Николе су данашњи Дамњановци (Дамњан је син Николин, а дед данашњим Дамњановцима). За Сакулавцима су долазили редом данашњи Влатковци, славе Врачеве, Магленовци, славе Врачеве и Обрадовци, такође славе Врачеве. Само једна кућа дође из Репушнице из породице Нешичи, слави светог Ђорђа“ (Станојевић, 1913). Друго предање каже да су Папратну заселиле породице Магленовци, Чолаковци и Обрадовци бежећи од турског ропства (из Босне). „На свом путу задржале су се нешто више Горње Каменице на месту званом Орничје, па су се касније само пребацили преко брда и на шумовитим пропланцима подигли себи нове колибе“ (Првуловић, 1978).

Мада се Папратна не помиње у турским пописима у 15. и 16. веку, материјални докази о животу људи на овим просторима потичу још из праисторије. Из бронзаног периода у Папратни је пронађена урна са келтом у њој, а на месту званом Неино селиште постоје остаци ранијег насеља на коме су пронађени остаци грнчарије и старији новац. Народ верује да насеље на овом месту потиче из римског периода.

Од Турака је Папратна ослобођена 1833. године и све до 1878. године представљала је гранично насеље између тадашње Србије и Турске.

Атар Папратне има површину од 1.176 хектара и граничи се са атарима насеља Репушница, Дејановац, Причевац, Горња Каменица (која се налазе у Заглавку) и насељима Габровница и Татрасница (која се налазе у Буцаку).

Карактеристични природни мотиви у атару су пећине Каменатица, Милунијина дувка и Селска дувка у којима су пронађене многе ретке врсте пећинских животиња (Велојић, 1998). У атару насеља карактеристична су и места Неино селиште са кога су се мештани због болести куге (*чуме*) раселили, остаци старог (римског) пута на месту Друм и остаци римског рударења у Дубоком долу (на ком је месту, по хроничару Драгославу Првуловићу, постојала *рударска перионица*).

Само насеље нема особености делова (мала), само га је Левовски поток поделио на два скоро једнака дела, Горњи и Доњи крај. У Горњем крају су некада живели Магленовци, а у Доњем Обрадовци и Сакулавци.

Своју самосталну општину Папратна је имала од 1911. г. (до Другог светског рата), а земљорадничку задругу, пут и прве телефонске везе са светом од 1927. године.

Заветине у Папратни су Свети Јеремија, Велика Госпојина и Света Три Јерарха. Заветина Свети Јеремија се налази на месту званом Ждрело, као и камени крст укопан 1934. године. Ту су излазили сви мештани насеља Папратна, док су крст опслуживали чланови фамилије Магленовци и Стаћовци. Друге две заветине се налазе месту званом Чука. Поред великог дрвета (*клн*) укопана су два камена крста посвећена Великој Госпојини и Света Три Јерарха. И ту су излазили сви мештани Папратне, док су крстове опслуживале фамилије Стаћовци, Палилулци, Марјановци, Магленовци и Ристићи.

Камени крстови и култна места се налазе и на следећим местима у атару: на месту званом Марков дол постоје две крушке (два *мира*) и камени крст посвећен Малој Госпојини. У Неином селишту (у близини старог селишта и црквишта) постоји дрво (*клин*) и камени крст посвећен Петровдану. Крст је постављен 1935. године, а опслужује га фамилија Јеремијићи. На месту званом Слива (Раскрсје), на граници атара Папратне и Габровнице, налазе се три храста и камени крст посвећен Спасовдану. Укопао га је Велко Нешић 1847. г, а опслужују га фамилије Доселци и Марковићи. На месту званом Причел, поред старог храста, постоји камени крст посвећен Малој Госпојини. Укопао га је Драгомир Цветковић са сином Миливојем, женом Моравком и мајком Милевом за своје здравље. Њихова фамилија је овај крст и опслуживала. У самом центру насеља (у близини некадашње турске куле), на месту званом Крст, налази се стара црквица (ћелија) и у њој два крста посвећена светом Рањелу и светом Јеремији. Подигли су је чланови фамилије Магленовци, а опслужују је сви мештани овог насеља.

Слика 44. Душан Јеремијић из Папратне поред каменог крста посвећеног Петровдану
(Фото М. Велојић)

Велике људске и материјалне губитке Папратна је имала у српско-турским ратовима 1876. године, када су Черкези попалили насеље и убили на десетине људи у збегу, а такође и у ратовима 1912-1918. када је само из овог насеља погинуло 46 војника.

Расељавање насеља започето је 1923. године када су се 4 породице из Папратне одселиле за Београд, а настављено је колонизацијом након Другог светског рата. У периоду од 1923. до 1948. године из Папратне се иселило преко педесет породица, највише у Београд (20 породица), затим у Банатски Брестовац (11 домаћинстава са 51 чланом), у Падинску скелу (6), Земун поље (5), Вршац (3). Три су се породице вратиле 1948. године - 2 из Вршца и 1 из Банатског Брестовца, али се нису дуго задржале у овом насељу. Миграције село-град су и њих повукле ка локалним градским центрима.

У другој половини 20. века у Књажевац се преселило 60 породица, у Зајечар 13, у Вражогрнац код Зајечара и Црвење код Књажевца по 2 породице, а у Грљан и Шљивар код Зајечара по једна породица.

По попису 2002. године Папратна је у 8 домаћинстава имала 13, марта 2006. године је у 2 куће имала само 3, а зиме 2007. године више није имала ни једног становника.

Табела 33. Основни показатељи развита становништва насеља Папратна у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани		
1834.	20	97	100,00	-	8,25
1866.	39	326	336,08	336,08	27,72
1874.	53	362	373,19	111,04	30,78
1884.	52	369	380,41	101,93	31,38
1890.	60	396	408,25	107,32	33,67
1895.	63	430	443,30	108,58	36,56
1900.	72	459	473,20	106,74	39,03
1905.	-	-	-	-	-
1910.	81	507	522,68	110,46	43,11
1921.	80	447	460,82	88,16	38,01
1931.	82	542	558,76	121,25	46,09
1948.	93	495	510,31	91,33	42,09
1953.	90	447	460,82	90,30	38,01
1961.	80	342	352,58	76,51	29,08
1971.	66	201	207,22	58,77	17,09
1981.	40	84	86,60	41,79	7,14
1991.	18	32	32,99	38,09	2,72
2002.	8	13	13,40	40,63	1,11

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905. године становништво Папратне је пописано уз становништво насеља Горња Каменица
(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ПРИЧЕВАЦ

Причевац је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље разбијеног типа, смештено на саставу Причевске (Ранине) и Лева (Ждреличке) реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 29' 14" северне географске ширине, 22° 23' 34" источне географске дужине и 605 метара надморске висине. Од Књажевца је удаљено 20 километара.

Народни назив је Причевци (Причовци), а административни Причевац. Маринко Станојевић тврди да је и ово насеље „јединствено по својој прошлости, јединствено по становништву и да се одмах након Дејановца сматра најстаријим у Заглавку“ (Станојевић, 1913, 158).

Легенду о настанку насеља записао је Драгослав Првуловић и она каже: „Причевац је заселило шест породица које су биле родбински везане. Бежећи од Турака они су дошли са Јаблена верујући у причу о прекрасној долиници. По тој причи су и ново насеље назвали - Причевац“ (Првуловић, 1979), док је по казивањима Првула Никића, Манојла Станојевића и Катинке Станојевић из Причевца „ово насеље давно насељено из суседног Дејановца“. Првобитно је било у Левој реци, а касније је премештено на место Горњег краја данашњег насеља.

Атар Причевца има површину од 1.209 хектара и граничи се са атарима насеља Дејановац, Градиште, Доња Каменица, Горња Каменица и Папратна.

У њему су пронађени остаци римског рударења на местима Златарици и Содолчичу (Суводолчичу) као и у долинама Ранине и Ждреличке реке. На десној обали Ждреличке реке налазила се црква посвећена Светој Петки Русалној.

У литератури се насеље Причевац први пут помиње у турским пописима 1455. као *Бричевце*, са 7 домаћинстава и порезом од 572 акче.

У турском попису 1466. год. забележено је као *Бричевце*, са 10 кућа и 3 нежењена младића и порезом од 1.642 акче. Године 1560. помиње се као *Причовце* са порезом од 2.085 акчи (Бојанић-Лукач, 1975).

Иако је насеље разбијено и подељено, делови насеља немају својих имена. Понекад се само каже - Горњи и Доњи крај. Једини засеок у Левој реци има 6 кућа.

Сеоске заветине у Причевцу су Света Петка Русална (лети) и Петковдан (јесењи). На заветном месту Станци налази се *ћелија* посвећена Петковдану и светом Ранђелу, а у Левој Реци црквиште посвећено Русалној Светој Петки. Камени крстови се налазе на следећим местима: на месту Јастребац крст посвећен Огњеној Марији, на месту Длгорница крстови посвећени светом Јеремији и светом Илији, у месту Пивничкиште крст посвећен пресветој Богородици, на месту Бојин пут крст посвећен светом Јовану, у Горњем крају крст посвећен Ђурђевдану, на месту Дебеле буће крст Крстовдан, на месту званом Крст (Илински рт) крст посвећен светом Прокопију, у Левој реци крст Спасовдан, на месту званом свети Илија (на међи атара Дејановац и Причевац) крст посвећен светом Илији, у месту Братован дол крст посвећен светој Петки и на месту Радовница крст посвећен светој Тројици.

Слика 45. Манојло и Каменка Станојевић испред своје куће у Причевцу
(Фото М. Велојић)

У периоду између два светска рата из насеља Причевац се нико није иселио, али се одмах након Другог светског рата „крнуло“ се из овог насеља. Године 1946. две фамилије су отишле у Банатски Брестовац, две у Скореновац, а пет их је отишло у Вршац. Након 1948. године две су фамилије отишле у Сокобању и две у Књажевац. Највеће расељавање насеља десило се у периоду између 1960. и 1979. године када је 21 породица (са 90 чланова) отишла из Причевца. Тада се у Књажевац преселило 6 породица, Горње Зуниче 7, Трговиште 2, Дебелицу 2, Селачку 1, Боровац 1, Мали Извор 1 и Лепену 1.

По попису из 2002. године Причевац је у 33 домаћинства имао 54 становника.

Табела 34. Основни показатељи развика становништва насеља Причевац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	14	77	100,00	-	6,37
1866.	25	252	327,27	327,27	20,84
1874.	36	308	400,00	122,22	25,48
1884.	49	354	459,74	114,94	29,28
1890.	52	395	512,99	111,58	32,67
1895.	59	433	562,34	109,62	35,81
1900.	61	437	567,53	100,92	36,14
1905.	-	-	-	-	-
1910.	225	460	597,40	105,26	38,05
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	77	418	542,86	90,87	34,57
1953.	78	426	553,25	101,91	35,24
1961.	71	374	485,71	87,79	30,93
1971.	63	282	366,23	75,40	23,33
1981.	55	163	211,69	57,80	13,48
1991.	43	96	124,67	58,89	7,94
2002.	33	54	70,13	56,25	4,47

* Напомена: По пописној методологији пописне 1905, 1921. и 1931. године, становништво Причевца је пописано са становништвом насеља Штрбац. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

РАДИЧЕВАЦ

Радичевац је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа на долинским странама Радичевачке (Јелашничке) реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 35' 02" северне географске ширине, 22° 25' 05" источне географске дужине и 680 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 21 километар.

Народни назив је *Радичевци*, а административни Радичевац.

По записима Маринка Станојевића, насеље је врло старо и има само једно селиште.

Атар Радичевца је највећи у Заглавку. Има површину од 3.530 хектара и граничи се са атарима насеља Алдинац, Балинац, Шарбанавац, Јаковац, Петруша, Ново Корито и на истоку са Републиком Бугарском. У њему су пронађени трагови људског живота и насобине из праисторије (насеља из раног неолита, старчевачке културне групе) (Гарашанин, Гарашанин, 1951). На узвишењу Град, пронађени су остаци зидина о којима нема података, на месту Бабин дол остаци рударења, између Горњег и Доњег краја насеља место звано Селиште, а у средини насеља мала црква где се сакупљају мештани у време празника Ђурђевдан и Спасовдан.

У литератури се ово насеље први пут помиње у турским пописима 1560. године под називом *Радичовце* и порезом од 4.565 акчи (Бојанић-Лукач, 1975). У исто време је у његовој близини постојало и селиште *Медовце*, о коме данас нема никаквих трагова у топонимији.

Насеље је подељено на Горњи и Доњи крај који су одвојени Селиштем.

Сеоске заветине у Радичевцу су Спасовдан и Ђурђевдан. Камени крст посвећен светом Харалампију одржавају Карчичи, крст посвећен светом Прокопију одржавају Радивојејци, а крст посвећен светом Ранђелу Превалци.

По попису 2002. године Радичевац је у 34 домаћинства имао 59 становника.

Табела 35. Основни показатељи развита становништва насеља Радичевац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	23	162	100,00	-	7,04	4,59
1866.	54	442	272,84	272,84	8,19	12,52
1874.	73	508	313,58	114,93	6,96	14,39
1884.	68	407	251,23	80,12	5,98	11,53
1890.	69	452	279,01	111,06	6,55	12,80
1895.	75	516	318,52	114,16	6,88	14,62
1900.	85	562	346,91	108,91	6,61	15,92
1905.	117	775	478,40	137,90	6,62	21,95
1910.	100	606	374,07	78,19	6,06	17,17
1921.	125	656	404,94	108,25	5,25	18,58
1931.	144	708	437,04	107,93	4,92	20,06
1948.	109	429	264,81	60,59	3,94	12,15
1953.	99	404	249,38	94,17	4,08	11,44
1961.	93	360	222,22	89,11	3,87	10,20
1971.	83	260	160,49	72,22	3,13	7,37
1981.	70	180	111,11	69,23	2,57	5,10
1991.	49	107	66,05	59,44	2,18	3,03
2002.	34	59	36,42	55,14	1,74	1,67

* Напомена: По пописној методологији пописне 1905, 1921. и 1931. године уз становништво Радичевца пописано је и становништво насеља Шарбанавац.

(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

РЕПУШНИЦА

Репушница је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа на обалама Репушничке реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Географске координате насеља су 43° 30' 06" северне географске ширине и 22° 28' 53" источне географске дужине. Налази се на 680 метра надморске висине, представља најјужнији део старопланинске микрорегије Заглавак и од седишта општине удаљена је 30 километара.

По казивањима Боре Божиновића (последњег становника овог насеља), на месту данашње Репушнице било је насеље од 70 кућа које је болест куга растурила. Исту легенду испричао је и Душан Милошевић који је истакао и веровање да је Репушници „суђено да нестане када достигне 70 кућа“. По казивању Првула Миленковића на местима званим Рункул и Даскаловица (у јужном делу атара) некада се налазило велико насеље које је уништила војска звана Шкодра. Међутим, из његовог казивања се не може утврдити која је то војска била. Намећу се две могућности. Прва да је то била војска ћесарског команданта Лудвига Баденског, која се 1689. године кретала долином Тимока према Кладову, а друга да је то била војска Шкодра-паше скадарског, који је у периоду 1828-1829. године „свој бес искаљивао на локалном хришћанском становништву“ (Велојић, 2000).

Атар Репушнице има површину од 1.651 хектар и граничи се са територијом државе Бугарске, атарима насеља у Заглавку (Алдинац, Дејановац и Папратна) и атарима насеља у Буцаку (Габровница и Татрасница).

Слика 46. Панорама насеља Репушница (Фото М. Велојић)

Записе Маринка Станојевића да су Репушницу „крајем 18. или почетком 19. века настанили мештани села Кљештице (Ђоштице)“ оспоравају новија истраживања која показују да је у атару данашњег насеља било живота и много раније. На месту званом Алдинокос пронађени су остаци римског рударења; на месту Друм остаци старог римског пута; на месту Рункул остаци старог насеља; на месту Света Тројица остаци старог гробља; а у Репушничкој реци (на месту званом Црквиште) остаци старог црквишта (Велојић, 2000).

Репушница је свој назив је добило по биљци репух (*репушина, репушак*).

У литератури се први пут помиње 1828. године под називом *Репушинац* (у „Даници“ Вука Стефановића Караџића).

Када је књажевачки крај ослобођен од Турака и припојен Милошевој Србији (1833. године) Репушница је имала 15 кућа и 20,5 пореских глава (Стојанчевић, 1988). У периоду од 1833. до 1878. године била је гранично насеље између тадашње Србије и Турске. Стара српско-турска граница је у првој половини 20. века представљала границу између књажевачког и пиротског округа, док данас представља границу између старопланинских микрорегија Заглавак и Буцак.

Репушница никада није имала особитих делова (*мала*), нити су се одређени крајеви у њој називани по фамилијама. Фамилије су у већини случајева биле староседелачког порекла.

Сеоска заветина у Репушници је Света Тројица. На истоименом месту се између два светска рата налазила и црквица (капелица) коју су 1942. године спалили партизани. Данас се ту налази само камени крст посвећен Светој Тројици који сваке године посећују бивши становници Репушнице и њихови потомци.

Слика 47. Камени крст на заветном месту Света Тројица у атару насеља Репушница
(Фото М. Велојић)

На истом месту, испод крста, налази се и место звано Латинско гробље, а неколико стотина метара изнад налази се и камени крст посвећен светом Томи, који је некада опслуживала фамилија Џурџинци. Камени крст посвећен светом Николи у месту званом Бара опслуживали су Ранђеловци, а камени крст на месту Рункул чланови фамилије Куриичи. На месту званом Црквиште налази се камени крст посвећен светом Јовану који је почетком 20. века укопао Сава Велојић.

Репушница никада није имала особитих делова, нити су се одређени крајеви у њој називани по фамилијама. Фамилије су у већини случајева биле староседелачког порекла.

Од друге половине 19. века административно је припадала општини Алдинац.

Дом културе и нови пут Репушница је добила 1949. године, а потпуну електричну расвету није добила ни до свог расељавања.

Од 1998/99. године Репушница је прво насеље у Србији које је остало без својих становника.

Слика 48. Последњи становници насеља Репушница (Фото М. Велојић)

Табела 36. Основни показатељи развика становништва насеља Репушница у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	14	92	100,00	-	5,57
1866.	23	161	175,00	175,00	9,75
1874.	24	167	181,52	103,73	10,12
1884.	26	166	180,43	99,40	10,05
1890.	27	175	190,22	105,42	10,60
1895.	28	202	219,57	115,43	12,24
1900.	31	251	272,83	124,26	15,20
1905.	-	-	-	-	-
1910.	33	310	336,96	123,51	18,78
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	66	369	401,09	119,03	22,35
1953.	68	333	361,96	90,24	20,17
1961.	61	297	322,83	89,19	17,99
1971.	43	149	161,96	50,17	9,02
1981.	5	12	13,04	8,05	0,73
1991.	3	6	6,52	5,00	0,36
2002.	0	0	0	0	0

* Напомена: По пописној методологији пописне 1905, 1921. и 1931. године становништво Репушнице пописано је са становништвом насеља Алдинац. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

СТАРО КОРИТО

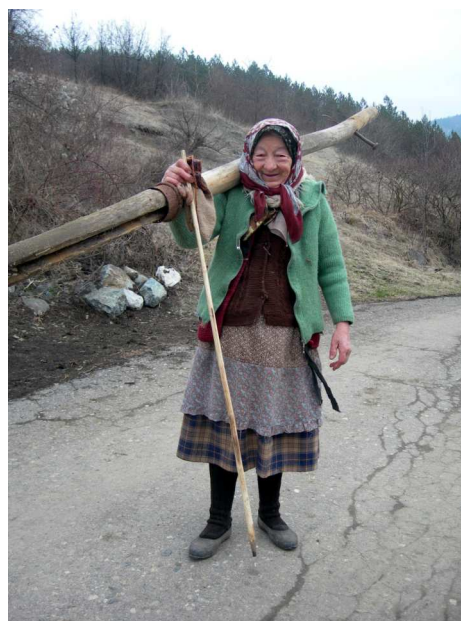
Старо Корито је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Балиначке реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на $43^{\circ} 32' 31''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 21' 33''$ источне географске дужине и 587 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 12 километара.

Административни назив насеља је Старо Корито, док га становници Заглавка једноставно зову Корито (док назив Старо Корито употребљавају само када треба да се нагласи разлика између овог и Новог Корита, које се налази у близини превоја Кадибогаз у микро-регији Тимок на Старој планини).

Записе Маринка Станојевића да је ово Корито настало средином 18. века оспоравају чињенице да се оно (под истим називом) помиње још у турским пописима 1455. године. Тада је имало 5 домаћинства која су плаћала порез 321 акчу. Једанаест година касније (1466), такође у турским пописима, записано је као насеље *Корита* са 4 куће, а по истим називом и 1560. године (Бојанић-Лукач, 1975). Од Турака је ослобођено 1833. године.

Слика 49. Влада Благојевић
из Старог Корита

Слика 50. Савка Благојевић
из Старог Корита

(Фото М. Велојић)

Атар Старог Корита има површину од 946 хектара и граничи се са насеља Балинац, Шарбановац, Локва, Видовац, Кандалица, Горња Соколовица и Градиште. У атару насеља, на узвишењу Ћитка и у његовом подножју, пронађени су остаци античног рударења.

Насеље нема одвојених крајева, већ се горњи део насеља зове Горњи, а доњи Доњи крај.

Заветина Старог Корита (Света Тројица) се налази на граници са атаром насеља Кандалица, на месту где су све до пре двадесетак година мештани ова два насеља заједно прослављали овај верски празник. Испод великог храста (и вејника) налази се камени крст посвећен Светој Тројици. Чланови фамилије Соћеринци и Бундичи су на истоименом узвишењу заветовали и светог Тирика. Камени крст посвећен Пантелеју налази се у месту званом Дречиновци, а одржавају га Причовчање.

Расељавање становништва из Старог Корита започето је 1926. године када су једним делом чланови фамилије Лисичковци расељени у насеље Росоман (Македонија). До Другог светског рата из овог насеља се иселило 11, а до 1980. године још 14 породица (понајвише у насеља Зајечар, Књажевац, Горње Зуниче и Трговиште).

Слика 51. Стара породична фотографија из насеља Старо Корито (Фото М. Велојић)

У 30 домаћинстава насеља Старо Корито 2002. године је живео 51 становник.

Табела 37. Основни показатељи развика становништва насеља Старо Корито у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	27	149	100,00	-	15,75
1866.	41	272	182,55	182,55	28,75
1874.	40	276	185,23	101,47	29,18
1884.	40	271	181,88	98,19	28,56
1890.	43	290	194,63	107,01	30,66
1895.	44	314	210,74	108,28	33,19
1900.	48	330	221,48	105,10	34,88
1905.	-	-	-	-	-
1910.	54	404	271,14	122,42	42,71
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	62	287	192,62	71,04	30,04
1953.	63	280	187,92	97,56	29,60
1961.	59	250	167,79	89,29	26,43
1971.	53	173	116,11	69,20	18,29
1981.	49	128	85,91	73,99	13,53
1991.	40	78	52,35	60,94	8,25
2002.	30	51	34,23	65,38	5,39

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921. и 1931. године, становништво Старог Корита пописано је уз становништво насеља Балинац. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ТРГОВИШТЕ

Трговиште је приградско ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено на обалама Трговишког Тимока (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на $43^{\circ} 33' 05''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 17' 14''$ источне географске дужине и 299 метара надморске висине. Старо Трговиште је почетком 20. века било смештено на обалама Штитарске (Трговишке) реке, у близини њеног ушћа у Трговишки Тимок, док је данас ово насеље лоцирано дуж пута Књажевац-Кална и то од самог књажевачког насеља Дубрава све до раскрснице путева за насеља Кандалицу, Старо Корито и Балинац.

Назив насеља потиче од старог тржишта (трговишта), које се налазило на левој обали Штитарске (Трговишке) реке.

У литератури се први пут помиње у турским пописима (1455. године) када је имало 15 кућа, 3 удовице и 1 нежењеног младића. Порез од 2.522 акче плаћало је санџакбегу видинском Иса бегу. Године 1560. налазило се у поседу петорице тимариота и плаћало је 6.290 акчи порезе. Недалеко од Трговишта, на месту званом Гравиште, налазило се 1455. године још једно старо насеље, које у турским пописима записано као Граквиште, са 3 куће и порезом од 180 акчи, односно 1466. године као Хрквиште, насеље са 2 куће (Бојанић-Лукач, 1975).

Почетком 19. века у Трговишту се налазила и турска кула, на месту званом Кулиште. Од Турака је Трговиште ослобођено 1833. године.

За разлику од осталих насеља Заглавка, Трговиште се разликује како по свом положају, тако и по саставу и броју становника. Његов атар има површину од 752 хектара и граничи се са атарима насеља Берчиновац, Локва, Штитарац, Кандалица, Жуковац, Црвење и Књажевац.

У атару се (у близини данашње основне школе) налази место звано Пазариште. По том пазаришту (трговишту) прозвано је ново насеље - Трговиште. Остаци трга (у Пазаришту), остаци старе вароши у месту званом Калинино поље, као и пута који је ишао долином Тимока ка Бараница (као и многе друге ископине: црепине, ћупови, остаци оружја, скулптуре и фрагменти рељефа) сведоче да је се у овом атару налазило некада велико насеље. Једним својим делом оно се *наслањало* на Пазариште (где се налазио трг и у турском периоду), а другим на место звано Селиште, на коме је некада било старо насеље Трговиште.

Јакша Динић претпоставља да се управо у атару овог насеља налазила раскрсница путева који су у римско време долазили са југо-запада од *Naisuss*-а Царским друмом, преко атара данашњег насеља Црвење, са југа од *Turres*-а (Пирота), са запада долинама Моравице и Грезанске реке од *Praesidium Potrea* и тако спојени код Баранице, одлазили долином Белог Тимока ка Дунаву на север (Динић, 2004). У првој половини 20. века, из Трговишта су кретали сви стари путеви од Књажевца ка Заглавку. Један пут је ишао преко Штитарца и Видовца за Балинац, односно преко Дубраве за Берчиновац и Локву. Од места званог Пазариште ишао је други стари пут до места званог Крстове, одакле се даље рачвао на све четири стране света. Први правац је ишао преко Жуковца за Горњу Соколовицу, Градиште и даље за Причевац и Дејановац, односно Дрвник, Алдинац и Репушницу; други правац преко Кандалице, Старог Корита за Балинац, а одатле за Алдинац и остала насеља Заглавка; трећи је ишао ка Локви и Берчиновцу; док се четврти спуштао до Пазаришта и старог насеља Трговиште.

Заветине у Трговишту су Ђурђевдан (од 1862. г), Свети Ранђел (од 1872. г) и Свети Илија (од давнина). У старом делу насеља Трговиште подигнута је мала капелица у којој се налази камени крст посвећен Ђурђевдану. Црква посвећена светом Ранђелу се налази

између главног пута и Трговишког Тимока. Подигнута је средином 19. века, а обновљена (на Свети Ранђел) 2006. године. У њој се налази камени крст посвећен светом Архангелу Гаврилу из 1867. године. Одмах до црквице налази се и старо црквиште са каменим крстом из 1931. године посвећеном светом Петру, светом Роману и Пресветој Богородици.

На месту званом Свети Илија налази се неколико великих храстова, а у ограђеном простору испод њих камени крст посвећен светом Илији из 1850. године. На месту званом Гравиште (где се средином 15. века налазило старо насеље) данас се налази храст и камени крст посвећен светој Петки Русалној. На месту званом Спасовдан, налази се један стари храст, и (испод његове крошње у ограђеном простору) два камена крста који су посвећени Спасовдану. Мањи крст је старијег датума (са натписом на старословенском који се не може протумачити) док је већи крст (делимично оштећен) новијег датума. Камени крст посвећен светом Ранђелу налази се на месту званом Дубрава (недалеко од затвореног рудника угља), док камени крст испод узвишења Јевик (из 1932. године) мештани Трговишта једноставно називају Младенци.

Слика 52. Црквиште и камени крст Младенци на месту званом Калинино поље
(Фото М. Велојић)

Највише камених крстова у атару насеља Трговишта налази се око места званог Барски дел (на граници Трговишта, Берчиновца и насеља Дубрава). Централно место заузима заветно место Свети Илија, док су сви остали крстови кружно распоређени око њега. На имању Слободана Милошевића, недалеко од крста Свети Илија, налазе се друга два камена крста. На старом је немогуће прочитати натпис, док је нови крст подигнут 1934. године и посвећен светом Ранђелу, светој Петки Параскеви и светом Пантелејмону. Стотинак метара испод ових крстова налази се још један мањи крст, на имању Никодија Матејића, за који је немогуће одредити коме је посвећен и када је укопан. На узвишењу које се налази на граници са Берчиновачким атаром, 600 метара северно од крста свети Илија, испод великог дрвета (брест) налазе се још два камена крста поред којих су евидентни остаци камене ограде. Старији крст је без натписа и само делимично изнад површине земље, док се на новијем једва може прочитати да је посвећен светом Ранђелу. Са овог узвишења се виде скоро сва култна места у његовом атару. Североисточно од крста свети Илија (такође на узвишењу и граници са атаром насеља Берчиновац) испод једне старе трешње налазио се још један камени крст на коме је немогуће прочитати натпис. Евидентно је да је крст старијег датума (вероватно из 19. века) и да се налазио на

узвишењу, а да је средином 20. века поломљен и из непознатих разлога премештен 50-так метара ниже. Посвећен је светој Тројици. На месту Барски дел мештани Трговишта су, између два светска рата налазили остатке земљаних цеви, док се у Литићевом потоку и данас налази такозвана Тикина чесма (Велојић, Радовановић, 2007).

Трговиште је 1884. године било седиште општине за 7 насеља (Градиште, Жуковац, Горња Соколовица, Кандалица, Старо Корито, Трговиште и Штитарац) и заједно са њима имало 305 домаћинстава и 1.777 становника, док је 1953. године било општина са 3 насеља и 272 домаћинстава.

По попису из 2002. године Трговиште је имало 1953 становника (550 домаћинстава), од којих је 1.635 било пунолетних и 107 детета предшколског узраста.

Истраживања становништва (која су урађена у Трговишту 2006. г) показују да је нови део овог насеља (од Дома културе у Трговишту до књажевачког насеља Дубрава) насељен углавном у другој половини 20. века. На имања староседелачких фамилија нове домове направили су мештани насеља из старопланинских микрорегија Заглавак и Буцак.

У периоду од 1948. до 2006. године у ово насеље је досељено 416 кућа и то 224 из Заглавка, 154 из Буцака и 48 из насеља осталих општина (Књажевац, Зајечар, Пирот, Сврљиг, Бела Паланка, Бабушница и Црна Трава). Највише кућа је досељено из насеља Ђуштица (51), Алдинац (48), Дејановац (42), Шестигабар (34), Репушница (32), Црни врх (25), Причевац (24) и Балинац (21).

У Трговишту је марта 2006. г. у 473 домаћинства живело укупно 1.935 становника.

Табела 38. Основни показатељи развика становништва насеља Трговиште у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	36	222	100,00	-	6,17	29,52
1866.	56	312	140,54	140,54	5,57	41,49
1874.	64	358	161,26	114,74	5,59	47,61
1884.	74	387	174,32	108,10	5,23	51,46
1890.	72	415	186,94	107,24	5,76	55,19
1895.	72	451	203,15	108,67	6,26	59,97
1900.	77	486	218,92	107,76	6,31	64,63
1905.	169	1.040	468,47	213,99	6,15	138,30
1910.	94	575	259,01	55,29	6,12	76,46
1921.	173	1.016	457,66	176,70	5,87	135,11
1931.	222	1.060	477,48	104,33	4,77	140,96
1948.	145	606	272,97	57,17	4,18	80,59
1953.	156	644	290,09	106,27	4,13	85,64
1961.	169	667	300,45	103,57	3,95	88,70
1971.	252	913	411,26	136,88	3,62	121,41
1981.	395	1.541	681,98	168,78	3,90	204,92
1991.	500	1.968	886,49	127,71	3,94	261,70
2002.	550	1.953	879,73	99,24	3,55	259,71

* Напомена: По пописној методологији пописне 1905, 1921. и 1931. године уз становништво Трговишта пописано је и становништво насеља Видовац и Штитарац.
(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ШАРБАНОВАЦ

Шарбановац је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на долинским странама Радичевачке (Јелашничке) реке (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 36' 02" северне географске ширине, 22° 23' 07" источне географске дужине и 694 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 17 километара.

Народни назив насеља је Шарбановци, а административни Шарбановац. Маринко Станојевић је сматрао да и назив овог насеља води порекло од пресловенског становништва.

По легенди коју је Маринко Станојевић записао (1903. године) „Шарбановац је најпре био лоциран у Локванској реци испод узвишења Гола Чука (на месту званом Селиште). Прича се да је то насеље било једно од највећих у околини („бројало је око 90 кућа“). У доба устанка Карађорђева (по казивању Миладина Нешића из Локве, рођеног око 1830. године) све мушко од своје петнаесте до осамдесете године морало је ићи у војску. Тако и из овог села Шарбановца све оде у војску и све изгине у боју. На оно што је остало у селу наиђе некаква болест (чума) и страшно га сатре. Једно због тога, а друго и због тога што је место ветровито и преко зиме врло хладно, расели се одатле. Један већи део становника оде у сокобањски крај и тамо оснује ново село под старим именом, а други мањи део се одвоји од старог огњишта и дође изнад Берчиновца те ту засели опет село Шарбановац. Али ни ту не остане дуже, него се један део, три куће, одвоји и дође на данашње место, тражећи заветрину и земљу за своја стада. Ту оснују ново село, опет под старим именом Шарбановци“ (Станојевић, 1913, 90).

У литератури се насеље Шарбановац први пут помиње у турским пописима 1560. године под називом Шарбановце са дажбинама према царском хасу од 5.793 акче (Бојанић-Лукач, 1975). Вук Стефановић Караџић га у својој „Даници“ за 1828. годину не помиње (по свој прилици зато што је било врло мало и што се још није било заселило стално). Од Турака је и ово насеље ослобођено 1833. године.

Само насеље нема особитих делова, већ се његови крајеви називају по фамилијама.

Слика 53. Стара кућа у насељу Шарбановац (Фото М. Велојић)

Атар Шарбановца има површину од 961 хектар и граничи се са атарима насеља Балинац, Радичевац, Јаковац, Берчиновац, Локва и Старо Корито. У атару се налазе два селишта. На првом селишту нема никаквих трагова (*све је преорано*), само се у близини налази место Русалија (Русалијска гробишта), док се на другом селишту налазе остаци темеља старих кућа, поломљених судова и понеко дрво (шљива, трешња или неко друго дрво). Испод Градишке чуке налазе се остаци неких старих грађевина (*народ вели да је ту био град који је зидао Латин*), а источно од насеља на узвишењу Здравчи камен такође остаци неког старог града (*те се ту и зове једно место Градска Мртвина*) (Станојевић, 1913).

Заветине у Шарбановцу су Свети Ранђел, Света Тројица и Спасовдан. Заветина Свети Ранђел се налази у центру насеља. Ту је укопан камени крст посвећен светом Ранђелу и Ђурђевдану. Заветина и крст посвећен светој Тројици се налазе на новом селишту, а близу њих (такође на новом селишту) налази се и камени крст посвећен светом Јеремији. У старом селишту се налази камени крст посвећен Митровдану. Заветина и камени крст Спасовдан налазе се на месту званом Урдеш.

По попису из 2002. године Шарбановац је имао 14 домаћинства и 25 становника.

Табела 39. Основни показатељи развојка становништва насеља Шарбановац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1834.	3	22	100,00	-	2,29
1866.	-	-	-	-	-
1874.	15	112	509,09	509,09	11,65
1884.	18	112	509,09	-	11,65
1890.	21	133	604,55	100,00	13,84
1895.	22	160	727,27	118,75	16,65
1900.	25	182	827,27	113,75	18,94
1905.	-	-	-	-	-
1910.	23	177	804,55	97,25	18,42
1921.	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-
1948.	32	142	645,45	80,23	14,78
1953.	32	175	795,45	123,24	18,21
1961.	29	119	540,91	68,00	12,38
1971.	28	90	409,09	75,63	9,37
1981.	20	68	309,09	75,56	7,08
1991.	17	39	177,27	57,35	4,06
2002.	14	25	113,64	64,10	2,60

* Напомена: По пописној методологији, пописне 1905, 1921. и 1931. године, становништво Шарбановца пописано је уз становништво насеља Радичевац.

(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ШТИТАРАЦ

Штитарац је планинско, ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на обалама Штитарске реке, десне притоке Трговишког Тимока (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на $43^{\circ} 33' 26''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 18' 46''$ источне географске дужине и 464 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 7 километара.

Народни назив је Штитарци, а административни Штитарац.

У народу постоји мишљење да насеље води порекло још из римског периода, о чему сведочи легенда која каже да је у Штитарцу била ковачница за израду оружја и штитова у време када је у Трговишту била пијаца за „*стару Баранову регију*“ (Првуловић, 1987). По другој легенди, коју је записао Маринко Станојевић, о постанку Штитарца прича се и ово: „*Крену два брата из села Црни Врх да траже питомији крај за живот. Кад су дошли овде, једном се од њих, по имену Радоњи, свиди ово место и остане, а други продужи даље и заустави се у селу Велики Извор, у срезу зајечарскоме. Од Радоње су у Штитарцу постали данашњи Радоњичи*“ (Станојевић, 1913, 117).

У литератури се ово насеље први пут помиње у турским пописима 1455. године под називом *Иштитар*. Тада је имало 5 кућа и својим тимарницима Мехмеду и његовом савладару Мурату плаћало дажбине од 598 акчи (Бојанић-Лукач, 1975). У истом попису помиње се и насеље *Ииутар*, такође од 5 кућа. Једанаест година касније (у турском попису 1466. године) Штитарац се појављује као насеље са 15 кућа под називом *Штитар* (Бојанић-Лукач, 1975).

Слика 54. Камени крстови у цркви посвећеној Светој Тројици у насељу Штитарац
(Фото М. Велојић)

Све до ослобођења од Турака (1833. године) ово насеље је било растурено по околним висовима, па се тек после тога заселило на данашњем месту.

Атар Штитараца је са својом површином од 443 хектара најмањи у Заглавку. Граничи се са атарима насеља Жуковац, Кандалица, Видовац, Локва, Берчиновац и Трговиште. У њему су, у долини Локванске реке, пронађени остаци античког (и средње-вековног) рударења.

Насеље има делове који се зову Доњи крај, Калавузеница и Брборци (док је Јакша Динић у њему издвојио и следеће махале: Београд мала, Брборичи, Дилиманци, Дољњи крај, Драђиндолци, Душичи, Мађичи, Мангуси, Пироћанци, Радоњичи (Црновршчање) и Турци (Динић, 2004).

Сеоске заветине у насељу Штитарац су Света Тројица и Власи. Радоњичи су заветовали Спасовдан, а Анђелковци (Петковићи и Крстићи) Трнову Свету Петку.

Камени крстови и заветно дрвеће се налазе на местима: Света Тројица (камени крст и дрво *клин*), Врли дел (крст Спасовдан) и Редак (крст посвећен светом Јеремији).

По попису из 2002. године Штитарац је у 27 домаћинстава имао 61 становника (57 пунолетних и само четири детета школског узраста).

Табела 40. Основни показатељи развика становништва насеља Штитарац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1834.	15	85	100,00	-	5,67	19,19
1866.	32	196	230,59	230,59	6,13	44,24
1874.	35	214	251,76	109,18	6,11	48,31
1884.	39	218	256,47	101,87	5,59	49,21
1890.	40	256	301,18	117,43	6,40	57,79
1895.	43	279	328,24	108,98	6,49	62,98
1900.	46	293	344,71	105,02	6,37	66,14
1905.	-	-	-	-	-	-
1910.	49	317	372,94	108,19	6,47	71,56
1921.	-	-	-	-	-	-
1931.	-	-	-	-	-	-
1948.	66	259	304,71	81,70	3,92	58,47
1953.	64	254	298,82	98,07	3,97	57,34
1961.	62	231	271,76	90,94	3,73	52,14
1971.	55	185	217,65	80,09	3,36	41,76
1981.	49	142	167,06	76,76	2,90	32,05
1991.	36	92	108,24	64,79	2,56	20,77
2002.	27	61	71,76	66,30	2,26	13,77

* Напомена: По пописној методологији пописне 1905, 1921. и 1931. године становништво Штитараца је пописано уз становништво насеља Трговиште. (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

ШТРБАЦ

Штрбац је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на десној обали Трговишког Тимока (Велојић, Ђуровић, 2001). Налази се на 43° 30' 18" северне географске ширине, 22° 19' 12" источне географске дужине и 359 метра надморске висине. Од Књажевца је удаљено 10 километара.

Народни назив насеља је Штрпци, а административни Штрбац.

У литератури је ово насеље, под називом *Strebze*, први пут приказано на Епшелвицовој карти 1718. године. У каснијој историји, у српско-турском рату (1876. године) све куће у њему су (од стране Черкеза) биле попаљене.

Атар Штрпца има површину од 1.032 хектара и граничи се са атарима насеља Доња Каменица, Горња Соколовица, Жуковац, Црвење и Мучибаба. У атару насеља, на узвишењу Грнчар постоје остаци старог римског утврђења, а испод узвишења остаци старе цркве посвећене Пресветој Богородици, која је по мишљењу археолога Валтровића (1889. године) „старија од Немањина доба“, а у ствари је ранохришћанска базилика у којој је у 4. веку било седиште епископије (Душанић, 1980). По казивању мештана некада је у атару овог насеља било и трагова калдрмисаног пута „од цркве уз Тимок десном његовом обалом“. Штрбац је временом имао два селишта - Мало и Големо Селиште. Све док није Гургусовачки крај припао Србији (1833. године), куће су биле растурене по висовима а на месту данашњег насеља била је субашина кула. По ослобођењу Штрпчани се населе са околних висова, са појата и засеока на данашње место.

Сеоска заветина у Штрпцу је Спасовдан. На истоименом месту се налази црквица озидана од камена и „вејник“ који је више пута обнављан (последњи пут 1994. године), а у црквици камени крст Спасовдан који је 1831. године подигло двадесет „настојатеља“ (међу којима су били и тадашњи свештеници Дина и Глигорије).

Слика 55. Крст са даровима у црквици од камена на месту Спасовдан у Штрпцу
(Фото М. Велојић)

По казивању Војислава Илића из Штрпца (рођ. 1936. г) у његовом дворишту је (на месту где се данас налази крст посвећен светом Илији и Огњеној Марији) било најстарије црквиште у Штрпцу. На њему су камени крст 1935. године подигли Марко и Мирко Илић.

Камени крст који је посвећен Светој Тројици налази се на месту званом Поток, опслужују га Крстичи; камени крст посвећен Петровдану, на месту званом Требежина, опслужују Пашичи; камени крст посвећен светој Петки, на месту Страње, опслужују Машалејичи; а камени крст посвећен светом Јовану, у самом насељу, посећују сви становници насеља. Камени крстови се налазе и на местима Кршина (крст Цар Константин), Вељи дел (крст свети Никола), изнад пута за Грнчар (крст Петровдан), на месту званом *над Браниште* (крст посвећен светом Архангелу Михаилу), у месту Брестак (крст посвећен светој Петки Трнови, обновили га Дроњичи пре десетак година) и у месту званом Тупање (крст посвећен светом Илији, кога служи фамилија Тупање).

Црквиште и камени крст посвећен светом Ранђелу, у месту званом Лозја, обновљено је 1883. године, а црквиште у месту Џајина, посвећено Пресветој Богородици обновљено је (по легенди) 1888. године (Ристић, Валтровић, 1889). Данас се на црквишту у месту Лозја налазе остаци старог црквишта и крста са натписом, а на месту Џајна остаци зидина старог црквишта и мермерних стубова (Велојић, Радовановић, 2007).

У Штрпцу је 2002. г. у 98 домаћинстава живело 246 становника (216 пунолетних и само 6 детета предшколског узраста).

Табела 41. Основни показатељи развита становништва насеља Шрбац у периоду од 1834. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1834.	69	338	100,00	-	4,90	32,75
1866.	109	692	204,73	204,73	6,35	67,05
1874.	127	715	211,54	103,32	5,63	69,28
1884.	132	705	208,58	98,60	5,34	68,31
1890.	140	751	222,19	106,52	5,36	72,77
1895.	141	819	242,31	109,05	5,81	79,36
1900.	147	900	266,27	109,89	6,12	87,21
1905.	217	1.425	421,60	158,33	6,57	138,08
1910.	156	944	279,29	66,25	6,05	91,47
1921.	147	736	217,75	77,86	5,01	71,32
1931.	166	825	244,08	112,09	4,97	79,84
1948.	162	741	219,23	89,82	4,57	71,80
1953.	159	719	212,72	97,03	4,52	69,67
1961.	147	622	184,02	86,51	4,23	60,27
1971.	141	582	172,19	93,57	4,13	56,40
1981.	128	453	134,02	77,84	3,54	43,90
1991.	118	379	112,13	83,66	3,21	36,72
2002.	98	246	72,78	64,91	2,51	23,84

* Напомена: По пописној методологији пописне 1905, 1921. и 1931. године са становништвом Штрпца пописано је и становништво насеља Причевац.

(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ БУЦАК

Буцак је назив за једну од најинтересантнијих микрорегија Старе планине која се налази испод њених највиших врхова (Миџор 2.169 м, Бабин зуб 1.758 м, Орлов камен 1.696 м, Петкова чука 1.294 м и Јаловик 850 м). Са своје јужне стране ова микрорегија је омеђена општинским границама Књажевца и Пирота, са источне стране државном границом Србије и Бугарске, са западне границама Књажевца и Сврљига, док се на северној страни граничи са старопланинском микрорегијом Заглавак. Укупна његова површина износи 279,99 км².

Свој назив је добила због изолованог географског положаја (*Буцак* на турском језику значи *закутак, угао, ћошак*) који му у преносном смислу у потпуности одговара.

Ова микрорегија је (са својих 14 насеља) припојена општини Књажевац 1965. године и сва се њена насеља (по азбучном реду) могу поређати на следећи начин: Алдина Река, Балта Бериловац, Вртовац, Габровница, Иново, Јаловик Извор, Јања, Кална, Равно Бучје, Стањинац, Татрасница, Ћуштица, Црни Врх и Шести Габар. Административни центар ове микрорегије налази се у насељу Кална.

АЛДИНА РЕКА

Алдина Река је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је на 43° 27' 07" северне географске ширине, 22° 31' 01" источне географске дужине и 940 метара надморске висине. Од суседног насеља Јања (где се налазило седиште Месне канцеларије, задружна продавница и аутобуска станица) удаљено је 6, од Калне 17, а од седишта општине Књажевца 48 километара.

По легенди Алдина Река је некада било велико насеље са пуно колиба, становника и стоке. Најпознатија фамилија Живуловци имала је велику задругу са преко 70 чланова. У једном тренутку мештани су страдали од куге - „чуме“ („кад је чума ударила, све је живо поморила“). Од толиких Живуловаца остала су само два брата – Стеван и Дојчин, који су се, бежећи од куге, склонили у атар суседног насеља Равно Бучје. Касније су се вратили, ту се оженили и засновали своје породице. Од њих двојице је постало ново насеље.

Насеље Алдина Река има површину атара од 1.689 хектара, од чега је било обрадиво само 718 хектара. Граничи се са атарима насеља Равно Бучје, Јања, Вртовац, Иново, Габровница, Татрасница, а у источном делу са Републиком Бугарском.

Кроз атар насеља теку три реке: Јањска, Иновска и Татрасничка река. Јањска река извире испод места Голаш, пролази кроз засеоке Барњи рт и Скок и тече према Јањи, Иновска река извире у засеоку Белутак и тече кроз село, а Татрасничка река у месту Селиште и улива се у Иновску реку.

У атару насеља су, на месту званом Мала Рудина (Латинско Кале), пронађени остаци римског утврђења.

Алдина Река се први пут помиње 1731. године, под називом Хајдина река, као насеље од 5 кућа у саставу Каланске парохије. Ослобођено је од Турака и припојено Србији 1878. године. У то време је имало 41 домаћинство, 283 становника и припадало је општини Јања. Касније се припаја општини Балта Бериловац, а од 1903. године имало је и своју самосталну општину са насељима Јањом и Равним Бучјем.

Алдину Реку чини више засеока: Свечник, Село (Селиште), Барни Рт, Барњи дол, Миљков Дол, Стојчин Рт, Пажар, Мала ливада, Требежина, Црквиште, Ћиница, Бара, Мале падине, У дол, Широка падина, Белутак, Скок, Росуља, Левачки дел, Пречац, Миљков рт, Дрење, Колибиште, Штирица и Крљине падине.

Становништво Алдине Реке је било српско, стариначко, славило је светог Николу, светог Ђорђа, светог Јована, свети Врач, светог Ранђела и светог Луку, док су сеоске преславе биле Спасовдан, Ђурђевдан и Света Тројица.

Алдина Река никада није имала своју цркву, асфалтиране улице и електричну расвету.

Основна школа у Алдиној Реци радила је средином 20. века (од 1955/56. до 1978/79. године) у засеоку Пречац, мада је (по подацима из пописа) писмених људи у насељу било и крајем 19. века (1884. године).

Октобра 1943. године бугарски војници су у насељу за само два дана запалили 30 кућа, око 50 помоћних зграда, док је 45 становника погинуло или изгорело у пламену својих кућа. Становништво се након Другог светског рата раселило у Књажевац, Грљан и Зајечар.

По попису становника 2002. године Алдина Река је имала 12, по бирачком списку из 2002. године 8, док је током теренског истраживања (2010. године) утврђено да у насељу живи само 5 становника.

Табела 42. Основни показатељи развита становништва насеља Алдина Река у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	41	283	100,00	-	6,90
1884.	44	306	108,13	108,13	6,95
1890.	51	352	124,38	115,03	6,90
1895.	51	345	121,91	98,01	6,76
1900.	56	365	128,98	105,80	6,52
1910.	50	412	145,58	112,88	8,24
1921.	-	-	-	-	-
1948.	56	315	111,31	76,46	5,62
1953.	86	332	117,31	105,71	3,86
1961.	85	396	139,93	119,28	4,66
1971.	50	184	65,02	46,46	3,68
1981.	13	35	12,39	19,02	2,69
1991.	15	20	7,07	57,14	1,33
2002.	12	12	4,24	60,00	1,00

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године становништво Алдине Реке пописано је са становништвом насеља Јања (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

БАЛТА БЕРИЛОВАЦ

Балта Бериловац је сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа. Једно је од најстаријих насеља у Буцаку, са дугом насеобинском историјом. Смештено је у подножју узвишења Чукавица, Кула и Дренова Глава, на 43° 23' 37" северне географске ширине, 22° 28' 58" источне географске дужине и 530 метара надморске висине. Од Калне је удаљено око 10, а од Књажевца 37 километара.

У средишњем делу насеља састају се Ћуштичка и Црновршка река и чине Трговишки Тимок.

О називу насеља постоји више тумачења. По једном тумачењу назив је настао од језера или мочваре које се налазило на месту данашњег насеља, по другом води порекло од насеља које се налазило на том месту, па касније остављено (*батаљено*), а по трећем да је настало од некадашњег „*латинског града*“ који се налазио на месту званом Градишка чука.

У 18. и 19. веку кроз насеље је пролазио стари друм који је од Калне, преко превоја Свети Никола, водио за Видин.

Од Турака је насеље ослобођено 1878. г, када је имало 37 кућа и 204 становника.

Атар насеља заузима површину од 1.192 хектара, од чега је обрадиво 286 хектара. Граничи се са атарима насеља Ћуштица, Стањинац, Вртовац, Татрасница, Алдина Река, Јања и Шугрин (општина Пирот). У њему су на месту званом Селиште (где је некада била црква и старо гробље) пронађени остаци римског посуђа и стари камени крст, а такође постоје и остаци старог „*латинског пута*“, док један локалитет у атару носи назив Черкеско гробље.

Данашње насеље се дели на неколико крајева (мала): Доњи Крај (Кушљарци), Горњи Крај (Цигански Крај), Сокак, Луг (Острво), Грапше, Тунел, Газдин Крај (Америка) и Минићи (Манојлови).

Становништво је српско, староседелачко, слави светог Николу, светог Луку, светог Јована, Гмитровдан, светог Стефана и Вајвару.

У другој половини 20. века становници овог насеља највише су се иселили у градове Књажевац и Зајечар.

По ослобођењу од Турака Балта Бериловац је припао Пиротском округу Нишавског среза са седиштем најпре у Темској, а затим (од 1879. године) у Пироту. Са околним насељима: Алдином Реком, Вртовцем, Јањом, Равним Бучјем, Црним Врхом и Ћуштицом чинио је једну (Балтабериловачку општину) која је тада имала 500 пореских глава, 480 кућа и била удаљена од Пирота од 5 до 8 сати хода. У Балта Берилловцу је било седиште те општине све до Другог светског рата.

Слика 56. Чланови Земљорадничке задруге на својој редовној скупштини испред Задружног дома у Балта Берилловцу 1939. године
(Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

Задружни дом насеље је имало од 1932. године, кредитна задруга је у њему радила од 1900. до 1913. године, Земљорадничка задруга од 1926. до 1941. године, а сточарска задруга од 1940. до 1941. године.

Од 1860. године Балта Бериловац је имао своју основну школу. Отворена још за време Турака (као школа црквеног, манастирског типа) и као таква постојала је све до 1877. године. Њени први учитељи били су: Матеја поп Тодоровић, неки Младен, Илија Н. из Стајћовца и Ћира Панић из Балта Бериловаца. По ослобођењу од Турака, међу десет новоотворених световних школа у Нишавском срезу, као прва у овом крају налазила се балтаберилочка основна школа. Мештани насеља подигли су у лето 1880. године (од слабог материјала) нову школску зграду „са пет пространих светлих просторија, са једним столом, столицама, таблом, три фуруне и 12 скамија“. Званично, школа је отворена 4. марта 1882. године. Године 1889. у њој је учило 43 ученика: из насеља Балта Бериловац, Ђуштице, Вртовца и Црног Врха по 8, Равног Бучја 5, Алдине Реке 3, Јање 2 и Шугрина 1. Године 1930. школа у Балта Берилочу је припојена основној школи у Кални, а почетком 21. века заједно са школом из Калне припојена је основној школи „Дубрава“ у Књажевцу. Остала је без иједног ђака и потпуно затворена школске 2008/09. године.

Црква у насељу, посвећена Свим Светим, озидана је 1872. године.

Електричну енергију насеље је добило 1961. године, а водом се становници и данас снабдевају са локалних водовода.

По попису становника 2002. године у насељу Балта Бериловац је у 96 домова живело 187 становника.

Табела 43. Основни показатељи развојка становништва насеља Балта Бериловац у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	37	204	100,00	-	17,11
1884.	45	255	125,00	125,00	21,39
1890.	57	335	164,22	131,37	28,10
1895.	55	346	169,61	103,28	29,03
1900.	61	372	182,35	107,51	31,21
1910.	68	474	232,35	127,42	39,76
1921.	131	1.101	539,71	232,28	92,36
1948.	120	618	302,94	56,13	51,85
1953.	120	666	326,47	107,77	55,87
1961.	128	548	268,63	82,28	45,97
1971.	108	416	203,92	75,91	34,90
1981.	99	334	163,73	81,97	28,61
1991.	109	256	125,49	75,07	21,47
2002.	96	187	91,67	73,05	15,68

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године уз становништво насеља Балта Бериловац пописано је и становништво насеља Вртовац
(Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ВРТОВАЦ

Вртовац је старопланинско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на Трговишком Тимоку. Налази се на 43° 24' 14" северне географске ширине, 22° 27' 33" источне географске дужине и 467 метара надморске висине. Од насеља Кална је удаљено 12, а од центра општине Књажевца 36 км.

По једној легенди, ово насеље је некада имало 300 кућа и у њему је било и по 70 девојака за удају. Међутим, наишла је болест куга (чума) и уништила насеље. Остале су само три куће, од којих је касније настало данашње насеље. Чланови преживелих фамилија избегли су „једна у Златарево, друга у Кусоврану, а трећа у Бугарску. По престанку болести вратили су се и „завртели“ село“. Да се болест не би повратила они су орали око насеља (оборавали село) тако што би два брата близанца пронашла два вола близнака и једне поноћи направили дрвено рало, а друге ноћи би их (у поноћ) упрегли и орали око насеља. Након тога чума се не би појављивала и насеље би се развијало. По казивању мештана „близанци су оборали село да би се „завртело“, па му је и име дошло одатле“. По другој легенди назив је настао по становницима из насеља који су „у турско време“ били непокорни и немирни (вртовци), док се по трећим казивањима насеље најпре налазило на десној обали Трговишког Тимока, да би се затим преселило на леву обалу. Доказ о томе је старо црквиште где се данас обавља приношење жртве на манифестацији „Молитва под Мицором“.

Прве писане помене о становницима овог насеља налазимо у 15. веку (1405. године) у делима Константина Филозофа и Стефана Лазаревића. Када говоре о хајдучима са Старе планине, они помињу хајдук Новака Дебељака и хајдук Стојана из насеља Ореовица, а такође и хајдуке из Вртовца Милосава Ристића, Стевана Јовановића и Гојка Петровића. Насеље се званично помиње и у турским пописима 1624. године, као насеље *Въртовци* у Знеполском вилаету (с. Пиротско), са укупно 8 немуслиманских домаћинстава.

Насеље је од Турака ослобођено и припојено Србији 1878. године.

Атар насеља има површину од 1.456 хектара и граничи се са атарима насеља Балта Бериловац, Јања, Алдина река, Татрасница, Габровница, Инова и Стањинац. Једно место у атару насеља назива се Златарица јер се ту, према предању, вадило злато, а постоји и место Ковачев Дол, названом по неком ковачу који је ту некада ковао руду.

Слика 57. Стари храст и камени крст у атару насеља Вртовац (Фото М. Велојић)

Данашње насеље је збијеног типа и дели се на неколико крајева: Црни луг, Калават, Тиринци, Гојков трап, Крженица, Сред село и Гарчинци.

Становништво у насељу је српско, староседелачко, слави Светог Јована, Светог Николу, Светог Ђорђа и Светог Аранђела.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Златарица (у атару насеља Иново) налази се камени крст посвећен светом Ранђелу (одржавају га чланови фамилије Поповић из Вртовца), на месту Црвенчица налази се крст посвећен Светом Ђорђу (*Ђуриовдан*) (одржавају га чланови фамилије Тирици), на месту званом Крженица налазе се камени крст и један храст (запис), на месту званом Тумба налази се камени крст посвећен светом Ђорђу (одржавају га чланови фамилије Радловићи), на месту званом селиште налази се камени крст који одржавају Милкићи, на месту Кртићов дел налази се још један камени крст, а на месту званом Валога налази се камени крст који је (крајем 20. века) поставио Бранислав Митић (*јер му се у сан приказало*).

Прва задруга у Вртовцу радила је од 1890. године до 1912. године, затим од 1928. до 1941. године, па поново од 1944. године. Дом културе Вртовац добија након Другог светског рата (1949. године).

Још пре ослобођења од Турака у непосредној околини насеља Вртовац постојала је основна школа. Настава је у њој извођена најпре на старословенском, а касније и на српском језику. У школи је радило и Соколско друштво које је 1930. године имало и свог представника (Жикић Богдана) на Соколском слету у Прагу.

Црква посвећена Светом Ђорђу налази се на месту званом Калават.

По попису 2002. године Вртовац је имао 126 домаћинстава и 218 становника.

Табела 44. Основни показатељи развојка становништва насеља Вртовац у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	40	256	100,00	-	6,40
1884.	45	289	112,89	112,89	6,42
1890.	49	347	135,55	120,07	7,08
1895.	63	385	150,40	110,95	6,11
1900.	72	481	187,89	124,94	6,68
1910.	76	571	223,05	118,71	7,51
1921.	-	-	-	-	-
1948.	155	780	304,69	136,60	5,03
1953.	162	767	299,61	98,33	4,73
1961.	158	730	285,16	95,17	4,62
1971.	140	555	216,80	76,03	3,96
1981.	134	447	174,61	80,54	3,33
1991.	143	302	117,97	67,56	2,11
2002.	126	218	85,16	72,18	1,73

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године становништво насеља Вртовац пописано је уз становништво насеља Балта Бериловац (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ГАБРОВНИЦА

Габровница је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је на Габровничкој реци, на 43° 26' 28" северне географске ширине, 22° 25' 29" источне географске дужине и 590 метара надморске висине. Од насеља Кална удаљено је 11, а од центра општине Књажевца 27 км (Велојић, 2010).

Предање говори да је насеље, не тако давно, било настањено дуж сеоске реке и да је бројало близу 500 домова. За време великих епидемија заразних болести (посебно куге) број становника се знатно смањивао и расељавао. Становници су напуштали своје домове и одлазили у брда и у шуму, верујући да ће на тај начин побећи и сакрити се од болести. По једној легенди - прво насеље се у атару Габровнице налазило у близини античког рудника на месту званом Сребрно и све до пре неког времена су се на том месту познавали остаци канала којима су Римљани, земљаним цевима, доводили воду за испирање руде (по неким казивањима цеви су биле постављене чак до насеља Кална (тадашњег римског утврђења *Callis*) где се у то време налазио центар рударења на том простору), док је по другој легенди Габровница три пута мењала своју локацију. Прво насеље је било на месту испод гробља и цркве према Трговишком Тимоку (на месту где је касније настао рудник и стара школа), али је расељено због болести куге (*чуме*). По казивању мештана од преосталих становника настало је ново насеље (*и чума где бије нећи остане*) на месту званом Станци (на месту где се спајају Габровничка и Мала река). На том је месту касније укопан камени крст посвећен Светом Ранђелу и ту су се све до пре неколико година окупљали мештани овог насеља на сеоски Сабор. Треће место је данашња локација насеља.

Назив је Габровница, по казивању мештана, добила по великим површинама шума граба (*габар*).

По површини атара ово насеље је једно од највећих у општини Књажевац, али од укупне површине од 1.624 хектара, средином 20. века било је обрадиво само 670 хектара. Граничи се са насељима Татрасница, Алдина река, Папратна, Репушница, Кална и Инова.

У атару су посебно значајни трагови ранијег насељавања у пећини Коренатац-Габровница (прво пећинско сликарство у Србији и долини Тимока) и трагови античког рударења на месту званом Сребрно.

Габровница се, као насеље са 22 немуслиманска домаћинстава, први пут помиње у турским пописима 1666. године.

Када је ослобођена од Турака имала је 1878. године 106 кућа и 726 становника.

Насеље Габровница је разбијеног типа и дели се на више засеока и мала. Засеоци Габровнице се називају: Поникла, Јаблчћи рт, Гладница, Бара, Тупанчица, Чука, Ждрело, Бајин дол, Село (мале у Селу су Трап и Падалиште), Раин дол, Мала река, Куси рт, Глумешћи рт, Штрков рт, Живков рт и Чучуковиње.

Становништво у насељу је било српско, староседелачко, славило је Светог Николу, Светог Јована, Светог Ђорђа и Петковицу.

Основна школа у насељу радила је од 1919. до 1972. године. У њој је 1935. године постојала народна књижница са 56 књига, као и школска књижница са 333 књиге. Школа је најпре била смештена у згради парохијског дома (који је изграђен 1884. године), затим се настава одвијала у згради старе школе (од 1921. до 1937. године), да би након Другог светског рата (па све до њеног затварања) ученици школу похађали у новоизграђеној школској згради.

На почетку 20. века (1903. године) у Габровници је формирана општина за насеља Габровницу и Татрасницу, а након Првог светског рата (од 1918. г) и за насеље Папратну.

Камених крстова, записа и култних извора има на више места у атару. На месту званом Бајин дол налази се настарији крст у атару насеља Габровнице, израђен је од бигра и посвећен светом Ранђелу. Укопао га је Ранча (родоначелник фамилије Ранинци) крајем 18. или почетком 19. века. Старији мештани се сећају да је поред крста постојао велики храст (*највећи у крају*) и да се сам срушио и иструлео. На месту званом Раскрсје (на узвишењу Слива) на тремеђи атара насеља Габровница, Репушница и Папратна налази се камени крст посвећен Спасовдану. Укопао га је Велко Нешић 1847. године. Поред крста се на исто култном месту налазе и три велика храста.

Слика 58. Три стара храста и камени крст на узвишењу Слива (Фото М. Велојић)

На месту званом Чука постоје два храста (записа) и један камени крст из 1865. године. На крст излазе потомци фамилије Јеленковић (Ковачи) на празник Панталеј. У засеоку Село (на месту званом Станци) постоји камени крст посвећен светом Ранђелу. Мештани се не сећају, нити су од својих предака чули, ко је и када укопао овај крст. На том месту се годинама одржавао сеоски Сабор. На месту званом Бара налази се стара крушка, а поред ње дрвени крст. Ту се славио Спасовдан. По казивању мештана, подигао га је неки Дина у 18. веку. На месту званом Штрков рт налази се стара крушка, поред које је укопан камени крст. Ту се слави Пресвета Богородица (Панаџур) и Распети петак пред Ускрс. На месту званом Граница налази се стари храст (запис) кога су опслуживали чланови фамилије Скубаровци. На месту званом Чучуковиње налази се стари храст и поред њега камени крст посвећен Петковици, светом Николи и Петровдану. И у засеоку Поникла постоји стара крушка која се сматра за *миро*. На месту званом Језериште (Катуниште) налази се Пенин храст (*Пенино миро*) а поред њега и камени крст. На месту Куси дол налази се стара крушка и поред ње камени крст посвећен светом Ђорђу и Пресветој Богородици. На месту зваом Лалорница Никола Ристић је након Првог светског рата подигао испод старе крушке дрвени крст. Ту се славио свети Ђорђе. На месту званом Живков дол, преко пута нове школе, Цветко Грујић и његова супруга Вукана су 1930. године (због болести деце) подигли камени крст и посветили га Видовдану. На месту званом Јеленино (испод засеока Чука) налази се камени крст који је тридесетих година подигао Алекса Ранђеловић (ковач). Његови потомци су све до почетка 21. века ту славили Велику Госпојину (*Панаџур*).

На месту званом Валуга (Штрков рт) постоје три култна извора. По веровањима мештана један је лечио болове главе, други болове руку, а трећи болове ногу. У засеоку Бара (на месту званом Лалин дол) налазио се лековити извор са кога су се мештани умивали верујући да његова вода лечи болове главе и очију, док у Коренатачкој клисури (на месту званом Ждрело) постоји пећина у којој се налазила лековита вода која је по веровању мештана лечила очна обољења (*лечила од очи*).

Црква у насељу Габровница је посвећена Пресветој Богородици и подигнута је (на темељима старијег храма) 1878. године, док су заветине у насељу Ђурђевдан, Свети Ранђел, Благовести и Мала Богородица.

Први дућан у насељу почео је да ради 1924. г, док је сеоска задруга основана 1928. године. У истом временском периоду (од 1920. до 1930. г) у насељу се развијају ковачки и кројачки занати. Све до Другог светског рата Габровница је задржала своју самосталност, након рата припојена је општини Кална (до 1965. године), а касније општини Књажевац.

Габровница је највише страдала у току Другог светског рата када су бугарски војници у њој, у току само једног дана (7. октобра 1943. г) спалили 419 кућа (са помоћним зградама) и убили 33 њена становника.

Електричну енергију насеље је добило након Другог светског рата (1950. године), а десетак година касније и рудник уранијума. Постројење за прераду уранове руде изграђено је у Габровници 1963. године, али је рудник (из политичких разлога) затворен само две године касније (1965. године).

На почетку 20. века (1910. г) Габровница је имала 1.035 становника, средином 20. века (1948. г) 792 становника, док је почетком 21. века у њој (2002. г) у 18 домова живело укупно 10 становника. Године 2010. у Габровници је у 4 куће живело само 5 становника.

Табела 45. Основни показатељи развита становништва насеља Габровница у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1879.	106	726	100,00	-	6,85	45,17
1884.	106	779	107,30	107,30	7,35	48,47
1890.	119	831	114,46	106,68	6,98	51,71
1895.	131	847	116,67	101,93	6,46	52,71
1900.	143	875	120,52	103,31	6,12	54,45
1910.	168	1.035	142,56	118,29	6,16	64,41
1921.	240	1.406	193,66	135,85	5,86	86,58
1948.	160	792	109,09	56,33	4,95	49,28
1953.	150	706	97,25	89,14	4,71	43,93
1961.	147	603	83,06	85,41	4,10	37,52
1971.	69	201	27,69	33,33	2,91	12,51
1981.	29	57	7,85	28,36	1,96	3,54
1991.	25	27	3,72	47,37	0,89	1,68
2002.	18	10	1,38	37,04	0,49	0,62

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године уз становништво насеља Габровница пописано је и становништво насеља Татрасница (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ИНОВО

Иново је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је на 43⁰ 24' 34" северне географске ширине, 22⁰ 26' 29" источне географске дужине и 390 метара надморске висине. сине. Настало је од Старе Калне, са којом и данас има заједничко гробље. Од Калне је удаљено 4, а од Књажевца 33 километара.

Назив је добило по речици Инови која истиче из атара насеља Алдина река.

Први пут се под називом Иново (*Хиново*) и својих 7 немуслиманских домова, званично помиње у турским пописима Знеполског вилаета (с. Пиротско) 1624. године.

Атар насеља Иново заузима површину од 640 хектара и граничи се са атарима насеља Татрасница, Габровница, Кална и Вртовац.

Данашње насеље се дели на Горњи крај (једна кућа) и Село.

Становништво је српско, староседелачко, славило је светог Ранђела, светог Ђорђа и светог Јована. Крајем шездесетих и седамдесетих година 20. века раселило се у насеља Кална, Књажевац и Зајечар. Сеоске заветине у насељу су Ђурђевдан и свети Илија.

Иново никада није имало ни своју цркву ни своју школу (ученици су годинама похађали школу у суседном насељу Кална).

Први прави пут (друм) добија у време Турака 1850. године (водио је од Калне, преко Инове за Равно Бучје и гранични превој Свети Никола). Касније је тај исти пут обнављан, а 1998. проширен и асфалтиран.

Зграда задруге у насељу направљена је 1947, а Дом културе 1948/49. године.

Насеље је струју добило 1959/60. године, а водом се мештани снабдевају преко локалног водовода (из Калне) од 1966. године.

Почетком 21. века у насељу је (2002. године) у 64 куће живело 100 становника.

Табела 46. Основни показатељи развика становништва насеља Иново у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	32	214	100,00	-	6,68
1884.	33	243	113,55	113,55	7,36
1890.	38	252	117,76	103,70	6,63
1895.	43	258	120,56	102,38	6,00
1900.	43	276	128,97	106,98	6,41
1910.	49	345	161,21	125,00	7,04
1921.	-	-	-	-	-
1948.	88	419	195,79	121,45	4,76
1953.	87	394	184,11	94,03	4,53
1961.	89	365	170,56	92,64	4,10
1971.	72	259	121,03	70,96	3,59
1981.	66	215	100,47	83,01	3,26
1991.	62	184	85,98	85,58	2,96
2002.	64	100	46,73	54,35	1,56

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године становништво насеља Иново пописано је уз становништво насеља Кална
(Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ЈАЛОВИК ИЗВОР

Јаловик Извор је ратарско-сточарско сеоско насеље разбијеног типа. Смештено је на долинским странама Изворске реке (леве притоке Трговишког Тимока) на $43^{\circ} 23' 37''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 23' 25''$ источне географске дужине и 487 метара надморске висине. Од Калне је удаљено 11 км, а од Књажевца 35 км.

По предању, некада је било само девет кућа из којих се касније развило данашње насеље. Првобитно насеље збијеног типа основано је на месту званом Селиште, између данашњих заселака Бресје и Вишање, али су се, по легенди, његови становници (због болести и других неприлика) иселили на своја имања.

Назив насеља је геоморфолошко-хидролошког порекла. Потиче од извора који се налази на падинама узвишења Јаловик.

Помиње се у турским пописима 1624. године као „село Јаловик Извор“ (Извор Јаловик). Налазило се тада у Знеполском вилаету (с. Нишко, Пиротско) са 12 немуслиманских домаћинстава и 3 заузете и 3 незаузете војне парцеле (војн баџини).

По ослобођењу од Турака 1878. године имало је 169 домова и 1.056 становника.

Атар Јаловик Извора заузима површину од 2.775 хектара и граничи се са насељима Шести Габар, Мирановац, Стањинац, Кална и Горња Каменица.

Слика 59. Поглед на највише врхове Старе планине из насеља Јаловик Извор
(Фото М. Велојић)

Насеље Јаловик Извор је подељено на 13 засеока: Село, Крајиште, Ждрело, Рудина, Поље, Ћиринци, Јавор, Тијача, Чегавица, Вишање, Бресје, Рејановац и Попов дол и по броју становника (све до 1981. године) био је највеће насеље у старопланинској микрорегији Буцак. Већи број становника од овог насеља имало је само насеље Кална, као једина варошица (у једном периоду развоја) у целом Буцаку.

Становништво у насељу било је српско, староседелачко, славило је светог Николу, светог Ранђела, светог Луку, светог Димитрија, светог Мрату, светог Стевана и Гмитровдан. Највећим делом је расељено у градове Књажевац и Зајечар.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: у засеоку Вишање поред великог храста (*мира*) налази се камени крст-оброк који је обновљен 1958. године и посвећен Пресветој Богородици, светом Димитрију и светој Тројици, између засеока Река и Село налази се камени крст посвећен светом Николи, а на месту званом Црквиште налазе се остаци старог храма и у њему три камена крста посвећена Пресветој Богородици.

Црква у насељу, направљена 1860. године и посвећена Светој Параскеви, у процесу је реновирања.

Насеље је имало своју школу, пошту, телеграф, телефон, представништво југословенске матице, а данас има само Месну заједницу, продавницу и здравствену амбуланту.

Основна школа у насељу отворена је 1886. године (исте године као и у Кални). Педесетих година 20. века имала је око 40 ђака. Због малог броја ученика затворена је последњих деценија 20. века.

Једина манифестација у насељу носи назив „Сабор на Панаџур“ и организује се сваке године 28. августа (на празник *Велике Госпојине*) почев од 1995. године.

У насељу је (2002. године) у 226 кућа пописано 239 становника.

Табела 47. Основни показатељи развоја становништва насеља Јаловик Извор у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	169	1.056	100,00	-	6,25
1884.	207	1.193	112,97	112,97	5,76
1890.	213	1.304	123,48	109,30	6,12
1895.	224	1.419	134,38	108,82	6,33
1900.	235	1.568	148,48	110,50	6,67
1910.	270	1.913	181,16	122,00	7,08
1921.	372	2.361	223,58	123,42	6,35
1948.	428	2.151	203,69	91,11	5,02
1953.	424	2.047	193,84	95,16	4,83
1961.	378	1.734	164,20	84,71	4,58
1971.	335	1.282	121,40	73,93	3,83
1981.	254	734	69,51	57,25	2,89
1991.	299	396	37,50	53,95	1,32
2002.	226	239	22,63	60,35	1,06

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године уз становништво насеља Јаловик Извор пописано је и становништво насеља Стањинац (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ЈАЊА

Јања је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље, разбијеног типа. Налази се на 43° 25' 41" северне географске ширине, 22° 31' 08" источне географске дужине и 628 метара надморске висине. Од Калне је удаљена 11, а од Књажевца 40 километара.

Насеље се некада звало *Левача*. Назив Јања се први пут помиње у писаном документу (уговору о купопродаји земље из његовог засеока Мездреја) из 1862. године између турског беге који је живео у Јањској кули Хасан-беге Мустафића (и његовог брата Ибрахима Мехмета) и деда Миме Тошића из насеља Балта Бериловац.

Ослобођена је од Турака и припојена Србији 1878. године. Тада је у њој у 21 дому живело 173 становника.

Атар има површину од 1.177 хектара и граничи се са насељима Црни Врх, Равно Бучје, Алдина Река, Татрасница и Вртовац. Од укупне површине атара било је обрадиво само 220 хектара. Кроз атар протиче Јањска река.

У атару насеља су пронађени многи остаци римских насеобина (у Доњем Крају на месту званом Римска Чесма, а у засеоку Мездреја остаци утврђења на месту Градишка Чука). Кроз насеље је у ранијим вековима пролазио „*царски друм*“ који је из Ниша, преко Сврљига и Калне водио за Видин. Друм је прављен за време Мидхат-паше Видинског. У то време Турци су захтевали да се поред пута исече шума (*на домет пушке*), јер су се бојали хајдука. Поред пута су, ради обезбеђења, подизане и одбрамбене куле. Једна кула налазила се у Доњем делу насеља (запаљена је од стране бугарске војске 1944. г), док се друга налазила на половини пута између Јање и насеља Равно Бучје (запаљена је у време Првог светског рата).

Слика 60. Заселак Горња Јања (Фото М. Велојић)

Средином 20. века Јања се делила на засеоке Врбје и Мездреја, као и само насеље (које мештани називају Село) које је имало свој Доњи и Горњи крај.

Становништво у насељу било је српско, староседелачко, славило је светог Ђорђа, светог Алимпију, светог Ранђела, светог Луку и светог Николу. У другој половини 20. века расељено је у Крњачу код Београда, Књажевац и Зајечар.

Основну школу Јања је имала од 1895. године (касније припала школи у Кални). У њу су долазили ђаци из насеља Алдина Река и Равно Бучје. Почетком 20. века школа је имала и своју библиотеку од неколико стотина књига (уништена је од стране Бугара у Првом светском рату). Од 1903. године ову школу су похађали и ученици и из насеља Црни Врх. Школа је затворена (због малог броја ученика) 70-их година 20. века.

У насељу је 1925. године Јеленко Игњатовић набавио први гвоздени плуг, Илија Милојковић је 1927. године отварио дућан, а Компанија „Сава Динић и Радован Филиповић“ је 1928. г. започела експлоатацију руде у засеоку Мездреја (и упошљавала раднике на неколико месеци годишње).

Године 1929. у насељу је основана Земљорадничка задруга, 1931. је отворен први сеоски дућан, а 1936. године у насељу се отвара мала столарска радионица и вуновлачара, која такође упошљава раднике.

У засеоку Мездреја је од 1950. до 1966. године радио рудник уранијума који је запошљавао око 500 радника.

Насеље је по попису 2002. године имало 22 домаћинства и 37 становника.

Табела 48. Основни показатељи развоја становништва насеља Јања у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани		
1879.	21	173	100,00 -	8,24	15,43
1884.	25	198	114,45 114,45	7,92	17,66
1890.	28	222	128,32 112,12	7,93	19,80
1895.	43	258	149,13 116,22	6,00	23,02
1900.	35	231	133,53 89,53	6,60	20,61
1910.	44	294	169,94 127,27	6,68	26,23
1921.	160	1.020	589,60 346,94	6,38	86,66
1948.	40	210	121,39 20,59	5,25	18,73
1953.	45	236	136,42 112,38	3,24	25,69
1961.	89	288	166,47 122,03	3,24	25,69
1971.	41	153	88,44 53,13	3,73	13,65
1981.	25	83	47,98 54,25	3,32	7,40
1991.	28	52	30,06 62,65	1,86	4,64
2002.	22	37	21,39 71,15	1,68	3,30

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године уз становништво насеља Јања пописано је и становништво насеља Алдина Река и Равно Бучје (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

КАЛНА

Кална је централно насеље старопланинске микрорегије Буцак. Смештено је са обе стране пута Књажевац – Пирот, разбијеног је типа и налази се на 43° 24' 32" северне географске ширине, 22° 25' 35" источне географске дужине и 463 метара надморске висине. Кроз насеље протиче Изворска река и дели два његова засеока (Варош од Поља). Од Књажевца је удаљена 30 километара.

О континуитету насељавања на простору данашњег насеља говоре многи археолошки налази из бронзаног и римског периода. Најкарактеристичнији су остаци античког утврђења *Callis* (IV - VI век) које се налазило на узвишњу Кале.

Прво веће насеље налазило се на месту званом Селиште (у Пољу), а затим на месту званом Стара Кална. По легенди, у Селишту је некада било насеље од 600 домова, али га је болест куга (*чума*) уништила (*затрла*). Од целог насеља остале су само шест куће. Од тога су се четири куће преселиле на простор данашњег засеока Стара Кална, а две у атар данашњег насеља Иново.

По једном казивању насеље је добило свој назив по богатом човеку који се звао Кале, док по другом казивању назив долази од речи утврђење (*кале*) које су подигли Римљани (Латини). Рушевине утврђења, које народ назива „*латински град*“, налазе се на узвишењу изнад насеља, а потес у близини овог утврђења називају „*Градска орница*“.

Први пут се, под данашњим називом и 17 немуслиманских домаћинстава, помиње у турским пописима Знеполског вилаета (с. Пиротско) 1624. године.

Под истим називом (*Кална*) уцртана је и на Епшелвицовој карти 1718. године.

Један од последњих турских паша који је владао на овим просторима (Мидхат-паша) направио је друм и подигао велику одбрамбену кулу (око 1850. г) у овом насељу.

Кална је од Турака ослобођена и припојена Србији 1878. године.

Атар данашњег насеља заузима површину од 1.346 хектара и граничи се са насељима Горња Каменица, Јаловик Извор, Шести Габар, Стањинац, Иново и Габровница. Од укупне површине било је обрадиво само 668 хектара.

Становништво у насељу је српско, староседелачко, углавном је славило Светог Николу, Светог Јована, Светог Луку, Светог Ранђела, Гмитровдан и Светиог Ђорђа.

Када је Кална (1930. године) проглашена за варошицу примила је доста досељеника из околних насеља.

Средином 20. века Калну су као насеље чиниле следеће целине: Кална - Варош, Кална - Поље, Коренатац и Стара Кална, док су њени засоци били: Неичи (између Калне - Варош и Старе Калне), Белевица (између Старе Калне и Коренатца) и Мечи дел (изнад Старе Калне, на граници са атаром насеља Шести Габар).

Стара Кална је била место где се налазило старо насеље и као таква целина постоји и данас. Кална - Поље се дели на Горње и Доње Поље, Калну – Варош чине целине (*мале*) које носе називе Ратковац, Ожеговац, Најдичи и Шумљак, а Коренатац „*мале*“ које носе називе Шибаровци, Доселци, Шинци, Војиница, Рајина Бара и Васин Дол. Центар насеља била је Варош где се и данас налази школа, месна канцеларија, продавнице, дом културе, пошта и хотел.

Током своје дуге историје Кална је временом имала три цркве. У најстаријој цркви која се налазила на узвишњу Чукар (изнад засеока Стара Кална) било је 1731. године седиште Каланске парохије, остаци друге цркве посвећене светој Петки и Луки налазе се између места званог Латинско кале (стене која доминира изнад насеља) и кривине на самом излазу из насеља, док је најновија црква у самом насељу изграђена 1914. године и посвећена светом Пантелејмону.

У кули Мидхат-паше је 1885. године отворена прва школа у овом насељу (све до тада су ученици школу похађали у насељу Балта Бериловац). Нова школска зграда направљена је у периоду од 1925. до 1928. год, а дограђена у периоду од 1961. до 1965. године. Након Другог светског рата носила је назив „Властимир Николић - Мирко Мали“ и у првим годинама свога рада имала подручна одељења у насељима Балта Бериловац, Вртовац, Јаловик Извор, Јања, Стањинац, Стогазовац, Ћуштица, Црни Врх и Шести Габар. Због малог броја ученика данас је само подручно одељење основне школе „Дубрава“ у Књажевцу.

Кална је (од 1955. до 1965. године) била општинско место са 14 сеоских насеља (Црни Врх, Равно Бучје, Алдина Река, Татрасница, Габровница, Шести Габар, Јаловик Извор, Јања, Ћуштица, Балта Бериловац, Вртовац, Иново, Стањинац и Изворска река).

Земљорадничка задруга у насељу Кална постоји од 1924. године, Хотел „Јелен“ од 1965. године, а нови Дом културе (у коме се налази и пошта) од 1966. године. Стари Дом културе (направљен 1950/51. године у чијем су саставу биле задружне продавнице, задружни бифе, служба месног (једно време општинског народног одбора), Комитет КПС, стан за лекара и сала за биоскоп и масовне скупове) порушен је 1965. године пошто је Рудник уранијума (непосредно поред Дома) изградио (мало) повећи Хотел „*на је требало да се Хотел види са свих страна и да има свој паркинг за кола и леп улаз*“. У суседном насељу Габровница радио је (у периоду од 1961. до 1966. године) рудник уранијума, након чијег је затварања отворена (1974. године) Фабрика пољопривредне опреме у Кални. Пред само затварање Рудник је имао око 1.000 запослених радника (углавном из околних насеља). Док је он радио у Кални је било изграђено 36 нових стамбених јединица, реконструисан пут од Калне до насеља Јања (у дужини од 13 км), реконструисана већина улица у Кални, изграђена зграда генералне Дирекције рудника, а на реци која протиче кроз насеље била је изграђена хидроелектрана снаге 10 киловата. И школска зграда је (у то време) неколико пута проширивана тако да је у приземљу тада изграђено 6 нових, а на спрату још 15 учионица. Направљена је и филскултурна сала, ђачка кухиња и интернатска зграда за смештај 75 ученика из оближњих насеља.

Слика 61. Панорама насеља Кална (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

По затварању рудника, шездесетих и седамдесетих година 20. века, становници су се из овог насеља иселили у градове Књажевац и Зајечар.

Слика 62. Зграда рудничке управе у Кални (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

По попису 2002. године Кална је имала 302 домаћинства и 545 становника.

Табела 49. Основни показатељи развика становништва насеља Кална у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	96	647	100,00	-	47,75
1884.	107	715	110,51	110,51	52,77
1890.	120	812	125,50	113,57	59,93
1895.	130	829	128,13	102,09	61,18
1900.	148	951	146,99	114,72	70,18
1910.	177	1.220	188,56	128,29	90,04
1921.	253	1.449	223,96	118,77	107,65
1948.	295	1.326	204,95	91,51	97,86
1953.	299	1.283	198,30	96,76	94,68
1961.	338	1.292	199,69	100,70	95,35
1971.	297	903	139,57	75,54	72,03
1981.	288	834	128,90	85,45	61,55
1991.	311	620	95,83	74,34	45,76
2002.	302	545	84,23	87,90	40,22

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године уз становништво насеља Кална пописано је и становништво насеља Иново (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

РАВНО БУЧЈЕ

Равно Бучје је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је у подножју Орловог Камена (1.737 м) једног од највиших врхова Старе планине, на 43° 25' 56" северне географске ширине, 22° 33' 30" источне географске дужине и 994 метара надморске висине. Кроз насеље протиче истоимена река. Од Калне је удаљено 15, а од Књажевца 44 километара.

Читава Стара планина је у давној прошлости била покривена великим и густим шумама букве, чија су стабла била огромне дебљине. Када се гледало са њених највиших врхова, због подједнаке висине, врхови стабала чинили су једну површину која је личила на зелени ћилим (*равно бучје*). По казивању мештана, по „равним буквама“ је и ово насеље добило свој назив.

По легенди, први становници су (бежећи од Турака) у атар данашњег насеља дошли из насеља Дојкинци (општина Пирот). Својих седам кућа изградили су на месту које се и данас зове „Село“.

Насеље се под називом *Равно буче*, са 18 немуслиманских домаћинстава, први пут помиње у турским пописима Знеполског вилаета (с. Пиротско) 1624. године.

Средином 19. века (од 1850. до 1860. године) за време Мидхат-паше (последњег паше Видинске нахије) кроз насеље је направљен друм који је повезивао Калну, преко превоја Свети Никола, са Видином. Грађен је принудним радом (*кулуком*) становника околних насеља и за његово чување је направљено неколико одбрамбених кула. Једна од таквих кула налазила се и у атару Равног Бучја (на месту званом Кулиште).

Од Турака је насеље ослобођено и припојено Србији 1878. године. Тада је имало 42 куће и 319 становника.

Атар захвата површину од 1.597 хектара и граничи се са насељима Црни Врх, Јања и Алдина Река, као и са Републиком Бугарском (на северо-истоку).

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Кита налази се храст (*миро*), на месту Ћисалка (испод Гњишког трапа) налази се крст посвећен светој Тројици, на Гњишком трапу се налази крст посвећен светом Николи, на месту Ливађе се налази храст (*миро*), на Цветковој ливади (поред Леђије) налази се крст посвећен светом Николи, на месту Пољана налази се крст посвећен светом Николи, на месту званом Криви рт налази се још један храст (*миро*), на месту пољана постоји крст посвећен светом Ђорђу и у Реци се налази крст посвећен светом Јовану.

Насеље Равно Бучје је подељено на више делова: Карапанцина мала, Ошљи дол, Крив рт, Река, Рибни дол, Илијин дол, Туравиште (Растоће), Пољана, Длђи дел, Големи дол и Цветкова ливада.

Становништво у насељу српско, староседелачко, углавном је славило светог Николу, светог Луку, светог Јована, светог Ђорђа и светог Алимпију.

До 1903. године насеље Равно Бучје је припадало општини Балта Бериловац, а од тада па до Другог светског рата општини Јања. Данас припада општини Књажевац.

У насељу је средином 20. века (1957. године) радило 25 воденица, а у близини насеља је (у Реци) радио каменолом (у коме се експлоатисао црно-бели гранит) у периоду од 1972. до 1998. године.

Основна школа у насељу је радила од 1934. до 1972. године. Затворена је због малог броја ученика.

По попису 2002. године у насељу Равно Бучје је у 49 домова живело 28 становника.

Табела 50. Основни показатељи развика становништва насеља Равно Бучје у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	42	319	100,00	-	19,97
1884.	48	358	112,23	112,23	22,42
1890.	54	404	126,65	112,85	25,29
1895.	55	403	126,33	99,75	25,23
1900.	60	417	130,72	103,47	26,11
1910.	66	490	153,61	117,51	30,68
1921.	-	-	-	-	-
1948.	92	521	163,32	106,33	32,62
1953.	90	436	136,68	83,68	27,30
1961.	83	349	109,40	80,04	21,85
1971.	61	218	68,34	62,46	13,65
1981.	30	85	26,65	38,99	5,32
1991.	23	40	12,54	47,06	2,50
2002.	49	28	8,78	70,00	1,75

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године становништво насеља Равно Бучје пописано је уз становништво насеља Јања (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

СТАЊИНАЦ

Стањинац је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље разбијеног типа. Смештено је испод самог узвишења Јаловик (850 м) на 43° 22' 13" северне географске ширине, 22° 26' 28" источне географске дужине и 752 метара надморске висине. Од Калне је удаљено 8 км, од Пирота 34 км, а од центра општине Књажевца 37 км.

Слика 63. Панорама насеља Стањинац (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

Кроз атар насеља (чија површина износи 1.250 хектара) протиче Стањинска река, десна притока Трговишког Тимока. Атар се граничи са насељима Шугрин и Базовик у општини Пирот и Јаловик Извор, Кална, Вртовац и Балта Бериловац у општини Књажевац.

По предању, стари назив насеља (*Раброво*) замењен је новим (*Стањинац*) због болести куге (*чуме*), односно тежње да болест *стане* и да се страдање заустави. Стањинац припада старим српским насељима и има више заселака.

Помиње се у турским пописима 1624. године као „село Станинци“ (с. *Истанче дербенд*, у Знепољском вилаету) са 15 немуслиманских домаћинстава.

Данашње насеље се дели на следеће целине: Село, Стршељевина, Дрвја, Зејаловик, Девкача, Клисински трап, Дол и Самариница.

Становништво у насељу је српско, староседелачко, славило је светог Николу, светог Луку и светог Алимпију.

Црква посвећена Светом Кирику и Јулити изграђена је у насељу, на темељима старијег храма, средином 19. века, док је нова црква изграђена „залагањем свеиштеника и мештана“ 1930. године. Обновљена је 2008. године.

У првој половини 20. века ученици из овог насеља су, заједно са ученицима из насеља Шугрин, Пајеж, Мирановац, Витановац, Периш, Шести Габар и Јаловик Извор, похађали школу у насељу Јаловик Извор. Од 1929. па све до 1941. године у Стањинцу је радило одељење школе из Јаловик Извора. Тек након Другог светског рата (од 1944. г) школа добија своју самосталност. Због малог броја ученика затворена је 70-их година 20. века.

Од ослобођења од Турака па све до краја 19. века (1899. г) насеље је припадало општини Шугрин, а потом је припојено општини Јаловик Извор.

У насељу је 2002. године у 81 домаћинству живело 93 становника.

Табела 51. Основни показатељи развита становништва насеља Стањинац у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани		
1879.	69	380	100,00 -	5,51	30,40
1884.	74	402	105,79 105,79	5,43	32,16
1890.	71	424	111,58 105,47	5,97	33,92
1895.	73	450	118,42 106,13	6,16	36,00
1900.	78	507	133,42 112,67	6,50	40,56
1910.	80	555	146,05 109,47	6,94	44,40
1921.	-	-	- -	-	-
1931.					
1948.	140	962	253,16 173,33	6,87	76,96
1953.	145	737	193,95 76,61	5,08	58,96
1961.	132	614	161,58 83,31	4,65	49,12
1971.	122	506	133,16 82,41	4,15	40,48
1981.	100	289	76,05 57,11	2,89	23,12
1991.	94	155	40,79 53,63	1,65	12,40
2002.	81	93	24,47 60,00	1,45	7,44

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године становништво насеља Стањинац пописано је уз становништво насеља Јаловик Извор (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ТАТРАСНИЦА

Татрасница је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, рабијеног типа. Смештено је уз саму српско-бугарску границу, на $43^{\circ} 27' 59''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 30' 17''$ источне географске дужине и просечно 850 м надморске висине. До највећег дела кућа не може се доћи колима. Главно превозно средство су и данас саоне са воловском запрегом. Од Калне је удаљена 15, а од Књажевца 34 километра.

Атар насеља има величину од 1.273 хектара, од чега је (некада било) обрадиво само 518 хектара. Граничи се са насељима Габровница, Иново, Јања, Алдина Река, Репушница и Папратна, као и са Републиком Бугарском (на истоку).

У атару су пронађени остаци римског рударења (на месту званом Средорек) и остаци старог манастира посвећеног светом Јовану (који је запаљен последњих година турске владавине). У том манастиру је била и прва школа у насељу (*ђаке је поп Мартин подучавао говорништву и црквеном појању*).

Насеље је 1731. године имало 12 кућа, називало се *Тртошчица* и било је једно од насеља Каланске парохије, а почетком 19. века (1804. године) имало је само 4 куће.

По легенди, због болести куге (*чуме*) мештани су се, са свог првог места боравишта, преселили на место звано Селиште.

На тромеђи насеља Татраснице, Габровнице и Репушнице, на месту званом Дебели Рт, у периоду од 1840. до 1850. године (за време Мидхат-паше видинског) направљена је турска кула. Она је касније служила као гранична караула између Турске и Кнежевине Србије.

Слика 64. Узвишења која раздвајају насеља Татрасницу и Репушницу данас су само граница између старопланинских микрорегија Буџак и Заглавак, док су у периоду 1833-1878. г. представљала границу између Турске и Србије. У средини место Дебели Рт где се у то време налазила гранична караула. (Фото М. Велојић)

Татрасница је ослобођена од Турака и припојена Србији 1878. године. У то време је имала 47 домова и 355 становника. Свако просечно домаћинство у њој је тада чувало по 50 до 80 оваца, 20 до 30 коза и по 6 до 20 брави говеда.

Насеље Татрасницу чине следећи засеоци: Голема река, Брезова река, Копривак, Средиљ, Свечник, Селиште, Мала падина, Летнички дол, Мала река, Цвеина Мртвина, Мостаил, Ровчина, Барње рт, Маринске падине и Широка падина.

Становништво је у насељу било српско, староседелачко, славило је светог Николу, светог Алимпију, светог Ђорђа и светог Луку.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у насељу: на месту званом Лалин трап налази се камени крст посвећен Спасовдану и Ђурђевдану (сеоска заветина), у засеоку Копривак се налази велики храст (*миро*) а поред њега (у полусрушеној кућици) камени крст посвећен Гмитровдану и светој Тројици, у засеоку Свечник се налази камени крст посвећен светој Тројици, на месту званом Басарело (у засеоку Мала река) налази се камени крст посвећен Великој Госпојини, на месту званом Дебели дол (у засеоку Мала река) налази се камени крст где се славио Велики Петак пред Ускрс и Видовдан, у засеоку Свечник налази се камени крст посвећен светој Петки, у засеоку Барњи рт камени крст посвећен Великој Госпојини, у засеоку Ровчина налази се камени крст посвећен светом Рањелу, а у засеоку Влајино конопљиште налази се камени крст посвећен светој Тројици.

Сеоске славе су биле Спасовдан, Велигден, Ђурђевдан и Света Тројица. Између два светска рата на празник Велигден одржаван је сеоски Сабор на месту Старо Селиште.

У време Другог светског рата (7. октобра 1943. године) бугарски војници су у овом насељу запалили 348 зграда и убили 18 становника.

Основна школа у насељу је почела са радом 1946/47. године, а престала је да постоји 1963/64. године јер више деце у насељу није било.

Манастир Свети Јован у Татрасници обновио је Славко Лукић 2009. године.

Насеље је 2002. године у 9 домова имало 5 становника. Исти број становника се задржао и 2010. године, али се број домаћинстава смањило на три.

Табела 52. Основни показатељи развојка становништва насеља Татрасница у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	47	355	100,00	-	7,55
1884.	59	413	116,34	116,34	7,00
1890.	66	464	130,70	112,35	7,03
1895.	69	485	136,62	104,53	7,03
1900.	74	529	149,01	109,07	7,15
1910.	71	616	173,52	116,45	8,67
1921.	-	-	-	-	-
1948.	141	820	230,99	133,12	5,82
1953.	135	724	203,94	88,29	5,36
1961.	98	435	122,54	60,08	4,44
1971.	31	102	28,73	23,45	3,29
1981.	12	45	12,68	44,12	3,75
1991.	8	21	5,92	46,67	2,63
2002.	9	5	1,41	23,81	0,55

* Напомена: По пописној методологији пописне 1921. године становништво насеља Татрасница пописано је уз становништво насеља Габровница (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ЋУШТИЦА

Ћуштица је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље разбијеног типа. Смештено је на 43° 21' 41" северне географске ширине, 22° 31' 23" источне географске дужине и 693 м надморске висине. Од Калне је удаљена 11, а од Књажевца 39 километара.

Први пут се помиње као насеље Тиоштица (са 5 домаћинстава) 1731. године. Тај назив задражава и после Првог светског рата.

Ослобођена је од Турака и припојена Србији 1878. године.

Атар насеља има површину од 3.736 хектара и граничи се са насељима Црни Врх, Јања и Балта Бериловац у општини Књажевац, односно са насељима Шугрин, Мирковци и Засковци у општини Пирот.

Насеље Ћуштица има свој Горњи и Доњи крај. У Доњем крају се налазе махале Товарница, Прекрсни дел, Поречанска махала, Голема река, Црвеница и Преслап.

Становништво је у насељу било српско, староседелачко. Славило је светог Николу, светог Луку, светог Алимпију, светог Ранђела и светог Ђорђа.

Црква у насељу, посвећена светом Петру и Павлу, озидана је 1872. године.

Прва школа у Ћуштици отворена је 1870. године и радила је (у приватној кући, у засеоку Горња мала) само годину дана. Све до изградње школске зграде у насељу (1922. г) ученици су школу похађали у суседном насељу Балта Бериловац. Школа у Ћуштици је радила нешто више од 40 година, затворена је због малог броја ученика 70-их година 20. века.

Ћуштица је општинско место била у периоду од 1927. до 1941. год, Земљорадничку задругу је добила 1936. године, а средином 20. века (од 1955. до 1965. године) била је највеће насеље у општини Кална.

По попису 2002. године у насељу је у 163 домаћинства живело 250 становника.

Табела 53. Основни показатељи развојта становништва насеља Ћуштица у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	110	645	100,00	-	17,26
1884.	118	694	107,60	107,60	18,57
1890.	126	752	116,59	108,36	20,13
1895.	134	802	124,34	106,65	21,47
1900.	148	872	135,19	108,73	23,34
1910.	169	1.097	170,08	125,80	29,36
1921.	181	964	149,56	87,88	25,80
1948.	228	1.280	198,45	132,78	34,26
1953.	229	1.240	192,25	96,87	33,19
1961.	250	1.171	181,55	94,44	31,34
1971.	210	952	147,60	81,29	25,48
1981.	165	647	100,31	67,96	17,32
1991.	175	400	62,02	61,82	10,71
2002.	163	250	38,76	62,05	6,69

(Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ЦРНИ ВРХ

Црни Врх је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље разбијеног типа. Налази на једном од изворишних кракова Трговишког Тимока, испод самог Бабиног зуба, на 43° 24' 20" северне географске ширине, 22° 35' 06" источне географске дужине и 893 метара надморске висине. Припада старим српским насељима. Од Калне је удаљено 16, а од Књажевца око 45 км.

По легенди заселили су га хадуци (*ајдуци*). Прво насеље било је на месту званом Шара, одакле су се, због страха од куге (*чуме*) мештани раселили по целом атару („*чума не мори они који не живе заједно*“).

Помиње се у турским пописима 1666. године као „*село Черни врџ*“ (село Берковичке Казе) са 16 немуслиманских домаћинстава. Године 1731. имало је 27 кућа и било је највеће насеље у тадашњој Каланској парохији. Када је од Турака ослобођено и припојено Србији имало је (1878. године) 90 домова и 572 становника.

Иако атар има површину од 5.728 хектара, насеље нема довољно обрадивих површина. Кромпир (*црновршки кромпир*) је један од главних артикала пољопривредне производње.

Састоји се од следећих засеока: Село, Магдина њива, Падеж, Грваљоса, Голема река, Коварница, Друм, Кршје, Дебештица, Кузин дол, Грамада, Ланцино гувно, Долњи крај, Шиљи камик, Мездреја, Забел и Лескова.

Све до расељавања становништво је у насељу било српско, староседелачко, славило је светог Луку, светог Николу, светог Алимпију, светог Ђорђа, Вајвару, Боксаву и светог Ранђела. Услед миграција село-град расељено је у Калну, Књажевац и Зајечар.

Слика 65. Породица Ђорђевић испред старе куће у насељу Црни Врх
(Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

Заветине у насељу су Цар Константин и Јелена и Свети Илија.

Црква у насељу посвећена је светом Илији (грађена је од 1925. до 1927. године).

Од 1931. до 1938. године у насељу се налазила испостава жандармеријске станице из Калне, у којој је било 5 жандара који су становали у општинској згради.

Четвороразредна основна школа у насељу радила је од 1933. године до 80-их година 20. века. Затворена је зато што више деце у насељу није било.

Од ослобођења од Турака, па до 1903. године Црни Врх је припадао општини Балта Бериловац, а наредних шест година општини Јања. Године 1909. насеље добија самосталну општину (до Првог светског рата) која је имала седиште у посебној општинској згради (која је за ту сврху служила све до 1948. године). Зграда је тада срушена ради подизања Задружног дома (1948./50. године). У његовом засеоку Мездреја је у периоду од 1950. до 1966. године радио рудник уранијума који је упошљавао око 500 радника.

Насеље је добило електричну расвету 1971. године, а водом се мештани и данас снабдевају са извора и копаних бунара.

По попису 2002. године у насељу је у 142 домаћинства живео 131 становник.

Табела 54. Основни показатељи развита становништва насеља Црни Врх у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	90	572	100,00	-	0,02
1884.	103	657	114,86	114,86	11,51
1890.	112	772	134,97	117,50	13,52
1895.	122	827	144,58	107,12	14,48
1900.	133	836	146,15	101,09	14,64
1910.	146	1.038	181,47	124,16	18,18
1921.	151	924	161,54	89,02	16,13
1948.	245	1.325	231,64	143,40	23,20
1953.	240	1.308	228,67	98,72	22,91
1961.	248	1.243	217,31	95,03	21,77
1971.	180	805	140,73	64,76	14,09
1981.	124	383	66,96	47,57	6,71
1991.	133	225	39,34	58,74	3,94
2002.	142	131	22,90	58,22	2,29

(Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

ШЕСТИ ГАБАР

Шести Габар је сточарско-ратарско сеоско насеље разбијеног типа. Смештено је на огранцима Старе планине, на тремеђи општина Бела Паланка, Сврљиг и Књажевац, на 43° 24' 55" северне географске ширине, 22° 21' 53" источне географске дужине и 682 метара надморске висине. Од Калне је удаљено 12, а од Књажевца 40 километара.

Насеље је свој назив добило по густој грабовој шуми (од придева – густа, многобројна, зарасла, односно – *честак* и *честан* – што се и преводи као густа шума).

Насеље се помиње у турским пописима 1560. г. као насеље *Честе Граб* и 1624. г. као „село *Шестигабър*“ у Знеполском вилаету, са 20 немуслиманских домаћинстава.

Од Турака је ослобођено и припојено Србији 1878. године.

Атар насеља заузима површину од 1.915 хектара и граничи се са насељима Периш у општини Бела Паланка, Луково, Влахово и Манојлица у општини Сврљиг и Јаловик Извор, Кална и Горња Каменица у општини Књажевац. У атару је, на месту званом Црквиште, постојала одбрамбена турска кула која је чувала пут Ниш – Видин

Насеље Шести Габар има засеоке који се називају Јавор, Бркачевац, Станичи, Минско Крајиште, Корубе, Бресје, Голема ливада, Дриловица, Миљковско Крајиште, Садиње, Куси дел, Палиграсје, Трап, Вијановац, Стрезавица, Аливер, Ражња, Кашкави дол, Шушкина падина, Торлак, Цонин трап, Врти_бог, Кози_рог, Ивова чука, Церачје и Раздол. По називима засеока су и фамилије у насељу добијале своја имена.

Камени крстови се налазе на месту званом Аливер, на месту Минско Крајиште (*Вукадинов крст*), на месту Прекршена шиба, на месту Кашкави дол (*Палијин крст*), на месту званом Росуља (*Преображење*), на месту званом Свети Рањел (истоимени крст), на месту Петкова трешња (крст посвећен *Богородици*) и на месту званом Трап (у *ћелији*) крст посвећен светом Николи. Сеоска заветина је Спасовдан.

Становништво у насељу је српско, староседелачко, славило је светог Николу, светог Лазара, светог Ђорђа и светог Стевана.

Слика 66. Споменики школа у насељу Шести Габар (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

У насељу Шести Габар постојале су две основне школе. Једна се налазила у близини засеока Трап (код Месне канцеларије), док је друга била у засеоку Стрезавица. Школа код Месне канцеларије радила је од 1911. године до седамдесетих година 20. века, а у засеоку Стрезавица од Другог светског рата до шездесетих година 20. века.

Расељавање становништва, које је започето 1928. године (када су се поједини чланови одређених породица из насеља иселили у Француску, Београд и Зајечар), највише је дошло до изражаја 60-их и 70-их година 20. века (када су се скоро комплетне фамилије преселиле у Калну, Књажевац и Зајечар).

Слика 67. Становници насеља Шести Габар (Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

По попису 2002. године у насељу је у 189 домова живело 173 становника.

Табела 55. Основни показатељи развика становништва насеља Шести Габар у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	174	1.045	100,00	-	54,57
1884.	196	1.124	107,56	107,56	58,69
1890.	185	1.129	108,04	100,44	58,95
1895.	203	1.221	116,84	108,15	63,76
1900.	208	1.326	126,89	108,60	69,24
1910.	240	1.635	156,46	123,30	85,38
1921.	243	1.253	119,90	76,64	65,43
1948.	271	1.404	134,35	112,05	73,32
1953.	252	1.270	121,53	90,45	66,32
1961.	233	1.110	106,22	87,40	57,96
1971.	214	774	74,07	69,73	40,42
1981.	178	495	47,37	63,95	25,85
1991.	208	307	29,38	62,02	16,03
2002.	189	173	16,56	56,35	9,03

(Извор: Велојић, Радовановић, 2003)

НАСЕЉА ИЗМЕЂУ МИКРОРЕГИЈА БУЦАК, ВИСОК И ПОНИШАВЉЕ

Насеља која се налазе између старопланинских микрорегија Буцак и Висок и између долине реке Нишаве не припадају територијално ни једној микрорегији, већ у свом северном делу представљају прелаз између једне и друге целине, у северозападном делу раздвајају Буцак од сврљишких насеља, док на јужној својој страни раздвајају ове старопланинске микрорегије од долиноског Понишавља. Изузетак чине само насеља која се налазе у близини изворишних делова реке Сврљишки Тимок која по својој култури припадају Буцаку, гравитирају ка Пироту, а административно се налазе у општини Бела Паланка. Због специфичног њиховог положаја поједини истраживачи их сврставају у целину коју називају Белопаланачки Буцак.

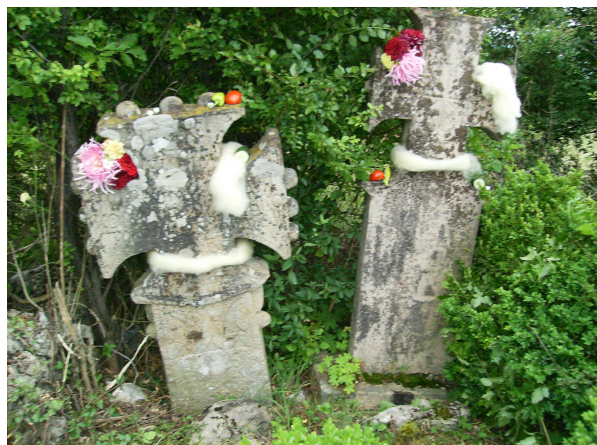
У ову категорију се могу сврстати 19 насеља: Базовик, Басара, Витановац, Добри До, Козја, Куманово, Мирановац, Мирановачка Кула, Мирковци, Нишор, Ореовица, Орља, Пајеж, Рагодеш, Рудиње, Сопот, Темска, Церова и Шугрин. Укупна површина њихових атара износи 265,74 км². Од свих наведених насеља Базовик, Басара, Добри До, Куманово, Мирковци, Нишор, Ореовица, Орља, Рагодеш, Рудиње, Сопот, Темска, Церова и Шугрин припадају општини Пирот, док насеља Витановац, Козја, Мирановац, Мирановачка Кула и Пајеж административно припадају општини Бела Паланка.

БАЗОВИК

Базовик је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је изворишним краковима реке Клајће (десне притоке реке Темштице) на 43⁰ 18' 01" северне географске ширине, 22⁰ 26' 58" источне географске дужине и 694 метара надморске висине. Од насеља Темска удаљено је 11, а од седишта општине Пирота 25 км.

Насеље је настало средином 15. века када су се становници данашње бугарске области Знепоље преселили у Понишавље. Помиње се у турским пописима под различитим, али сличним именима 1451. као *Бозовик*, 1576. као *Бозавик* и 1577. године као *Базовик*.

О називу насеља постоји више тумачења: по првом назив је фитогеографског порекла настао од биљке зова (на локалном говору *бъз*), по другом тумачењу постоји повезаност између имена патрона манастира у Базовику с првобитним називом насеља, док треће тумачење назив повезује са турском речи *буз* (која значи *лед*, односно *град*).

Слика 68. Крстови посвећени светом Ранђелу и светом Илији у атару насеља Базовик
(Фото М.Велојић)

Базовик има површину атара од 2.227 хектара и граничи се са атарима насеља Церова, Орља, Осмаково, Враниште и Рагодеш.

У атару насеља се налази водопад Бигар (један од најлепших водопада на Старој планини) а изнад њега манастир посвећен Светом Онуфрију (изграђен 1868. године).

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Ратков присад налазе се камени крстови посвећени светом Ранђелу и светом Илији, на месту званом Крс налази се камени крст посвећен светом Ранђелу, на месту свети Илија налази се истоимени крст, на месту Крајиште налази се крст посвећен светом Ђорђу, на месту званом Лице налази се крст посвећен светом Марку, на месту Крст налази се крст посвећен светом Лазару, на месту Петровдан се поред великог храста налази истоимени крст, на месту Тумба налази се камени крст посвећен Малој Госпојини, на месту Верисловица крст Видовдан, на месту Лозја поред старог храста налази се крст посвећен Младенцима, на месту Ркало поред старе крушке (*миро*) налази се крст посвећен Митровдану, на месту Топило налази се крст посвећен светом Алимпију и на месту званом Вир налази се крст посвећен светом Николи.

Данашње насеље чини девет физиономских целина: Горњи крај, Крајиште, Петрова река, Ћосини, Алексини, Бацини, Лилини, Лилаини, Дојини.

Становништво у насељу је српско стариначко, слави светог Јована, светог Николу, светог Ђорђа и светог Мрату, док је сеоска слава у целом насељу - Ђурђевдан.

Основна школа, која је у насељу радила средином 20. века, затворена је због малог броја ученика 1987. године.

Насеље је електрифицирано 1964. год, Дом културе у њему је направљен 1996. год, а водоснабдевање је и данас индивидуално (преко локалних водовода, бунара и извора).

По попису 2002. године насеље Базовик је у 114 кућа имао 203 становника.

Табела 56. Основни показатељи развојта становништва насеља Базовик у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	84	562	100,00	-	25,24
1884.	92	604	107,47	107,47	27,12
1890.	93	643	114,41	106,46	28,87
1895.	97	704	125,27	109,49	31,61
1900.	-	-	-	-	-
1910.	117	831	147,86	118,04	37,31
1921.	118	810	144,13	97,47	36,37
1948.	168	1.072	190,75	132,35	48,14
1953.	179	1.078	191,81	100,56	48,41
1961.	190	1.009	177,94	93,60	45,31
1971.	188	820	145,91	81,27	36,82
1981.	168	540	96,09	65,85	24,25
1991.	153	336	59,79	62,22	15,09
2002.	114	203	36,12	60,42	9,12

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Базовик пописано је уз становништво насеља Церова
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

БАСАРА

Басара је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа. Једно је од најстаријих насеља у пиротској општини. Смештено је на северним планинским ободу Пиротске котлине, у изворишном делу Басарског и Вина дола (десних притока реке Нишаве) испод узвишења Басарски камен (1.377 м) на 43° 09' 24" северне географске ширине, 22° 40' 38" источне географске дужине и 898 метара надморске висине. Од Пирота је удаљено 12 километара.

По легенди, насеље је настало од бегунаца који су се са разних страна склањали од Турака по појатама и шумама (*Басара је постала од појате. Народ бегал у планину и на појате у турско време. Нашли туја распадину, завет малко, па се населили*). По другом казивању Басара је у „турско време“ била највеће насеље у читавом крају и имала око 400 домова (*била најголемо село у целим крај*), али чим су Турци отишли насеље се смањило на мање од 30 кућа. Одсељеници су „сишли“ највише у оближње насеље Крупац, али и у друга насеља уз реку Нишаву (сердином 20. века највише их је било у Пироту).

Назив насеља се двојачко тумачи: да потиче од сточарских колиба покривених бусењем (*бусаре*) или да је изведен од трачке речи „басара“ (што значи *лисица*).

По ослобођењу од Турака (1878. г) у насељу је у 29 кућа живело 234 становника.

Басара има површину атара од 774 хектара и граничи се са старопланинским насељима Височки Одоровци и Рсовци, као и са насељима Крупац и Извор у пиротској котлини.

У атару насеља се на местима Тасков пропаст и Глама налазе два већа спелеолошка објекта (две јаме).

Данашње насеље има две физиономске целине – Горњу и Доњу малу.

Слика 69. Доња мала у насељу Басара (Фото М. Велојић)

Становништво у насељу је српско стариначко, све фамилије из Горње мале и једна из Доње славе светог Ранђела, а Буљубашини и Влчини из Доње мале славе светог Ђорђа. Сеоска слава је Спасовдан.

Камени крстови, записи и лековити извори се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Браниште налази се камени крст посвећен светом Илији (*ту се клала и делила молитва*) поред крста се налазило и старо дрво (*цера*) које се само од себе срушило па су уместо њега посађена друга 4 дрвета (*4 млада цера*), на месту званом Селиште налази се више старих крушака, на месту званом Церица био је јако велики *цера* али га је неко запалио па је сасвим изгорео, на месту Ливада налази се стара крушка, на месту Студенко налазе се две крушке и На Падину, испод Светог Илије, налази се једна стара крушка.

Лековити извор у насељу постоји само један (*назива се Дуј-гуз*) и налази се изнад Стаменкове чесме (лечи очна обољења).

Црква у насељу, посвећена светом Ђорђу, напуштена је пре више од 20 године (*ту се излазило само на Ђурђевдан, износили се јагањци и сир, свака је фамилија имала своја камена седишта*).

Четвороразредна основна школа, отворена 1939. године, престала је са радом крајем 70-их година 20. века.

Насеље је електрифицирано 1957. године, а водоснабдевање је у њему и данас индивидуално (са бунара и извора).

По попису 2002. године насеље Басара је у 4 куће имала 8 становника.

Басара је јула 2010. године у 1 кући имала 2 стална становника и у друге 2 куће 5 привремених становника (из насеља Крупац и Гостуша) који су у самом насељу у две бачије чували око 200 оваца.

Табела 57. Основни показатељи развита становништва насеља Басара у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1879.	20	234	100,00	-	11,70	31,45
1884.	21	262	111,97	111,97	12,48	33,85
1890.	24	198	84,62	75,57	8,25	26,61
1895.	28	203	86,75	102,53	7,25	26,23
1900.	34	256	109,40	126,11	7,53	33,07
1910.	32	240	102,56	93,75	7,50	31,01
1921.	25	157	67,09	65,42	6,28	20,28
1948.	36	204	87,18	129,94	5,70	27,42
1953.	30	175	74,79	85,78	5,83	23,52
1961.	27	127	54,27	72,57	4,70	17,07
1971.	22	94	40,17	74,02	4,27	12,63
1981.	17	37	15,81	39,36	2,18	4,97
1991.	9	19	8,12	51,35	2,11	2,55
2002.	4	8	3,42	42,11	2,00	1,08

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ВИТАНОВАЦ

Витановац је ратарско (раније сточарско-ратарско) сеоско насеље збијеног типа, смештено на падинама Оштрог врха (913 м) и левој долиној страни реке Сврљишки Тимок. Припада Белопаланачком Буцаку и налази се на 43° 21' 50" северне географске ширине, 22° 20' 51" источне географске дужине и 576 метара надморске висине. Од седишта општине Бела Паланка удаљено је 23 километара, а од насеља Сврљиг 19 км.

Назив насеља се везује за легенду по којој га је основао сточар Витан, један од двојице браће који су дошли са Старе планине. Други брат Миран је основао насеље Мирановац. По једној верзији Витана су убили Турци, а по другој Мирановчани.

Први пут се помиње у турским изворима 1576/77. године.

Првобитно насеље било је формирано на месту званом Селиште и по казивању мештана имало је 7 кућа (најстарије фамилије биле су Лачинци и Таушанци). Са Селишта је на данашњу локацију премештено у 19. веку.

У периоду између 1833. и 1878. године између насеља Витановац (данас општина Бела Паланка) и суседног насеља Периш (данас општина Сврљиг), преко узвишења Западје и места Пандирало, пролазила је српско-турска граница и одвајала насеља бело-паланачког буцака од сврљишких насеља.

По ослобођењу од Турака (1878. године) Витановац је имао 55 кућа и 435 становика и заједно са насељем Мирановац припадао је (све до 1955. године) Мирановачкој општини са седиштем у Мирановачкој Кули. Наредне 4 године био је у саставу општине Бабин Кал, да би од 1959. године био припојен општини Бела Паланка. Формирањем Месних канцеларија Витановац, Мирановац и Мирановачка Кула чинили су једну канцеларију у Мирановачкој Кули, да би од 2005. године канцеларија (за 5 насеља) била обједињена у насељу Бабин Кал.

Витановац има површину атара од 815 хектара и граничи се са атарима насеља Периш, Мирановац, Мирановачка Кула, Козја и Пајеж.

У атару насеља се на месту званом Манастириште налазе остаци старог манастира (помиње се у време Пиротске буне 1836. године) који је био посвећен Светом Марку.

Данашње насеље Витановац чине две целине – Овамња мала и Онамња мала.

Слика 70. Панорама насеља Витановац, снимана са Селишта (Извор: Маринковић, 2008)

Становништво у Витановцу је било српско стариначко, славило је светог Николу, светог Алимпију, светог Ђорђа, светог Архангела Михаила (*Свети Ранђел*), Гмитровдан, светог Луку и светог Тодора.

Сеоске преславе су Свети Илија и Свети Марко.

Камени крстови-оброци који се налазе у атару насеља посвећени су следећим свецима: светом Илији (18. или 19. век), крст на Црепњишту (из 1827. г), светом Марку (из 1911. г), светој Петки (из 1918. г), светом Марку (из 1930. г) и светом Николи (из 1921. г). Крст-оброк посвећен светом Илији је један од најстаријих крстова у овом насељу (по казивању људи и облику крста потиче с краја 18. или са почетка 19. века). Првобитна његова локација била је у делу витановачког атара, у Подкршини близу Пандирала. По успостављању српско-турске границе у близини крста на Пандиралу Турци су (1834. г) изградили караулу и тамо држали своју посаду. Сумњајући да би окупљање мештана насеља Мирановац и Витановац, око крста у близини границе, стварало прилике за пребегивање у Кнежевину Србију, они су забранили посете овом светом месту. Неколико година касније, Витановчани су (*једне зимске ноћи*) крст преместили на данашње место, осветили га и више од стотину година су се око њега окупљали и обављали верски обред. Најинтересантнији крст-оброк у атару овог насеља налази се на месту званом Црепњиште и има (оштећени) црквено-словенски натпис који казује да је посвећен „*Светој Евгенији и светим мученицама Агатији, Хионији и Ирени*“ (6. јануар). На Црепњиште га је са непознатог места (почетком 20. века) донела и укопала Вукана Станковић (рођ. око 1880. г) јер су јој деца умирала (од 16 детета колико је родила, преживела су јој само 4) „*нека вражалица јој казала да треба негде да нађе стар крс, да га укопана тој место, на деца нече да мру*“. И крст-оброк посвећен светој Петки је много старији, обновљен је крајем Првог светског рата и на њему пише „*Подновише га село Витановци 1918. г*“. Старији крст-оброк у насељу посвећен светом Марку је место сеоске заветине, на њему пише „*подигоше га сељани села Витановац 25. априла 1911. године*“, док је млађи крст поред старог храста (*Ристићево миро*) укопао Вукашин Ристић из Витановца (*ради свог здравља*). У атару насеља налазе се и три велика храста (*мира*) на месту званом *Корија Бошково и Илијино миро*, на месту званом Широка Лука (поред крста посвећеног светом Марку) *Ристићево миро* и на Црвеном брегу *Костино миро*.

Православни храм посвећен светом Јовану Крститељу саграђен је 1935. године и заједнички је за Витановац, Мирановац и Мирановачку Кулу. Црква је престала са службом 1960. године, а реновирана је и поново освећена 1996. године.

Школовање деце из овог насеља почело је око 1900. године у кући поред Антине воденице (у мирановачком атару) да би од школске 1906/1907. све до 1932. године било настављено у просторијама некадашње турске куле (Мирановачке Куле). Прву школску зграду подигли су (у данашњем насељу Мирановачка Кула) мештани Витановца и Мирановца у периоду од 1932. до 1935. године, а од 1957. године је и у самом Витановцу преуређена „*селска зграда*“ за потребе школе. Школа у Мирановачкој Кули, коју су похађали ученици из Мирановца, Мирановачке Куле и Витановца, престала је са радом (због малог броја ученика) 1980. године.

Прва земљорадничка задруга у насељу формирана је 1926. године, када је на месту званом Барје основана качкаваљџиница. Након Другог светског рата основана је набавно-продајна и услужна задруга која је радила до 1956. године, а само годину дана касније (1957. г) мештани Витановца и Периша се удружују у јединствену Земљорадничку задругу „Пандирало“ која је и данас активна.

Почетком 20. века у насељу је радило више воденица.

Насеље Витановац је електрифицирано 1961. г, Задружни дом у њему се налазио у *селској згради* од 1978. г, док је водоснабдевање у насељу и даље разноврсно (преко локалног водовода од 1970. г, са једне јавне чесме и 22 бунара, као и са више извора).

У насељу Витановац је 2002. године у 47 кућа живело 72 становника.

Табела 58. Основни показатељи развика становништва насеља Витановац у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1879.	55	435	100,00	-	7,91	53,37
1884.	60	496	114,02	114,02	8,27	60,86
1890.	61	527	121,15	106,25	8,64	64,66
1895.	68	543	124,83	103,04	7,99	66,63
1900.	80	583	134,02	107,37	7,29	71,53
1910.	101	695	159,77	119,21	6,88	85,28
1921.	92	581	133,56	83,60	6,32	71,29
1948.	105	648	148,97	108,18	6,17	79,51
1953.	99	564	129,66	87,04	5,70	69,20
1961.	98	469	107,82	83,16	4,79	57,55
1971.	90	381	87,59	81,24	4,23	46,75
1981.	77	206	47,36	54,07	2,68	25,28
1991.	70	143	32,87	69,42	2,04	17,55
2002.	47	72	16,55	50,35	1,53	8,83

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ДОБРИ ДО

Добри До је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је у ерозивном проширењу периодичне Градашничке реке (десне притоке реке Нишаве) на падинама узвишења Просије (847 м), Градиште (878 м), Церцељ (1.028 м) и Китка (1.208 м). Налази се на 43° 12' 49" северне географске ширине, 22° 38' 01" источне географске дужине и 697 метара надморске висине. Од Пирота је удаљено 10 километара.

Слика 71. Панорама насеља Добри До (Фото М. Велојић)

Назив насеља потиче од главног својства његовог топографског положаја -лоцирано је у „доброј долини“.

Под називом *Добри Дол* помиње се у турским пописима 1576/77. и 1606. године.

По ослобођењу од Турака (1878. г) имао је 144 кућа и 980 становика.

Атар насеља има површину атара од 3.247 хектара и веома је погодан за гајење свих врста стоке, за ратарство, повртарство и воћарство. Граничи се са атарима насеља Нишор, Копривштица, Градашница и Бериловац.

У атару се на месту званом Дађино трње налазе остаци средњовековног манастира посвећеног светом Јовану, а у његовој близини и мало „*манастирче*“ посвећено Ускрсу.

Данашње насеље се дели на Доњи и Горњи крај.

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави светог Архангела Михаила и светог Николу, а само неколико фамилија слави светог Ђорђа.

Камени крстови, записи и култни извори се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Стари камик налази се камени крст посвећен Спасовдану и 4 храста (*цера*), на месту званом Цецеин крст (испред Задружног дома) налази се крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Јоклин крст налази се крст посвећен Спасовдану, на месту Наунов крст (*у Пенђине градине*) налази се крст посвећен Спасовдану, на месту Турла налази се камени крст посвећен светом Јовану, на месту Брдила налазе се два камена крста посвећена Спасовдану и три храста (записа) које је гром уништио, испод места Дупни камик налази се крст посвећен светом Ранђелу, на месту Ђурин крс налази се крст посвећен Спасовдану, на месту Големо дрво налази се стари храст (запис), на месту Бајин цер налази се такође храст (запис), на месту Равна пољана налази се стара крушка (запис), на месту званом Грљин трап налази се највећи храст (запис) у атару, на месту Станци налази се такође стари храст (запис), на месту Тепавац налази се још један храст (запис), а такође и на месту Падиње (Мајсторчина страна) и Милчово ливађе, на месту званом Крст налази се крст посвећен Спасовдану и један стари храст (запис), на месту Големи трап налази се крст посвећен Спасовдану и храст (запис), на месту Грамада постоји крст посвећен Спасовдану и храст (запис), на месту званом Ливадсџер постоји храст (запис) и на месту званом Цер постоји храст (запис). Вода са лековитих извора Стопачеви долове и Портарев кладенац по народном веровању лечи стомачне тегобе и „*отворене*“ ране.

Слика 72. Унутрашњост малог „манастирчета“ посвећеног Ускрсу (Фото М. Велојић)

Основна школа у насељу, која је почела са радом у црквеној згради 1875. г, а у новој школској згради од 1926. г, затворена је због малог броја ученика 1982. године.

Насеље има свој локални водовод од 1938. године, а електричну енергију и асфалтни пут од 1986. године.

По попису 2002. године у насељу Добри До је у 60 кућа живело 116 становника.

Табела 59. Основни показатељи развита становништва насеља Добри До у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	144	980	100,00	-	6,81
1884.	156	1.044	106,53	106,53	6,69
1890.	150	1.049	107,04	100,48	6,99
1895.	154	1.032	105,31	98,38	6,70
1900.	276	2.014	205,51	195,16	7,30
1910.	162	1.217	124,18	60,43	7,51
1921.	152	1.095	111,73	89,98	7,20
1948.	181	1.222	124,64	111,60	6,75
1953.	181	1.146	116,94	93,78	6,33
1961.	175	1.001	102,14	87,35	5,72
1971.	158	801	81,73	80,02	5,07
1981.	129	473	48,27	59,05	3,67
1991.	87	231	23,57	48,84	2,66
2002.	60	116	11,84	50,22	1,93

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године уз становништво насеља Добри до пописано је и становништво насеља Нишор

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

КОЗЈА

Козја је ратарско (раније сточарско-ратарско) сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је на изворишним деловима реке Сврљишки Тимок на 43⁰ 19' 06" северне географске ширине, 22⁰ 21' 36" источне географске дужине и 736 метара надморске висине. Од седишта општине Бела Паланка удаљено је 15 километара.

Назив је добило по великом броју коза које су се некада чувале у близини насеља.

Први пут се помиње у турским изворима у 15. веку.

По казивању мештана насеље се на садашњој локацији налазило од свог постојања и у самом почетку је имало 7 кућа из фамилије Симинци (ту фамилију и данас сматрају најстаријом у насељу).

По ослобођењу од Турака (1878. године) у насељу је формирана Козјанска општина са насељима Козја, Бабин Кал, Орља и Горња Глама, од 1881. до 1884. године у саставу те општине налазе се само насеља Козја и Бабин Кал, од 1884. до 1890. године насеље је било у саставу Мирановачке општине, од 1890. до 1901. године насеље је у саставу Горњогламске и Љубатовачке општине, од 1910. до 1959. године насеље је у саставу Бабинокалске општине, а по формирању Месних канцеларија (1959. године) припало је канцеларији насеља Бабин Кал.

Козја има површину атара од 1.741 хектар и граничи се са насељима Витановац, Мирановац, Пајеж и Бабин Кал.

У атару насеља се на месту званом Стоиловица (Росуља-Брковица) налази латинско гробље, на 2 км изнад насеља налазило се латинско насеље, док се старо гробље налазило изнад данашње цркве и звонаре. На месту званом Кулиште, на простору Равне планине и некадашњих Лугановских ливада, налазе се и остаци куле која је тамо направљена ради контроле некадашње границе између Кнежевине Србије и Турске. Предања ову кулу повезују и са ранијим периодима (са Латинима и хајдуцима).

Данашње насеље Козја има девет физиономских целина – Бесинци, Митинци, Шоринци, Петровци и Ђорбинци.

У атару насеља Козја постоје три камена крста и један запис (*миро*). У самом насељу се на месту званом Церовик налази камени крст посвећен Петровдану (по натпису светој Петки) подигнут 1918. године, (такозвани) Голи крст (из 1763. г) и крст посвећен светом Николи (обновљен 1921. г) налазе се у делу атара према насељу Витановац, док се *миро* (храст) налази између места која мештани називају Црвени брег и Вилеј.

Становништво у насељу је српско стариначко, слави светог Алимпију, светог Мрату, светог Арханђела Михаила, Петковдан, светог Тодора и светог Николу, док је сеоска заветина у насељу Петровдан.

Слика 73. Један од најстаријих камених крстова у Белопаланачком Буџаку
Голи крст у насељу Козја из 1763. године
(Извор: Маринковић, 2008)

Црква посвећена Светом Вазнесењу подигнута је у насељу 1905. године. На месту данашње цркве је још у 16. веку постојао неки верски објекат, јер се он помиње у једном писаном документу 1878. године, а у другом старом запису из 1576/77. године налази се и име једног свештеног лица из овог насеља (*поп кир Цветко из Козје*).

Основна школа, која је у насељу почела са радом 1925. године, затворена је због малог броја ученика 1978. године.

До 1949. године насеље Козја је имало 5 воденица (две на потоку изнад насеља, а три на изворишном делу Сврљишког Тимока).

Задружни дом у Козји је изграђен 1948. године, насеље је електрифицирано 1966. г, а водоснабдевање је и данас у њему индивидуално (преко локалног водовода изграђеног 1970. г, са бунара и извора).

По попису 2002. године Козја је у 38 кућа имала 76 становника.

Табела 60. Основни показатељи развита становништва насеља Козја у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	36	254	100,00	-	14,59
1884.	35	278	109,45	109,45	15,97
1890.	39	312	122,83	112,23	17,92
1895.	44	339	133,46	108,65	19,47
1900.	50	361	142,13	106,49	20,74
1910.	53	398	156,69	110,25	22,86
1921.	56	418	164,57	105,03	24,01
1948.	78	553	217,72	117,16	31,76
1953.	78	552	217,32	99,82	31,71
1961.	75	454	178,74	82,25	26,08
1971.	79	374	147,24	82,38	21,48
1981.	77	222	87,40	59,36	12,75
1991.	59	124	48,82	55,86	7,12
2002.	38	76	29,92	61,29	4,37

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

КУМАНОВО

Куманово је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је на десној долиној страни реке Темштице (десне притоке реке Нишаве) на 43° 13' 57" северне географске ширине, 22° 30' 28" источне географске дужине и 392 метара надморске висине. Од насеља Пирот удаљено је 14 километара.

Назив насеља потиче од етнонима, или личног имена Куман. Придевски облик назива упућује на одредницу насеља које припада Куману (давнашњем властелину) или можда насељу које је населио Куман или његов род.

Куманово се, као насеље са 2 целепшка домаћинства и називом *Кумановча*, први пут помиње у време Турака, у списку дажбина за 1576/77. годину.

Површина атара насеља Куманово износи 241 хектар и граничи се са атарима насеља Темска, Сопот, Станичење и Орља.

Данашње насеље је сачињено од махала које су насељаване из околних насеља. Називају се Село, Нешћина мала и Долњи крај.

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави светог Јована, светог Никољу и светог Арханђела Михаила.

По легенди, становници Куманова су, након једног немилог догађаја у 15. веку, побегли на југ (у Македонију) где су, између осталог, засновали и данашњи град Куманово. По предању, тај догађај је изгледао овако: четири спахијине жене су идући из насеља Куманово за Пирот (или обрнуто) прелазећи набујалу Темштицу код места Кумановски брод (односно Рагодешки брод) доживеле несрећу - набујала вода их је однела заједно са запрегом којом су превожене. Спахија је због тога од становника Куманова затражио крвнину за изгубљени харем у износу од 99 гроша у злату. Пошто сељаци нису имали новаца за одштету (или нису хтели да је плате), одселили су се на југ, у место које су назвали именом свог напуштеног насеља. Оставши без „раје“ (вели прича даље) спахија је продао цело Кумановско поље (све од Вишњице до Беговог моста) становницима насеља Темске. Од првобитних становника Куманова није се на југ одселила само једна, деда Тодорова породица. Она је од казне избегла у насеље Чупрење (данас Бугарска), где је боравила три године. Након тог времена деда Тодор се са породицом вратио и са 90 грла говеда успео да откупи своју земљу. Нажалост, успео је да поврати само брдски део, али не и поље. Потом почиње ново насељавање Куманова становништвом из околних насеља.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Кумановски крст налази се камени крст посвећен светом Илији, а на месту званом Миро налази се храст (*миро*) и камени крст посвећен Спасовдану.

Насеље је електрифицирано 1968. године, а водоснабдевање је и данас са бунара.

По попису 2002. године у насељу је у 21 кући живело 38 становника.

Табела 61. Основни показатељи развита становништва насеља Куманово у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	20	142	100,00	-	7,10
1884.	24	154	108,45	108,45	6,42
1890.	28	168	118,31	109,09	6,00
1895.	34	204	143,66	121,43	6,00
1900.	36	211	148,59	103,43	5,86
1910.	42	222	156,34	105,21	5,29
1921.	40	680	478,87	106,31	17,0
1948.	56	300	211,27	44,12	5,36
1953.	61	267	188,03	89,00	4,38
1961.	58	221	155,63	82,77	3,81
1971.	53	150	105,63	67,87	2,83
1981.	39	100	70,42	66,67	2,56
1991.	29	56	39,44	56,00	1,93
2002.	21	38	26,76	67,86	1,81

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

МИРАНОВАЦ

Мирановац је сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на десној долинској страни реке Сврљишки Тимок. Припада „белопаланачком буџаку“ и налази се на 43° 21' 50" северне географске ширине, 22° 22' 24" источне географске дужине и 777 метара надморске висине. Од седишта општине Бела Паланка удаљено је 24 километара.

Припада старим српским насељима и први пут се званично помиње у турским изворима 1576/77. године.

Првобитна локација насеља била је 2 км северозападно од данашње, на месту званом Селиште. Када су у другој половини 19. века Турци изградили пут од Беле Паланке преко Буцака за Белоградчик (Бугарска) траса тог пута пролазила је кроз тадашње насеље па се због тога већина становника преселила на данашњу локацију, а мањи део њих је прешао на место звано Зановачки дол и формирао данашњи мирановачки заселак Баровац.

По ослобођењу од Турака (1878. г) насеље је имало 285 становника.

Атар насеља Мирановац има површину од 945 хектара и граничи се са насељима Пајез, Витановац, Периш, Јаловик Извор и Стањинац.

У атару насеља се на месту Големи дел налазе остаци латинског гробља.

До 1930. године насеље је било изразито збијеног типа, а од тада има разређенију физиономску структуру (због трајног премештања појединих породица на окружавајуће *појате* - некадашње сезонске сточарске колибе). Од свог формирања на новој локацији па све 1948. године Мирановцу је припадало и насеље Мирановачка Кула (које се тих година осамосталило).

Данашње насеље Мирановац чине две физиономске целине – Село (Мирановац) и заселак Баровац. Баровац је зиме 2010/2011. године први пут остао без иједног становника.

Насеље има два камена крста и оба су посвећена светом Ђурђу (Ђурђевдану). Први је из прве половине 19. века (из 1842. године) и налази се изнад сеоског кладенца, поред њега постоји још један старији крст на коме су приметни трагови старог натписа који се не може датовати, а око крстова има доста крупнијих комада камена па се претпоставља да се ту ради о старом црквишту. У близини је (до пре неколико година) било и велико дрво (*миро*) чији се остаци и данас примећују. Други крст је подигнут 1931. године на месту званом Разлуци и поред њега се и данас обележава сеоска преслава Ђурђевдан.

Слика 74. Камени крст Ђурђевдан у насељу Мирановац (Извор: Маринковић, 2008)

Становништво у Мирановцу је српско стариначко. Славило је (средином 20. века) светог Николу, светог Алимпију, светог Архангела Михаила (*Свети Ранђел*) и светог Андреју. Сеоска преслава је Ђурђевдан, а заветина Видовдан (28. јун) и тада се у суседном насељу Мирановачка Кула одржавао велики вашар.

Црква посвећена светом Јовану Крститељу налази се у Мирановачкој Кули и заједничка је са суседним насељима Витановац и Мирановачка Кула.

Први облици школовања у насељу започети су у једној кући поред Антине воденице, а 1906/07. године отворена је и званична школа у просторијама турске куле (у Мирановачкој Кули). Године 1955/1957. изграђена је и основна школа у самом Мирановцу, која је радила до 1968. године када су ученици поново почели похађати школу у Мирановачкој Кули.

Мирановац је од ослобођења од Турака (1878. године) припадао Мирановачкој општини, којој су у то време припадала насеља Мирановац, Витановац и Пајез. Касније се насеље Пајез издваја у посебну општину, а Мирановац и Витановац (са краћим променама) остају у једној општини све до 1955. године када припадају општини Бела Паланка. Потом је дуги низ година Мирановац, заједно са насељима Витановцем и Мирановачком Кулом, имао Месну канцеларију у Мирановачкој Кули.

У периоду између два светска рата у близини насеља Мирановац је на месту званом Станци радио рудник лигнита (затворен је због нерентабилности), а након Другог светског рата је на истом месту отворан и рудник уљаних шкриљаца (али је и он затворен).

Насеље је електрифицирано 1961. године, асфалтни пут има од 1987. године, а водо-снабдевање је у њему и данас индивидуално (преко бунара, чесама и извора).

По попису 2002. године Мирановац је у 24 кућа имао 43 становника.

Табела 62. Основни показатељи развојка становништва насеља Мирановац у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	49	285	100,00		30,16
1884.	53	312	109,47	109,47	33,02
1890.	55	322	112,98	103,21	34,07
1895.	59	378	132,63	117,39	40,00
1900.	65	407	142,81	107,67	43,07
1910.	70	473	165,96	116,22	50,05
1921.	72	437	153,33	92,39	46,24
1931.	64	477	167,37	109,13	50,48
1948.	98	634	222,46	132,91	67,09
1953.	92	534	187,37	84,23	56,51
1961.	97	429	150,53	80,34	45,40
1971.	83	331	116,14	77,16	35,03
1981.	70	205	71,93	61,93	21,69
1991.	61	128	44,91	62,44	13,54
2002.	35	60	21,05	46,88	6,35

* Напомена: По пописној методологији до пописне 1948. године становништво насеља Мирановачка Кула пописивано је са становништвом насеља Мирановац
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

МИРАНОВАЧКА КУЛА

Мирановачка Кула је ратарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на десној долинској страни реке Сврљишки Тимок. Налази се на 43° 21' 35" северне географске ширине, 22° 21' 40" источне географске дужине и 555 метара надморске висине и заједно са насељима Козја, Пајеж, Мирановац и Витановац припада Белопаланачком Буцаку. Од седишта општине Бела Паланка удаљено је 22 километара.

Назив је добило по турској кули која је изграђена (у 19. веку) у центру самог насеља. Кула је била власништво турчина Алија-бега, а затим Селим-бега, који су држали овај крај као свој читлук. По неким подацима данашња кула је изграђена 1860. године, али је на истом месту постојала раније и нека друга кула која се помиње у документима из 1841. године. У време границе (на Пандиралу) између тадашње Србије и Турске (од 1833. до 1878. године) у кули се налазила царинарница преко које се обављао прекогранични промет стоке између те две земље. Та турска кула је данас најстарији објект у целом Белопаланачком Буцаку.

Слика 75. Мирановачка Кула најстарији објект у Белопаланачком Буцаку
(Фото М. Велојић)

Крајем 19. века је недалеко од турске куле подигнута и Дојчовска кућа у којој су чланови Дојчовске фамилије дуго година држали кафану, затим (1930. г) бакалницу, док није (након Другог свеског рата) 1945. године кућа продата Земљорадничкој задрузи.

По ослобођењу од Турака Мирановака Кула је дуго година била седиште Мирановачке општине, након Другог светског рата била је седиште Месног народног одбора општине, а затим и седиште Месне канцеларије за насеља Витановац, Мирановац и Мирановачка Кула.

Насеље је званично настало 1948. године, одвојивши се од насеља Мирановац (имало је тада 9 домаћинстава и 72 становника), али је и данас његов атар саставни део атара насеља Мирановац.

Становништво у насељу је српско стариначко, досељено (крајем 19. и почетком 20. века) из насеља Мирановац и Витановац. У другој половини 20. века становници Мирановачке Куле су славили светог Николу, светог Ранђела, светог Алимпију и Гмитровдан. Велики вашар у насељу одржавао се сваке године на празник Видовдан (28. јуна).

У Мирановачкој Кули је 1935. године (на граници атара са насељем Витановац) направљена црква и посвећена светом Јовану Крститељу.

Основна школа у насељу је направљена у периоду од 1932. до 1935. године (у време када је Мирановачка Кула још увек припадала насељу Мирановац). Од 1951. године радила је као осмогодишња школа за ученике из свих насеља Белопаланачког Буцака. Године 1980. престала је са радом пошто је остала без ученика.

Слика 76. Напуштена основна школа у Мирановачкој Кули (Фото М. Велојић)

По затварању школе, у школској згради је од 1982. до 1987. год. радио погон дечије обуће „Весна“ из Беле Паланке.

Насеље је електрифицирано 1961. г, а водоснабдевање је индивидуално (са бунара и преко пумпи које има свака кућа).

Мирановачка Кула је добила аутобуски превоз 1966. г, када је отворен саобраћај на линији Ниш-Мирановачка Кула преко Сврљига. Године 1968. асфалтиран је регионални пут Бела Паланка-Сврљиг, па је Мирановачка Кула 1971. године аутобуском линијом била повезана и са Белом Паланком.

У насељу је постојала Земљорадничка задруга „Пандирало“, која је у Дојчовској кући имала свој магацин, кафану и продавницу, а у самој Кули и млекару за производњу белог сира и качкаваља. Здравствена станица у Мирановачкој Кули (за становнике насеља Мирановац, Витановац и Мирановачка Кула) подигнута је 1995. године.

Године 2002. у Мирановачкој Кули је у 11 кућа живело укупно 17 становника.

МИРКОВЦИ

Мирковци су старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је у подножју узвишења Граниково (1.088 м) на 43° 19' 49" северне географске ширине, 22° 30' 28" источне географске дужине и 957 метара надморске висине. Мањим својим делом припада сливу Топлодолске реке, а већим делом сливу Тимока. Од насеља Темска удаљено је 10, а од седишта општине Пирота 24 километара.

О називу насеља постоји више тумачења, али се сва односе на новији период и помињу оснивача Мирка и његову борбу (или сарадњу) са Турцима. По првом предању неки Мирко се посвађао са Турским спахијом, побегао из насеља Трњане и засновао ново насеље. По другом казивању Мирко је био родом из суседног насеља Шугрин, на месту данашњег насеља имао је појату, па се ту и населио, док се у суседном насељу Церова може чути и предање да је Турчин на месту данашњег насеља „*наслио неког Мирка*“ од кога је настало ново насеље. Нажалост, ни данас се не зна која је фамилија директни потомак Мирка (оснивача овог насеља) ни које је од ових предања најтачније. Историјске чињенице (које се базирају на турској тапији из 1873. г) говоре да је насеље Мирковци све до ослобођења од Турака било господарлук Шериф-бега и супруге Халила Еметовића из Пирота, те да су њихову имовину откупили мештани овог насеља за 9.206 гроша чаршијских. Тако је могуће и четврто тумачење, односно да је неки Мирко откупио насеље и имање од Турчина, па је он касније у њему насељавао становништво.

По ослобођењу од Турака и „*Статистичком прегледу Нишавског среза за 1879. годину*“ у насељу је у 31 кући живело 180 становника.

Мирковци имају површину атара од 633 хектара и граниче се са атарима насеља Ћуштица, Шугрин, Рудиње, Церова и Базовик.

У атару се на месту званом Латинско кале налазе остаци старих зидина и старог пута који је повезан са локалитетом Градсћи вр у насељу Шугрин, а на месту званом Доброглед (на тремеји атара Мирковаца, Рудиља и Ћуштице) налазе се остаци старог „*турског друма*“. На месту званом Големи пропас налази се и дубока јама која је (по казивању мештана) повезана са Шугринским врелом.

Данашње насеље чини пет физиономских целина – Село, Шаљин дол, Главурје, Песак и Камен.

Становништво у насељу је српско стариначко, слави светог Јована, светог Николу, светог Ђорђа и свете Врачеве. Сеоска слава је Ђурђевдан.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Преслап налазе се 2 стара камена крста посвећена светој Тројици и 2 храста (*мира*) од којих се један срушио (крстове одржавају чланови фамилије Митини), на месту Камен налази се крст посвећен светом Николи поред кога су били хрстови који су се временом срушили, на месту Викалиште налазе се 2 крста и 2 храста (*мира*) (ту молитву износе Пејинци), на месту званом Браниште налази се један камени крст поред кога чланови фамилије Срејинци износе три молитве посвећене светом Ранђелу, Малом Спасовдану и Малој Богородици, на месту Микаилово налази се камени крст посвећен Спасовдану (молитву

износе чланови фамилије Ђићеканци), на месту званом Широка Падина налази се крст посвећен светом Јовану (одржавају га Камберци), на месту званом Доброглед (поред турског друма) налази се камени крст посвећен светом Николи и на месту званом Чука (испод гробља) налази се крст посвећен светом Ђорђу (*ту су мештани износили ђурђевданску молитву*) и с обзиром на чињеницу да ово насеље никада није имало своју цркву (по речима мештана) „*овај крст је служио и као црква*“.

Основна школа у насељу Мирковци је, средином 20. века, радила најпре у кући Мике Панчића, а затим и у својој сопственој згради. Имала је 1950. г. укупно 70 ученика. Само двадесетак година касније (1973. г) затворена је због малог броја ученика.

Насеље је електрифицирано 1976. г, имало је Дом културе, продавницу и задругу, а водом се преостали мештани и данас снабдевају преко локалних водовода, бунара и извора.

По попису 2002. године насеље Мирковци је у 11 кућа имало 20 становника.

Табела 63. Основни показатељи развоја становништва насеља Мирковци у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани		
1879.	31	180	100,00	5,81	28,44
1884.	35	197	109,44	5,63	31,12
1890.	37	223	123,89	6,03	35,23
1895.	41	220	122,22	5,37	34,76
1900.	-	-	-	-	-
1910.	43	284	157,78	6,60	44,87
1921.	34	232	128,89	6,82	36,65
1948.	54	284	157,78	5,26	44,87
1953.	52	272	151,11	5,23	42,97
1961.	44	201	111,67	4,57	31,75
1971.	36	155	86,11	4,31	24,49
1981.	31	94	52,22	3,03	14,85
1991.	22	46	25,56	2,10	7,27
2002.	11	20	11,11	1,82	3,16

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Мирковци пописано је уз становништво насеља Церова
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

НИШОР

Нишор је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је у подножју узвишења Велика Кукла (862 м) и Корен (836 м) са обе стране локалног пута Пирот-Завојско језеро. Налази се на 43° 13' 03" северне географске ширине, 22° 35' 35" источне географске дужине и 720 метара надморске висине. Од Пирота је удаљено 6 километара.

По легенди, насеље се најпре налазило на местима званим Пресечица (*тамо где је најбоља земља у село*) и Ливађе, па се касније, због турских каравана и због стоке која је бежала „*да пландује*“ на вишим теренима, преселило на данашње место.

Насеље се први пут, под називом *Инишор*, помиње у турским изворима нахије Ашак бучук са Лужницом, 1576/77 . године.

У историји је познато по српско-турској битци 1877. године за ослобођење од вишевековног турског ропства, у чији помен је (код места званог Врба) подигнут споменик борцима за ослобођење Пирота.

По ослобођењу од Турака (1878. г) помиње се под данашњим називом у Нишавском срезу пиротског округа. Имало је тада 42 куће и 253 становика.

Атар насеља Нишор данас има површину од 1.212 хектара, граничи се са атарима насеља Копривштица, Сопот, Ореовица и Добри До и има четири физиономске целине: Горњи крај, Долњи крај, Буњиште и На-рудин, односно дели се на Петковце, Горњокрајце, Долњокрајце и Сред-село.

Становништво у насељу је српско, стариначко. Свети Архангел Михаило је слава свих фамилија у насељу, уз четири изузетка – две фамилије славе Митровдан, а две светог Ђорђа. Сеоска слава је Спасовдан.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Спасовдан налази се запис крушка и камени крст посвећен Спасовдану, на месту званом Одаја налази се камени крст посвећен светом Ранђелу, код фамилије Младеничкови налази се крст посвећен Петковдану, на месту званом На-Рудин налази се крст посвећен светом Ђорђу, на месту званом Брес налазио се запис брест (*там бил у турско време много голем брес*) и крст посвећен светој Петки, на месту званом Царина налази се запис крушка и крст посвећен Спасовдану (*Шумаричћи крс*), на месту званом Дуб поред великог храста налази се крст посвећен светом Илији, поред Стаменкове чесме налазе се записи крушка и брест као и камени крст посвећен светој Тројици, на месту званом Бробинћа падина налази се крст посвећен Видовдану, на месту званом Гугаво налази се крст посвећен Митровдану, на месту званом Младенова падина налази се крст посвећен светој Петки, на месту званом Скривена налази се запис крушка, на месту званом Пасеница налази се запис крушка и на месту Ступчеви долове налази се запис крушка. Лековити извори се налазе на месту Лековна вода (*„там жене остављају паре и белеђе и мију очи“*) и на месту Шопка у Ступачеви долове.

Слика 77. Камени крст посвећен Светом Ранђелу на месту званом Одаја (Фото М. Велојић)

Нишор има манастир посвећен светом Ђорђу на месту званом Гламе, који је обновљен је 1995. године, док је основна школа, која је у насељу радила средином 20. века, затворена је због малог броја ученика 1988. године.

Насеље је електрифицирано 1968. г, а водом се мештани снабдевају преко локалног водовода. У Нишору се налази и седиште Месне канцеларије за три насеља (Копривштица, Нишор и Покревеник).

По попису 2002. године у насељу је у 82 куће живело 166 становника.

Табела 64. Основни показатељи развита становништва насеља Нишор у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника			Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1879.	42	356	100,00	-	8,48	29,37
1884.	46	403	113,20	113,20	8,76	33,25
1890.	54	482	135,39	119,60	8,93	39,77
1895.	63	494	138,76	102,49	7,84	40,76
1900.	-	-	-	-	-	-
1910.	83	638	179,21	129,15	7,69	52,64
1921.	93	630	176,97	98,75	6,77	51,98
1948.	125	799	224,44	126,83	6,40	65,92
1953.	124	740	207,87	92,62	5,97	61,06
1961.	128	646	181,46	87,30	5,05	53,30
1971.	122	536	150,56	82,97	4,39	44,22
1981.	115	393	110,39	73,32	3,42	32,43
1991.	98	236	66,29	60,05	2,41	19,47
2002.	82	166	46,63	70,34	2,02	13,70

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Нишор пописано је уз становништво насеља Добри До (Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ОРЕОВИЦА

Ореовица је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је у подножју узвишења Кулиште (833 м), Марине ливаде (1.041 м) и Грчковац (704 м) на 43° 15' 01" северне географске ширине, 22° 34' 12" источне географске дужине и 806 метара надморске висине. Од општинског центра Пирота удаљено је 25 км.

По легенди, насеље је заселио један човек из бугарског истоименог насеља, у време када су околна насеља већ била формирана. Он је на место звано Вирове довео своју фамилију, ту разапео своју прву пољаву (*чргу*) и ту се заселио (потомке из његове фамилије и данас називају надимком *Чрганови*). Касније се због воде преселио у центар насеља.

Назив насеља је фитогеографског порекла, настао од многобројних стабала ораха која су се некада налазила у атару данашњег насеља.

Насеље се први пут помиње у турским пописима 1576/77. године под називом *Ораховиче*. По ослобођењу од Турака (1878. г) имало је 46 кућа и 394 становника.

Атар насеља има површину од 857 хектара и граничи се насељима Темска, Сопот и Покревеник.

Становништво у насељу је српско стариначко, слави светог Ђорђа, светог Ранђела и свету Петку, док је сеоска слава у читавом насељу - света Марија Магдалена.

У атару насеља је преко места званог Превалац пролазио стари друм који је повезивао насеља Темску и Пирот, док се на месту Ливађе налазило старо Латинско село.

Данашње насеље има три целине – Горњу малу, Доњу малу и Дел, а оне се деле на следећи начин: Горња мала има Чергановску малу, Камењаровску малу, Ћоћину малу, Цацкову малу, као и целине (мале) где живе Стеванови, Ђоргови и Зарини; Доња мала има Таренску малу, а Дел има Бубљинску малу, Попову малу, Јосимовску малу, Гмитровску малу и Панчину малу.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Грмање налази се камени крст посвећен светом Ранђелу, код звонаре у насељу се налази крст посвећен светом Ђорђу (Ђурђевдан), у дворишту фамилије Томини се налази камени крст посвећен светој Марији, светој Богородици и светој Петки, на месту званом Табан (између насеља Сопот и Ореовица) налази се крст посвећен светом Јеремији („ту нико колач не износи, само се људи што ту прооде прекрсте“) и на месту званом Потака налази се камени крст посвећен светом Николи.

Црква у насељу посвећена Светој Марији Магдалени, направљена је („од беле фасадне цигле“) у дворишту фамилије Томини (пored каменог крста посвећеног светој Марији, Пресветој Богородици и светој Петки) 2002. године.

Основна школа, која је у насељу почела са радом 1927. г, затворена је због малог броја ученика 1965. године.

Дом културе у насељу је направљен у периоду од 1942. до 1947. године, електричну енергију насеље добија 1959. г, асфалтни пут 1979. г, а сеоски водовод 1989. године.

Године 2002. године у насељу је у 67 кућа живело 128 становника.

Табела 65. Основни показатељи развита становништва насеља Ореовица у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	46	394	100,00	-	45,97
1884.	54	426	108,12	108,12	49,71
1890.	57	459	116,50	107,75	53,56
1895.	61	477	121,07	103,92	55,66
1900.	-	-	-	-	-
1910.	80	591	150,00	123,90	68,96
1921.	-	-	-	-	-
1948.	101	624	158,38	105,58	72,18
1953.	99	614	155,84	98,40	71,65
1961.	106	576	146,19	93,81	67,21
1971.	106	441	111,93	76,56	51,46
1981.	94	321	81,47	72,79	37,46
1991.	85	205	52,03	63,86	23,92
2002.	67	128	32,49	62,44	14,94

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. и 1921. године становништво насеља Ореовица пописано је уз становништво насеља Сопот
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ОРЉА

Орља је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је на изворишним деловима Осмаковске реке (десне притоке реке Нишаве) испод самог Орљанског камена (988 м) на 43° 18' 43" северне географске ширине, 22° 25' 24" источне географске дужине и 709 метара надморске висине. Од насеља Темска удаљено је 18, а од седишта општине Пирота 32 километра.

Први пут се, са својих 28 домаћинстава, помиње у турским пописима малих спахи-лука Висока 1447-1489. године.

По легенди, насеље је свој назив добило по орловима који су се гнездили непосредно изнад насеља. Најпре је било лоцирано на месту Луковица, касније на местима Трап, Раздолци и Селиште (испод гробља) одакле се постепено померало навише (ка Орљанском камену) и тако заузело данашњу локацију. Из Луковице су становници (по казивању старијих мештана) побегли у време ратних метежа и крили се, зависно од врсте опасности, на друга места у атару, док су на данашње место дошли склањајући се што даље од важног турског пута који је од Осмакове водио за Сврљиг, Ниш и Тимочку Крајину („Село је прво било у Луковицу, у наш атар, али се после пресели према север испод Орљански камен, како би били подалеко од Турци који су злостављали народ и пљачкали село. Некој рекал: „Че бегамо горе куде орлови лету, да ни Турци више не досађују!“ И кад се доселе на садашње место, село добије име Орља.“).

По ослобођењу од Турака (1878. г) у насељу је у 34 куће живело 120 становника.

Атар насеља има површину од 1.174 хектара и граничи се са атарима насеља Базовик, Осмаково, Бабин Кал и Пајеж.

У самом насељу постоји више старијих чесама које носе називе по фамилијама (Грчка, Манђина, Палавозна и Јанколова), док се једина новија чесма налази на месту званом Коруба.

Данашње насеље има целине – Костурџин брег, Додин дел и Чукљевицу или Горњи крај (у коме живе Јанколови, Ђорђини, Леђини, Пејини, Николини, Џођини и Грци) и Доњи крај (у коме живе Влаткови, Рацини и Палавзови).

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави светог Архангела Михаила (*Свети Ранђел*), светог Мрату, светог Алимпију, светог Ђорђа, Гмитровдан, светог Николу и светог Јована, док је сеоска слава у целом насељу - Ђурђевдан.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Селско браниште налази се запис храст и камени крст посвећен Гмитровдану, на месту званом Јаболка налази се камени крст посвећен светом Ранђелу (*Палавзов крст*), на месту званом Додин дел налази се дрво клен (запис) и камени крст посвећен светом Ранђелу (*Марков крст*), на месту званом Пејина бара налази се камени крст посвећен светом Николи (*Пејин крст*), у делу насеља где живе Рацини налази се крст посвећен светом Томи, у делу насеља које се назива Бресјан мала налази се крст посвећен светом Ранђелу (*Тодоров крст*), на месту званом Шарбаница налази се крст посвећен Гмитровдану (*Шарбански крст*), на месту званом Лазарово гувно налази се камени крст посвећен Гмитровдану (*Лазаров крст*), на месту званом Кукљавица налази се камени крст посвећен светом Илији и светој Марији, на месту званом Мангила налази се камени крст посвећен светом Николи (*Грновдел крст*), на месту званом Орничје (Турско гувно) налази се камени крст посвећен Гмитровдану (*Рацин крст*), на месту званом Ђорђино гувно налази се камени крст посвећен светом Ранђелу (*Ђорђин крст*), поред црве посвећене светој Петки налазе се два камена крста (записа) посвећена светој Петки, а такође се и поред гробља налазе два камена крста (записа) посвећена светом Ђорђу.

У насељу се, поред црквишта из 14. века, налази црква посвећена светој Петки. Обновљена је 2006. године. По казивању мештана „зградаца на свету Петку је четрдесет девету годину покривена и диреци поставени над престол, а пре неку годин ју обновимо да има где да улезнемо и поп да служи.“

Основна школа, која је у насељу почела са радом 1939. г, затворена је због малог броја ученика 1983. године.

Насеље је електрифицирано 1965. г, дом културе је изграђен 1985. г, а водоснабдевање мештана је и данас индивидуално (са локалног водовода од 1974. г, са чесама, бунара и извора).

По попису становника 2002. године Орља је у 49 кућа имала 75 становника.

Табела 66. Основни показатељи развојта становништва насеља Орља у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1879.	34	120	100,00	-	3,53	10,22
1884.	36	124	103,33	103,33	3,44	10,56
1890.	40	136	113,33	109,68	3,40	11,58
1895.	46	158	131,67	116,18	3,43	13,46
1900.	52	298	248,33	188,61	5,73	25,38
1910.	65	496	413,33	166,44	7,63	42,25
1921.	65	520	433,33	104,84	8,00	44,29
1948.	96	663	552,50	127,50	6,91	56,47
1953.	100	642	535,00	96,83	6,42	54,68
1961.	106	543	452,50	84,58	5,12	46,25
1971.	103	451	375,83	83,06	4,38	38,42
1981.	84	246	205,00	54,55	2,93	20,95
1991.	71	145	120,83	58,94	2,04	12,35
2002.	49	76	63,33	52,41	1,55	6,47

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ПАЈЕЖ

Пајез је сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено у подножју узвишења Пајешки камен (1.163 м) на долинским странама Пајешке реке (десне притоке Сврљишког Тимока). Припада Белопаланачком Буцаку и налази се на 43° 20' 15" северне географске ширине, 22° 23' 34" источне географске дужине и 789 метара надморске висине. Од седишта општине Бела Паланка удаљено је 18 километара.

Назив насеља је везан за легенду о постојању много јежева, али има и других размишљања која се односе на то да назив потиче од основе *паљ* (паљевина) и суфикса – *еж*, што је временом постало Пајез. Први пут се помиње у турским изворима 1576/77. год.

По ослобођењу од Турака Пајез је (1878. г) имао 92 куће и 523 становика. Све до 1910. године био је у саставу Мирановачке општине, затим се издваја у посебну Пајешку општину, од 1955. до 1959. године био је у саставу Бабинокалске општине, а од 1959. године је у саставу општине Бела Паланка.

Насеље Пајеж и данас има највећи атар у Белопаланачком Буцаку, површина му је 1.888 хектара и граничи се са следећим насељима Стањинац, Орља, Козја, Витановац, Мирановац и Јаловик Извор.

У атару насеља постоје два локалитета са називом Селиште (једно се налази према насељу Мирановац, испод засеока Чука, а друго према насељу Орља, северозападно од засеока Ћилавци), док се локалитет Манастириште налази на месту званом Габар (на северном подножју Пајешког камена).

По народном предању на местима званим Гумба и Градиште била су римска насеља или неки други објекти. Градиште се помиње као *кале* (кастел) и постоји прича да је камен са тог места коришћен за градњу турског друма од Беле Паланке до Калне (Митхад-пашиног друма) 1865. године.

Данашње насеље чини више физиономских целина који се називају: Село, Дудуљинци, Чука, Црни камен, Кушина Бара, Јесен, Кошеви, Бојчовци, Ждрело, Ћилавци и Ливадски дел. Осим њих постоје и групе родовских кућа које носе називе: Мурцина мала, Шаричови, Џоропови, Џуринци и Џоћинци.

Становништво у насељу је српско стариначко, слави светог Архангела Михаила, светог Николу и светог Ђорђа. Сеоска слава је Спасовдан, а преслава свети Ранђел.

У насељу постоји 7 камених крстова који се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Свраћински крст поред великог храста (*Свраћинско миро*) налази се крст (највероватније) из 19. века са кога се не може прочитати натпис (обилазили су га сви мештани насеља у време литија), на месту званом Црнчев крст налази се крст посвећен светој Тројици и светом Николи из 1950. године (претпоставља се да је на том месту некада постојао још старији крст) и поред некадашњег старог храста (*мира*) крст посвећен светом Архангелу Гаврилу (одржавају их Игњатовићи), у засеоку Ћилавци постоји Стеванов крст посвећен светом Јовану Крститељу укопан 1954. године (интересантан је по томе што је осим светом Јовану посвећен и на још седморо светаца и светица – светом Јеремији, Спасовдану, светој Петки, Видовдану, светом Јовану Биљоберу, Пресветој Богородици и светом Јовану Главосеку) (одржавају га Величковићи), на месту званом Студенац (*код Миленково миро*) постоји крст посвећен Светом Николи, на месту званом Црни камен (код Раскрсе) испод пута постоји поломљени крст посвећен светом Николи из 1930. године (одржавају га Николићи) и на истом месту испод пута крст посвећен светом Ранђелу из 1956. године (одржавају га Беличови). У атару су такође позната и велика освећена дрвећа (*мира*) - велика буква *Миленково миро*, храст *Свраћинско миро* (највеће и најстарије дрво у целом Белопаланачком Буцаку), две старе крушке на местима Бука и Главчина и стари храстови (који су се временом срушили) на местима Црнчев крст и Стеваном крст. Црква у насељу (посвећена Христу Спаситељу) саграђена је 1880. године.

Прва школа у насељу отворена је 1848. г, као једна од ретких у овом крају. Радила је 4 године, а затим је имала прекиде у раду. Године 1930/31. насеље добија планску школску зграду у којој је школа радила до 1984. г, када је неколико преосталих ђака наставило своје школовање у насељу Кална.

Прву набавно-продајну задругу у насељу основала је група грађана 1928. г, а пред Други светски рат постојао је и приватни дућан, млекара и качкаваљциница. Једно време постојала је у насељу и кафана.

Насеље је (преко Калне) електрифицирано 1963. године, а водоснабдевање је и данас индивидуално (са извора, бунара и преко гравитационих водовода).

Аутобуски превоз, који је уведен 1977. године на линији Ниш-Пајеж, више не функционише.

По попису 2002. године у насељу је у 45 кућа живело 90 становника.

Табела 67. Основни показатељи развика становништва насеља Пајеж у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1879.	92	523	100,00		5,68	27,70
1884.	93	573	109,56	109,56	6,16	30,35
1890.	97	603	115,30	105,24	6,22	31,94
1895.	104	609	116,44	101,00	5,86	32,26
1900.	108	683	130,59	112,15	6,32	36,18
1910.	118	792	151,43	115,96	6,71	41,95
1921.	117	702	134,23	88,64	6,00	37,18
1931.	130	865	165,39	123,22	6,65	45,82
1948.	174	1.048	200,38	121,16	6,02	55,51
1953.	174	980	187,38	93,51	5,63	51,91
1961.	155	723	138,24	73,78	4,66	38,29
1971.	132	561	107,27	77,59	4,25	29,71
1981.	103	299	57,17	53,30	2,90	15,84
1991.	66	132	25,24	44,15	2,00	6,99
2002.	45	90	17,21	68,18	2,00	4,77

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

РАГОДЕШ

Рагодеш је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је развођу реке Клајће (десне притоке реке Темштице) и Петрове реке (десне притоке реке Нишаве) на 43° 16' 15" северне географске ширине, 22° 30' 03" источне географске дужине и 582 метара надморске висине. Од насеља Темска је удаљено 5, а од седишта општине Пирота 16 километара.

О називу насеља постоји више тумачења: по првом тумачењу назив је настао од имена чувеног (опасног и храброг) одметника који се звао Рага, по другом тумачењу назив треба тражити у корену имена Агуш, односно по имену Турчина који је насеље држао (од кога је касније и настала фамилија под називом Агушови), али треба узети у обзир и могућност (на коју указује др Сретен Петровић) да је назив (можда) настао и од имена старог српског бога Радгоста.

Рагодеш има површину атара од 1.396 хектара и граничи се са насељима Церова, Базовик, Осмакова, Враниште и Темска.

Данашње насеље чине три физиономске целине – главни део насеља који мештани називају Село и два издвојена засеока у којима живе Крстићи и Манићи.

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави свете Врачеве, светог Архангела Михаила, светог Алимпију, светог Николу и светог Јована. Литијска слава у насељу је Пресвета (*Сви Свети*) док је сеоска слава Ђурђевдан.

Насеље има цркву посвећену светој Тројици.

Четвороразредна основна школа у насељу, која је са радом почела 1928. године (и средином 20. века имала 60 ученика), затворена је због малог броја ученика 1990. године.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Крс налази се камени крст посвећен светом Ђорђу (*Ђурђевдан*) (ту је свака фамилија из насеља имала своје камено седиште и ту је доносила испечено јагње), на месту званом Чучка (Мађилка) налази се камени крст посвећен светом Томи (такозвани *Турски крс*), на месту званом Бара налази се стари храст (*миро*) и камени крст посвећен светом Илији (*Бајин крс*), на месту званом Селиште налази се храст (*миро*) и камени крст посвећен светом Илији (по казивању мештана „*тај крс је на 30 волова донет из Бугарско, долазил један професор оди там и не могао да протумачи шта на њег писује*“), на месту Барћи дел (у близини цркве) налази се стари храст (*миро*) и камени крст посвећен Петровдану, на месту званом Бресје налазио се некада стари брест (*миро*) а данас је ту само камени крст посвећен Малој Богородици, на месту званом Тупанар налази се камени крст посвећен Видовдану, на месту Бртенежица налази се камени крст посвећен светом Илији, на месту званом Вранишћи дел налази се крст посвећен светом Панталеју, на месту званом Дрен налази се крст посвећен светом Николи (*Дренћи крс*), на месту Кумаревац налази се крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Манћин трап налази се крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Рајчиница налази се крст посвећен светом Николи, на месту Селиште налази се крст посвећен светом Церману (*Сарамандин крс*), на месту званом Симицишћи крс налази се камени крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Смрдељац налази се камени крст посвећен Спасовдану, на месту званом Цолин крс налази се крст посвећен светом Илији и поред самог гробља се налазе два храста (*мира*) и камени крст посвећен светој Тројици (где мештани из насеља *кувају молитву*).

Насеље је елекрифицирано 1964. г, Задружни дом у њему је направљен 1965. г, а водоснабдевање је и данас индивидуално (преко локалних водовода, бунара и извора).

По попису 2002. године Рагодеш је у 125 кућа имао 235 становника.

Табела 68. Основни показатељи развита становништва насеља Рагодеш у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	60	438	100,00	-	31,38
1884.	65	628	143,38	143,38	44,99
1890.	72	537	122,60	85,51	38,47
1895.	73	573	130,82	106,70	41,05
1900.	-	-	-	-	-
1910.	99	789	180,14	137,70	56,52
1921.	110	727	165,98	92,14	52,08
1948.	177	1.051	239,95	144,57	75,29
1953.	179	1.000	228,31	95,15	71,63
1961.	187	873	199,32	87,30	62,54
1971.	192	776	177,17	88,89	55,59
1981.	184	556	126,94	71,65	39,83
1991.	160	358	81,74	64,39	25,64
2002.	125	235	53,65	65,64	16,83

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Рагодеш пописано је уз становништво насеља Темска
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

РУДИЊЕ

Рудиње је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено на долинским странама Рудињске реке (десне притоке реке Темштице). Налази се између узишења Ралова чука (839 м), Церакова чука (661 м) и Пећ (642 м) на 43° 17' 23" северне географске ширине, 22° 32' 28" источне географске дужине и 537 метара надморске висине. Од насеља Темска удаљено је 6, а од седишта општине Пирота 21 километар.

Насеље је веома старо (казивачи кажу да је „од кој-знаје када“). По легенди, „кад су били Латини село је било на место звано Бела водица, болес и раселила, оди њи нема данас у село“. Касније је засновано на месту званом Селиште, а затим и дуж Рудињске реке.

Назив насеља је настао од трагова ранијег рударења (гвожђе и угаљ) или од саме речи рудина (која означава огољено земљиште окренуто ка југу на коме је једва порасла ситна трава, односно пољаницу, утрину или пашњак).

По ослобођењу од Турака Рудиње је (1878. г) имало 582 становика.

Атар насеља има површину од 2.723 хектара и граничи се са насељима Засковци, Мирковци, Церова и Темска.

У атару се на узвишењу Чука (поред старог храста) налази мала црквица посвећена Пресветој Богородици, а на месту званом Глама остаци старе „латинске цркве“ (која данас привлачи само „златаре“).

Данашње насеље има више физиономских целина. Већи део насеља мештани називају *Село*, а река га дели на југоисточни и северозападни део. Југоисточни део има целине које се називају Голема орница, Бара, део Прудиста и Кривина, док северозападни део („кам-Гламу и Темско“) има целине са називима Металиште, Умин дол, Падина, Јовин присад, Прудисте и Горњи крај. Мањи део насеља мештани називају *Глама* и деле га на два дела: Гламу (у ужем смислу) и Опасан.

Становништво у насељу је српско, стариначко. Сматра се да су најстарије фамилије у данашњем насељу Живковци, Влајчовци, Јаничовци и Мијинци. Старинци претежно славе Светог Јована и Светог Николу, док су остале славе претежно донели зетови из других насеља, односно они су наставили да славе (светог Алимпија, светог Луку, светог Ђорђа и свете Врачеве) старе заштитнике фамилија из којих су потекли.

Сеоска заветина је други дан Духова.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Дисадси налазе се 2 храста записа (*мира*) и 2 камена крста посвећена светом Ранђелу, на месту званом Шумак налази се крст посвећен светом Николи, на месту званом Две Чуће налази се храст запис (*миро*) и 2 крста посвећена Малом Спасовдану, на месту званом Металиште налази се крст посвећен светом Илији (одржавају га Ћиринци), а месту званом Чука (поред мале црквице) налази се стари храст запис (*миро*) и 2 крста посвећена Пресветој Богородици, на месту званом Добоглед налази се камени крст посвећен светом Николи, на месту званом Ралова чука налази се крст посвећен светом Илији, на месту званом Балица налази се крст посвећен светом Ћирику, док се усамљени записи (*мира*) без крстова налазе на местима: Ржиште, Смрденица, Вртоп и Плужница. У дворишту цркве посвећене светој Тројици налазила се и миросана крушка, али се сама од себе срушила.

Лековити кладенац на месту званом Страње, у време празника Видовдан и Свети Јован Биљбер, походе они који имају очна обољења (у *Страње идемо од-очи*).

Стара црква у насељу Рудиње, посвећена Светој Тројици, изграђена је 1875. године, док је нова црква (подигнута на почетку 20. века) освећена 1938. године.

Насеље је електрифицирано 1968. г, Дом културе има од 70-их година 20. века, а водоснабдевање у њему је и данас индивидуално (са локалног водовода, бунара и извора).

Четворогодишња основна школа у насељу, која је започела свој рад 1902. године (у сопственој згради од 1960. године) имала је маја 2010. године укупно 4 ученика.

Слика 78. Двориште основне школе у насељу Рудиће (Фото М. Велојић)

По попису 2002. године Рудиће је у 89 кућа имало 217 становника.

Табела 69. Основни показатељи развита становништва насеља Рудиће у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1879.	86	582	100,00	-	6,77	21,37
1884.	92	605	103,95	103,95	6,58	22,22
1890.	101	692	118,90	114,38	6,85	25,41
1895.	111	780	134,02	112,72	7,03	28,64
1900.	130	922	158,42	118,21	7,09	33,86
1910.	142	1.001	171,99	108,57	7,05	36,76
1921.	135	835	143,47	83,42	6,19	30,66
1948.	149	980	168,38	117,37	6,58	35,99
1953.	133	885	152,06	90,31	6,65	32,50
1961.	155	830	142,61	93,79	5,35	30,48
1971.	149	656	112,71	79,04	4,40	24,09
1981.	138	462	79,38	70,43	3,35	16,97
1991.	112	311	53,44	67,32	2,78	11,42
2002.	89	217	37,29	69,77	2,44	7,97

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

СОПОТ

Сопот је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено у подножју узвишења Кукла (862 м), Балалица (635 м) и Равна (587 м) на 43° 13' 45" северне географске ширине, 22° 33' 58" источне географске дужине и 684 метара надморске висине. Од Пирота је удаљено 7 километара.

Назив насеља је хидролошког порекла, настао од извора воде у атару насеља (и његовом „шопотању“ (у насељу се и данас за мале чесме каже: *шопка*, *шобарка*, *шоборчица*, а потез богат водом назива се *шоп*).

Прво насеље је било на месту званом Доње село па се крајем 18. века (1796. године) преместило на данашњу локацију.

Као насеље Сопот први пут се помиње у турским изворима 1576/77. године.

По ослобођењу од Турака (1878. г) у њему је у 67 кућа живело 576 становника.

Сопот има површину атара од 1.307 хектара и граничи се са атарима насеља Ореовица, Темска и Нишор.

У атару насеља се налази извор воде (врело Бања) са константном температуром воде од 18⁰ С. Од извора (Бање) до ушћа у реку Нишаву тече Сопотски поток (главни водоток у насељу). На њему је средином 20. века радило 30 воденица.

Слика 79. Једна стара воденица у насељу Сопот (Фото М. Велојић)

Данашње насеље више физиономских целина од којих се највише издвајају: Сред-село, Горња мала и Доња мала. Сред-село има Бањску малу, а Горња мала има мало повећи трг (Горње сред-село) и више сродничких кућа које се називају по фамилијама (Куканова мала, Ђоргова мала, Бајина мала, Кокољова мала).

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави светог Архангела Михаила (*Светог Ранђела*), светог Ђорђа, Гмитровдан, светог Николу, светог Алимпију и светог Јована. Црквена слава је свети Илија, док је сеоска слава у целом насељу свети Јеремија (*само на Јеремију долазе гости по куће у село*).

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Пешино гувно налази се стари храст запис (*Пешино миро*) и крст посвећен светом Власију, на месту званом Табан налази се запис крушка и камени крст посвећен светом Јеремији, на месту званом Браниште налази се запис крушка (*Куканово миро*) и камени крст посвећен светој Петки, поред саме цркве се налази камени крст посвећен светом Илији (обновљен је 1945. године), на месту званом Малишина бара налази се камени крст посвећен светом Јовану Главосеку, на месту званом Брег налази се храст запис и крст посвећен светом Марку („*На Свети Ранђел летњи удари гром у тој миро и запали га. А нема га ни крст, ископали га златари*“), на месту званом Гложје налази се храст запис (*Ђоргово миро*) и камени крст (из 1870. г) посвећен светом Николи, у Доњем селу поред мале црквице посвећене светом Архангелу Михаилу налази се највећи храст (*миро*) у целој околини и камени крст посвећен светом Ранђелу (сеоска заветина), на месту званом Прешчица налази се камени крст посвећен Малом Спасовдану, на месту званом Бутково гувно налази се храст (*Пешино миро до плевњу*) и камени крст посвећен светом Ћирику, на месту званом Граница налази се крст из 1794. године (*подигнут у Турско време на тромеђу између насеља Сопот, Темска и Ореовица у знак захвалности због спасења од турских одметника*) посвећен је светом Вознесењу, на месту званом Будин дел налази се крст посвећен светом Трифуну, на месту званом Драка налази се крст посвећен Церману, на месту званом Јанђино гувно налази се крст посвећен светом Ћирику, на месту званом Будин дел налази се крст посвећен светој Петки, на месту Бездет налази се стари храст (*Манчино миро*) а поред њега и камени крст посвећен светом Ћорђу, на месту званом Црвивка налази се стари храст (*миро*) чесма са лековитом водом и стари камени крст посвећен Светом Николи, на месту Доње село (преко потока) налази се стари крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Шопа налази се старо црквиште, лековити кладенац и камени крст посвећен Гмитровдану, док се записи без крстова налазе на местима званим Ледиње (*Денчино миро*), Равна (*Станково миро*) и Ушур (*старо миро*).

Слика 80. Највећи храст (*миро*) поред црквице посвећене светом Архангелу Михаилу на месту званом Доње село у атару насеља Сопот (Фото М. Велојић)

Лековити извори који по народном веровању лече очна обољења налазе се на местима званим Шопа (*лековита вода у Длбоћи дол*) и Црвивка (*чесма на Црвивку*).

У насељу се налази црква посвећена светом Илији (подигнута 1849. г), а у Доњем селу постоји мала богомоља посвећена светом Архангелу Михаилу.

Основна школа у насељу је свој рад започела 1836. године. Основао ју је игуман Тесарије и све до 1850. г. био је њен једини учитељ, управник и надзорник. Прва световна школа отворена је 1853. г. у кући Нинче Минића, а касније и у кући Ђорђа Топаловића. По ослобођењу од Турака школа је радила у маленој школској згради у црквеној порти, док је „нова“ школска зграда направљена 1896. године. Након Другог светског рата школа је четвороразредна. Данас школа има 4 ученика (од првог до четвртог разреда) и припојена је (као подручно одељење) основној школи „Душан Радовић“ у Пироту.

Електричну енергију насеље добија 1962. г, Дом културе 1996. г, а мештани се водом и данас снабдевају са локалног водовода (изграђеног 1976. године), са чесама и каптираних врела.

У Сопоту се налази Месна канцеларија за два насеља (за Сопот и Ореовицу).

По попису 2002. године Сопот је имао 133 кућа и 369 становника.

Табела 70. Основни показатељи развита становништва насеља Сопот у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	67	576	100,00	-	44,07
1884.	83	642	111,46	111,46	49,12
1890.	98	722	125,35	112,46	55,24
1895.	110	794	137,85	109,97	60,75
1900.	204	1.460	253,47	183,88	111,71
1910.	140	1.020	177,08	69,86	78,04
1921.	143	930	161,46	91,18	71,16
1948.	212	1.103	191,49	108,14	84,39
1953.	206	1.083	188,02	98,12	82,86
1961.	205	945	164,06	87,26	72,30
1971.	203	764	132,64	80,85	58,45
1981.	237	779	135,24	101,96	59,60
1991.	175	512	87,33	64,57	38,49
2002.	133	369	64,06	73,36	28,23

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. и 1921. године уз становништво насеља Сопот пописано је и становништво насеља Ореовица
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ТЕМСКА

Темска је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, збијеног типа. Смештено је на долиним странама реке Темштице (десне притоке реке Нишаве) на 43° 15' 39" северне географске ширине, 22° 32' 40" источне географске дужине и 500 метара надморске висине. Од седишта општине Пирота удаљено је 14 километара.

Темска спада у стара српска расељена, па касније обновљена насеља.

По легенди, на месту средњевековног града био је некада римски град, а све око њега било је под водом (укључујући ту и цело темачко поље, као и локацију где се насеље данас налази). До града је било немогуће доћи копненим путем, па су Латини до њега бродовима долазили.

Претечу данашњег насеља представља српски средњевековни град Темац, чији се остаци налазе на 4 км северо-источно од данашњег насеља. Први писани помен тог средњевековног града датира из 15. века, а насеља из турског периода са почетка 17. века (из 1606. године). Темац је у доба турске владавине био појам одметништва и хајдучије, о чему је записе оставио и Константин Филозоф. Он дословно пише: „*Ту беше човек лавообразан, по имену Новак, од стара светла рода, под влашћу деспотовом. Овај се човек одметнуо у планину и затресао срце исмаилћанима*“. Због тога је Турски цар Мусулман писао деспоту Стевану „*да погуби тога човека*“, а Стеван му је одговорио: „*Тај човек живи у планини*“, „*Тада се цар Мусулман диже с војском, дође на Темско и запали га ! Одатле посла човека Стевану, правдајући се да је само морао проћи кроз земље његове, а „досаде“ никакве неће учинити*“. Нарочито су се тешке борбе водиле око Темске тврђаве у време турско-аустро-угарских ратова крајем 18. века. О овим догађајима сведочи натпис попа Љубена на вратима цркве темачког манастира из 1692. године: „*много се крви проливаше у град Темско сиромаша хришћана од глади и Мађара !*“.

Слика 81. Панорама насеља Темска (Фото М. Велојић)

Формирање данашњег насеља везано је за изградњу моста на реци Темштици у 19. веку. По ослобођењу од Турака у насељу је (1878. г) живело 1.035 становика.

Атар насеља Темска има површину од 3.016 хектара и граничи се са насељима Рудиње, Церова, Рагодеш, Куманово, Сопот и Ореовица.

Кроз атар насеља протиче река Темштица чији кањон многи истраживачи називају „*кањон Колорада*“. У њему се налази Хидроелектрана Темац (изграђена непосредно пре Другог светског рата). Са својом околином Темска је проглашена еколошком зоном (долина реке Темштице и Топлодолске реке до Мицора и Бабиног зуба).

У атару насеља се, осим остатака средњевековног града, налази и најлепши и настарији манастир на Старој планини, посвећен светом Ђорђу.

Данашње насеље чине три физиономске целине – Велика страна (на десној обали реке Темштице), Мала страна (на левој обали Темштице) и заселак Брбуљовци (лоциран према насељу Рагодеш).

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави светог Јована, светог Николу, светог Архангела Михаила, светог Ђорђа и Гмитровдан.

Црквена слава је Света Петка Трнова, а сеоска слава Спасовдан.

У самом насељу се налази црква посвећена светој Петки, а у атару насеља манастир посвећен светом Ђорђу из 14. века.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Спасовдан (у самом насељу) налази се камени крст посвећен Спасовдану, у дворишту фамилије Чољинци налази се камени крст (из 18. века) посвећен светом Ђорђу (*Ђурђевдан*), на месту званом Замин гроб налази се камени крст посвећен Петровдану, на месту званом Рајчиница налази се камени крст посвећен светом Марку и камени крст Спасовдан, на месту званом Миро налазе се два камена крста посвећен светој Тројици, на месту званом Вишњица налази се камени крст посвећен светом Николи, на месту званом Шипчевица налази се камени крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Рудињска река налази се камени крст посвећен светом Ђорђу, на месту званом Ружин гроб налази се камени крст посвећен светом Тодору, на месту званом Крстац налази се камени крст посвећен Гмитровдану, у насељу се код фамилије Магдичовци налази камени крст посвећен светом Илији, а камени крст посвећен Цару Костантину се налази на путу за насеље Рагодеш.

Слика 82. Камени крст посвећен Спасовдану у центру насеља Темска (Фото М. Велојић)

Прва школа у насељу започела је свој рад у манастиру Свети Ђорђе, са доласком хиландарског игумана Кесарија, 1836. године. Данашња осмогодишња школа „Учитељ Стојан“ има 40 ученика из 4 насеља (Рудиње, Сопот, Темска и Церова) и од 1991. године је (као подручно одељење) припојена основној школи „Душан Радовић“ у Пироту.

Темска је електрифицирана 1938. г. (у време изградње Хидроелектране „Темац“ за потребе индустрије гуме „Тигар“ у Пироту), Дом културе у њему је направљен 1958/59. г. а водоснабдевање мештана се обавља преко два локална гравитациона водовода (изграђена 1975. г). Насеље има своју библиотеку, пошту, здравствену амбуланту, станицу милиције, земљорадничку задругу, фудбалски клуб „Темац“ и еколошко удружење које носи назив по насељу „Темска“.

До 1963. године Темска је била седиште истоимене општине са 18 насеља (Базовик, Враниште, Засковци, Куманово, Мирковци, Ореовица, Орља, Осмаково, Рагодеш, Рудиње, Сопот, Станичење, Темска, Топли До, Церова, Црноклиште, Црвенчево и Шугрин), а данас је у њему седиште Месне канцеларије за четири насеља (Куманово, Рагодеш, Рудиње и Темска).

По попису 2002. године Темска је у 333 кућа имала 913 становника.

Табела 71. Основни показатељи развита становништва насеља Темска у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	169	1.035	100,00	-	34,32
1884.	194	1.121	108,31	108,31	37,17
1890.	181	1.114	107,63	99,38	36,94
1895.	211	1.313	126,86	117,86	43,53
1900.	320	2.228	215,27	169,69	73,87
1910.	243	1.651	159,52	74,10	54,74
1921.	254	1.728	166,96	104,66	57,29
1948.	427	2.244	216,81	129,86	74,40
1953.	447	2.224	214,88	99,11	73,74
1961.	480	2.029	196,04	91,23	67,27
1971.	485	1.736	167,73	85,56	57,56
1981.	439	1.435	138,65	82,66	47,58
1991.	386	1.162	112,27	80,98	38,53
2002.	333	913	88,21	78,57	30,27

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године уз становништво насеља Темска пописано је и становништво насеља Рагодеш
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ЦЕРОВА

Церова је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, у долини реке Клајће (десне притоке реке Темштице). Налази се на 43° 18' 21" северне географске ширине, 22° 29' 59" источне географске дужине и 577 метара надморске висине. Од насеља Темска удаљено је 8, а од седишта општине Пирота 22 километра.

Назив насеља је фитогеографског порекла, настао од церових (храстових) шума које су искрчене по формирању насеља, односно (по Сретену Петровићу) сам његов назив асоцира на српског (словенског) бога Световида.

По легенди, насеље се прво налазило на месту званом Црквиште (Селиште), а потом се преселило на данашњу локацију. Са места званог Тртошчица (*пошто су убили Турчина*) део становника се преселио *дубље у планину* и формирао височко насеље Паклештица.

Први пут се Церова, са својих 7 домаћинстава, помиње у турском попису малих спахилука нахије Висок 1447/1489. године.

По ослобођењу од Турака (1878. г) у насељу је живело 311 становника.

Атар насеља има површину од 1.141 хектар и граничи се са атарима насеља Мирковци, Базовик, Рагодеш, Темска и Рудиње.

Данашње насеље има две физиономске целине - Горњи крај (Дол) и Долњи крај.

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави светог Јована, светог Николу, светог Луку и светог Ђорђа.

Црквена слава је Петковдан, а сеоска Спасовдан.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Свети Илија налази се стара крушка (*миро*) и камени крст посвећен светом Илији (ту излази скоро половина становника овог насеља), на самом узвишењу Клин (у кућици озиданој од бетонских блокова) налази се крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Златарица налазило се старо дрво храст (*миро што га ударио гром*) и камени крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Орничје налазило се такође старо (*миросано*) дрво храст (које је такође ударио гром), поред цркве се такође налази стари крст (*миро*), а поред крст Мала Богородица на месту званом Лековни кладенац налази се кладенац чија вода „*лечи од очи*“ (одржавају га чланови фамилије Манчинци).

Православна црква посвећена светој Петки у насељу је изграђена 1875. године.

Четвороразредна основна школа, која је у насељу почела са радом 1903. године (у сопственој згради од 1930. године), затворена је школске 2008/2009. године.

Насеље је електрифицирано 1955. г, а локални водовод направљен 1972. године.

Данас се у Церови налази седиште Месне канцеларије за три насеља (за Церову, Мирковце и Шугрин).

Године 2002. Церова је у 82 кућа имала 175 становника.

Табела 72. Основни показатељи развојка становништва насеља Церова у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	40	311	100,00	-	7,78
1884.	43	373	119,94	119,94	8,67
1890.	51	408	131,19	109,38	8,00
1895.	57	428	137,62	104,90	7,51
1900.	174	1.172	376,85	273,83	6,74
1910.	85	585	188,10	49,91	6,88
1921.	96	530	170,42	90,60	5,52
1948.	122	733	235,69	138,30	6,01
1953.	130	719	231,19	98,09	5,53
1961.	134	639	205,47	88,87	4,77
1971.	133	564	181,35	88,26	4,24
1981.	120	410	131,83	72,70	3,42
1991.	103	250	80,39	60,98	2,43
2002.	82	175	56,27	70,00	2,13

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године уз становништво насеља Церова пописано је и становништво насеља Рудиње и Шугрин (Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ШУГРИН

Шугрин је старопланинско, сточарско-ратарско сеоско насеље, разбијеног типа. Смештено је у подножју узвишења Градски врх (836 м) на Шугринској реци која чини леви изворишни део реке Трговишки Тимок. Само насеље се налази на 43° 20' 37" северне географске ширине, 22° 28' 19" источне географске дужине и 794 метара надморске висине. Од седишта општине Пирот удаљено је 30 километара.

По легенди, насеље се најпре звало Богатић, док је свој данашњи назив добило по турчину Шубрину који је живео у њему.

По ослобођењу од Турака имало је (1878. г) 52 куће и 309 становика.

Атар насеља има површину од 1.235 хектара и граничи се са насељима Стањинац, Базовик, Церова, Мирковци и Ђуштица. У њему се на месту Ајдучка гробишта налазе остаци старих зидина, на месту Равна постоје остаци старог црквишта, а на месту Градски врх остаци старог Латинског града (*када је град бил на Грацки вр, насеље је било у Градиште*).

Слика 83. Панорама насеља Шугрин испод узвишења званог Градски врх (Фото М. Велојић)

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Враташница налазе се камени крстови посвећени Видовдану и светом Николи, на месту званом Грбавица налази се камени крст посвећен светој Тројици, на месту званом Црквиште налазе се више крстова посвећених Велигдену (Ускрсу) (ту се по казивању мештана налазила стара црква), на месту званом Преслап налази се крст (из 1836. године) посвећен светом Николи, на сред Села се налази стари храст (*миро*), камена седишта за сваку фамилију у насељу и камени крстови посвећени Спасовдану и Пресветој Богородици, на месту званом Туравиште налазе се стари храт (*миро*) и три камена крста посвећена светом Пантелејмону (*Светом Пантелеју*), на месту Раздолци налази се камени крст посвећен светом Николи и на месту званом Брест налази се камени крст посвећен светом Ранђелу. Вода са лековитог извора на месту Бањица, по народном веровању „*лечи од очи*“.

Данашње насеље има Село у ужем смислу, које се дели на Долњу малу, Горњу малу или Улицу (главну улицу дуж које се налазе куће) и Јолино (део насеља где су се одржавали сабори и игранке) као и целине унутар насеља које се називају Брег, Враташница, Западје, Дубравица, Илијинци, Крушје, Преслап, Крајиште (касније припојено насељу Базовик) и Градски врх (расељено у првој половини 20. века).

Становништво у насељу је српско, стариначко, слави светог Луку, светог Јована, светог Николу, светог Ранђела и свете Врачеве, док је сеоска слава Спасовдан.

Стара четвороразредна основна школа је у насељу срушена 1964. године, а нова је затворена због малог броја ученика 1987. године. Насеље је некада давно имало и своју цркву, али је она пре више од сто година „штукла у земљу са све ђаци“.

Први дућан у насељу отворен је средином 20. века (у старој кући Тихомира Тошића) док је последња (и једина продавница) у насељу радила до 2009. године.

Дом културе у насељу је направљен након Другог светског рата, „струја је доведена“ 1970. г, а водоснабдевање мештана је и данас индивидуално (преко чесама, локалних водовода, бунара и извора). У насељу је (у просторијама Месне канцеларије) до пре неколико година постојао и телефон, али је и он укинут (*јер није тел нико да га плаћа*).

У атару насеља је, на месту званом Брод, након Другог светског рата отворан и рудник каменог угља, али је врло брзо затворен због нерентабилности.

По попису 2002. године у Шугрину је у 54 кућа живело 95 становника.

Табела 73. Основни показатељи развита становништва насеља Шугрин у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	52	309	100,00	-	25,02
1884.	61	329	106,47	106,47	26,64
1890.	55	323	104,53	98,18	26,15
1895.	53	341	110,36	105,57	27,61
1900.	-	-	-	-	-
1910.	66	460	148,87	134,90	37,25
1921.	77	450	145,63	97,83	36,44
1948.	116	693	224,27	154,00	56,11
1953.	120	665	215,21	95,96	53,84
1961.	120	583	188,67	87,67	47,21
1971.	116	457	147,90	78,39	37,00
1981.	100	299	96,76	65,43	24,21
1991.	79	171	55,34	57,19	13,85
2002.	54	95	30,74	55,56	7,69

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Шугрин пописано је уз становништво насеља Церова
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ВИСОК

Старопланинску микрорегију Висок чине насеља у сливовима реке Височице и Топлодолске реке. Са своје јужне стране она је омеђена гребеном узвишења Видлич и старопланинском микрорегијом Забрђе, са истока српско-бугарском границом, а са севера и истока старопланинским насељима која је одвајају од долине реке Нишаве (од Понишавља). Назив је добила по свом највећем воденом току (по реци Височици).

Ову микрорегију чине 22 насеља која се по азбучном реду могу поређати на следећи начин: Бела, Бољев До, Браћевци, Брлог, Височка Ржана, Влковија, Горњи Криводол, Гостуша, Дојкинци, Доњи Криводол, Засковци, Изатовци, Јеловица, Каменица, Копривштица, Паклештица, Покревеник, Росомач, Рсовци, Сенокос, Славиња и Топли До. Укупна површина ове микрорегије износи 564,22 км².

Од свих побројаних насеља Бела, Брлог, Височка Ржана, Гостуша, Дојкинци, Засковци, Јеловица, Копривштица, Паклештица, Покревеник, Росомач, Рсовци, Славиња и Топли До административно припадају општини Пирот и чине Средњи Висок, док насеља Бољев До, Браћевци, Влковија, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Изатовци, Каменица, и Сенокос припадају општини Димировград и чине Горњи Висок.

БЕЛА

Бела је старопланинско сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено у долини Белске реке, десне притоке реке Височице. Налази се на 43⁰13' 59" северне географске ширине, 22⁰ 43' 14" источне географске дужине и 794 метара надморске висине. Од седишта општине Пирот удаљено је 22 километара.

По једној легенди, насеље је настало пре неколико векова и свој назив је добило по белини водопада који се налази на самом улазу у насеље, а по другој легенди назив је добило по свом оснивачу (*Турчину Бели*) који је на месту данашњег насеља запослио и трајно настанио козаре са разних страна (из многих других насеља).

Под данашњим називом насеље се први пут помиње у турским пописима 1576/77. године (у целепкешком дефтеру) у кази Шећиркој (Пирот). По ослобођењу од Турака имала је (1879. г) 109 житеља у 14 домова.

Атар данашњег насеља има површину од 1.015 хектара и граничи се са насељима Гостуша, Паклештица и Дојкинци, као и са обалама Завојског језера.

На улазу у насеље налази се познато Белско врело (са температуром воде од 8⁰С) поред врела се налази стара воденица, а на месту званом Градиште остаци античког утврђења.

Слика 84. Воденица поред Белског врела (Фото М. Велојић)

Мештани разликују четири дела овог насеља: Врело (део насеља уз крашко врело и две воденице), Кривина (мали простор уз насеље на коме се налазило „корзо“), Мишарина порта (место сеоског окупљања ради договора) и Раскрсје (место сеоских башти, место за саборе, свадбе, окупљања, весеља и велико „оро“).

Становништво у насељу је српско, староседелако, слави свету Петку, Петровдан, Митровдан и светог Николу.

Православна црква у насељу, посвећена светом Николи (чији дан је и сеоска слава) подигнута је (на темељима ранијег светилишта) 1854. године.

Култна места и извори се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Бука постоји запис на крушки Танчиних, на месту званом Долњо градиште постоји запис крушка, на месту званом Горњи срегњи дел постоји крст посвећен светој Петки, крст посвећен Петровдану налази се испред цркве посвећене светом Николи, крст посвећен светом Илији налази се према Завојском језеру, на месту Трновита орница налази се запис крушка, на месту званом Тњњи рт налази се запис крушка, а на месту Црква налазе се остаци старог црквишта. Лековити извор у атару насеља постоји само један и он се налази на месту званом Лековно кладенче. Мештани насеља верују да његова вода лечи „од очи, осип и друге ране“.

Електричну енергију насеље је имало још у време Другог светског рата (са динаме из воденице) док комплетну сеоску расвету добија 1973. г. Водом се становници овог насеља и данас снабдевају са Белског врела, са извора Лековно кладенче и са саме реке.

Четвороразредна основна школа, која је у насељу започела свој рад 1934. год, затворена је због малог броја ученика 1980. године.

Године 2002. године насеље је у 20 домова имало 37 сталних становника. Њихова просечна старост износила је тада 65 година.

Табела 74. Основни показатељи развитка становништва насеља Бела у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	14	109	100,00	-	7,79
1884.	16	123	112,84	112,84	7,69
1890.	17	152	139,45	123,58	8,94
1895.	17	142	130,28	93,42	8,35
1900.	-	-	-	-	-
1910.	20	195	178,90	137,32	9,75
1921.	23	200	183,49	102,56	8,70
1948.	36	256	234,86	128,00	7,11
1953.	31	233	213,76	91,02	7,52
1961.	31	206	188,99	88,41	6,65
1971.	28	165	151,38	80,10	5,89
1981.	27	120	110,09	72,73	4,44
1991.	20	41	37,61	34,17	2,05
2002.	20	37	33,94	90,24	1,85

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Бела пописано је уз становништво насеља Велика Лукања
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

БОЉЕВ ДО

Бољев До је старопланинско, сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на десној долиној страни реке Височице, десне притоке реке Нишаве. Припада Горњем Високу. Кроз насеље протиче речица Бољевштица (Бољевска бара) која дели насеље на два дела (два низа кућа уз леву и десну обалу). Само насеље се налази у подножју Бољевских врхова (1.278 м) један километар северно од локалног пута Доњи Криводол - Изатовци, на 43⁰ 07' 04" северне географске ширине, 22⁰ 55' 17" источне географске дужине и 870 метра надморске висине. Од центра општине Димитровград удаљено је 25 километара.

О постанку насеља легенда каже да га је засновало 12 фамилија (пастира) које су служиле у оближњем манастиру посвећеном светом Архангелу Михаилу (познатијем под називом *Изатовски манастир*).

Први пут се насеље, под називом *Болев Дол*, помиње у турским документима у 15. веку. Атар насеља заузима површину од 757 хектара и простире се од 820 до 870 метара надморске висине. Граничи се са атарима насеља Изатовци, Сенокос, Каменица и Горњи Криводол и подељено је на Горњу малу, Средњу малу (Селиште) и Долњу малу.

Сеоска слава је Свети Архангел Михаил, док је становништво у насељу претежно бугарско (*шопско*).

Православни храм у насељу, посвећен светом Архангелу Михаилу, изграђен је на темељима старијег храма из 13. века.

Слика 85. Очуване фреске из манастира Свети Ранђел у насељу Бољев До (Фото М. Велојић)

По легенди, свака је од 12 староседелачких фамилија у атару насеља поставила свој камени крст (*запис*) па из тих разлога данас у њему и постоји исто толико камених крстова. На месту званом Мађила налази се камени крст и дрво храст посвећени светом Кирику и Јулити, на месту Крс налази се камени крст посвећен Пресветој Богородици, на месту Прогон (*на Гаџу Лилинога њива*) код цркве посвећене светом Архангелу Михаилу налази се камени крст и храстови посвећени истоименом светитељу, на месту Брег налази се камени крст посвећен светој Петки, на месту званом Вртоп налази се камени крст посвећен светом Јовану, на месту званом Мала ливатка налази се камени крст посвећен светом Николи, на месту званом Пепелиште налази се камени крст посвећен светом Ђорђу, месту званом Бара налази се камени крст светом Илији, на месту званом Ливада налази се камени крст посвећен светом Петру и Павлу, на месту званом Поље налази се камени крст посвећен светом Димитрију, на месту званом Селиште налази се камени крст посвећен Спасовдану и на месту званом Дуб налази се камени крст посвећен светом Илији.

Мало познати лековити извор који лечи *од очи* налази се на месту Разљевиште поље. Четвороразредна основна школа започела је свој рад у насељу 1870. г, школска зграда је направљена 1935, а због малог броја ученика школа престаје са радом 1955. године. Електричну енергију насеље је добило 1974. године, а мештани се водом снабдевају са сеоске чесме.

Године 2002. Бољев До је у 5 кућа имао 8 становника, док су јуна 2010. године у њему у 2 куће живела само 2 становника.

Табела 75. Основни показатељи развојта становништва насеља Бољев До у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1921.	41	263	100,00	-	34,74
1948.	52	251	95,44	95,44	33,16
1953.	50	246	93,54	98,01	32,50
1961.	45	184	69,96	74,80	24,31
1971.	38	131	49,81	71,20	17,31
1981.	27	66	25,10	50,38	8,72
1991.	16	29	11,03	43,94	3,83
2002.	5	8	3,04	27,59	1,06

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

БРАЋЕВЦИ

Браћевци су старопланинско, сточарско сеоско насеље збијеног типа, које се налази на левој долиној страни реке Височице, десне притоке реке Нишаве. Припада старопланинској микрорегији Горњи Висок. Смештено је у подножју узвишења Видлич (1.413 м), са обе стране локалног пута Смиловци - Каменица, на 43⁰ 07' 18" северне географске ширине, 22⁰ 52' 06" источне географске дужине и 780 метра надморске висине. Од Димитровграда је удаљено 24 километара.

О настанку насеља постоји више легенди: по првој засновали су га два брата (Пеја и Братоја) из суседног насеља Бољев До; по другој засновала су га три брата (Пеја, Братоја и Марко) а по трећој два брата су дошла „однекуд“ па је по њима насеље и названо *Браћевци*.

Од свог постанка насеље се није померало са данашњег Селишта, само је гробље мењало своја места (некада се налазило на месту званом Антанас, затим на месту званом Брег (изнад насеља), а данас се налази поред саме реке).

Под називом *Брајчовци* помиње се у турским документима у 15. веку.

Атар данашњег насеља заузима површину од 377 хектара и граничи се са атарима насеља Изатовци, Смиловци, Славиња, Височки Одоровци и Каменица.

У атару насеља, на месту званом Антанас, постоје остаци старе цркве.

Делови данашњег насеља се називају Горња мала, Гусинци (у Горњој мали), Гођини и Чешма (ретко се каже и Сред-село).

Становништво је углавном бугарско (*шопско*) и сви мештани у насељу славе славу Свети Јован (Главосек).

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту Брег камени крст посвећен светом Јовану (Главосеку), на месту Крстин јегрек (*Пъсји поток*) камени крст посвећен светом Ђорђу, на месту Периш камени крст Спасовдан, на месту Прогон камени крст посвећен светом Илији (из 1782. г), на месту Пъсје поље крст посвећен светом Петру и Павлу и испред насеља крст посвећен светом Димитрију. Записи се налазе на следећим местима: на месту Долич (дрво *цер*), на месту Друм (стара крушка) и на месту Мрамор (стара крушка). Лековитих извора у атару насеља нема.

Слика 86. Крст посвећен светом Димитрију у атару насеља Браћевици (Фото М. Велојић)

Електичну енергију насеље је добило 1974. г, а водом се мештани снабдевају преко локалног водовода.

Четвороразредна основна школа (која је започела свој рад након Првог светског рата) због малог броја ученика је престала са радом 1955. године.

У насељу је 2002. године у 6 домаћинстава живело 12 сталних становника, док је јуна 2010. године насеље у 3 куће имало 4 становника.

Табела 76. Основни показатељи развојта становништва насеља Браћевици у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1921.	28	185	100,00	-	6,60	49,07
1948.	39	201	108,65	108,65	5,15	53,32
1953.	39	190	102,70	94,53	4,87	50,40
1961.	37	139	75,14	73,16	3,76	36,87
1971.	30	80	43,24	57,55	2,67	21,22
1981.	25	52	28,11	65,00	2,08	13,79
1991.	16	28	15,14	53,85	1,75	7,43
2002.	6	11	5,95	39,29	1,83	2,92

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

БРЛОГ

Брлог је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на долинским странама Дојкиначке реке (која дели насеље на два дела) између узвишења Стрчи крака (1.172 м) и Страшна чука (1.169 м) са обе стране локалног пута Височка Ржана - Дојкинци. Налази се на 43° 12' 05" северне географске ширине, 22° 48' 25" источне географске дужине и 910 метара надморске висине. Од центра општине Пирота удаљено је 32 км.

Насеље је први пут под истим називом забележено у турским дефтерима 1447-1489. године. Његов назив потиче од речи *брлог* и има два тумачења: по првом састављено је од речи *бърв* (што значи - мали мост, брвно) и *лог* (удубљење, ниско место, речно корито, легло звери); а по другом означава место где леже свиње (обично *каљугу*) или скровито место где живе звери (*јазвину*).

Старо Селиште овог насеља налазило се на важном караванском путу, близу састава Дојкиначке и Јеловачке реке, на месту званом Врело (о чему данас сведоче остаци старе цркве, старог гробља и темељи кућа). Према предању, насеље се преселило на данашње место крајем 18. или почетком 19. века (*бежећи од злогласних крџалија и од пута којим су они често пролазили*) како би били близу насеља Дојкинци ради заједничке одбране. Са старог Селишта (које је у *турско време* било и седиште чифлика) на ново место боравка најпре се преселило 7 родоначелника садашњих великих фамилија, док се 13 момака са чифлика оженило касније и засновало остале родове у данашњем насељу.

Површина атара насеља Брлог износи 1.378 хектара и граничи се са атарима насеља Дојкинци, Јеловица, Рсовци, Височка Ржана и Паклештица.

По ослобођењу од Турака насеље је (1878. г) имало 69 домова и 478 житеља.

Баш као и раније и данас се његови делови назвају по старим фамилијама - Рођинци, Густини, Тренинци, Ковачевци, Марковци, Лилчини, Паљинци и Пејинци.

Становништво у насељу Брлог је српско и сви славе светог Јована. Црквена слава је света Петка, а заветина насеља је свети Никола.

Црква у насељу, изграђена 1883. године, посвећена је светој Петки.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Бачијиште налази се камени крст и запис (крушка), на месту званом Долња река налазе се само остаци записа (пањ дрвета крушке), на месту које се назива Над_потеће налази се камени крст и запис (крушка), на месту Селиште налази се камени крст и запис (крушка), испод насеља (поред Анђелачке воденице) налази камени крст посвећен светом Јовану и у дворишту цркве се налази камени крст посвећен светом Ђорђу.

Слика 87. Крст посвећен светом Ђорђу у порти цркве насеља Брлог (Фото М. Велојић)

Четворогодишња основна школа у насељу, која је свој рад започела 1870. године, затворена је 70-тих година 20. века због малог броја ученика.

Насеље је електрифицирано 1974. године. Мештани су се (у периоду од 1933. до 1995. године) водом снабдевали преко старог водовода (који је престао са радом), а данас са чесама и копаних бунара.

По попису 2002. године насеље Брлог је у 45 домова имало 83 становника, док је јула 2009. године имало укупно 39 сталних становника.

Табела 77. Основни показатељи развојта становништва насеља Брлог у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	69	478	100,00	-	6,93
1884.	73	483	101,05	101,05	6,62
1890.	60	484	101,26	100,21	8,07
1895.	70	523	109,41	108,06	7,47
1900.	242	1.733	362,55	331,36	7,16
1910.	80	569	119,04	32,83	7,11
1921.	69	497	103,97	87,35	7,20
1948.	84	519	108,58	104,43	6,18
1953.	85	520	108,79	100,19	6,12
1961.	90	448	93,72	86,15	4,98
1971.	84	302	63,18	67,41	3,60
1981.	67	192	40,17	63,58	2,87
1991.	61	130	27,20	67,71	2,13
2002.	45	83	17,36	63,85	1,84

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године уз становништво насеља Брлог пописано је и становништво насеља Дојкинци.

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ВИСОЧКА РЖАНА

Височка Ржана је старопланинско, ратарско-сточарско сеоско насеље, збијеног типа, на саставу Јеловачке реке и реке Височице. Смештено је са обе стране пута Пирот - Славиња, на 43⁰ 09' 21" северне географске ширине, 22⁰ 48' 36" источне географске дужине и 700 метара надморске висине. Од Пирота је удаљено 25 километара.

Географски назив овог насеља настао је од речи раж (*рџ*) и припада групи фито-топонима. Први пут се под називом *Ржана* насеље помиње у целепкешком списку 1576/77. године, када броји 5 домаћинстава. Након ослобођења од Турака (1878. г) имало је 50 кућа и 320 житеља, а у попису након Првог светског рата (1921. г) у њему су забележена 72 домаћинства са 506 житеља. По предању, насеље Пољска Ржана (у долини Нишаве) води порекло од досељеника из овог насеља.

Атар данашњег насеља има површину од 1.527 хектара и граничи се са насељима Рсовци, Росомач, Јеловица и Славиња.

Становништвоје у насељу је српско, староседелачко, слави светог Архангела и светог Илију (као сеоску славу).

Насеље се дели на Долњи крај (коме припадају Селиште и Цоцин брег), Вада, Сред-село, Брдо, Пролуће, Брестичје (Брестак), Топилница и Воденичје. Између Јеловичке реке и пута за насеље Дојкинци раније је постојала још и Буљубашина мала, а на левој страни уз реку и део насеља који су мештани називали Стојнина бара. Ђумрук је некадашње гробље (сада станица милиције). Мањи делови насеља су још и Циганелинци и Мичков брег.

Манастирска црква посвећена Пресветој Богородици (7 км северно од насеља) са конаком у четинарској шуми, у народу је позната као Ржански манастир.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту Бела вода налази се запис (*цр*), на месту Било налази се крст (од кога је, након удара грома, остало само постоље), на месту Забел налазе се крст и запис (*цр*) и на месту Мађила налазе се крст посвећен светом Ђорђу (ту се одржава обред о Ђурђевдану).

Лековити извори се налазе на местима званим Коруба (извор који лечи *од очи*) и месту званом Луг (извор који лечи све болести, лечи *од било коју болес*).

У другој половини 20. века у Височкој Ржани се налазила Месна канцеларија за 7 насеља (Брлог, Височка Ржана, Дојкинци, Јеловица, Росомач, Рсовци и Славиња), а такође и здравствена амбуланта, задруга, милицијска станица и ветеринарска амбуланта.

Електрично осветљење насеље је добило 1974. г, а водоснабдевање је индивидуално.

У насељу је након Другог светског рата (од 1946. године) радила осмогодишња основна школа, која је (због малог броја ученика) затворена 70-их година 20. века.

Пописивачи су 2002. године у насељу у 34 домаћинства забележили 54 становника, док је јула 2009. године насеље имало 15 домаћинства и 24 становника

Табела 78. Основни показатељи развита становништва насеља Височка Ржана у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	48	386	100,00	-	25,28
1884.	60	383	99,22	99,22	25,08
1890.	56	448	116,06	116,97	29,34
1895.	57	494	127,98	110,27	32,35
1900.	155	1.149	297,67	232,59	75,25
1910.	82	604	156,48	52,57	39,55
1921.	72	506	131,09	83,77	33,14
1948.	98	561	145,34	110,87	36,74
1953.	105	580	150,26	103,39	37,98
1961.	124	516	133,68	88,97	33,79
1971.	94	301	77,98	58,33	19,71
1981.	62	144	37,31	47,84	9,43
1991.	51	101	26,17	70,14	6,61
2002.	34	54	13,99	53,47	3,54

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године уз становништво насеља Височка Ржана пописано је и становништво насеља Јеловица.

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ВЛКОВИЈА

Влковија је старопланинско, сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на југоисточним падинама Видлича (1.413 м). Налази се на 43° 05' 06" северне географске ширине, 22° 51' 01" источне географске дужине и 712 метра надморске висине. Од општинског центра Димитровграда удаљено је 22 километара.

Помиње се у турским изворима у 15. веку као *Влковија*, а у 16. веку под називом *Вуковија*.

О постанку насеља записана је једна легенда која каже да се насеље налазило нешто ниже према реци Височици, па се због влаге померио на данашње место. О настанку имена постоје две легенде - по првој назив је настао по курјацима (вуковима) којих и данас има много у ближој околини, а по другој да је насеље имало друго, данас заборављено име. По једном другом казивању „*Турчин који је некада господарио атаром овог насеља поделио је имовину на једанаест влковијских фамилија, док је најбољу трећину оставио себи за свој чифлик*“.

Атар насеља заузима површину од 593 хектара. Постављањем југословенско-бугарске границе 1920. г. Влковија је изгубила половину свог атара (претежно оранице и простор на коме су биле појате), што је јако утицало на осиромашење насеља. За узврат (као компензација) дати су им поседи бугарског насеља Брље, који су тада остали са југословенске стране границе.

Данас се атар Влковије граничи са атарима насеља Мојинци, Смиловци, Изатовци, Доњи Криводол и на истоку са Републиком Бугарском.

Насеље је подељено на неколико целина: Доња мала, Бамбуров сокак (у Доњој мали), Средња мала и Горња мала.

Становништво је углавном бугарско (*шопско*). Кућна слава свих становника у насељу је свети Ранђел, а сеоска слава Петровдан продужава се и на следећи дан Павловдан.

На гробљу се налази црквица посвећена Пресветој Богородици (*обновила ју је баба Каменка, јер јој се у сњн приказало*).

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту Брег налази се крст посвећен светом Петру (такозвани *Петровдансћи крс*), на месту које се назива Илинсћи крс налази се камени крст посвећен светом Илији, на месту Девица налази се крст посвећен светом Николи, на месту Криводолсћи рид налази се крст посвећен светом Јовану, на месту Трап (*на Ђорино*) налази се крст посвећен светој Петки, на месту Оцин двор налази се крст посвећен Пресветој Богородици, на месту света Тројица (*на Брег до ровину, на Ђошину њиву*) налази се крст посвећен светој Тројици, а на месту званом Џурџевсћи крс до гробишта налази се камени крст посвећен светом Ђорђу (и ту је свака породица из насеља имала своје камено седиште).

Записи се у насељу налазе на следећим местима: на месту званом Брег (до крстова, запис *горун*), на месту Влчи кладенац (дрво крушка), на месту Глог (налази се стари глог), на месту Дуб (крушка) и на месту Батов дол (налази се дрво *клин*).

Лековити извор у насељу постоји само један (на месту званом Гушњак) који по народном веровању *лечи од очи*.

Електричну енергију насеље је добило 1974. г, а мештани се водом снабдевају преко сопствених водовода.

Године 2002. године у насељу је у 10 домаћинстава живело 17 становника, до је јуна 2010. године у 8 домова било укупно 11 становника.

Табела 79. Основни показатељи развика становништва насеља Влковија у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1921.	63	432	100,00	-	6,80	72,85
1948.	77	409	94,68	94,68	5,31	68,97
1953.	80	351	81,25	85,82	4,39	59,19
1961.	68	249	57,64	70,94	3,66	41,99
1971.	55	149	34,49	59,84	2,71	25,13
1981.	44	89	20,60	59,73	2,02	15,01
1991.	31	53	12,27	59,55	1,71	8,94
2002.	10	17	3,94	32,08	1,70	2,87

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

ГОРЊИ КРИВОДОЛ

Горњи Криводол је старопланинско сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено у подножју узвишења Доброглед (1.018 м) и Бољевски врхови (1.278 м). Кроз насеље тече Криводолска река (десна притока реке Височице) и дели га на два дела. Само насеље се налази на 43⁰ 06' 37" северне географске ширине, 22⁰ 57' 14" источне географске дужине и 886 метра надморске висине. Од Димитровграда је удаљено 26 километара.

Старо насеље се најпре налазило у равници које се назива Мишково селиште, а касније се преселило на данашње место.

Атар насеља има површину од 2.208 хектара и простире се у висинској зони од 860 до 900 метара надморске висине. Граничи са атарима насеља Бољевдол, Доњи Криводол и на истоку са Републиком Бугарском.

У самом атару насеља постоје два Селишта од којих је једно уз само насеље, а друго дубоко на Старој планини. У атару се такође на месту Сребрно налазе остаци римског рудника сребра, а на местима Гариште и Адиска огрења налази се и данас активан мајдан квалитетног гранита.

Приликом постављања југословенско-бугарске границе 1920. године део горњо-криводолске имовине је остао у Бугарској, док је део бугарске имовине ушао у састав његовог атара. Ту бугарску имовину користили су заједно мештани Горњег Криводола са мештанима насеља Влковија и насеља Доњи Криводол.

Делови данашњег насеља имају следеће називе: Горња мала, Долња мала, Отудња мала, Барата и Ћоргова мала (Циганска мала).

Становништво је углавном бугарско (*шопско*) а има и Срба и Рома.

Сеоска слава је Ћурђевдан (слави се 6. и 7. маја) док свету Тројицу славе само чланови фамилије Џачковци.

Цркву у насељу, посвећену светој Петки, обновио је Гођа, јер му се у сну снило (*јер му дошло у сн*). За разлику од православних цркви, врата те његове цркве су била постављена у правцу север-југ. По казивању мештана приликом градње помагали су му и становници насеља Влковија и становници насеља Горњи Криводол. Црква се сама по себи срушила 1970. године. Од ње се данас виде само темељи.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Ђорговсћи крс налази се камени крст посвећен Гмитровдану, на месту званом Илинсћи крс налази се крст посвећен светом Илији, на месту званом Маловсћи рид налази се крст посвећен светој Петки, на месту званом Прдља налази се крст посвећен светом Николи, на месту Мало поље налази се крст посвећен светој Тројици, на месту Ранђеловсћи крс поред цркве (*при Гођину цркву*) налази се крст посвећен светом Архангелу Михаилу и на месту Џурџевски крс (на месту Ливаде) налази се крст посвећен светом Ђорђу (где је *цело село* имало своја камена седишта). Лековити извор који лечи *од очи* налази се на месту Скурта, а стари запис (*миросано дрво*) у западном делу атара, према насељу Бољев До.

Електичну енергију насеље је добило 1974. г, а локални водовод 1987. године.

Четвороразредна основна школа, која је започела свој рад након Првог светског рата, затворена је због малог броја ученика 1966. године.

Године 2002. у насељу је у 14 домаћинстава живело 17 становника, а јуна 2010. године у 5 кућа 10 становника.

Табела 80. Основни показатељи развика становништва насеља Горњи Криводол у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1921.	63	415	100,00	-	6,60	18,80
1948.	84	454	109,40	109,40	5,40	20,56
1953.	90	413	99,52	90,97	4,59	18,70
1961.	78	283	68,19	68,52	3,63	12,82
1971.	50	147	35,42	51,94	2,94	6,66
1981.	43	102	24,58	69,39	2,37	4,62
1991.	24	39	9,40	38,24	1,63	1,77
2002.	14	17	4,70	43,59	1,21	0,77

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

ГОСУША

Госуша је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено на долињским странама Гостушке реке, десне притоке Завојског језера. Налази се јужно од главног гребена Старе планине и њеног врха Вражја глава (1.938 м) на 43⁰ 15' 25" северне географске ширине, 22⁰ 41' 47" источне географске дужине и 917 метара надморске висине. Од седишта општине Пирот удаљено је 20 километра.

По народном предању једно је од три најстарија насеља у пиротском крају.

Назив је добила по гостионици која је била на важном караванском путу између Понишавља и северне Бугарске и он се може дрвоструко тумачити: да води порекло од старословенског бога Радгоста, односно да потиче од словенске речи *гозд* (што значи *шума*), са влашко-румунским наставком *уш-а* (и преводом – *насеље у шуми*).

Први пут се помиње у турском целепкешком списку 1576/77. године.

По ослобођењу од Турака, 1879. године, Гостуша је имала 782 житеља.

Атар Гостуше има површину од 4.584 хектара и граничи се са насељима Бела, Топли До, Дојкинци и Паклештица.

Насеље Гостуша се дели на Горњи крај и Долњи крај. Горњи крај има целине: Насклоп, Копани дол, Чешма на Петријин зид, Коцино кладенче (Неинџи кладенац), Стара чешма коди Велкови, Горњо-крајска гробишта и Луг у рекуту, док Долњи крај има целине: Преко реку (Расадарнице), Шајтини, Милошова порта, Стинџи венац, Божинска порта, Дол (Долци), Масалеинџи кладенац, Топила, Потини, Долњокрајска гробишта (Долња гробишта) и Река (Загорци).

Слика 88. Кућа са каменим плочама у насељу Гостуша (Фото М. Велојић)

Становништво у насељу је српско староседелачко, сви мештани славе светог Јована, док је заветина у насељу Спасовдан.

Православна црква у насељу (изграђена на темељима старијег храма) посвећена је светом Јовану Крститељу.

Култна места и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту Глоговица налази се крст (оброк) посвећен светом Илији, на месту Дубравчич постоје два крста – у Горњем Дубравчичу је крст посвећен светој Петки и запис (*цер*), док је други крст такозвани *Јеремисџи крс* (из 1873. г) и поред њега су два записа (два *цера*), на месту Понор налази се камени крст посвећен светом Ћирику (такозвани *Горешњак*), на месту Мурђина чука постоји запис (крушка), на месту званом Сирманица постоји крст посвећен светом Илији, на месту Сирманица налази се камени крст (оброк) посвећен Панталеју и *миро* (дрво јаблен), док се на месту званом Томин гроб налази крст (оброк) посвећен мајстору Томи.

По народном веровању лековити извори у атару насеља су Лековита вода на Клацџи пут (испод *Иђину њиву*), извори на местима Лука и Гњидавац, али се сматра да је најлековитији Белин кладенац (*у Белину водицу, под Велину њиву*).

Средином 20. века (1950. г) у Гостуши је било 5.860 оваца и 649 говеда.

Електричну енергију насеље је добило 1974. године, а мештани се и данас водом снабдевају са извора и са 4 сеоске чесме.

Гостуша је средином 20. века имала своју четвороразредну основну школу, која је свој рад започела 1930. г. и радила све до 1988. године, када је затворена због малог броја ученика.

Године 2002. године у Гостуши је у 59 домаћинстава живело 139 становника, док је јула 2009. године имала укупно 82 становника.

Табела 81. Основни показатељи развита становништва насеља Гостуша у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	95	782	100,00	-	17,06
1884.	104	823	105,24	105,24	17,95
1890.	105	850	108,70	103,28	18,54
1895.	110	882	112,79	103,76	19,24
1900.	-	-	-	-	-
1910.	140	1.103	141,05	125,06	24,06
1921.	143	1.013	129,54	91,84	22,10
1948.	187	1.308	167,26	129,12	28,53
1953.	173	1.144	146,29	87,46	24,96
1961.	157	1.050	134,27	91,78	22,91
1971.	136	787	100,64	74,95	17,17
1981.	113	533	68,16	67,73	11,63
1991.	97	269	34,40	50,47	5,87
2002.	59	139	17,77	51,67	3,03

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Гостуша пописано је уз становништво насеља Велика Лукања.

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ДОЈКИНЦИ

Дојкинци су старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено на долинским странама средњег тока Дојкиначке реке (саставнице Јеловичке реке, у сливу реке Височице). Налази се на 43⁰ 13' 29" северне географске ширине, 22⁰ 48' 25" источне географске дужине и 874 метара надморске висине и представља традиционално седиште старопланинског сточарства. Од Пирота је удаљено 37 километра.

Старо насеље Дојкинаца се најпре налазило на ушћу речице Жуберне у Дојкиначку реку (на месту званом Подстрана), затим на месту званом Селиште (где се данас налази црква и гробље), а потом изнад насеља Брлог (на месту које се зове Старо село). Селило се због болести куге (чуме) и насиља Турака. На данашњем месту се налази од 1830. године.

Назив насеља највероватније потиче од патронима (или надимка) Дојко (скраћено од Радојко или Дојчин) имена угледног представника рода који се први населио.

Под називом *Дојкинче* први пут се помиње у Турским дефтерима 1576/77. година, а 1606. године се помиње под називом *Дојкинче*. Након ослобођења од Турака (1878. г) имало је 712 житеља, а након Првог светског рата (1921. г) 864 житеља.

Атар насеља заузима површину од 7.602 хектара, богат је шумама, ливадама и пашњацима и граничи се са насељима Брлог, Јеловица, Паклештица, Рсовци, Бела, Велика Лукања, Гостуша и Топли До.

Данашње насеље Дојкинци има следеће целине: Долњи крај, Цућини, Ристаћини (Цунинци), Кочеманови, Сред-село, Субинци, Јовинци, Стешинци и Панинци.

Становништво у насељу је српско, староседелачко. Сви мештани овог насеља славе Гмитровдан као сеоску славу, а Спасовдан као преславу.

Црква у насељу (из периода 15 – 16. век) посвећена светом Николи, под заштитом је државе од 1984. године.

Камени крстови и записи се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Голема орница налази се камени крст посвећен светој Петки, на месту званом Петрова њива (*Столовата круша*) налази се крст посвећен светом Николи и запис (*цр*), изнад школе се налази крст посвећен светом Ђорђу, на месту Ћирина огрења налази се крст посвећен светом Ћирику, а на месту Три круше само запис (крушка).

Лековити извори се налазе изнад цркве (*кладенац при брод*) и на месту званом Дула (*кладенче до Јовин вир*) и по народном веровању лече очне болести (*лече од очи*).

Електричну енергију насеље је добило 1974. г, а водоснабдевање је традиционално (са извора).

Четвороразредна основна школа у насељу, која је започела свој рад 1879. године, затворена је због малог броја ученика 1986. године.

Године 2002. у насељу је било 139 домаћинстава и 275 становника, а јула 2009. године укупно 172 становника.

Табела 82. Основни показатељи развита становништва насеља Дојкинци у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	76	712	100,00	-	9,37
1884.	85	781	109,69	109,69	9,19
1890.	100	836	117,42	107,04	8,36
1895.	80	857	120,37	102,51	10,71
1900.	-	-	-	-	-
1910.	126	982	137,92	114,59	7,79
1921.	115	864	121,35	87,99	7,51
1931.	132	892	125,28	103,24	6,76
1948.	148	1.005	141,15	112,67	6,80
1953.	149	973	136,66	96,82	6,53
1961.	160	982	137,92	100,92	6,14
1971.	170	864	121,35	87,98	5,08
1981.	166	587	82,44	67,94	3,54
1991.	166	400	56,18	68,14	2,41
2002.	139	275	38,62	68,75	1,98

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Дојкинци пописано је уз становништво насеља Брлог.

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ДОЊИ КРИВОДОЛ

Доњи Криводол је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа. Налази се у старопланинској микрорегији Горњи Висок, на 43⁰ 06' 06" северне географске ширине, 22⁰ 56' 05" источне географске дужине и 827 метра надморске висине. Кроз насеље протиче Криводолска река (десна притока реке Височице) која га дели на два дела. Од српско-бугарске границе удаљено је 1, од насеља Горњи Криводол 2, а од Димитровграда укупно 25 километара.

Назив насеља се тумачи по кривинама које прави Криводолска река.

По казивањима мештана потиче из 18. века.

Насеље је и данас познато по југословенско-бугарским саборима и отварању границе за сусрете становника из Бугарске и данашње Србије (такозване *среште*).

Атар насеља Доњи Криводол има површину од 340 хектара и граничи се са насељима Горњи Криводол, Влковија, Бољев Дол, Изатовци и на истоку са Републиком Бугарском. Приликом постављања југословенско-бугарске граничне линије (1921. године) делови атара су прилично смањени, што је неповољно утицало на привређивање његових становника.

У атару насеља се на месту данашњег гробља налазе остаци старе цркве, а на месту Градиште остаци старијег насеља (могућег римског утврђења).

Делови данашњег насеља имају следеће називе: Отуд реку (*Отуд мост*), Одовуд реку (*Одовуд мост*) и Попово.

Становништво је углавном бугарско (*шопско*) и српско, пореклом из Комштице и Брље (из Бугарске) и насеља Басара (општина Пирот).

Сеоска слава је Свети Спас.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Рајин дол (*на крс*) налази се такозвани Басин крст посвећен светој Петки, на месту Градиште налази се Бочин крст, на месту Брод налази се крст посвећен светом Николи, на месту званом *Мал крс* налази се крст посвећен светом Ранђелу, на месту Малинов рид налази се Малинов крст, на месту Пећин кладенац налази се крст посвећен светом Луки, на месту Луков дол налази се крст посвећен светом Ранђелу (*Ранђеловски крст*), на месту Морава налази се крст посвећен Спасовдану (*Спасовданџи крс*), на месту званом Градиште (поред Шамшине њиве) налази се Цавин крст посвећен Богородици, а поред данашњег гробља се налази и Цурцевџи крст посвећен светом Ђорђу.

Слика 89. Камени крст у атару насеља Доњи Криводол (Фото М. Велојић)

Једини лековити извор у атару овог насеља налазио се на месту званом Средорек (*лечео је од очи*) али је пресушио.

Електичну енергију насеље је добило 1974. г, а водом се становници и данас снабдевају са бунара и локалног водовода.

Основна школа у насељу, која је свој рад започела 1925. године, радила је до 1956. године као осмогодишња, а до 1975. године као четвороразредна основна школа. Затворена је због малог броја ученика.

Године 2002. године Доњи Криводол је у 11 домаћинстава имао 19 становника, а јула 2010. године у 5 кућа само 8 становника.

Табела 83. Основни показатељи развита становништва насеља Доњи Криводол у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1921.	40	214	100,00	-	62,94
1948.	43	216	100,93	100,93	63,53
1953.	49	205	95,79	94,91	60,29
1961.	40	156	72,90	76,10	45,88
1971.	40	119	55,61	76,28	35,00
1981.	25	51	23,83	42,86	15,00
1991.	18	31	14,49	60,78	9,12
2002.	11	19	8,88	61,29	5,59

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

ЗАСКОВЦИ

Засковци су сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено на долињским странама Засковачке реке, десне риточе Топлодолске реке, 2 км северно од локалног пута Темска – Топли До. Налази се на 43⁰ 19' 37" северне географске ширине, 22⁰ 36' 56" источне географске дужине и просечно 740 метара надморске висине. Од центра општине Пирот удаљено је 30 километара.

Назив насеља мештани доводе у везу са речју *заскок*, што означава место у које се може ускочити, али не и искочити. Такво једно место је и „*заскачаљћа*“ камене полице у литицама изнад насеља где козе могу да ускоче, али их после људи морају конопцима одатле извлачити.

У близини данашњег насеља, на узвишењима Долњи и Горњи Градишки камен налазило се римско утврђење, док се стално насеље у то време налазило на месту званом Терзијска река, а стара црква на месту Кључев дол.

Засковци се први пут помињу још за време Турака, у целепкешком списку дажбина 1576/77. г. и списком војних обвезника 1606. године. Након ослобођења од Турака (1878. г) насеље је имало 330 становника.

Површина атара насеља износи 3.058 хектара и граничи се са насељима Црни Врх у микрорегији Буцак, Топли До и Гостуша у микрорегији Висок и насељем Темска у сливу реке Темштице.

Кроз атар насеља протиче Засковачка река која настаје од Терзијске реке и речице која тече из Говедарског дола. На Засковачкој реци, на месту званом Илијина бара (Пажар) налази се водопад Скок (*Скок у Пажар*) висине око 8 метра.

Засковци имају следеће делове: Горњи крај, Долњи крај, Средсело и Терзијску реку. Становништво у насељу је српско, староседелачко, слави светог Луку, светог Николу, свети Врач, светог Јована и светог Аранђела.

Сеоска црква у насељу посвећена је светом Ђорђу, а црквена слава је четвртог дана после Духова (Русалница). Литије су мештани носили око цркве на Свету Тројицу.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Доњи Градишки камен налази се камени крст посвећен Крстовдану, на стази ка гробљу налазе се два камена крста – један посвећен светом Илији, а други Пресветој Богородици и светом Јовану, на месту званом Доњи дел налази се крст посвећен светом Власију (Василију) (ту су литије износили сви мештани насеља), на месту званом Војна налазе се крстови посвећени Видовдану, Трновици и светом Ђорђу, на месту Дел налази се крст посвећен светој Марији, на месту званом Шипковица налази се камени крст посвећен Пресветој Богородици, на месту званом Брезовик налазе се камени крстови посвећени светом Луки и Пресветој Богородици, поред пута уз Терзијску реку налази се камени крст посвећен светој Марији, између места Луг и Дебела бука налази се камени крст посвећен Видовдану, камени крстови посвећени Цару Константину и Царици Јелени налазе се на местима Село - Река, на месту званом Ђубарски крс налазе се пет камених крстова и крушка *миро* (ту су се одвајкада одржавале игранке) – један од тих крстова је посвећен светом Ранђелу, други Светом Николи, трећи светом Николи и светом Ћирику, четврти светом Ранђелу, светом Петру, светој Петки Трновој и светом Јовану, док је пети (и највећи крст) посвећен такође светом Архангелу Михаилу (*Светом Ранђелу*).

Слика 90. Камени крстови у атару насеља Засковци (Фото М. Велојић)

Насеље је имало и своју основну школу, основану школске 1937/38. г, која је без ђака остала 1986. године.

Насеље је између два светска рата имало два ковача, једног поткивача и једног мајстора за „*тишљерај**“. А и данас (у центру насеља) још увек ради сеоска продавница.

Електричну енергију мештани Засковца су добили 1975/76. г, а водоснабдевање је (са изградњом локалног водовода) постало колективно од 1980. године.

Године 2002. године у насељу је у 35 домаћинстава живело 68 становника, док је крајем јула 2010. године насеље у 22 домаћинства имало 47 становника.

Табела 84. Основни показатељи развита становништва насеља Засковци у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	54	330	100,00	-	10,79
1884.	59	338	102,42	102,42	11,05
1890.	55	361	109,39	106,80	11,81
1895.	59	403	122,12	111,63	13,18
1900.	-	-	-	-	-
1910.	70	507	153,64	125,81	16,58
1921.	64	532	161,21	104,93	17,40
1948.	87	618	187,27	116,17	20,21
1953.	93	637	193,03	103,07	20,83
1961.	90	532	161,21	83,52	17,40
1971.	71	374	113,33	70,30	12,23
1981.	48	219	66,36	58,56	7,16
1991.	43	113	34,24	51,60	3,70
2002.	35	68	20,61	60,18	2,22

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Засковци пописано је уз становништво насеља Топли До
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ИЗАТОВЦИ

Изатовци су старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено у подножју узвишења Плоска (826 м). Налази се на долинским странама реке Височице (већи део на десној), на 43⁰ 07' 14" северне географске ширине, 22⁰ 52' 59" источне географске дужине и 788 метра надморске висине. Од Димитровграда је удаљено 27 километара.

О постанку насеља постоји више легенди - по једној (мање вероватној) у атару насеља је постојало старо насеље у које је дошао рус Исак па се ту и оженио, по њему је читаво насеље добило назив *Исаковци*; по другој насеље је основао један од двојице брата хајдука на месту где су хајдуци убили Изид-пашу (након поделе други брат је отишао на место другог насеља, које је по браћи добило назив Браћевци); многи мештани тврде да је насеље најпре било у Обречу и Сливљу и да су тамо становници становали у земуницама, а да су поједине фамилије у Изатовце доселиле из расељеног места Булатовци (које се налазило близу насеља Басара) у 19. веку; док у Енциклопедији насеља Србије стоји да је насеље (са првобитним називом *Булиновац*) најпре постојало у близини насеља Крупац (општина Пирот) на месту званом Липа, а да се 1710. г. (због најезде *криалија*) преселило на имање турчина Изиса, од чијег имена потиче данашњи назив насеља.

На старину овог насеља упућује и податак да се оно, под називом *Изатовче*, помиње у турским документима још у 15. веку.

Атар данашњег насеља има површину од 863 хектара и граничи са насељима Браћевци, Славиња, Каменица и Бољевдол.

Делови данашњег насеља Изатовци имају следеће називе: Лесичкова мала, Горња мала, Радевица, Средња мала и Долња мала.

Становништво у насељу је православне вероисповести (бугарско и српско) слави Ђурђевдан и свети Ранђел.

Сеоска слава је некада била Ђурђевдан, а данас је свети Никола.

У атару насеља је некада постојао манастир посвећен светом Архангелу (такозвани *Изатовски манастир*), док се црква у насељу (саграђена још у 17. веку) срушила сама по себи средином 19. века (1852. године).

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Голема ливада стари и нови крст посвећени Ђурђевдану (поред новог крста је свака фамилија из насеља имала своја камена седишта), на месту Пlosка налази се крст посвећен светом Илији, у месту Рећиће крст посвећен светом Јеремији, на месту Забел (*до Бошкове воденице*) крст где се слави Пејчин дан, на месту Лас крст посвећен Петровдану, на месту Чука (изнад старог манастира) крст посвећен непознатом свецу, крст „од чуму“ је посвећен непознатој девојци која је умрла од куге па мештани нису хтели да је сахране где и све остале и на месту Калуцаре налази се камени крст (који је најпре био дрвени) посвећен погибији једног војника. Записи су се налазили на следећим местима: на месту Лас и на месту Трница (дрво одавна исечено, било миросано). Лековити извори у атару насеља нису забележени.

Четвороразредна основна школа у насељу, која је свој рад започела почетком 20. века, радила је до 1965. године.

Електричну енергију насеље је добило 1973. г, а водом се мештани снабдевају са бунара (а од 1997. године и са сеоске чесме). Насеље је имало и своју фарму говеда која је радила у оквиру Пољопривредне задруге „Сточар“ из Димитровграда.

Године 2002. године у насељу је у 18 домаћинстава живео 31 становник. Просечна старост становника била је 69,7 година.

Табела 85. Основни показатељи развита становништва насеља *Изатовци* у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1921.	52	386	100,00	-	7,40	44,73
1948.	66	366	94,82	94,82	5,54	42,41
1953.	66	319	82,64	87,16	4,83	36,96
1961.	66	253	65,54	79,31	3,83	29,32
1971.	59	201	52,07	79,45	3,41	23,29
1981.	41	106	27,46	52,74	2,59	12,28
1991.	30	56	14,51	52,83	1,87	6,49
2002.	18	31	8,03	55,36	1,72	3,59

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

ЈЕЛОВИЦА

Јеловица је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено на долинским странама Јеловичке реке (водом најбогатијег изворишног крака реке Височице). Налази се између узвишења Добро јутро (1.678 м) и границе са Бугарском, на 43⁰ 11' 47" северне географске ширине, 22⁰ 50' 06" источне географске дужине и 1.000 метра надморске висине. Од Пирота је удаљено 33 километра.

О постанку насеља има више верзија. По казивању Војислава Цунића (рођеног 1921. г) прво насеље од пет-шест кућа било је на месту званом Ливаде где се још увек распознају остаци зидина (*има дуварине*). Мештани су се због зулума Турака и Черкеза са тог места песелили на простор данашње Бугарске (и тамо створили насеље Пусту Јеловицу, ко сећање на своје старо насеље), а на њихово место дошли су други и поново направили пет-шест кућа. У то време свуда око насеља је била шума (*несу с волове ишли у дрва, него су пред врата шуму секли*). По казивању Ненада Манчића (рођеног 1936. г) прва кућа у насељу била је на месту Ижњи дол (*од ње нису остали никакви трагови*), а затим је насеље пресељено на место звано Ливаде (тачније у *Денкову ливаду*). И тамо је било шест до седам кућа. Док се по казивању Зорана Мадића (рођеног 1963. г) говори да су мештани са места Ливаде бежали у Бугарску и тамо створили насеље Јеловицу (*народ љу назвал Пуста Јеловица*) односно да су на месту Ижњи дол биле само појате.

Данашње насеље потиче из турског времена, а први су досељеници дошли из насеља Височка Ржана (из фамилије Раћелинци). Први пут се помиње у попису тимара нахије Висок 1447/1489. године под називом *Иеловиче* са 22 домаћинства, односно као насеље *Јеловица* 1606. године када је имало само 3 војна обвезника.

По ослобођењу од Турака (1878. г) насеље је имало 240 житеља, док је након Првог светског рата (1921. г) у њему живело укупно 340 становника.

Географски назив овог насеља је фитогеографског порекла, настао по дрвету (*јела*) (по месту где расту јеле) што одговара стању на терену, док по легенди назив потиче од речи *јаловица* (што означава неплодно место, односно место *где и Слнце малко греје*).

Атар насеља заузима површину од 3.428 хектара и граничи се са насељима Брлог, Дојкинци и Росомач.

Данашње насеље чине следеће целине: Долња мала (од Долњат мост па на горе), Горња мала (међу Долњат и Горњат мост) и Мова мала (од 1930. г) (од Грњат мост па нагоре).

Становништво је српско, староседелачко. Сви његови мештани славе славу Свети Ранђел (зимски) и то два дана, док је сеоска и црквена слава Света Тројица.

Црква у насељу, посвећена светој Тројици, изграђена је 1936. године.

У атару насеља нема камених крстова, а записи се налазе на местима Богданин дол (крушка), Гарван дол (крушка), Корита (крушка), Кршљак (крушка), Љочка (*над село*) (крушка), Манчина бара (крушка) и Пољевница (крушка).

Лековити извори се налазе на местима Лисћете (*лечи од очи*) и Огорелјин дол (*лечи од очи, опекотине и брадавице*).

Електричну енергију насеље је добило 1974. г, а водоснабдевање мештана се обавља преко локалног водовода.

Четвороразредна основна школа, која је свој рад започела 1929. године, престала је са радом због малог броја ученика 2000. године.

Године 2002. године у насељу је у 56 домаћинстава живело 113 становника, док је јула 2009. године насеље имало 84 стална становника.

Табела 86. Основни показатељи развита становништва насеља Јеловица у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	31	240	100,00	-	7,74
1884.	34	274	114,17	114,17	8,06
1890.	38	836	348,33	305,11	22,00
1895.	40	342	142,50	40,91	8,55
1900.	-	-	-	-	-
1910.	50	390	162,50	114,04	7,80
1921.	49	340	141,67	87,18	6,94
1948.	76	454	189,17	133,53	5,97
1953.	76	450	187,50	99,12	5,92
1961.	173	571	237,92	126,89	3,30
1971.	84	399	166,25	69,88	4,75
1981.	69	250	104,17	62,66	3,62
1991.	64	182	75,83	72,80	2,84
2002.	56	113	47,08	62,09	2,02

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Јеловица пописано је уз становништво насеља Височка Ржана.

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

КАМЕНИЦА

Каменица је старопланинско сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено на долинским странама Каменичке (Воденичке) реке (десне притоке реке Височице) у подножју узвишења Било (1.002 м) и Плоска (826 м). Налази се у старопланинској микрорегији Горњи Висок на 43⁰ 08' 02" северне географске ширине, 22⁰ 53' 34" источне географске дужине и 827 метра надморске висине. Од општинског центра Димитровграда удаљено је 26 километара.

Легенде ништа не говоре о постанку насеља, али говоре о његовом померању. По једној легенди првобитно насеље је било на месту Селиште, па се спуштало одатле низ реку, док је по другој легенди насеље било смештено између данашњих насеља Сенокос и Каменица, код места званог Ређијина чесма, где се и данас налази старо гробље и црква посвећена Пресветој Богородици (изграђена крајем 19. века).

У време Римљана насеље је било насељено номадским сточарима, као и целокупно подручје Горњег Висока.

Под турском окупацијом насеље је било од 1400. до 1877. године, а након Берлинског конгреса (од 1878. до 1920. г) налазило се у саставу Бугарске. Године 1921. припада Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а данас је у саставу Републике Србије.

У турским документима из 15. века помиње се под називом *Камениче*.

Атар данашњег насеља има површину од 972 хектара и граничи се са насељима Браћевци, Изатовци, Бољевдол, Сенокос, Росомач и Славиња.

У атару насеља је, на месту званом Антанас, постојао стари манастир.

Делови данашњег насеља Каменица имају следеће називе: Горња мала (узводни део), Долња мала (низводни део) и Средња мала (сред-село).

Становништво је православне вероисповести (*шопско*) слави светог Јована, свети Ранђел, Митровдан и Петровдан, док је црквена слава Велика Госпојина.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Селиште (код цркве у насељу) налази се крст посвећен Великој Госпојини (*Големој Богородици*), на месту Долњи прогон налази се крст посвећен светој Тројици (такозвани *Јашаровћи крс*), на месту Брег налази се крст посвећен светом Јеремији (такозвани *Јеремисћи крс*), на месту Рећиће налази се крст посвећен Пресветој Богородици (такозвани *Манастирћи крс*), на месту Било (у насељу код звоника) налази се крст посвећен светом Ранђелу, на месту Сапатово налази се крст посвећен светој Тројици, на месту Селиште (на путу ка насељу Сенокос) налази се крст посвећен Спасовдану (такозвани *Спасовћи крс*) поред кога су становници насеља спремали молитву и тамо јели и на месту званом Илијиница налази се крст посвећен светом Ђорђу (такозвани *Ђуриевки крс*) где се обављао ђурђевдански обред и свака је фамилија ту имала своја камена седишта. Записи се налазе на местима: Антанас, Горњо поље, Просија (крушка), Сапатово (крушка), Чукар (крушка) и поред пута (*на друм*) (крушка), док лековитих извори у атару насеља нису забележени.

Каменица је у другој половини 20. века била центар за осам насеља микрорегије Горњи Висок (Сенокос, Изатовци, Каменица, Влковија, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Браћевци и Бољев Дол), док је данас у њој само седиште Месне канцеларије. Насеље данас има пошту, здравствену амбуланту, (напуштену) школу, радну јединицу Пољопривредне задруге „Сточар“ из Димитровграда, продавнице, кафане и занатске радње.

Електричну енергију добило је 1970. г, а водом се мештани и данас снабдевају са локалног водовода изграђеног 1980. године.

Основна школа у насељу, која је започела свој рад након Првог светског рата, радила је само до 1971. године.

Године 2002. у насељу је у 18 домаћинстава живело 30 становника, док је јула 2010. године у 7 кућа живело укупно 11 становника

Табела 87. Основни показатељи развојта становништва насеља Каменица у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1921.	63	351	100,00	-	5,60	36,11
1948.	76	365	103,13	103,13	4,80	37,55
1953.	84	346	98,58	94,79	4,12	35,60
1961.	82	263	74,93	76,01	3,21	27,06
1971.	65	182	51,85	69,20	2,80	18,72
1981.	43	98	27,92	53,85	2,28	10,08
1991.	31	61	17,38	62,24	1,97	6,28
2002.	18	30	8,55	49,18	1,67	3,09

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

КОПРИВШТИЦА

Копривштица је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено у подножју узвишења Голеш (1.112 м) на десној долињској страни реке Копривштице (притоке Завојског језера). Налази се на 43⁰ 14' 05" северне географске ширине, 22⁰ 37' 11" источне географске дужине и 869 метра надморске висине. Од Пирота је удаљено 11 километара.

О постанку насеља постоји више легенди. По казивању Драгољуба Лазаревића (рођеног 1928. г) на месту данашњег насеља у *турско време* била је велика шума („*кад су били Турци, све около било је шума, ту се некој заселил пошто има вода за стоку и за људи, тека сам чул од деда Милоша Велковога*“). По другом предању каже се да је насеље настало досељавањем фамилија са разних страна од којих су неке побегле из бугарске Копривштице, па да су оне и дале назив свом новом насељу. У шали, мештани насеља и данас само кажу: „*У нашето село расту много коприве, па смо затова Покривштица*“.

И назив насеља се двојако тумачи. По првом тумачењу произилази да је фитогеографског порекла и да је настао од назива биљке коприве, а по другом се везује за пословењене грчке речи *копрос* односно *кориа* које означавају обор (место где се чува стока).

Под именом *Копрештиче* први пут се помиње у турском целепкешком списку 1576/77. године.

По ослобођењу од Турака (1878. године) насеље је имало 281 житеља, а након Првог светског рата (1921. г) 302 житеља.

Атар Копривштице има површину од 684 хектара и граничи се са насељима Покревеник, Нишор и Добри До.

Његови делови имају следеће називе: Горњи крај (део насеља изнад пута), Долњи крај (део насеља испод пута) у њој се налази и Терсинска мала, Срет-село (део насеља око чесме) и Тамњи крај (део насеља уз стари пут ка Покровенику).

Слика 91. Испред старе куће у насељу Копривштица (Фото М. Велојић)

Становништво у насељу је српско, сеоска заветина је други дан Духова, а већина фамилија слави крсну славу светог Араханђела Михаила.

У насељу је постојала црква која је била посвећана светом Николи. Срушила се сама, а нова још увек није направљена.

Четвороразредна основна школа у насељу, која је свој рад започела 1933. год, радила је до школске 1989/90. године.

Електричну енергију насеље је добило 1974. г, а водом се становници снабдевају са извора, копаних бунара и локалног водовода.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Аралампија налазе се три крста (оброка) и пет култних дрвета (записа) (2 стара крста и један нов, као и 2 цера, 2 клена и једна стара крушка) ту се излази на црквени празник свети свештенослужбеник Харалампије (на *Аралампију*) један дан пред Власовдан (*има си тија дан у календар*). По легенди, не тако давно деца из овог насеља су много умирала од богиња и од колере па се једном од чланова фамилије Назбровци „*приказало у сан*“ да ту постави крст. Тако су Назбровци заједно са члановима фамилије Ставрени ту поставили крстове и колера је отишла далеко, чак у насеље Добри До. На месту званом Врли рид налази се запис цер, на месту Главина крст (оброк) посвећен Ђурђевдану и запис (стара крушка), на месту званом Језеро постоји крст (оброк) посвећен Великој Богородици и два записа (два цера). (ту излазе само чланови фамилије Терзијинци, а затим се придружују осталима на месту званом Крст, где је тога дана сеоски сабор), на месту званом Крс налази се оброк посвећен Великој Богородици (са 4 крста) и четири записа (4 цера) ту се 28. августа одржава Сабор за све Копривштинчане, на месту Пизјанац налази се крст (оброк) Велигден (*Крс на Велигден*) посвећен Ускрсу као и запис (стара крушка), на месту званом Мали правац налази се крст (оброк) посвећен светој Петки Трновој (износи се 8. августа), на месту Пизјанац (Заједница) налази се крст (оброк) и запис (крушка), поред гробља постоји поломљени крст посвећен светом Илији (*строшен крс коди гробишта*) где мештани (2. августа) износе вуну, секу колач и пале свеће (*износи се влна, свече и колач, понатам у Заједницу*), на месту званом Чука постоји само запис (велика трешња) где се износи колач на други дан Духова (*износи се на Духови, дружити дан, у понеделник*), док лековити извор у атару насеља постоји само на месту званом Крнобејац (Грбавица) и по народном веровању *лечи од очи*.

Године 2002. године у насељу је у 35 домаћинстава живело 67 становника.

Табела 88. Основни показатељи развојта становништва насеља Копривштина у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника			Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани		
1879.	36	281	100,00	-	7,81	41,08
1884.	38	253	90,04	90,04	6,66	36,99
1890.	38	257	91,46	101,58	6,76	37,57
1895.	-	-	-	-	-	-
1900.	-	-	-	-	-	-
1910.	46	318	113,17	123,74	6,91	46,49
1921.	45	302	107,47	94,97	6,71	44,15
1948.	59	390	138,79	129,14	6,51	57,02
1953.	59	406	144,48	104,10	6,88	59,36
1961.	58	371	132,03	91,38	6,40	54,24
1971.	60	314	111,74	84,64	5,23	45,91
1981.	52	216	76,87	68,79	4,15	31,58
1991.	45	117	41,64	54,17	2,60	17,11
2002.	35	67	23,84	57,26	1,91	9,80

* Напомена: По пописној методологији пописне 1895. и 1900. године становништво насеља Копривштина пописано је уз становништво насеља Велика Лукања.

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ПАКЛЕШТИЦА

Паклештица је старопланинско ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено у подножју узвишења Чука и Лула, на десној долињској страни реке Височице. Налази се на 43° 12' 28" северне географске ширине, 22° 44' 29" источне географске дужине и 673 метра надморске висине. Од Пирота је удаљено 24 км.

По једном предању се каже да су се први становници овог насеља доселили из околине данашњег насеља Церова (побегли од турског зулума, због убиства једног Турчина) о чему се још увек говори и у Церови и у околним насељима, док друго предање каже да су становници дошли из околине Беле Паланке и да су се бежећи од турског терора уз реке Нишаву и Темштицу зауставили поред једне старе цркве у близини насеља Церова, где су засновали насеље под називом Татрешица. Убиство Турчина и страшна освета приморали су преживеле да поново беже и да се сакрију на скровитом месту званом Рункул. Ту су засновали насеље Паклештица, јер су се спасили из „пакла“.

Под називом *Паклештиче* насеље се најпре (са три домаћинства) помиње у турском целепкешком списку 1576/77. године, а затим и у списку отоманских вонука казе Шехирђој 1606. године где се говори о војничким обавезама шеторице мештана из овог насеља подчињених Јусуфу черибаши.

По ослобођењу од Турака насеље је (1878. године) имало 54 кућа и 454 житеља, а након Првог светског рата (1921. године) 93 куће и 665 становника.

Атар данашњег насеља има површину од 2.587 хектара и граничи се са насељима Бела, Дојкинци, Рсовци и Гостуша.

Делови данашњег насеља имају следеће називе: Горњи крај, Јованов сокак, Кам школу, Млекара, Нади цркву, Нешин сокак, Поди цркву, Пред задругу, Преко-дол, Јолинци, Ржанци, Пешинци (Низ Рукават) и Циганска мала (Цигансћи крај).

Становништво у насељу је српско, староседелачко, слави Светог Јована и Светог Араханђела Михаила, док је сеоска слава Спасовдан.

Цркву у насељу подигли су сами мештани 1903. године и посветили је Светом Араханђелу Михаилу.

Култна места и извори налазе се на следећим местима у атару: на месту званом Градиништа налази се крст посвећен светој Тројици (*Крс за Духови*), на месту званом Драђија налази се крст (оброк) посвећен светом Ђорђу (*излази се на Ђурђевдан*), на месту Завој налази се запис (калемљена крушка) (*куде Завој је присад миросан*), на месту званом Јарчар (Церове, Гнојишта или Бајин дел) налази се крст (оброк) посвећен светом Илији и три записа (три цера) (*износи се на Илинден, Сабор је тамо*), на месту Извор налазе се три записа (3 до 4 бреста), на месту званом Крс (поред цркве) налази се камени крст посвећен светом Ранђелу (*за Свети Ранђел крс, тг је дан на црквуту*), на месту званом Крушак налази се крст посвећен светом Илији (*Јован Боринсћи, нежењен, козар, сам је живел, подигао је там куде је чувал козете крс на Светог Илију, малечак крс, и клал молитву за себе на тија дџн*), на месту званом Локва (изнад места Брајул) налази се запис (*цер*), на месту званом Маргарит налази се крст (оброк) посвећен светом Николи летњем (*цело село туј износи, коље се молитва, сабор, играло се и певало цел дан, а доодили су и из другата села*), на месту званом Тодорач(а) орница налази се крст (оброк) посвећен светом Јовану бильоберу (*Гоца Прнђин се давил на тија дан па га спасил некој, и Прнђини ту побили крс, износе на тија дан и ручују там*), на месту званом Цер налази се запис (*цер*), а на месту Церов дел налази се оброк и запис (*два цера*) ту износе и секу колач Антини на празник свете Тројице, код Крста и Цркве посвећене светом Арханђелу Михаилу празнује се и сточарски празник Ђурђевдан (*излази се на Ђурђовден*).

Лековити извори у атару се налазе на месту званом Бељеница (лечи од засип, ране и од очи - „ама Бељеница помага, ћипи водата одоздоле, узне се камик црвен за здравје из водуту“) и месту Ранин брег (и он лечи од засип, ране и од очи).

Слика 92. Камени крст посвећен Светом Ранђелу у насељу Паклештица (Фото М. Велојић)

Електичну енергију насеље је добило 1974. г, а водом се и данас становници снабдевају са јавне чесме.

Четвороразредна основна школа у насељу, која је свој рад започела 1919. год, радила је до 70-их година 20. века.

Пописивачи су у насељу 2002. године забележили 31 домаћинство и 56 становника, док је јула 2009. године оно имало само 32 стална становника.

Табела 89. Основни показатељи развита становништва насеља Паклештица у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1879.	54	454	100,00	-	8,41	17,54
1884.	57	485	100,88	100,88	8,04	17,70
1890.	57	505	111,23	110,26	8,86	19,51
1895.	62	564	124,23	111,68	9,10	21,79
1900.	-	-	-	-	-	-
1910.	90	737	162,33	130,67	8,19	28,48
1921.	93	665	146,48	90,23	7,15	25,70
1948.	117	758	166,96	113,98	6,48	29,29
1953.	113	729	160,57	96,17	6,45	28,17
1961.	118	666	146,70	91,36	5,64	25,73
1971.	85	412	90,75	61,86	4,85	15,92
1981.	58	190	41,85	46,12	3,28	7,34
1991.	44	91	20,04	47,89	2,07	3,52
2002.	31	56	12,33	61,54	1,81	2,16

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Паклештица пописано је уз становништво насеља Велика Лукања.
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

ПОКРЕВЕНИК

Покревеник је ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено на левој долинској страни реке Височице. Налази се на $43^{\circ} 15' 14''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 36' 59''$ источне географске дужине и 699 метра надморске висине. Од Пирота је удаљено 16 километара.

По једној легенди насеље је добило назив зато што су се неки родитељи трајно населили на месту погибије своје деце (*дошли по крв, па на по това Покревеник*) док је казивање Леле Тричковић из овог насеља (рођене 1961. г) нешто другачије, оно каже: „У Тудорицу увечер удавила се Тодорка у водуту, па народ отишао ако мож да ју спаси. Али не могли да ју спасе, па цело село затрпало туј воду. Возили с кола камење, дрва, земљу, затрпували. И када се врчали с кола ночу, кола се преврну у Вујин дол и народ сав изђине, било све у крв, па као да је преко цело село турено покрбв. Више од половин село је било завијено у црно. И тека промене назив на село у Покревеник“.

Први пут се помиње у турском целепкешком списку 1576/77. године.

По ослобођењу од Турака (1878. г) имало је 325 становника, а након Првог светског рата (1921. г) 429 становника.

Атар насеља има површину од 1.719 хектара и граничи се са атарима насеља Копривштица, Нишор и Ореовица.

Делови данашњег насеља имају следеће називе: Гостушка мала (до места Влавац) (некада су ту били насељени Гостушани), Пешлеинсћи кладенац (извор у насељу, а око њега куће Пешлеинаца), Вујин дол (део насеља где станују Вучићи), Милћинци (Милћинска мала или Милћинсћи крај) (где живе Милћинци), Бучарће (оброк у насељу и место окупљања о саборима) и Ледиње (место где се у насељу налази школа).

Слика 93. Панорама насеља Покревеник (Фото М. Велојић)

Становништво у насељу је српско, староседелачко, већина фамилија слави крсну славу Светог Араханђела Михаила, сеоска заветина је Цар Константин и царица Јелена, док је сеоска слава свети Никола.

У насељу је постојала и црква, која је пре око 40 година „пренета у Пирот“.

Култна места и извори се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Бојна падина налази се запис (стара крушка), на месту Бресје налази се крст (оброк) и запис (брест), на месту Бучарђе налази се запис (крушка), на месту званом Рунђул налазе се крстови посвећени Петровдану и светој Недељи, на месту Ледиње налази се Лединсћи крс (оброк) посвећен Цару Константину и запис (цер) који је посечен, на месту Озримсћи крс налази се стари крст (оброк), на месту званом Селишко крајиште налази се крст (оброк) посвећен светом Јовану биљоберу, на месту Смиловица налази се запис (крушка), на месту Србеница налази се крст (оброк) посвећен светом Николи, на месту Тодорица налази се дрво запис (ту су жене износиле слатке дарове „на самовиле благо смо ту износиле, шербет или воду сас шићер, па вржемо у дрвото у чашу да пију; куј је оградисал за њег врзују да варди од очи“), на месту Тирин крс (Марковица) налази се крст (оброк) и дрво запис (крушка) и на месту Крс (код амбуланте) налази се камени крст посвећен Цару Константину и царици Јелени (сеоска заветина).

Лековити извор се налази само на месту Рунђула и „лечи од очи“.

Електричну енергију насеље је добило 1986. г, а водом се мештани снабдевају са локалног водовода изграђеног 1998. године.

Четвороразредна основна школа у насељу, која је свој рад започела 1935. год, радила је до 1984. године.

Године 2002. године у насељу је у 61 домаћинству живело 126 становника, док је јула 2010. године насеље у 30 кућа имало 70 становника.

Табела 90. Основни показатељи развита становништва насеља Покрвеник у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	43	325	100,00	-	7,56
1884.	42	329	101,23	101,23	7,83
1890.	43	341	104,92	103,65	7,93
1895.	47	360	110,77	105,57	7,66
1900.	-	-	-	-	-
1910.	61	465	143,08	129,17	7,62
1921.	65	429	132,00	92,65	6,60
1948.	91	651	200,31	151,75	7,15
1953.	87	679	208,92	104,30	7,80
1961.	89	696	214,15	102,50	7,82
1971.	112	647	199,08	92,96	5,78
1981.	100	476	146,46	73,57	4,76
1991.	64	170	52,31	35,71	2,66
2002.	61	126	38,77	74,12	2,07

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Покрвеник пописано је уз становништво насеља Велика Лукања.

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

РОСОМАЧ

Росомач је старопланинско сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено на долинским странама Росомачке реке (десне притоке реке Височице). Налази се између узвишења Вис (1.245 м), Врх (1.284 м), Добро јутро (1.678 м), Мала пољана (1.727 м) и Градиште (1.058 м) на 43⁰ 10' 01" северне географске ширине, 22⁰ 50' 38" источне географске дужине и 994 метара надморске висине. Од Пирота је удаљено 33 километра.

У турским дефтерима 15. и 16. века забележено је под називима *Росомач* и *Русомач*, а у војничком списку из 1606. године као *Русемач*.

Назив насеља потиче од назива биљке *росомача* или од саме речи *роса*. По једној легенди каже се да је читав атар данашњег насеља био под шумом у коју је однекуд дошао неки бегунац Дивјак, крио се, спавао у дрвету, касније направио колибу, оженио се, основао своју породицу, па почео да крчи шуму око свог станишта. То место где је засновао свој дом касније добија назив Селиште. Од њега данас потичу потомци фамилије Дивјановци (Дивљановци). По другој легенди први становници овог насеља су се доселили из славинског старог града Славе (где је била тврђава) и они су (наводно) били Словени, православци. Од њих су касније настали чланови фамилије Крлежје.

Атар насеља има површину од 2.787 хектара и граничи се са насељима Височка Ржана, Славиња, Каменица, Сенокос и Јеловица.

Данашње насеље чине следеће целине: Станојћинци, Долња мала, Средња мала, Горња мала, Брегановци и Шољинци.

Слика 94. Долња мала у насељу Росомач (Фото М. Велојић)

Становништво у насељу Росомач је српско, православно, већином слави светог Јована. Сеоска слава је Пресвета.

Црква у насељу, посвећена светој Параскеви, изграђена 1868. године, реновирана је 2002. године.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Баљно буњиште (Плочак) налази се крст посвећен светом Ђорђу (*колач се сече на Ђурђевдан*), на месту званом Крајиште налази се крст посвећен светој Петки (*износи се молитва на Пејчин дан*), на месту званом Ливађе налази се крст посвећен светом Ранђелу (*износи се молитва на Свети Ранђел*), на месту званом Преслоп (према Врело) налази се крст посвећен Гмитровдану и на месту званом Селиште налази се крст посвећен Пресветој Богородици.

Записи се налазе на месту званом Дол (запис крушка), на месту Крајиште (званом другачије Шесте круше) (на једној од шест крушака), на месту Ливађе (крушка или *цер*), на месту Рогарје (крушка) и на месту Селиште (*цер*), док се лековити извори који *лече од очи* називају Николијино кладенче на месту званом Плочак (у *Котловети*) и Света вода на месту званом Дол (у *Долат*).

Електричну енергију насеље је добило 1975. г, а мештани се водом и данас снабдевају са јавне чесме, са извора и бунара.

Четвороразредна основна школа, која је започела свој рад 1925. године, престала је са радом (због малог броја ученика) 1979. године.

Године 2002. године у насељу је у 31 кући живело 60 становника, док је јула 2009. године насеље имало само 43 стална становника.

Табела 91. Основни показатељи развојка становништва насеља Росомач у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1879.	56	465	100,00	-	8,30	16,68
1884.	64	478	102,80	102,80	7,47	17,15
1890.	80	554	119,14	115,90	6,93	19,88
1895.	82	567	121,94	102,35	6,91	20,34
1900.	-	-	-	-	-	-
1910.	85	651	140,00	114,81	7,66	23,36
1921.	76	578	124,30	88,79	7,61	20,74
1948.	100	606	130,32	104,84	6,06	21,74
1953.	106	590	126,88	97,36	5,57	21,17
1961.	88	440	94,62	74,58	5,00	15,79
1971.	72	337	72,47	76,59	4,68	12,09
1981.	55	166	35,70	49,26	3,02	5,96
1991.	47	107	23,01	64,46	2,28	3,84
2002.	31	60	12,90	56,07	1,94	2,15

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године становништво насеља Росомач пописано је уз становништво насеља Славиња.
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

РСОВЦИ

Рсовци су старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа лоцирано у ерозивном проширењу реке Височице (десне притоке реке Нишаве) пре њеног уласка у клисуру Владикине плоче. Смештено је између узвишења Штит (836 м) и Страшна чука (1.159 м) са обе стране пута Пирот-Височка Ржана. Налази се на $43^{\circ} 10' 23''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 46' 28''$ источне географске дужине и 695 метара надморске висине. Од Пирота је удаљено 23 километра.

Први пут се помиње под називом *Хрсовјани* (са 30 домаћинстава) у списку малих спахилука нахије Висок 1447-1489. године, затим као насеље *Хрсовача* у целепкешком дефтеру 1576/77. године, па као *Хрсовче* (са 45 домаћинстава) у списку пиротског спахилука средином 16. века. Назив му потиче од од личног имена Хрса (Хрсоје) мештанина који се први заселио у атару овог насеља.

По предању, данашње насеље је настало од више мањих насеља. По казивању Благунке (рођене 1926. г) и Ставрије Манић (рођеног 1926. г) у атару данашњег насеља била су три-четири мања насеља (једно на месту Доња Рудина, друго на месту Терјан, а треће на местима Преслап, Романија и Вр-Забел). Од њих су касније мештани направили једно, док је по казивањима Тихомира (рођеног 1927. г) и Апостола Петровића (1860-1949) старо насеље било око друма (*тамо где је данас манастир Свети Илија*). На месту званом Крајинци налазила се стара црква, а на месту Гробишка падина старо гробље. Од страдања и пљачке Турака мештани тих насеља преселили су се на данашње место.

По ослобођењу од Турака (1878. г) насеље је имало 765 житеља, а након Првог светског рата (по попису 1921. г) укупно 1.213 житеља.

Атар данашњег насеља има површину од 3.832 хектара и граничи се атарима следећих насеља: Височка Ржана, Брлог, Дојкинци, Басара, Крупац, Извор и Паклештица.

Слика 95. Панорама насеља Рсовци (Фото М. Велојић)

Данашње насеље чине следеће целине: Валове, Длговци, Лалчина мала, Жежина бара (поток), Курцини, Плашоини, Кожлеинци, Басилови и Костини.

Становништво је српско, већином слави Петровдан и светог Николу.

У насељу се, на десној страни реке Височице, налази пећинска црква посвећена светим апостолима Петру и Павлу из друге половине 13. века. У њој се налази јединствена фреска Христа Младенца (*ћелавог Исуса*). Под заштитом је државе од 1981. године.

Поред пута за Пирот налази се и манастир посвећен светом Илији, обнављан 1936, 1945. и 2009. године.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту Бездњик налази се камени крст посвећен светој Тројици, на месту званом Гробишта налази се камени крст посвећен светом Спасу, на месту Цветанове у самом насељу (*крст у село*) налази се крст посвећен светом Ђорђу и на месту Црењац (Црепњиште) налази се крст посвећен светој Петки. Записи се налазе на следећим местима: на месту званом Бездњик налази се запис крушка, на месту Бучин (*миро*) крушка, на месту Гробишта стари бор, на месту Мурца крушка међу седам крушака, на месту Преслап (Забел) (*на њиву на Дану Клепину*) налази се стара крушка, а био је запис и у дворишту Желеска Панчиног. Лековити извори који лече *од очи* налазе се на местима Благојин луг (Пејчин луг) и Светена вода (у Западје).

Електичну енергију насеље је добило након Другог светског рата, а водом се мештани снабдевају преко локалног водовода изграђеног 1972. године.

Четвороразредна основна школа, која је започела свој рад 1918. године, престала је са радом због малог броја ученика 2005. године.

Године 2002. године у насељу је било 111 домаћинстава и 183 становника, док је јула 2009. године у 98 домова имало 113 сталних становника.

Табела 92. Основни показатељи развита становништва насеља Рсовци у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	94	765	100,00	-	8,14
1884.	103	846	110,59	110,59	8,21
1890.	109	925	120,92	109,34	8,49
1895.	111	982	128,37	106,16	8,85
1900.	148	1.225	160,13	124,75	8,28
1910.	168	1.275	166,67	104,08	7,59
1921.	155	1.213	158,56	95,14	7,83
1948.	265	519	198,66	125,23	5,73
1953.	252	406	183,79	92,56	5,58
1961.	245	221	159,61	86,84	4,98
1971.	225	823	107,58	67,40	3,66
1981.	183	479	62,61	58,20	2,62
1991.	155	347	45,36	72,44	2,24
2002.	111	183	23,92	52,74	1,65

(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

СЕНОКОС

Сенокос је старопланинско, сточарско сеоско насеље, збијеног типа, смештено у подножју узвишења Горњи кал (1.318 м) на саставу реке Грдешчице и Воденичке реке (које граде Сенокоску реку). Припада старопланинској микрорегији Горњи Висок и налази се на 43⁰ 08' 35" северне географске ширине, 22⁰ 55' 33" источне географске дужине и 890 метара надморске висине. Заједно са суседним насељима Росомач и Горњи Криводол спада у најпознатија овчарска насеља на Старој планини. Од Димитровграда је удаљено 30 километара.

Назив се тумачи по великом броју ливада које дају пуно сена.

По легенди, насеље су заселили чланови *седам фамилија* (Тошћинци, Мијатовци, Кукудинци, Мечкаровци, Пешћинци, Къцинци и Ћоринци) које су више пута мењале своја селишта. Најпре су биле на месту Ранчино браниште (*све седам куће*) да би се затим (због воде) преселиле на данашње место.

Под истим називом *Сенокос* насеље се помиње у турским документима у 15, 16. и 17. веку.

Атар насеља има површину од 5.054 хектара и граничи се са насељима Каменица, Славиња, Изатовци, Бољев До и на истоку са Републиком Бугарском.

У атару насеља се, на Воденичкој реци, налази водопад Скок. На истој реци је средином 20. века било укупно 25 воденица.

Делови данашњег насеља имају следеће називе: Горња мала (Преко реку), Дедина мала (Горњо сред-село и Долњо сред-село) и Долња мала.

Становништво православне вероисповести, већином бугарско (*шопско*), славило је најпре Митровдан, а данас слави Светог Пантелејмона.

Црква у насељу, посвећена светом Пантелејмону подигнута у периоду од 1834. до 1868. године, освећена је 1875. године, а реновирана почетком 21. века (у периоду од 2003. до 2006. године).

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Мечкарова лука (*код Тошкову воденицу*), на месту званом Орничје, на месту званом Мечкарева њива (такозвани *Томићин крс*), на месту Трап, на месту Церак (крст Власовдан) и на месту Чуће (где су погинула два војника 1917. г) крст одржава Зарко Ђоргов (јер му се у *сѣн пришњевало*).

Записи се налазе на следећим местима: на месту званом Ливађе старе крушке (*Къцине круше*), на месту Чуће (крушка) и на месту Церак (цер, стар преко 200 година).

Лековита вода се налази у пећини испод Мале Горице (*у Црквишку страну*) такозвана *света вода* (са пећине таванице капље вода која по народном веровању лечи *ране и очи*). Да би се лечили том водом ту долазе становници и ближих и даљих насеља, од Росомача све до Изатоваца.

Сенокос је у првој половини 20. века био познат по производњи квалитетног качкаваља.

Електричну енергију насеље је добило 1974. године, а водом се становници снабдевају са сеоске чесме.

Четвороразредна основна школа која је у насељу започела свој рад након Првог светског рата (и која је 1950. године имала укупно 60 ученика само из овог насеља) престала је са радом 1963. године.

Године 2002. године у насељу је било 27 домаћинстава и 44 становника. Јула 2010. године у насељу је у 15 кућа живело 30 становника.

Табела 93. Основни показатељи развита становништва насеља Сенокос у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1921.	84	535	100,00	-	6,37	10,59
1948.	94	568	106,17	106,17	6,04	11,24
1953.	100	562	105,05	98,94	5,62	11,12
1961.	94	405	75,70	72,06	4,31	8,01
1971.	81	269	50,28	66,42	3,32	5,32
1981.	61	144	26,92	53,53	2,36	2,85
1991.	44	78	14,58	54,17	1,77	1,54
2002.	27	44	8,22	56,41	1,63	0,87

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

СЛАВИЊА

Славиња је старопланинско сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено код ушћа Росомачке реке у реку Височицу (десну притоку реке Нишаве). Налази се са обе стране локалног пута Височка Ржана-Доњи Криводол-Бугарска, на 43° 08' 33" северне географске ширине, 22° 50' 43" источне географске дужине и 742 метра надморске висине. Од Пирота је удаљено 31 километар.

По тумачењу доктора Јована Ћирића, назив насеља потиче од личног имена Слав или Слава, према појединцу који је први засновао насеље, а по тумачењу Косте Костића назив потиче од назива старог утврђења у атару насеља (*Славинија* или *Славе*) односно места одакле су се доселили први становници.

Први пут се, под називом *Славина*, помиње у турском попису Височке нахије 1447/89. године, а затим се као *Иславине* помиње у целепкешком списку казе Шехирђој 1576/77. и 1606. године, у вези војних обавеза својих 6 мештана.

По ослобођењу од Турака носи назив Славиња и има 543 становника (1878. г), док је након Првог светског рата (1921. г) имала 481 становника.

Атар насеља заузима површину од 1.398 хектара и граничи се следећим насељима: Росомач, Височка Ржана, Каменица, Браћевци, Изатовци и Бољев До.

У атару насеља се на месту званом Славе (Градиште) налазе остаци старог војног утврђења.

Данашње насеље чине следеће целине: Дајчова мала, Ћулина мала (Гоцина мала), Паламидинци (Крстина мала), Лукареви (Занђинци) и Сред село (Брег).

Становништво је *шопског* порекла, православне вере, већином слави светог Ђорђа (Ђурђевдан).

Православна црква у насељу, подигнута на темељима старијег храма и посвећена светом Ђорђу обновљена је 1844, а културним добром проглашена 1984. године.

Четвороразредна основна школа у насељу, која је свој рад започела 1878. године, престала је са радом због малог броја ученика 70-их година 20. века.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Бела вода, на месту Брдо (*Попово оброчиште*), на месту Брзин кладенац (Гурдино оброчиште), на месту Влашеница (*Сотирово оброчиште*), на месту Грло, на месту Лукарева ливада, на месту На-поље (*Пњудино оброчиште*), на месту Подсело, на месту Златарева ливада, на месту Прекрсеје (*Аџијино оброчиште*), на месту Сламоровица и на месту Станци.

Култно дрвеће (записи) евидентирано је на следећим местима: на месту званом Длђи рид (крушка), на месту Плас (на већем простору више крушака и један *цер*) и на месту Аџијино оброчиште (дрво јасен до самог крста), док су лековити извори у атару насеља Алога (*од два извора лековит је онај који извире из стене*), Николијина дупка на месту Грло (*слаба вода, али лековита*) и Света вода такође у Грлу (*која никада не пресушује*).

Слика 96. Зграда старе задруге у насељу Славиња (Фото М. Велојић)

Електичну енергију насеље добија 1975. године, а становници се водом снабдевају са извора и копаних бунара.

Пописивачи су 2002. године у Славињи забележили 29 домаћинства и 49 становника, док је јула 2010. године у њој живело само 15 становника.

Табела 94. Основни показатељи развојта становништва насеља Славиња у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1921.	82	481	100,00	-	34,41
1948.	90	403	83,78	83,78	28,83
1953.	92	358	74,43	88,83	25,61
1961.	83	285	59,25	79,61	20,39
1971.	71	188	39,09	65,96	13,45
1981.	55	123	25,57	65,43	8,80
1991.	43	81	16,84	65,85	5,79
2002.	29	49	10,19	60,49	3,51

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

ТОПЛИ ДО

Топли До је сточарско-ратарско сеоско насеље разбијеног типа смештено на Топлодолској реци, на само 7 км испод врха Бабин зуб (1.758 м). Само насеље је у многоне задржало свој изглед у архитектури од пре 100 година и као такво сигурно представља једно од најаутентичнијих насеља на Старој планини. Налази се на $43^{\circ} 20' 21''$ северне географске ширине, $22^{\circ} 40' 52''$ источне географске дужине и просечно 760 метара надморске висине. Удаљено је 34 километара од центра општине Пирот.

Да би се стигло до Топлог Дола, из правца Пирота и Књажевца, пролази се преко насеља Темска и кањона реке Темштице (*Мали Колорадо*) засигурно једним од најатрактивнијих кањона овог типа у Србији.

У близини данашњег насеља (на узвишењу Пиљ, 1.467 м) у античко време се налазило римско утврђење (такозвани *Пиљ-град*) на месту званом Манастирска чука (882 м) и данас се (поред каменог крста посвећеног Пресветој Богородици) могу наћи остаци старог манастира.

По казивању мештана, данашње насеље је настало од шест мањих целина. Оне су се налазиле на местима: Бојно село, Селиште, Топли до, Ковачево селиште, Горње село и Пискулка.

Топли до се први пут помиње још за време Турака, у целепкешком списку дажбина 1576/77. г. и списком војних обвезника 1606. године. Након ослобођења од Турака, 1878. г. носи назив *Топлодол* и броји 495 житеља.

По својој површини атар насеља је највећи од свих насеља на Старој планини и износи 9.658 хектара. Граничи се са насељима Црни Врх (у микрорегији Буцак), Засковци, Гостуша и Дојкинци (у микрорегији Висок) и (у свом источном делу) са Републиком Бугарском.

Слика 97. Камени крст посвећен светој Петки у порти цркве насеља Топли До
(Фото М. Велојић)

Кроз атар насеља протиче Топлодолска река која настаје од многих потока, извора и мањих речица који извиру између узвишења Жаркова чука (1.848 м), Тупанар (1.955 м), Миџор (2.169 м), Орлов камен (1.994 м), Голема чука (1.957 м), Вражја глава (1.934 м), Мрамор (1.759 м), Студеничка чука (1.666 м), Белан (1.582 м), Стражиште (1.496 м) и Барска чука (1.317 м). Као атрактивна планинска река тече кроз врло живописан кањон дужине 19,8 км и представља посебно занимљив природни и туристички мотив.

Посебну атракцију на њеним притокама представљају бројни водопади: Доњи и Горњи Пиљски скок, Чунгуљски скок, Куртулски скок, Ћиселски скок, Јеришорски скок, Вурња и три мања водопада на њеној притоци која се назива Калуђерска река. Доњи Пиљски скок је са својом висином од 64 метара други по величини водопад у Србији, а одмах иза њега се налазе и Чунгуљски скок са 42 м и Куртулски скок са 27 метара висине.

Данашње насеље има засеоке – Бојно село (*нема више кућа*), Селиште (*нема више кућа*), Горње село (*појате*) и Село (*садашње насеље*), као и осам делова које носе следеће називе – Долњи крај, Пот-крс (*испод Цркве*), Чука (*нема више кућа*), Зади-трап (*код школе*), Село, Трапушка, Врбица и Грмада.

Скоро свака сеоска фамилија је у атару насеља имала свој камени крст. Они се налазе на следећим местима: у засеоку Село (на месту где се до 1876. г. налазила црква) налази се камени крст посвећен светом Ранђелу, на месту званом Селиште налази се камени крст посвећен светом Ћирику, на месту Големи Дол налази се камени крст посвећен такође светом Ћирику, на месту званом Чука налази се камени крст посвећен Пресветој Богородици, на месту званом Грамада налази се камени крст посвећен Петровдану и камени крст посвећен светом Павлу, испод засеока Село налазе се камени крстови посвећени светом Илији и Пресветој Богородици, на месту званом Орљак налази се камени крст посвећен светом Илији, на месту званом Кула налази се камени крст посвећен светом Илији, на месту званом Орешак налази се камени крст посвећен светом Николи, на месту званом Рудица налази се камени крст посвећен светом Илији, на месту званом На-Дел налази се камени крст посвећен Видовдану, на месту званом Јасика налази се камени крст посвећен светој Петки, на месту званом Орљак налази се камени крст такође посвећен светој Петки, на месту званом Јела налази се камени крст посвећен светом Илији, на месту званом Пискулка налази се камени крст посвећен празнику Цвети, на месту званом Манастирски дол налази се камени крст посвећен светом Пантелејмону, у засеоку Село налази се камени крст посвећен светом Јовану Главосеку, на месту званом Висоћи мос налази се камени крст посвећен светом Ћирику, на месту званом Брег налазе се камени крстови посвећени светој Петки и светом Јовану Главосеку и код саме цркве у насељу налазе се камени крстови посвећени светој Петки.

Становништво у насељу је српско, староседелачко.

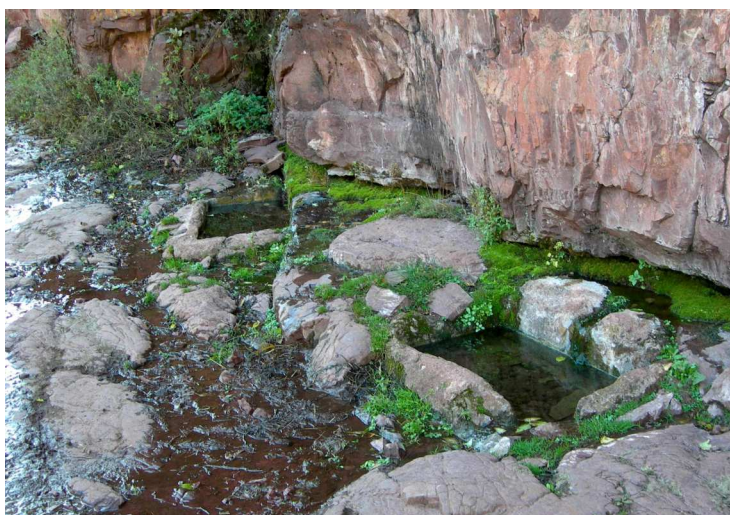
Црквена слава је Петковица, литијска слава је Света Тројица, а мештани славе и Ђурђевдан (као дан сточара).

У насељу је црква посвећена светој Параскеви, подигнута крајем 19. века.

Прва школа у насељу налазила се у породичној кући фамилије Лилић, затим у црквеној згради, да би након Другог светског рата изграђена и зграда основне школе. Средином 20. века школа је имала око 70 ученика од I до IV разреда само из овог насеља и радила је до 1974. године. Школске 2009/2010. године поново је почела са радом (у црквеној згради) и има једног ученика.

У насељу је пре Првог светског рата (*пре бугарско време*) постојала млекара где се правио качкавал и одатле се извозио у иностранство. Млекара је престала са радом 1972/73. године. Данас се у насељу производи (преврели овчији сир) само за сопствену употребу.

Електричну енергију мештани Топлог Дола су добили 1978. г, а водоснабдевање у насељу (са изградњом локалног водовода) постаје колективно од 1984. године (док неке куће у насељу и данас немају воду).

Слика 98. Камена појила за стоку у насељу Топли До (Фото М. Велојић)

Године 2002. у насељу је у 53 домаћинства живело 108 становника, док је јула 2010. године у 37 домова живело укупно 74 становника. Од тих 70-ак становника било је само 2 детета, од којих је једно било предшколског и једно школског узраста.

Табела 95. Основни показатељи развита становништва насеља Топли До у периоду од 1879. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1879.	70	495	100,00	-	7,07
1884.	82	526	106,26	106,26	6,41
1890.	93	679	137,17	129,09	7,30
1895.	98	733	148,08	107,95	7,48
1900.	178	1.337	270,10	182,40	7,51
1910.	112	912	184,24	68,21	8,14
1921.	120	985	198,99	108,00	8,21
1948.	170	1.145	231,31	116,24	6,74
1953.	149	1.051	212,32	91,79	7,05
1961.	150	976	197,17	92,86	6,51
1971.	134	722	145,86	73,98	5,39
1981.	88	285	57,58	39,47	3,24
1991.	63	160	32,32	56,14	2,54
2002.	53	108	21,82	67,50	2,04

* Напомена: По пописној методологији пописне 1900. године уз становништво насеља Топли До пописано је и становништво насеља Засковци
(Извор: Пописи становништва од 1879. до 2002. године)

НАСЕЉА СТАРОПЛАНИНСКЕ МИКРОРЕГИЈЕ ЗАБРЂЕ

Забрђе је назив за најјужнију микрорегију Старе планине која представља историјско-географску област у саставу две државе - Србије и Бугарске. У Србији део Забрђа припада општини Димитровград и са својом површином од 129,04 км² представља највећу кречњачко-карстну котлину у југоисточном планинском делу Србије. Са севера и североистока Забрђе је ограничено гребеном узвишења Видлич, док је са истока и југоистока широко отворено долином Забрдске реке ка Републици Бугарској. Јужна граница Забрђа протеже се од тепошког побрђа ка димитровградској котлини, а са западне стране граница пресеца тепошко побрђе до гребена видличког масива. На његовој северној страни протиче река Височица, па се по њој та старопланинска микрорегија назива Висок, а кроз југозападни део протиче Забрдска река, па се по њој и по свом положају (који је смештен *иза брда*) ова микрорегија назива Забрђе.

Микрорегија Забрђе има укупно 9 насеља која се по азбучном реду могу поређати на следећи начин: Бребевица, Височки Одоровци, Гуленовци, Мазгош, Мојинци, Петрлаш, Пртопопинци, Радејна и Смиловци. Њено централно насеље је Смиловци.

БРЕБЕВНИЦА

Бребевица је сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено испод узвишења које се назива Магура (812 м). Налази се на 43⁰ 02' 32" северне географске ширине, 22⁰ 53' 19" источне географске дужине и 734 метара надморске висине. Од центра општине Димитровграда удаљена је 18 километара.

По др Јовану Ћирићу порекло имена насеља се може везати за речи *брв* или *брвно* (грета за прелаз преко реке) или за реч *бред* што означава лисник (храна за стоку).

Бребевица се први пут помиње у турским документима из друге половине 15. века под називом *Бребитинци*, а у документима из 16. и 17. века под називом *Бребевице* и *Бребовнице*. У периоду између 1447. и 1481. године имала је 23 домаћинства.

Мештани легенду о насељу везују за новији период, за турчина који је живео у кули на узвишењу званом Бучумет. Кажу да је турчин сваког јутра долазио до чесме у подножју да се брије (као у берберници). Такође говоре да су се након ослобођења од Турака, становници околних крајева населили око чесме и да су тада ново насеље назвали Бребевица.

Атар насеља износи 1.070 хектара и граничи се јужно са атарима насеља Бачево и Радејна, западно са атаром насеља Пртопопинци, северно са атаром насеља Мазгош и источно са Републиком Бугарском.

У атару се, на месту званом Магура, до пре неколико година налазило велико (култно) дрво (храст). На Магури и Тршевини пронађени су остаци старих насеља, а остаци турске куле и данас су видљиви на узвишењу Бучумет. Испод Бучумета, у самом насељу, налази се чесма из турског периода, која је садашњи изглед добила 1934. године.

Насеље Бребевица има пет махала: Горњу, Доњу, Џавину, Пашину и Анадасарову.

По легенди, први су у атар данашњег насеља (са истока) дошли чланови фамилије Доданови, а последњи су (око 1930. г) стигли Каракачани (из неког софијског насеља) и населили се на ивици насеља где им се и данас налазе куће.

Насеље Бребевица има три (односно четири) гробља: на месту званом Ровиње једно гробље се налази испод, а друго изнад пута; на месту Антанас (где се слави Лисе) постоји гробље где се сахрањују чланови фамилија Каралеини и Џавини (мештани их зову Албанци) и поред садашњег гробља још увек постоји (такозвано) *јеврејско гробље*.

У атару насеља има 9 камених крстова који се налазе на следећим местима: код старе чесме крст-оброк посвећен светом Антанасу, у делу насеља који се зове Доња мала крст-оброк посвећен светом Архангелу Михаилу, на месту званом Манастирка падина крст-оброк посвећен светом Димитрију, на месту званом Магура крст-оброк посвећен светом Илији, на месту званом Антанас камени крст-оброк посвећен светом Јелисеју, на месту званом Бучумет крст-оброк посвећен светом Николи, на месту званом Оланов рит крст-оброк посвећен светом Ђорђу, на месту званом Гувно крст-оброк посвећен светој Петки и на месту званом Штрбеница крст-оброк посвећен Пресветој Богородици.

Манастир посвећен светом Димитрију направљен је на месту званом Јазовине (Релава падина). Обнављан је 1925. и 2008. године.

Прва писменост у насељу забележена је средином 19. века, када су 1850. године ученици из насеља Бребевница, Мојинци и Мазгош похађали школу у насељу Крупац (данас општина Пирот). Тада је власник тог насеља (турчин Мецид) омогућавао слободу писмености те су крупачку школу похађала и деца из многих околних насеља. Прва школа у Бребевници је од 1918. године била у кући Тодора Петрова, све док мештани нису (1949. године) направили своју школску зграду. По завршетку четвртог разреда, ученици из Бребевнице су до седмог разреда школу похађали у насељу Мазгош, а након тога, до осмог разреда, у насељу Смиловци. Четвороразредна основна школа у Бребевници је, због малог броја ученика, затворена 1972. године. Данас четири ученика основне школе из овог насеља свакога дана путују и школу похађају у Димитровграду.

Средином 20. века мештани Бребевнице су на Пртопопинској реци имали 4 воденице и 1 вуновлачару (дарак).

У атару потоје налазишта уљаних шкриљаца и каолина (напуштени пред почетак Другог светског рата) рудник каменог угља „Црна Ровина“ и на месту Оланов рит (Аланов рит) налазишта каменог угља (антрацита).

Прва продавница (бакалница) налазила се код Парушка Пејчева, а затим у кући фамилије Васови. Са изградњом Дома културе 1952. год, продавница је била и у тој згради.

Електричну енергију насеље је добило 1972. године, а водоснабдевање је и даље разноврсно (преко градског водовода, сеоске чесме и копаних бунара).

По попису 2002. године у Бребевници су у 32 куће живела 62 становника, док су марта 2010. године у 18 кућа живела само 32 становника (Велојић, Радовановић, 2010).

Табела 96. Основни показатељи развита становништва насеља Бребевница у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1921.	67	365	100,00	-	5,45	34,08
1948.	71	413	113,15	113,15	5,82	38,56
1953.	75	372	102,92	90,07	4,96	34,73
1961.	84	329	90,14	88,44	3,92	30,72
1971.	69	233	63,84	70,82	3,38	21,76
1981.	55	149	40,82	63,95	2,71	13,91
1991.	49	90	24,66	60,40	1,84	8,40
2002.	32	62	16,99	68,89	1,94	5,79

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

ВИСОЧКИ ОДОРОВЦИ

Височки Одоровци су сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено на ободу Одоровачко-смиловског крашког поља у подножју узвишења која се називају Орљак (875 м) и Капан (1.031 м). Налази се на 43⁰ 05' 34" северне географске ширине, 22⁰ 48' 29" источне географске дужине и 761 метар надморске висине. Удаљено је 16 километара (северно) од Димитровграда.

Насеље је свој назив добило по томе што се некада налазило у микрорегији Висок (испод Видлича), односно да би се касније разликовало од Трнских Одороваца који се налазе у Нишавској долини.

По легенди прво насеље је настало од номадских влашких сточара који су своја станишта (и извор са кога су се снабдевали водом) имали на месту званом Селиште.

По казивању Марине Љубенове Димитрове насеље се најпре звало *Орловци* зато што се у близини насеља некада налазила густа шума у којој су се гнездили орлови, а први становници су од дрвећа из те густе шуме правили дрвене кревете (*одрове*), по казивању Јована Цвеиног насеље је свој назив добило по Тодору (из фамилије Мисини) који се први заселио у атару данашњег насеља и био први писмени човек у насељу (он се писмености научио у манастиру код Малова, а потом је служио у одоровачкој цркви). Научни радници пак трврде да порекло имена овог насеља потиче од личног влашко-румунског имена Х(одор) или Те-одор или од речи Одор (грабити пљачкати) и Одр (што значи говедарник).

Насеље се први пут помиње почетком 17. века под називима *Хордоровци*, *Хердоровци* или *Ходоровче*. Године 1606. године, налазило се у каза Шехирђој (Пирот) са 14 насељених и 10 празних војничких баштина, а 1624. године је имало само 4 немуслиманска домаћинства.

Атар Височких Одороваца заузима 2.858 хектара и граничи се са атарима насеља Гуленовци, Смиловци и Петрлаш у микрорегији Забрђе, Височка Ржана и Рсовци у микрорегији Висок и Крупац општина Пирот.

У атару су, на месту званом Чербес пронађени остаци утврђења из касноантичко-рановизантијског периода (испод њега пронађено је и пар бунара), на месту званом Балин гроб велика количина камења (претпоставка је да се ту некада налазило неко култно место), а на месту званом Селиште остаци ранијег насеља.

Височким Одоровацима припада и највеће крашко поље у Србији - Одоровачко крашко поље. Поље је богато површинским и подземним крашким облицима. По сред поља тече мала речица која понире на месту званом Понорје. Најнижи део поља назива се Блато (некада је заузимало око 30 хектара земље, а данас није под водом), а најнижа тачка у пољу и у целом Забрђу је место звано Понор (682 м н.в.).

Насеље Височки Одоровци има више физиономских целина које се називају Бузина дупка, Горња мала, Доња мала, Падина и Рид и више махала названих по фамилијама које их насељавају (Мисина мала, Ћешимова мала, Малинђина мала, Вешерова мала, Савина мала, Горјанова мала, Станијина мала, Крушина мала, Велчина мала, Јоргова мала, Ланцина мала, Чукарчина мала, Ненина мала, Тошћина мала, Калацина мала, Лалина мала, Вестерова мала, Ђиздина мала, Закарева мала, Димитрашкова мала, Циганска мала, Гулијина мала и Пунтина мала).

Становништво у насељу је шопско, староседелачко, док је сеоска слава Тодорова субота (*Тудоровдан*).

Сеоска црква, посвећена светом Јовану, налази се један километар западно од насеља, у близини сеоског гробља (изнад места званог Селиште).

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Црквиште - Дуб (у самом насељу) налази се крст-оброк посвећен светом Ђорђу где колач секу сви становници насеља на Ђурђевдан, Власовдан, светог Николу и Тудоровдан; на месту званом Орљак (пored цркве) налази се крст-оброк посвећен светом Јовану, на месту званом Овча налази се крст оброк посвећен светом Николи, на месту званом Циганчин налази се крст-оброк посвећен светом Петру и на месту званом Страна налази се крст-оброк посвећен светој Петки. Северозападно од насеља, на путу ка месту Врх, налази се и крст Балин гроб, а изнад пута и крст који се назива Метушица.

Слика 99. Крст посвећен светом Петру и камена седишта поред крста у атару насеља Височки Одоровци (Фото М. Велојић)

Школа у насељу Височки Одоровци изграђена је 1900. године и похађали су је ученици из Одороваца и суседног насеља Гуленовци. Она је 1948. године имала седам разреда. Школске 1979/80. године у њој је било 10, а школске 1983/84. године 14 ученика. Затворена је због малог броја ученика 1992. године.

У периоду од 1953. до 1956. године у Височким Одоровцима и Гуленовцу било је око 200 девојака, па је између осталог и због тога 1956. године у Одоровцима радила женска школа домаћинства, коју су похађале 32 девојке.

Дом културе између насеља Височки Одоровци и Гуленовци изграђен је 1948/49. године. У њему су се налазили: отворено читалиште, задружни магацин, канцеларија и сала за свечаности. Средином 20. века (1952. године) у Дому културе је радио и биоскоп, а насеље у то време имало и два дувачка оркестра.

Електричну енергију насеље добија 1972. године, а водом се мештани од 1982. године снабдевају преко регионалног водовода.

Височки Одоровци су имали две пољопривредне задруге „Сточар“ и „Видлич“ које се баве гајењем оваца и пекару (која је почела са радом 1998. године).

У насељу је 2010. године радила једна продавница (власник је био Синиша Маноилов Ђорин) и једна приватна млекара (са називом „Стара планина“, власника Зорана Николова). У млеку се прерађивало око 600 литара млека и од њега правило око 66 кг качкаваља и око 120 кг белог сира. На традиционалној фарми „Стојадинов“ узгајале су се аутохтоне расе свиња (*мангулице*), домаће беле козе, пиротске оплемењене овце, домаће шарено говече и аутохтоне расе коња (*нонијус*).

По попису 2002. године у насељу Височки Одоровци је у 68 кућа живело 135 становника, док је марта 2010. године у 28 домаћинстава живело 103 становника.

Табела 97. Основни показатељи развита становништва насеља Височки Одоровци у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1921.	120	850	100,00	-	29,74
1948.	153	882	103,76	103,76	30,86
1953.	264	846	99,53	95,92	29,60
1961.	161	665	78,24	78,61	23,29
1971.	138	435	51,18	65,41	15,22
1981.	117	297	34,94	68,28	10,39
1991.	93	222	26,12	74,75	7,77
2002.	68	135	15,88	60,81	4,72

(Извор: Пописи становништва од 1921. до 2002. године)

ГУЛЕНОВЦИ

Гуленовци су ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на ободу Одоровачко-смиловског крашког поља у подножју узвишења Видлич (1.423 м). Налази се на 43⁰ 06' 00" северне географске ширине, 22⁰ 49' 15" источне географске дужине и 774 метара надморске висине. Удаљено је 15 километара од центра општине Димитровград.

За формирање имена насеља могло би као полазна основа послужити влашко-румунско име Гул (Гулен). Придевски облик Гуленовци означавао би место (насеље) које је заселио род Гуленоваца.

По казивању Јордана Андреева из Гуленоваца првобитно насеље је било величине селишта и налазило се северно од данашње локације, на месту званом Рид (на падинама Видлича). У то време је било у густој храстовој шуми. Пошто су стабла називали дубице (а то се и данас може чути у овом крају) селиште се називало *Дубарево*. Када су Турци наредили да се храстова шума посече, непосредна околина је откривена – огољена (што би мештани рекли - *огулена*), те је насеље по томе и добило назив Гуленовци.

Насеље се први пут помиње још за време Турака 1576/77. год када је имало 7 домаћинстава. Почетком 17. века (1606. године) у турским изворима се помиње више чак пута - најпре у попису војничких баштина пиротског краја (под називом *Голунофче*) када је имало 7 баштина са дажбинским олакшицама и две баштине празне (без власника). У другом списку баштина (из исте 1606. године) помиње се у саставу пиротске казе, под два имена – село *Дона Ромча* и *Голунофче*, као и у претходном случају имало је 7 баштина са дажбинским олакшицама и две које су биле празне. У 19. веку насеље је било чифлик (*Чивлик Зенелов*) и припало је Крупачкој цркви.

Атар насеља Гуленоваци износи 1.619 хектара и граничи се са насељима Височки Одоровци и Смиловци у Забрју и Височка Ржана, Славиња и Браћевци у микрорегији Висок. У атару насеља су на месту званом Градиште пронађени делови керамике и остаци старих зидина.

Насеље Гуленовци има седам мала које носе називе: Дамњанова мала, Ћелчина мала, Учинова мала, Гравска мала, Чобавска мала, Марђина мала и Манасиина мала.

Становништво је *ионоско* староседелачко, док је сеоска слава свети Ранђел.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Крс налази се крст-оброк посвећен Ћурђевдану, на месту званом Ћутуци налази се крст-оброк посвећен светом Вазнесењу, на месту Дурузове градине налази се крст-оброк посвећен светом Николи и на месту Грбетица налази се крст-оброк посвећен светој Тројици. У насељу постоји и крст испред цркве посвећене светом Вазнесењу који су 1919. г поставили чланови фамилије Јеленковић из Височких Одороваца.

У Гуленовцима постоје две цркве – старија је изграђена у 16. веку, налази се на гробљу и посвећена је светој Тројици (реновирана је 1878. г), а млађа је изграђена пре 140 година на месту званом Ћутуци и посвећена је светом Вазнесењу.

Прва писменост у насељу забележена је средином 19. века.

Ученици из Гуленоваца су похађали школу у суседном насељу Височки Одоровци. Између ова два насеља изграђен је 1949. године и заједнички Дом културе.

Електричну енергију Гуленовци су добили 1972. г, а водоснабдевање у насељу (са изградњом регионалног водовода) постаје колективно од 1976. године.

По попису становника 2002. године у насељу је у 35 кућа живело 60 становника, док су марта 2010. године у 18 домова живела само 32 становника.

Табела 98. Основни показатељи развита становништва насеља Гуленовци у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1921.	65	405	100,00	-	6,23
1948.	88	497	122,72	122,72	5,65
1953.	90	435	107,41	87,53	4,83
1961.	90	353	87,16	81,15	3,92
1971.	84	246	60,74	69,69	2,93
1981.	74	151	37,28	61,38	2,04
1991.	55	101	24,94	66,89	1,84
2002.	35	60	14,81	59,41	1,71

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

МАЗГОШ

Мазгош (*Мъзгош*) је погранично сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено на падинама узвишења Видлич (1.413 м). Налази се на 43⁰ 06' 00" северне географске ширине, 22⁰ 49' 15" источне географске дужине и 692 метара надморске висине. Од центра општине Димитровград удаљено је 16 километара.

Мазгош се први пут помиње у турским документима у другој половини 16. века (у попису целепкешких домаћинстава из 1576-1577. године) у кази Шехирђој (Пирот) под именом *Мозгошик*, са три целепкешка домаћинстава. Под именом *Мозгош* пописано је почетком 17. века (1606. г) у непотпуном списку отоманских војника у каза Шехирђој, са три насељене и три празне војничке баштине.

Порекло имена највероватније потиче он назива *мозг*, што казује да је у прошлости у непосредној околини данашњег насеља постојала велика (*мозговита*) шума.

Атар насеља Мазгош износи 5.937 хектара и граничи се са насељима Моинци, Бребевница, Пртопопинци (у микрорегији Забрђе), насеља Влковија (у микрорегији Висок) и са Републиком Бугарском.

У атару насеља се налази надалеко чувено Мазгошко врело са кога се формира Мазгошки поток, који је лева притока Забрдске реке. Примивши ову притоку Забрдска река прелази на територију суседне Бугарске, где се, као десна притока, улива у Гинску реку, односно реку Нишаву.

У близини Мазгошког врела пронађени су остаци старог објекта у чијем је средишту постављен дрвени крст око кога су стављени новчићи. Десетак метара од тог објекта, према западу, налази се крст-оброк из 1795. године поред кога мештани прослављују Ђурђевдан, а приликом проширења сеоског пута који води од тог места до данашњег насеља пронађени су фрагменти касноантичке керамике и опеке.

На месту званом Мађилка (*Могила*) где се данас налази сеоско гробље, установљено је отворено праисторијско насеље. Ту су пронађени керамички тегови и керамички култни предмет из праисторије. На истом месту пронађени су и остаци црквишта из средњег века.

У атару насеља налази се лековити кладенац који мештани називају *света вода* (по народном веровању она *лечи кожне болести*), а северозападно од насеља, поред пута од Мазгоша ка насељу Моинци, налази се место Јеремиште где су се на сабор сакупљали мештани из целог Забрђа.

Данашње насеље Мазгош има две главне физиономске целине – Горњу и Доњу малу. Центар насеља мештани називају Брод, зато што је корито речице која дотиче са Врела ту најшире.

Становништво је *шопско* староседелачко, а сеоска слава је Ђурђевдан.

У Мазгошу се камени крстови налазе на следећим местима: на месту званом Камик крст-оброк посвећен светом Арханђелу Михајлу, на месту званом Врело крст-оброк посвећен светом Ђорђу, на месту званом Крс постоји крст-оброк посвећен светом Илији и на месту званом Чука постоји камени крст-оброк посвећен светом Јовану.

Слика 100. Камени крст посвећен светом Јовану у атару насеља Мазгош (Фото М. Велојић)

Мазгош је још почетком 20. века имао своју школу која је била смештена у кући Милана Ранеиног. Након Другог светског рата у насељу је радила осмогодишња основна школа коју су похађали ученици из насеља Моинци, Бребевница, Пртопопинци и Мазгош. Године 1956. ова школа је претворена у четвороразредну основну школу, а затворена је школске 1983/84. године зато што у Мазгошу више ученика није било.

Средином 20. века у насељу је радило 17 воденица, а 2010. године само две.

У атару насеља постоји рудник лигнита „Мазгош“ у коме је експлоатација вршена од 1952. до 1962. године, док су нови истражни радови обађени у периоду од 1995. до 1998. године. У атару насеља постоји још и налазиште порцуланске глине.

Електричну енергију насеље је добило 1974. г, а водовод 2003. године. Дом културе и црква посвећена светом Ђорђу у Мазгошу још увек су у изградњи.

По попису становника 2002. године Мазгош је у 17 домова имао 27 становника, а марта 2010. године у 14 домова само 18 становника.

Табела 99. Основни показатељи развитка становништва насеља Мазгош у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1921.	78	525	100,00	-	88,38
1948.	93	525	00,00	00,00	88,38
1953.	95	449	85,52	85,52	75,59
1961.	90	338	64,38	75,28	61,57
1971.	65	186	35,43	55,03	33,88
1981.	61	125	23,81	67,20	21,04
1991.	36	64	12,19	51,20	10,77
2002.	17	27	5,14	42,19	4,55

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

МОЈИНЦИ

Мојинци (*Моинци*) су сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено на падинама узвишења Видлич (1.413 м). Налази се у близини Забрдске реке, на 43⁰ 04' 21" северне географске ширине, 22⁰ 53' 20" источне географске дужине и 707 метара надморске висине. Удаљено је 13 километара од центра општине Димитровград и само 1 километар од српско-бугарске границе.

Порекло имена (највероватније) потиче од влашко-румунског личног имена Мојо (или Моина) или од словенског личног имена Моја, што би значило да је тај род основао насеље.

По легенди, прво насеље се налазило у близини Мазгошког врела, на месту званом Могила. Одатле је требало да се пресели на место звано Породин (између насеља Мојинци и насеља Смиловци), али су уместо тога своја нова станишта становници направили на данашњем месту. Приликом заузимању нове земље свако је говорио „то су моје њиве, то су моје ливаде, моје... моје...“ (*това са мои ниви, това са мои ливади, мои...мои...мои...*) па становници тврде да је назив њиховог данашњег насеља тако и настао.

До сада најстарији податак који говори о насељу Мојинци потиче из априла 1478. године (један век раније у односу на суседно насеље Мазгош). У њему се помиње *мезра* (ненасељено обрадиво место, земљиште исчезлог, напуштеног насеља) Моинци, која је била тимар Бајрама бега и његовог брата Хусеина. У податку стоји да „неки од становника овог села живе у њој“ (тј. у мезри) и да иста даје приход: од ливада и слично 150 акчи и остали укупни приход (од испенце, десетка и остало) 7.525 акчи.

Податак о Мојинцима, под истим називом *Моинци*, налазимо и у списку 2 зеамета и 27 тимара нахије „Висока и Знепола“ из 1447-1489. године, где се наводи да насеље има 31 домаћинство, три удовице и да даје 1.208 акчи прихода. У периоду између 1640. и 1644. године насеље је имало 5 немуслиманских домаћинстава.

Спахија насеља Бребевнице, Мазгоша и Мојинаца је недалеко од Мојинског врела основао свој читлук, подигавши на том месту своју воденицу и кулу.

Као и сва насеља Забрђа и Мојинци су ослобођени од Турака 1877. године. Након ослобођења Мојинчанима је пошло за руком да откупом воденице са највећим врелом у овој области прошире свој атар на рачун насеља Пртопопинци.

Атар Мојинаца данас износи 589 хектара и граничи се са атарима насеља Мазгош и Пртопопинци (у Забрђу) и насељима Влковија и Изатовци (у микрорегији Горњи Висок).

У атару насеља је некада постојала велика шума (која је посечена у турско време) али су од ње остала само три стабла (једно на месту Тупанац, друго поред куће фамилије Минчини, а треће на самом гробљу) која су касније миросана и поред њих постављени камени крстови. На узвишењу изнад насеља, месту званом Градиште, пронађени су остаци старијег утврђења.

У насељу и данас постоји више чесама – чесма у средини насеља, велика чесма на месту Тополће, чесма Метуша на месту Рајино лозје, чесма на месту Душанов дол и чесма на месту Локва. Поред чесама је некада пролазио турски друм.

Слика 101. Стара чесма у насељу Мојинци (Фото М. Велојић)

Само насеље има више мала које носе називе по називима фамилија: Бећини, Грци, Бранкови, Димини, Дојчини, Дуљини, Јаснини, Јачкови, Крљини, Ланџини, Лилини, Лачкови, Минчини, Мрћини, Пурчини, Славкови, Чапини и Чивлини.

Становништво у насељу је шопско староседелачко и сви славе светог Јована. Сеоска слава је свети Димитрије (*Гмитровдан*).

Црква у насељу, посвећена светом Јовану, направљена је на темељима старе цркве 2008. године.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Рид постоји миро крушка и камени крс-оброк посвећен Пресветој Богородици, на гробљу се налази камени крст-оброк посвећен светом Ђорђу, на месту Боћина падина налази се камени крст-оброк посвећен светом Илији и на месту Тупанац (поред цркве) налази се камени крст-оброк посвећен светом Јовану.

Прва писменост у насељу забележена је средином 19. века. Ученици из Мојинаца су школу најпре похађали у суседном насељу Мазгош, а затим (од 1925. године) и у свом насељу. Школа у Мојинцима је радила до 1960. године.

Дом културе у Мојинцима је изграђен 1953. електричну енергију је добило 1977. г, а водом се мештани снабдевају са сеоских чесама и преко локалног водовода који је направљен 1982. године.

По попису 2002. године у насељу Мојинци је у 16 кућа живело 34 становника, а марта 2010. године у 8 домаћинства само 19 становника.

Табела 100. Основни показатељи развита становништва насеља Мојинци у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани		
1921.	40	256	100,00 -	6,40	44,06
1948.	44	273	106,64 106,64	6,20	46,99
1953.	44	242	94,53 88,64	5,50	41,65
1961.	45	209	81,64 86,36	4,64	35,97
1971.	39	143	55,86 68,42	3,67	24,61
1981.	30	82	32,03 57,34	2,73	14,11
1991.	23	46	17,97 56,10	2,00	7,92
2002.	16	34	13,28 73,91	2,13	5,85

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

ПЕТРЛАШ

Петрлаш је сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа смештено испод узвишења Кале (882 м) и Света Тројица (790 м). Налази се на 43⁰ 03' 29" северне географске ширине, 22⁰ 47' 08" источне географске дужине и просечно 753 метара надморске висине. Има изразито изоловани положај, издвојено је из правог Забрђа и смештено у крашком проширењу. Од општинског центра Димитровграда удаљено је 11 километара.

О називу и настанку имена насеља постоје две легенде. По др Гаврилу Видановићу Сазди имена насеља Петрлаш, Радејне и Смиловца потичу од старешине збегова Петра, Радета и Смиљка, а по другој легенди место где се налази данашње насеље откриле су козе. Сам назив насеља се у различитим документима (и различитим временским раздобљима) различито писао и различито изговарао: Пртелаш, Петърлаш, Петрлаш, Петерлаш...

По Јовану Ћирићу „порекло назива упућује на евентуалну влашко-румунску заснованост, од *pietra* (камен, стена) и *(л)аш*, што би било у складу са веома каменитом природном средином петрлашког простора“, а По Петру Димитријевићу назив се може читати као *pietre lasă* (остављено камење) или *petrilaş* (окаменио га) у множини *petrișuri* (каменито тло састављено од алувијалног наноса и седиментних стена у слојевима).

Насеље се први пут помиње у турском попису 1447. године под називом *Петрилаш*. Тада је било тимар Мусе Баздара, гулама (момка) покојног султана Алаедина, у нахији Знепољ (Трн), софијски санџак, каза (кадилук) Шехир-кјој (Пирот). Имало је тада 35 домаћинстава и давало годишњи приход од 2.158 акчи. Године 1525. насеље се наводи у нахији Знепољ, каза Шехир-кјој, санџак Софија, са 39 домаћинстава, а године 1526. у нахији Шехир-кјој (Пирот), као тимар Илијаса, сина Искендера, са 16 домаћинстава. У турском попису 1544-1545. године насеље се помиње под називом Петрилаш у нахији Шехир-кјој, као тимар Емир Шаха. Имало је тада 24 домаћинства и давало је годишњи приход од 2.045 акчи. Средином 16. века „са селом се нешто десило“ наиме, у делу „Регистар зиамета, тимара, вакуфа и војнука из пиротског, пернишког, софијског и врачанског округа“ насеље се води као Петралаш, тимар Илијаса, са само једним домаћинством и 75 акчи прихода. У његовој близини помињу се тада два насеља – *Горња Занога* са 33 домаћинства и приходом од 3.896 акчи и *Доња Занога* са 10 домаћинства и приходом од 1.483 акчи. Године 1606. насеље *Петърлаш* се води у нахији Шехир-кјој (Пирот), подчињено је Хасану черибашу, има 21 војнучко домаћинство, а 1624. године у њему живи 26 немуслиманских домаћинстава.

Феликс Каниц га је на својој карти Забрђа 1871. г. уписао под називом *Петерлаш*, Јован Ристић у писму Јеврему Грујићу, писаном из Берлина за време одржавања Берлинског конгреса 1878. године, насеље пише именом *Петров Лаз*, а Милан Ђ. Милићевић у свом делу „Краљевина Србија – нови крајеви“ насеље записује под називом *Петрелаш*.

Петрлаш је од Турака ослобођен, као и сва друга насеља Забрђа, 29. децембра (по старом) односно 16. децембра (по новом календару) 1877. године. Од 1878. па до 1920. године био је у саставу Бугарске.

Атар Петрлаша има површину од 2.093 хектара и други је по величини у микро-регији Забрђе (иза атара насеља Височки Одоровци). Граничи се са атарима следећих насеља: Димитровград, Паскашија, Крупац, Чиничлавци, Височки Одоровци, Смиловци и Радејна.

У атару има више површинских и подземних крашких облика. Највеће пећине су: Главна пећина (Попова печ), Данчулица, Џеманска пропаст, Тамна дупка, Недељина дупка и Оџина дупка. У Поповој (Петрлашкој) пећини откривени су археолошки остаци из старијег гвозденог доба. У истој пећини је приликом биоспелеолошких истраживања 1969. године проф. др Милика Пљакић открила пећинске животиње из групе нижих ракова изопода (не веће од 15 мм), сасвим беле, без пигмента.

Петрлаш има неколико физиономских целина - Горњу махалу, Доњу махалу и више посебних махала.

У центру насеља постоје две чесме – Горња чесма (изграђена 1908. г) и Доња чесма (подигнута 1942. г).

Становништво у насељу је било *шопско* староседелачко и сви су мештани славили свету Тројицу.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Горешњак налази се крст-оброк посвећен Пресветој Богородици, на месту званом Крстово налази се крст-оброк посвећен светом Вазнесењу, на месту званом Попова чука налази се крст-оброк посвећен светом Димитрију, на месту Зајачова ливада налази се крст-оброк посвећен светом Илији, у Живковој мали (на локалитету Ораница) где се у првој половини 20. века налазио мали манастир данас постоји само крст-оброк посвећен светом Петру, на месту званом Цоцин вртоп налазе се два мала крста-оброка посвећена светој Петки, на месту званом света Тројица налази се крст-оброк посвећен светој Тројици и на месту Горешњак се налази крст-оброк (из 1693. године) посвећен светом Кирику.

У насељу постоје и остаци цркве посвећене светој Тројици, а у његовом атару и остаци два мала манастира.

По казивању Венка Христова (и записа којег је пронашао на једном камену на рушевинама цркве) црква у насељу посвећена светој Тројици подигнута је 1853. године, а према запису на црквеним дверима иконостас јој је био израђен 1892. године. Након Другог светског рата црква је ретко отворана, па се сама од себе срушила 1995. године.

На месту званом Горешњак (северозападно од данашњег насеља) била је још једна, али много старија црква. Претпоставља се да је постојала још у средњем веку, а можда и много раније. Легенда говори да је она била манастир и да је постојала још у доба Римљана. Народ је тај манастир називао Горешњак или Свети Ћирик. Данас се ту налазе само остаци камених зидова неког старијег објекта. Касније је на том месту мали манастир (*манастирче*) подигао Станча Павлов. Али ни он, након Другог светског рата, није одржаван, а више пута је и скрнављен. Земљотрес из 1980. године га је прилично оштетио, да би се неколико година након тога и потпуно срушио.

На северној страни од насеља, на локалитету Ораница, постојало је и мало манастирче које је подигао Тодор Крстев око 1930. године. И оно се у другој половини 20. века срушило, те на том месту данас постоји крст посвећен светом Петру.

По првим писаним подацима, писмених људи у Петрлашу је било још у првој половини 19. века. На једном старом натпису (који се данас налази у софијској библиотеци помиње се у Петрлашу *поп Јанаћије*, а у једној књизи у манастиру Свети Кирик и Јулита (код насеља Смиловци) помиње се „*даскал Цветко из села Петрлаш*“.

Основна школа у насељу Петрлаш основана је 1882. године. Настава је извођена у кући Димитрија Кирова (која је пре школе била турска кафана, а након тога казаница) све док није направљена нова школска зграда (1937. године). Од 1921. године па до њеног затварања школа је (само из овог насеља) имала 2.035 ученика. Затворена је школске 1967/68. године, када је у њој било само 14 ученика.

Дом културе у насељу је изграђен 1949. године.

Електричну енергију Петрлаш је добио 1970. г, здравствену амбуланту 2000. г, а водоснабдевање у насељу је и даље индивидуално (са извора, бунара и чесама).

По попису 2002. године у Петрлашу је у 24 куће живело 33 становника, док је марта 2010. године у 7 кућа живело укупно 11 становника.

Табела 101. Основни показатељи развојта становништва насеља Петрлаш у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%)		
			Базни	Ланчани	
1921.	89	620	100,00	-	6,97
1948.	123	610	98,39	98,39	4,96
1953.	117	572	92,26	93,77	4,89
1961.	112	428	69,03	74,83	3,82
1971.	96	277	44,68	64,72	2,89
1981.	73	148	23,87	53,43	2,03
1991.	50	81	13,06	54,73	1,62
2002.	24	33	5,32	40,74	1,38

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

ПРТОПОПИНЦИ

Пртопопинци (*Пъртопопинци*) су сточарско-ратарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на речко-језерској тераси, са обе стране пута Радејна-Мазгош. Налази се на 43⁰ 04' 15" северне географске ширине, 22⁰ 52' 05" источне географске дужине и 682 метара надморске висине. Удаљено је 12 километара од центра општине Димитровград.

Пртопопинци се први пут помињу у Турским документима из друге половине 16. века под именом *Пуротопопинче*.

По казивању старијих мештана насеље се најпре налазило на месту Граорица. У долини крај реке (западно од Граорице) имао је своју кулу и чифлик турчин који је владао овим насељем.

Атар насеља Пртопопинаци има 845 хектара и граничи се са насељима Бребевница, Радејна, Мазгош, Мојинци и Смиловци.

У атару насеља су на узвишењу Дујин брег пронађени остаци старијег насеља. Кроз атар је пролазио и стари друм, а на самој Забрдској реци било је некада 17 воденица. Две воденице су биле власништво становника насеља Мојинци, две су биле манастирске (на раскрсници и поред гробља) док су преосталих 13 биле власништво мештана насеља Пртопопинци.

У насељу постоје и три чесме (Стара чесма на раскрсници путева до Манастирске воденице; чесма на левој обали Забрдске реке на Големој ливади и *селска чесма* у центру насеља, изграђена 1934. г) и надалеко позната Пртопопинска врела која се користе за потребе водоснабдевања Димитровграда и околних насеља (регионални водовод).

Данашње насеље има Сред село и махале назване по именима фамилија које их насељавају: Жмбина мала, Јоцина мала, Митина мала и Џорџина мала.

Становништво у насељу је *шопско* староседелачко. Сви мештани славе светог Николу (летњег). Сеоска црква је посвећена светом Ђорђу па становници насеља славе и тог свеца, односно Ђурђевдан.

Слика 102. Камени крст посвећен светом Димитрију у атару насеља Пртопопинци
(Фото М. Велојић)

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Делчино појатиште налазе се три камена крста-оброка посвећен светом Арханђелу, на месту Богородица налази се крст-оброк посвећен Пресветој Богородици, на месту Сават налази се крст-оброк посвећен светом Вазнесењу, у Џорциној мали налази се крст посвећен светом Власију, на месту Добревдел налази се крст-оброк посвећен светом Димитрију, на месту званом Отуд реку налази се крст-оброк посвећен светој Петки, на месту званом Добревдел налази се крст-оброк посвећен светом Тарапонту и на месту званом Џорцине појате налази се миросана крушка и крст-оброк посвећен светој Тројици.

Све док није почела да ради школа у њиховом насељу (1905. г) ученици су из Пртопопинца школу похађали у суседном насељу Смиловци. Прва школа у Пртопопинцу била је у кући Перче Жмбиног, затим у кући Тодора Јоциног, а најкасније је за школу била у употреби и кућа фамилије Стојчини. У нову школску зграду ученици из Пртопопинца су се уселили септембра 1934. г. Школа је због малог броја ученика затворена 1976. године.

Изградња Дома културе у насељу почела је 1950. године, али Дом још увек није у потпуности завршен.

Електричну енергију насеље је добило 1972. г, водовод 1982. г, а телефонску везу са светом 1997. године. Данас Пртопопинци имају здравствену амбуланту и лекара само једном недељно.

По попису 2002. године у насељу Пртопопинци су у 32 куће живела 55 становника, а марта 2010. године је у 13 кућа живело само 30 становника.

Табела 102. Основни показатељи развита становништва насеља Пртопопинци у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
		Број	Индекс (%) Базни Ланчани		
1921.	67	430	100,00 -	6,42	50,89
1948.	91	500	116,28 116,28	5,49	59,17
1953.	93	470	109,30 94,00	5,05	55,62
1961.	92	377	87,67 80,21	4,10	44,61
1971.	77	269	71,35 71,35	3,49	31,83
1981.	64	163	37,91 60,59	2,55	19,29
1991.	51	89	20,70 54,60	1,75	10,53
2002.	32	55	12,79 61,80	1,72	6,51

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

РАДЕЈНА

Радејна (*Радејна*) је ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа, смештено на ободу крашке увале, у подножју узвишења Гуштерица (835 м), Големи братков врх (826 м) и Гола чука (806 м). Налази се на 43⁰ 02' 60" северне географске ширине, 22⁰ 49' 32" источне географске дужине и 776 метара надморске висине. Лоцирано је са обе стране пута Димитровград–Смиловци-Висок. Од Димитровграда је удаљено 6 километара.

Насеље се првобитно налазило на месту званом Селиште, а потом је пресељено на данашњу локацију.

Легенда каже да су се некада давно у атару данашњег насеља „однекуд појавила три брата са именима Смиљан, Петар и Раде. Пролазећи путем угледали су једну врло лепу девојку која је захватала воду са извора. Девојка се звала Јана. Очарани њеном лепотом одлучили су да се овде растану. Раде, који се на први поглед заљубио у непознату девојку, одлучио је да се ту насели. Убрзо после тога Раде и Јана су се узели, направили кућу и створили заједничко домаћинство. Људи су, пролазећи поред њихове куће, стално говорили: „Ту су Раде и Јана, Раде и Јана...“ па је тако од изговора настало Радејна“. Извор са кога је лепа Јана захватала воду и данас се зове Јанино кладенче. Брат Смиљан је наставио пут у правцу севера и населио се у близини Радејне, где је основао насеље Смиловци, док је трећи брат Петар кренуо на запад и основао насеље које је добило назив по његовом карактеру (*Петар-лош*) Петерлаш.

Под данашњим називом Радејна се први пут помиње још за време турака 1576/77. године, када је имала 4 домаћинстава. Године 1576. имала је 1 целепкешко домаћинство, а 1606. године припадала је кадилуку Шехир-кјој (Пирот) са три баштине

Од Турака је насеље ослобођено 1877. г, а од 1878. до 1920. године било је у саставу Републике Бугарске.

Атар Радејне износи 1.226 хектара и граничи се са атарима насеља Пртопопинци, Бребевница, Смиловци, Петрлаш, Паскашија, Бачево и Димитровград.

Насеље је целовито, али га мештани ипак деле на Горњу малу, Доњу малу и центар села. У оквиру насеља постоји слободно месту у виду трга које се зове *рид*. Ту су се одржавале игранке за време верских празника, сеоских слава и других прослава.

Становништво у насељу је *шопско* староседелачко и слави светог Ђорђа (Ђурђевдан).

Слика 103. Кућа породице Неделков у насељу Радејна (Фото М. Велојић)

У атару Радејне постоји стара црква и (на остацима старог) нови манастир. Црква у Радејни се налази северозападно од центра насеља, одмах до сеоског гробља. Посвећена је Ваведењу Господњем. Не постоје прецизни подаци када је изграђена, али се засигурно зна да је грађена „за време турског ропства“, а обновљена самодоприносом мештана 1997. г. Радејчани имају и свој манастир који се налази 1 км западно од насеља, на путу за насеље Петрлаш. Претпоставља се да је на том месту некада био манастир „Свети Кирик и Јулита“, који је (из непознатих разлога) пресељен и озидан на Видличу (у атару насеља Смиловци). Да је ту заиста некада био манастир говоре темељи који су остали и који су

много већи него што је постојећи, а да је у питању манастир „Свети Кирик и Јулита“ говори крст који се налази испод манастира на коме пише „Свети Кирик“. Постојећи манастир мештани су изградили после ослобођења од Турака. И он је реновиран 1997. г. Изнад манастира се налази крст посвећен светом Ђорђу, где Радејчани излазе на Ђурђевдан, па због тога овај манастир многи од њих и називају *Свети Ђорђе*.

У Радејни постоји 14 камених крстова-оброка и они се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Раскрсје налази се крст-оброк посвећен светом Архангелу Михајлу, на месту званом Мађилка (Ровиште) налази се крст-оброк посвећен Пресветој Богородици, на месту званом Антанас налази се крст-оброк посвећен светом Вазнесењу, на месту званом Селиште налази се крст-оброк посвећен светом Ђорђу, на месту званом Ровиште налази се крст-оброк посвећен светом Димитрију, на месту званом Крстато дрво налази се крст-оброк посвећен светом Илији, на месту званом Шумје налази се крст-оброк посвећен светом Кирику, на месту званом Тупанац (Ливађе) налази се крст-оброк посвећен Пресветој Богородици, на месту Варежица постоји крст-оброк посвећен светој Петки, на месту Рид (Шишкова мала) постоји крст посвећен светом Власију, на месту званом Здребежина постоји крст посвећен светом Петру, на месту званом Крстенлик налази се крст-оброк посвећен светом Николи, до цркве посвећене светом Ваведењу постоји камени крст који су поклонили Тренчини и на имању Николе Стојанова постоји поломљени крст за који се не зна ком је свецу посвећен.

Прва школа у Радејни почела је са радом 1895. године у црквеној згради (близу цркве) коју су мештани називали *маџарница*, док је први учитељ у школи био Алекса Радев из Трна (Бугарска). Школска зграда у насељу направљена је 1900. г. и у њој су учили само ученици из Радејне. У периоду од 1944. до 1947. г. радила је као седморазредна (*мала матура*), а свих осталих година као четвороразредна основна школа. Затворена је због малог броја ученика 1976. године.

Године 1953. мештани Радејне су сами направили Дом културе са великом салом за прославе и просторијом у којој је била смештена сеоска читаоница. Касније је при Дому културе отворен и магацин Земљорадничке задруге „Сточар“.

Електричну енергију Радејна је добила 1970. године, а водоснабдевање у насељу (са изградњом регионалног водовода) постаје колективно од 1976. године.

По попису 2002. године у Радејни је у 47 кућа живело 87 становника, а марта 2010. године у насељу је у 46 кућа живело 70 становника.

Табела 103. Основни показатељи развита становништва насеља Радејна у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)	
		Број	Индекс (%)			
			Базни	Ланчани		
1921.	83	540	100,00	-	6,51	44,01
1948.	98	549	101,67	101,67	5,60	44,74
1953.	103	527	97,59	95,99	5,12	42,95
1961.	99	407	75,37	77,23	4,11	33,17
1971.	95	303	56,11	74,45	3,19	24,69
1981.	70	184	34,07	60,73	2,63	15,00
1991.	62	133	24,63	72,28	2,15	10,84
2002.	47	87	16,11	65,41	1,85	7,09

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

СМИЛОВЦИ

Смиловци су ратарско-сточарско сеоско насеље збијеног типа смештено на ободу Одоровачко-смиловског крашког поља у подножју узвишења Видлич (1.413 м). Налази се на 43⁰ 05' 04" северне географске ширине, 22⁰ 51' 01" источне географске дужине и 711 метара надморске висине. Од центра општине Димитровграда удаљено је 11 километара.

За порекло имена има више тумачења: по првом да потиче од влашко-румунског личног имена Смил(о) или од речи смил, што значи храст односно храстова шума; по другом да је насеље добило назив по турском феудалцу (паши) старешини тадашњег насеља (који се звао Исмаил) и по трећем да је назив добило по становницима (слугама) који су опслуживали турски чифлик (и које су називали исмаиловци).

Верује се да је насеље постојало и пре доласка Турака (1433. године) што се може закључити на основу археолошких налаза на местима званим Породин и Трап, која су карактеристична за византијску епоху, код старијих становника познату као „латинско“.

Смиловци се први пут званично помињу у турским документима из друге половине 15. и почетком 16. века. Године 1606. пописано је под називом *Исмолофче* у кази Шехир-ћој (Пирот) са једним активним домаћинством (неког Станка Станула) и 11 празних (што указује на претпоставку да је тада било насељено номадским живљем). Године 1624. имало је 18 немуслиманских домаћинстава.

Феликс Каниц је приликом проласка кроз насеље, идући према манастиру Свети Кирик и Јулита, забележио да су Смиловци 1871. године имали 60 кућа.

Атар данашњег насеља износи 1.485 хектара и граничи се са насељима Мојинци, Пртопопинци, Радејна, Петрлаш, Височки Одоровци и Гуленовци у Забрђу и атарима насеља Браћевци и Изатовци у микрорегији Горњи Висок.

У атару постоје трагови римског насеља са водоводом на месту Породин и Големи кладенац), а узвишење Бођи дел, у непосредној близини старог друма, мештани и данас не обрађују јер га сматрају светим местом.

Слика 104. Камени крст посвећен светом Петру на месту Бођи дел у атару насеља Смиловци (Фото М. Велојић)

У близини насеља се налазе и вештачке акумулације „Сават 1“ и „Сават 2“ направљене 1979. односно 1985. године у циљу мелиорације Одоровачког крашког поља.

Данашње насеље Смиловци има више физиономских целина – Доњу малу, Горњу малу, Ораднину малу, Сред село и махале које носе називе по фамилијама које их насељавају (Рашина мала, Кордина мала и Ћирина мала).

Становништво је *шопско* староседелачко, сеоска слава је Вазнесење Господње (*Спасовдан*), а становници славе још и Ђурђевдан.

Камени крстови се налазе на следећим местима у атару: на месту званом Салча налази се камени крст-оброк посвећен светом Ђорђу, на месту званом Бођи дел налази се крст-оброк посвећен светом Петру и на месту званом Дрма налази се камени крст-оброк посвећен светој Петки. Осим побројаних, у атару насеља постоје и заветни крстови на местима Тупанац, Чутине појате, Скапаће и Чоролејин крст.

На месту званом Манастирски дол налази се манастир посвећен светом Кирику и Јулити из 12. века. Званично се помиње 1704. а (по записима) обновљен 1839. године. Године 1925. у манастир је дошло 40 монахиња из Бесарабије, па је тако формиран први женски манастир у нишкој Епархији. Након Другог светског рата Манастир је био напуштен, а данас је у фази реконструкције.

Манастир посвећен светој Петки се налази на месту званом Дрма. Сазидео га је Манчо Неделков 1897. године на остацима старог средњовековног манастира. На празник Свете Петке код манастира се осим становника Смиловца окупљају и становници насеља Височки Одоровци, Гуленовци и Радејна.

Црква у Смиловцима, посвећена Светом Вазнесењу Господњем (*Спасовдану*), подигнута је у периоду од 1927. до 1929. године, а обновљена 1998. године средствима самодоприноса Скупштине општине Димитровград и Министарства културе Србије.

Школа у Смиловцу је изграђена након ослобођења од Турака 1896. године. Школске 1979/80. године школу је похађало 75, школске 1980/81. године 72, а школске 1983/84. године само 48 ученика. Данас је у школи само 1 ученик.

Дом културе у Смиловцима је направљен 1965. године.

Електричну енергију насеље је добило 1955. г, а водоснабдевање је од 1976. године колективно (регионални водовод). Насеље има пошту од 1930. године и исте године је у њој је постављен и први *сеоски телефон*.

По попису 2002. године у насељу Смиловци је у 87 кућа живело 163 становника, док је марта 2010. године у 43 домаћинства живело укупно 90 становника.

Табела 104. Основни показатељи развојта становништва насеља Смиловци у периоду од 1921. до 2002. године

Пописне године	Број домова	Укупан број становника Број	Индекс (%)		Бр. чланова домаћинства	Густина насељености (ст/км ²)
			Базни	Ланчани		
1921.	130	850	100,00	-	6,54	42,82
1948.	184	964	113,41	113,41	5,24	48,56
1953.	208	936	110,12	97,10	4,50	47,15
1961.	214	762	89,65	81,41	3,56	38,39
1971.	172	513	60,35	67,32	2,98	25,84
1981.	153	401	47,18	78,17	2,62	20,20
1991.	120	287	33,76	71,57	2,39	14,46
2002.	87	163	19,18	56,79	1,87	8,21

(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

АНАЛИЗА ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИХ УСЛОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Насеља Старе планине представљају изузетан ресурс како са демографског, тако и са социјалног, културног и туризмолошког аспекта. Иако је већина њих на граници депопулације, у њима је још увек присутна отвореност и гостопримљивост становништа, на коме се не могу похвалити на пример насеља у другим (равничарским) деловима Србије.

Депопулација која се средином 20. века одвијала упоредо са деаграризацијом довела је најдрастичније у Србији до демографског пражњења поменутих насеља на Старој планини. Шездесетих и седамдесетих година 20. века становништво је масовно напустило своје старе домове и заселило се у приградским насељима општина Књажевац и Зајечар.

У старопланинским насељима данас углавном живи само становништво преко 60 година старости, али (без обзира на своје године) и они могу допринети неговању традиције и пропаганди својих насеља (као туристички водичи до култних и других интересантних места, приликом презентације обичаја, у изради народних ношњи, изради предмета народне радиности и тд).

Код туристичког вредновања насеља ове планине се морају вишеструко уважавати, јер она могу бити извори снабдевања туристичких центара различитим пољопривредним производима и сувенирима, али и сама могу бити предмет интересовања туриста за летњи и зимски боравак. У том циљу веома су значајни положај, географска повезаност, тип и величина насеља, аутентичност етнографских елемената, број кућа и домаћинства, садржај боравка, начин организовања боравка, као и други елементи који су наведени у претходним поглављима.

У циљу активирања пропуштених прилика и заустављања пропадања традиционалне културе и насеља на Старој планини, развој сеоског туризма може и мора да има већу улогу. Само преко ове активности види се могућност њиховог даљег просперитета.

Највећа вредност одмора у старопланинским насељима пре свега је недирнута природа, чист ваздух и чиста вода, затим чиста храна и на крају (а можда и оно најважније) велико гостопримство старопланинаца. Ако се томе додају и одређене етно-културолошке карактеристике наведених насеља добија се основни рецепт за одмор и рекреацију стотина људи из многих градских средина. Сама чињеница да највећи број туриста долази управо из градова, за њих су оваква насеља нешто посебно и нешто сасвим другачије. Питање је само шта учинити да она постану подједнако интересантна туристичка дестинација као што су море или сама Стара планина ?

Боравак у овим насељима пружа потенцијалним туристима велике могућности за упознавања сеоске средине, за шетње, рекреацију, организоване обиласке култних и историјских места, могућности за лов, риболов, јахање, брање шумских плодова и лековитог биља и других рекреативно забавних активности у природи. Туристи који покажу интересовање могу се у овим насељима бавити и традиционалним привредним и пољопривредним радовима.

Наравно, да би се поменуте друштвено-географске карактеристике у њима адекватно искористиле неопходно је да се сва описана насеља, која имају услове за пријем туриста, на прави начин припреме. То све (ни теоретски) није немогуће, али је зато могуће да се бар за њихово очување уложи доста напора и потребних средстава.

Већ неколико година уназад становници одређених старопланинских насеља чине кораке да своју средину и интересантне географске и културно-историјске елементе својих насеља учине што примамљивијим за потенцијалне туристе. На пример, између насеља

Градиште и Горња Соколовица направљена је на Големој реци мала хидроелектрана са просторијама за одмор и преноћиште, поред ње је направљен рибњак у коме се гаје пастрмке, а преко реке се дрвеним мостићем може стићи и до простора за камповање, планинарење и старе воденице. У насељу Дојкинци је стара војничка караула претворена у Планинарски дом. Код насеља Радичевац изграђена је шумарска кућа за прихват ловаца и осталих гостију, а поред ње је изграђено и малено вештачко језеро. Биши мештани насеља Алдинац, Дрвник и Репушница се већ годинама са својим потомцима и гостима окупљају на култним местима и сеоским заветинама негујући старе обичаје и традицију. У насељу Папратна је 2003. године организована ликовна колонија на којој су учествовали уметници из Зајечара, Неготина, Књажевца и Ниша, а 2007. године у истом насељу је организован и годишњи сусрет пчелара из општине Књажевац на коме је учествовало преко 200 учесника и гостију из целе Србије.

Сви ови примери и представљање поменутих насеља указују на то да постоји велика могућност организовања туристичких кретања, а да тренутно достигнути ниво није нарочито добар, независно од чињенице да за развој туризма у њима постоје сви природни, културни и социјални предуслови (природни потенцијали, значајан број пољопривредно активног становништва, традиционалан приступ пољопривреди, интересантна културно-историјска места, незагађеност земљишта хемијским супстанцама и могућност производње здраве хране, као и добар потенцијал за развој различитих активности као што су на пример јахање, лов или риболов).

Имајући у виду чињеницу да је сеоски туризам у великој мери намењен домаћем становништву, а само малим својим делом и иностраним гостима, односно да је директно повезан са степеном друштвено-економског развоја наше земље, логично је закључити да ће се туристички развој старопланинских насеља (као и многих других сеоских насеља у Србији) развијати паралелно са протоком времена и растом благостања у нашој земљи. Због свега тога треба размишљати о развоју туризма у овим насељима на *дуге стазе*, односно на средњи и дуги рок.

Слика 105. Караула у насељу Дојкинци – данас Планинарски дом
(Фото М. Велојић)

ПРИВРЕДНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

СТОЧАРСТВО

Сточарство је годинама била најважнија привредна грана на Старој планини. Још од првих векова нове ере становништво се углавном бавило сточарством (мање земљорадњом) и та се привредна активност на овим просторима задржала све до краја 20. века. Пре само 200 година из појединих насеља са Старе планине је по хиљаду овнова гоњено у Турску на продају, па није ни чудо што су у то време она била у саставу турског *царског хаса*. О томе како су пиротске (*височке*) овце биле надалеко чувене говори и чињеница да је још крајем 18. века чувени турски паша Пазван-Оглу (*неограничени господар видинског пашалука*) наређивао својим подручним органима да набаве чувену *височку* овцу за потребе сточара његовог пашалука. Сакупљајући грађу о пиротским насељима Илија Николић наводи податак да је средином 19. века „Турска власт у Пиротском округу нашла 520.000 оваца и за сваку овцу од притежаоца наплатила 3,5 чаршијских гроша, што је тада износило укупно 1.700.000 чаршијских грошева“ (Николић, 1981). Колико је оваца у то време било у пиротском делу Старе планине - толико се оваца, стотину година касније (по подацима из 1960. године око 500.000 оваца) налазило на читавој Старој планини. Само је у насељима Рсовци, Дојкинци, Топли До и Височка Ржана у првој половини 20. века било у просеку по 15.000 оваца у сваком насељу (Видановић, 1960) док их на почетку 21. века има укупно нешто мање од 50 - у свим тим насељима. Ти подаци показују да је за протеклих стотину година сточни фонд на Старој планини више него преполовљен.

Слика 106. Део преосталог сточног фонда у насељу Покрвеник (Фото М. Велојић)

Последњих година се у одређеним местима на Старој планини (у насељима Дрвник, Балинац, Дејановац и Басара) становници враћају својој основној привредној делатности и чувају стада оваца у одређеним пастирским заједницама (*бачијама*) као што се то радило вековима и годинама уназад. У насељу Дрвник је на пример 2008. године у једној *бачији* било око стотину оваца, а у насељу Басара су лета 2010. године биле две *бачије* са преко 200 оваца. Што се самих оваца тиче, по традицији се још увек чувају претежно *пиротске* (*височке*) и *сврљишке* овце. По казивањима власника стада и данас од продаје вуне, јагњаци и млечних производа, једно просечно старопланинско домаћинство може (чувајући стотину оваца) да подмири све своје потребе у домаћинству.

Становници Старе планине су вековима доказивали и то да се од сточарста могу добити и многи други производи. Осим меса од живе стоке, ту су још и сиреви, овчије и козје коже, топљено масло, вуна и производи од вуне (пртенице и ћилими).

ИЗРАДА КАЧКАВАЉА

Један од најважнијих видова привређивања сточарског становништва у пиротским и димитровградским деловима Старе планине била је прерада млека и производња качкаваља. За производњу традиционалног старопланинског качкаваља користило се претежно овчије млеко. По писању Гаврила Видановића Сазде, све до 1880. године се на височкој подгорини Старе планине целокупна количина млека није могла прерадити, па се због тога није могла ни рационално користити. Производи од млека прављени су у бачијама током лета. Највише се производио сир, масло и вурда, а почев од 1880. године у насељима Старе планине становници су почели да упознају и нови производ од млека - качкаваљ. Такав начин прераде млека био је првобитно заступљен и на неки начин усавршен код Црновунаца (Каракачана) који су своја стада напасали по Старој планини. Њихов боравак и њихове активности (све до 1930. године) утицале су и на преоријентацију домаћег становништва у погледу искоришћавања тог основног сточарског производа млека. Црновунци су технологију припремања качкаваља у почетку чували као велику тајну. Али, када се касније на Старој планини нашло доста становништва и много оваца и када се након ослобођења од Турака појавила могућност да се качкаваљ продаје и на удаљеним тржиштима, старопланинци су савладали и ту технологију.

Слика 107. Становници Височких Одороваца поред свог сточарског производа 1953. г.
(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

Због квалитетног планинског млека и специфичног начина производње, качкаваљ је крајем 19. века био један од најважнијих старопланинских производа и продавао се и на врло удаљеним тржиштима. Процењује се да се у периоду између 1900. и 1910. године у Забрђу просечно годишње производило око 50.000 кг качкаваља, око 6.000 кг масла и око 8.000 кг вурде (Видановић, 1960), а тврди се да је шездесетих година 20. века овај старопланински производ био изузетно цењен чак и у Америци и да га је америчка „Бела кућа“ третирао као свој официјелни сир. Осим у Америку, качкаваљ је извожен и у земље са топлијом климом, јер је био веома квалитетан и дуготрајан.

Производња качкаваља у једној од последњих млекара на Старој планини

Слика 108. Само се од овчијег и козијег млека добија квалитетан старопланински качкаваљ

Слика 109. Млекара у насељу Дојкинци у којој се до 2009. г. производио качкаваљ

Слика 110. Потапање младог сира у корпи и мењање његових карактеристика

Слика 111. Сољење и обликовање качкаваља у мање или веће калупе

Слика 112. Качкаваљ који се суши на полицама

Слика 113. Качкаваљ је потребно да стоји на одређеној температури више од 3 месеца

Качкаваљ са Старе планине се углавном правио од овчијег млека, мада се могао правити и од крављег и козјег млека, а такође је могао бити и мешанац. По казивању *мајстора* за израду качкаваља из насеља Дојкинци (2009. г) старопланински качкаваљ се припремао на следећи начин: Након muže, док је још топло, млеко се подсири и тако подсирено остане пар дана, док се мало не укисели. Тада се ова смеса иситни на ситније комаде (*баскије*) и ставља у корпу од плетеног прућа у скоро врелу воду. На тај начин смеса постаје тесто са потпуно новим карактеристикама - добија жућкасту боју и изузетну еластичност. Та еластичност треба да буде толика велика да се једно мало парче те смесе може развући до те мере да се од њега добије нешто што наликује на конач који ће се покидати тек кад постане веома танак. Ако је температура воде око 80⁰ С онда ће се ова смеса са корпом потапати у врелу воду око пет минута, а ако је температура нижа (на пример око 50⁰ С) онда треба да одстоји у води око пола сата. Маса се (са корпом) у међувремену извлачи ван воде више пута и непрестано меша (окретањем корпе и развлачењем масе). Након одређеног времена маса се извлачи из корпе и воде, ставља на равну површину (на сто) и меси слично као када се меси хлеб, при чему се и соли. Након мешања маса се обликује (ставља се у калупе одређених величина) и оставља да одстоји неколико дана. Добијене погаче се у следећих петнаест дана окрећу на полицама на свака два дана, при чему се поново соли. Након тога оне стоје на одређеној температури још око пуна три месеца (*што дужи то боље*). Тако добијени пиротски (старопланински) качкаваљ (са јаком кором) веома је дуготрајан и изузетно укусан.

Са развојем производње качкаваља долазило је и до промене самог начина сточарства. Имајући довољно ливадског сена, сламе и лисника, стока се није морала спуштати у току зимске половине године у околне котлине, већ је држана по зимовницима (*овчарницима*) на самој планини, а често и уз саму кућу у насељу. Када су се градски и сеоски трговци заинтересовали за производњу качкаваља појављује се и нови вид *трговачких бачија* где се стока уступала *под кесим* сеоским газдама и градским трговцима. Они су се у уговорено време (претежно од 23. маја до 28. августа или 21. септембра) старали о стоци, њеној исхрани и мужи (Велојић, Радовановић, 2010). Од добијеног млека производили су качкаваљ, као *један од најквалитетнијих сирева на свету*.

Данас се у Србији често срећу разни сиреви који носе назив качкаваљ. Међутим, они су само преузели назив једног веома квалитетног сира какав се данас прави на врло мало места на Старој планини.

Слика 114. Пиротски качкаваљ који данас производи Млекарска школа у Пироту (Фото М. Велојић)

ИЗРАДА МАСЛА

Масло се на Старој планини такође правило од млека. Справљало се у посебним дубоким дрвеним посудама (*бучкама*) на тај начин што се прокувано млеко сипано у те посуде ударало (*бучкало*) пробушеним дрвеним обручима са дугачком дршком. У зависности од масноће млека од једне посуде (од 7 до 8 литара млека) добијало се око 1 кг масла. Масло се и данас користи у домаћинствима, али се добија на сасвим другачији (индустријски) начин.

Слика 115. Дубока дрвена посуда (*бучка*) за прављење масла у сеоским домаћинствима
(Фото М. Велојић)

БИЛИМАРСТВО

Сточарство као привредна грана, довољне количине вуне као сировине и близина трговинских центара, били су битни предуслови за развој ћилимарства. Ти предуслови су омогућили да процес производње буде заокружен - од оваца и њихове квалитетне вуне, прераде и бојења вуне, до технике ткања на различитим разбојима.

Сматра се да се становништво Старе планине још од половине 15. века бавило производњом специјалне врсте црног сукна. То сукно је било тражено и продавано на свим познатијим трговима српске средњовековне државе, а део вуне је продаван и трговцима за дубровачку ткачницу. Након Другог светског рата и промена које су након њега настале, дошло је до изумирања традиционалне производње црног сукна на целом овом планинском крају.

Поред овог производа, становништво се у прошлости бавило и изработом поњава и ћилимова. Та традиционална ткачка привреда развила се временом до уметничког савршенства. Овце са Старе планине су одувек давале вуну одличног квалитета, па је та чињеница условила и развој ћилимарства. Старопланинске пашњаке су посебно користили Саракачани (Каракачани) који су на њима, од раног пролећа до позне јесени, напасали више десетина хиљада оваца. Ту на планини имали су и своје уређеје за прераду вуне. Вишак непрерађене вуне размењивали су за производе домаћег становништва, а касније су тај вишак и продавали. Може се претпоставити да је домаће становништво од Саракачана прихватило начин прераде вуне и развило ткачку производњу до вишег степена (сложенија производња сукна и пртеница), а касније и производњу поњава (*чрга*) и шареница.

Искусни радници у ћилимарству су годинама говорили да је једино вуна са старопланинских оваца погодна за израду *пиротског ћилима*. Вероватно је разлог томе била планинска паша, јер овце са ове планине имају трајнију, дужу и издржљивију вуну, па самим тим и најпогоднију за израду ћилима. Од њих се добија рунска и табачка вуна (*скубетина*). Рунска вуна се стриже једанпут годишње (обично око верског празника Свете Тројице) са живих оваца, па је зато дуга, јака и увек скупља од табачке. Табачка вуна је скинута са штавлених кожа закраних оваца, обично у јесен, кратка је и увек јефтинија од рунске вуне. Острижена вуна најпре се разврстава по квалитету, односно према дужини влакана, затим се пере у врелој води, испира у хладној, па потом суши. Да би се остарила нечистоћа вуна се ручно расчешља и поново разврстава: вуна финог квалитета је за ткање, а вуна слабијег квалитета за израду чарапа и зимских огртача. Потом се вуна гребена (*влачи*) чиме се одвајају кратка влакна од дугих и чистих влакана. Гребена се по неколико пута, све док вуна не буде једнолично прочешљана, а потом се сложи у смотуљке величине преслице на којој ће се прести. Преде се вретеном и преслицом. Дебље нити се користе за основе ћилима и не боје се. За потку су жице ткања *лабаво* одређене и оне се фарбају (*чине*). Одредена вуна се са вретена премотава на мотавила, да би се исправила и намотала у кануре.

Слика 116. Предење вуне у насељу Топли До (Фото М. Велојић)

Припрема вуне се даље одвијала овако: намотане кануре подвргавале су се бељењу и бојењу. Жене су у сеоским насељима саме прале чешљале и бојиле (*чиниле*) вуну. Највише су је бојиле у ораховој кори, затим у јасеновој и рујевој, као и у луковини, а за бојење је коришћено и разно корење (неке жене су на пример вадиле жиле од ораховог корена и у њима кувале вуну, док би зелену боју добијале од класја младог жита). Бојење се вршило у ћуповима или бакрачима. Испод њих би се положила ватра и тако припремала боја. Неке боје *градиле* су се у ћуповима, а неке у бакрачима. Пре него што би започеле бојење домаћице би најпре у ћуп стављале црвенкасту течност (*мају*), а затим би додавале пепео (у сразмери са количином пређе) и све би то кувале 15 минута. Потом би додавале чивит (*индиго*) па би све то још мало кувале и тек на крају би стављале боје или неке друге састојке који предиву дају одређену боју. Количина боје у ћупу зависила је од количине и квалитета пређе.

Природни услови на Старој планини су годинама чинили јединствено подручје за развој ћилимарства, док су каснији историјски фактори само утицали на то да се оно подједнако развије и на српском и на бугарском делу ове планине. На (српском) западном делу Старе планине ћилимарска производња је била концентрисана на Пирот и Књажевац, док је на источној страни (у Бугарској) била сведена на насеља Чипровци, Самоков, Берковицу и Лом. Научници сматрају да се ћилимарство најпре развило у околини Пирота, а да се касније проширило и на суседне његове области (Петковић, Влатковић, 1996). Из Пирота је ћилимарство пренето и у Књажевац (вероватно након Првог српског устанка) када је забележен масован одлазак становништва из овог краја, а слично је било и након Другог српског устанка и Пиротске буне (1836. године). Када је 1876. године Милан Ђ. Милићевић посетио Књажевац забележио је „да се и ту ткају красни ћилими, као они у Пироту“ (Милићевић, 1876, 843) а скоро у исто време Феликс Каниц је на пиротском вашару забележио да су ћилими који се ту доносе „израђени с ове или оне стране Балкана, у свету познати као - пиротски ћилими“. Та, у литератури, честа поређења са пиротским ћилимом сведоче с једне стране о његовом утицају, а са друге стране указују на чињеницу да је он синоним врхунске израде и изгледа, чему су домаћице приликом њихове израде одувек и тежиле.

Пиротски ћилим се скоро увек израђивао на оригиналном разбоју. Реч је заправо о посебној врсти вертикалног разбоја, који је почео да се користи најпре у Пироту ... и још задуго само у том граду ... па је због тога и добио свој званични назив - *пиротски разбој*. Тешко је хронолоки одредити почетак рада на том вертикалном разбоју, али је познато да се још у време интензивног развоја ћилимарства у 17. и 18. веку само у Пироту радило на вертикалном разбоју и да је тек половином 19. века почела његова примена и у другим крајевима. Вертикални разбој подразумева израду ћилима из једног комада, савршенију композицију и укупно квалитетнију израду. Пиротски вертикални разбој је једноставна направа, смештена у кухињи или у најмањој (па и најмрачнијој) соби у кући, а најчешће испод стрехе у дворишту. Под мањим нагибом ослоњен је на зид. Састоји се само од неколико комада дрвета и до данашњих дана се на њему ништа није променило. На таквом разбоју се подједнако добро ткају ћилими и малих и великих димензија.

Слика 117. Изглед вертикалног пиротског разбоја (Извор: Петковић, Влатковић, 1996)

Поред вертикалних разбоја, у сеоским насељима на Старој планини, поњаве (*чрге*) су се ткале на хоризонтални разбојима. Ти разбоји (*сане*) имали су следеће своје делове: држач разбоја; округласте делове (*кросно*) у предњем и задњем делу разбоја на које се намотавају неизаткана (*основа*) и изаткана тканина; израђене кончасте делове који држе два дрвена штапа и основу ткања (*нити*); дрвене делове испод разбоја који су завезани за *нити* и који се приликом ткања газе (*подношке*) те тако смењују тканину и отварају простор за провлачење пређе; плочасти део (*брдо*) са зупцима кроз које се провлаче *нити*; држач *брда* који се повлачи ка ткаљи и сабија тканину (*набрдила*); дугуљасти део (*савељка*) са цевчицом у средини на коју се мота пређа за ткање, која се (и са леве и десне стране) провлачи кроз основу ткања и на тај начин ствара тканину.

Слика 118. Хоризонтални разбој (Експонат Завичајне мизејске збирке у Димитровграду)
(Фото М. Велојић)

У сеоским насељима у књажевачком делу Старе планине на разбоју су се ткале поњаве (*чрге* или *црге*) и делови народне ношње (сукње, пртене и ланене кошуље, тканице), док су се ћилими ткали само у Пироту и понегде у Књажевцу. Поњаве су се ткале из два дела, па су се затим прошивале. Користиле су се углавном као постељина (за покривање кревета и људи), док су ћилими имали и друге функције. Као скупочени поклон поњаве су поклањане само у свечаним приликама (приликом женидбе и крштења). На пример на свадбама су поњаве прво поклањане младенцима (млади и младожењи), затим кумовима (куму и старом свату), па тек онда најближим рођацима (свекру, свекрви, деверима, јетрвама, зетовима, заовама), док су се приликом крштења поњаве давале само кумовима и најближим рођацима.

Ћилимарство је у свом развоју прошло кроз неколико фаза развоја. Прва фаза је била фаза његовог формирања, када се радило искључиво за домаће потребе и када је укупна домаћа радиност била само рационално и квалитетно коришћење природних сировина. Тада су се израђивале само простирке за под, једноставне и необојене. Следећи корак је било бојење пређе, па су добијане бојене простирке. Пре употребе више боја, прелазно решење биле су пруге. И то је већ био ћилим једноставног облика, коришћен пре свега као део постељине (мада је служио и као простирка за под). Такав ћилим је рађен и за потребе турске војске (као молитвена простирка и коњски покривач). Композиције тих ћилима су биле без порубне шаре, а тек касније ћилим добија ивицу и дискретно компликовано поље. У том периоду се постепено одваја ткање у граду и ткање у сеоским срединама. У сеоским насељима жене су и даље израђивале поњаве (*чрге*) и шаренице, а у градовима ћилимове.

Већ од половине 18. века ћилимарство полагано постаје део занатске производње, јер се ћилими изграђују и по поруцбини. У 19. веку *пиротско ћилимарство* достиже висок степен техничких и ликовних могућности и вредности, уочава се богатство орнамената, боја и мотива, а изражена је приврженост традицији и изворним мотивима. У последње време ћилимарство је посустало, мада је у 20. веку (у и четврту фазу свог развоја) ушло потпуно овладаном техником производње. Крајем 20. века (као и многи други занати) и ћилимарство је скоро у потпуности запостављено.

Слика 119. Цветни мотиви на једној од старопланинских пољава (Фото М. Велојић)

Пиротски ћилим осваја лепотом, орнаментиком и бојом. Боје на пиротском ћилиму имају првенствено територијално-етничке одлике. Оне су смирене и топле, каткад пригушено тамне, а преовлађује црвена боја у више нијанси (од светлоцрвене до боје труле вишње). Стари ћилими су фарбани природним бојама, њихов колорит је много смиренији, шаре су ситније, јасније и складније распоређене са геометријским и вегетабилним елементима. Креатори већине шара на пиротском ћилиму су биле саме ћилимарке (радиле су све из главе) а касније су им узор били предмети којима су окружене у свакодневном животу. Касније се до шара долазило и копирањем са готових ћилима које су им доносили бегови са Истока или трговци са далеких путовања. Шаре на ћилимима су српског порекла, што се потврђује њиховим називима (огледало, гуштер, лале, корњаче, гугутке) или турске (ђулови, ченђели, мираб, смирјанска шара), док се касније појављују и мотиви из других средина (немачке кутије, француске бонбоне, руске бомбе, руски споменик). Сретен Петровић мисли да неке шаре на ћилимовима имају трагове из далеке митолошке прошлости, а да су касније попримиле утицаје са Истока.

Ћилими су се користили за застирање подова, за украшавање зидова, за прекривање постељине (и делова намештаја), а у новије време и као завесе, драпери, јастуци и сл. Многи становници Старе планине верују да ћилими поседују неки посебан квалитет, услед чега се они преносе као породично наслеђе и чувају у породицама као *породично благо*. Нов и неупотребљаван ћилим понекад чува и по неколико породичних генерација, показујући га само у ретким приликама. И стари и коришћени ћилими се преносе са колена на колена, као посебна драгоценост.

Осим пољава и ћилима у групу етнографских вредности спадају и пиротски опанак, кожарски и везени производи, као и грнчарски предмети са овог подручја.

ГРНЧАРСТВО

Најпре у околини Пирота, а касније и на другим местима, посебно значајан занат био је и грнчарство. Керамика, лончарија и грнчарија представљају у суштини исте појмове. Али, иако значе исто, *керамика* је термин грчког порекла и означава лончарску вештину (односно све производе израђене од глине и отврднуте печењем), термин *грне* је старијег прасловенског порекла, док је термин *лонац* млађег и јужнословенског порекла (Петковић, 1988). У Пироту и околини *грнчар* је био термин за човека који се бави израдом глинених предмета и пече их на ватри. И сами мештани су за такве људе говорили: „*Онија што праји грнци*“ иако тај исти човек „*праји и тестије, кондири и лонци*“.

Слика 120. Један од последњих грнчара из околине Пирота, грнчар Велимир Борђевић у својој зајечарској радионици (Фото М. Велојић)

Грнчарија је људска творевина са специфичним развојним путем. Она је била најпре израз нужде једног времена (у неолиту), да би се током времена развила у занат и уметничку форму. У ранијим вековима (5. и 6. веку) грнчарија се радила *гњетањем*, али се у употреби користило и разноврсно римско посуђе. Касније се (почев од 6. и 7. века) грнчарија радила занатски (на точку) и украшавала чешљем (водоравни снопови и валовнице) или једнозубим оруђем (обично валовнице) док су се (након 7. века) украси посуда састојали од различито сложених урезаних снопова.

Постоји читав низ фактора који су у нашој земљи утицали на развој одређених техника израде грнчарије. Ту се пре свега мисли на географски положај и могућност прихватања утицаја са Истока и Запада; затим на веома блиске везе са балаканском културом и најзад на веома велику сложеност етничке прошлости наших народа.

Према техници израде грнчарија је подељена на три врсте: грнчарија без кола, грнчарија рађена на ручном колу и грнчарија рађена на ножном колу. Грнчарија рађена без кола се назива још и *женска грнчарија*, због тога што су је израђивале углавном жене и то за потребе домаћинства. Она је особито значајна што су се њени производи (црепуље, вршњаци) израђивали у веома примитивној техници која је остала без измена и усвршавања од праисторијских времена до данас. Врста грнчарије рађена на ручном колу била је више заступљена у динарском, него у пиротском крају. Основни облик грнчарије рађене на ручном точку је грне (лонац), а карактеристичан облик је и ћуп. Већ од ослобођења од Турака (1887. г) ножно коло је већ било у употреби. На њему се радила грнчарија од масне глине, без икаквих додатака, мање отпорних на ватру, која је углавном служила за држање течности.

На пиротском делу Старе планине (посебно у Високу) овај занат се ширио у оквиру једне патријархалне (породичне) задруге и саме занатлије се нису посебно удруживале, јер је циљ њиховог рада био увек исти - задовољити муштерију. Након ослобођења од Турака у Високу је (1880. г) било укупно 14 грнчара, почетком 20. века (1900. г) 10 грнчара, а након Првог светског рата (1920. г) само 4 грнчара (Видановић, 1955). Данас правих грнчара скоро да уопште више нема. У Књажевцу је на пример 1865. г. било 10 лончара мајстора са 7 својих ученика (*калфи*) (Мачај, 1866). Иако нема тачних података колико је мајстора радило у 4 лончарске радионице, колико их је 1914. г. било у Књажевцу, ипак се на основу разноврсности предмета и данас може закључити да је то био период врхунских домета у изради грнчарије у овом крају (Рељић, 1965).

Основни материјал за израду грнчарије била је земља (*иловача*). За преливање грнчарије употребљавала се бела земља (*белило*) и црвена земља (*пироћанка*), а за глазирање (*глеђосање*) посуда користио се оловни оксид који се мешао са кварцним песком. Од њих се грнчарија правила на следећи начин: пошто се иловача раскваси и пречисти на посебном простору (који се називао *калинка*) направе се од ње мале гомилице (*трупнице*). Када мајстори желе да раде грнчарију, расквасе *трупнице*, а потом их газе да би земљу омекшали. Размекшану глину даље месе на тезги и секу ма мање комаде (*гукице*) разних величина (зависно од суда који ће радити) па их прекрију мокром крпом да се не би осушили. Израда судова почиње стављањем *гукица* на точак. Покретањем точка грнчар најпре *гукицу растера у дно*, а потом направи суд у облику чунка (*вуче чунак*). Када је то готово, грнчар увлачи леву шаку (осим палца) у чунак, а са десном уз помоћ бочила формира бок суда и на тај начин добија одговарајући облик посуђа. Када је суд обикван, полира га и оставља да се просуши. Накнадно мајстор прави сискове (*вуче*) и дршке, па их на лепи (*приушива*) на просушеном посуђу. Украшено посуђе ставља се у пећ да се пече. Пошто је грнчарија печена, а пећ охлађена, предмети се ваде из пећи, преливају се глазуrom и поново враћају у пећ. После другог печења (које траје упола мање него прво) предмети се ваде из пећи, прегледају се и носе у одељење за продају.

Слика 121. Грнчарски предмети у одељењу за продају грнчара Велимира Ђорђевића у Зајечару (Фото М. Велојић)

Сеоско становништво је скоро до средине 20. века још увек употребљавало земљане лонце и шерпе у којима су припремали храну код огњишта, а тестије, крчаге, бардаке, панице и ћупове у својој свакодневној кућној употреби. Украсни предмети су били двојаког карактера: бројни предмети за сто, орман и полицу са искључивом функцијом украса (фигуре разних животиња: ован, коњ, медвед, гуштер, лав) и архитектонски украси за фасаде и димњаке сеоских кућа. Иако су ти предмети били израђивани серијски, сваки од њих је био појединачно остварење тренутне инспирације мајстора грнчара.

ЗЕМЉОРАДЊА

Земља се на Старој планини још увек обрађује на примитиван начин (мотиком и плугом). Плуг су у појединим насељима све до средине 20. века вукли волови, потом краве, све док их 70-их и 80-их година 20. века није заменила механизација.

Слика 122. Традиционално орање плугом 1975. године у насељу Татрасница
(Фото П. Младеновић)

Од пољопривредних култура се у вишим деловима Старе планине највише гајила раж и овас, а ређе пшеница и јечам. Кукуруз (*мумуруз*) се ређе сејао (садио), јер је *слабо успевао*. И све друге пољопривредне културе су слабо успевале (осим кромпира). У нижим деловима планине и поред речних токова били су много бољи услови и за развој многих других пољопривредних делатности.

Слика 123. И данас се земља на Старој планини традиционално обрађује (Фото М. Велојић)

ОСТАЛИ ЗАНАТИ

Поред сточарства и земљорадње становници Старе планине су се бавили и другим делатностима (на пример дрводељством). Скоро сваки мештанин насеља је умео да себи направи кућу, кола, саоне, као и друге потребне ствари. У шумовитијим насељима (Алдинац, Радичевац, Репушница, Татрасница) на брзим планинским рекама било је пуно резница (врста стругара) у којима су се резале даске.

Слика 124. Резница за обраду дрвета (Фото М. Велојић)

У периоду између два светска рата у одређеним насељима су се почели развијати и прави занати. Посебно су били познати зидари и циглари из Пирота (и околине) Трговишта и Жуковца. Куће које су они направили (такозване *пироћанке*) биле су много лепше и складније него што су биле куће у другим крајевима Србије.

Слика 125. Занатлија из Берчиновоца (Извор: Милић В, 2006)

НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО

Насеља Старе планине имају специфично народно градитељство на основу којег се може сагледати живот људи у прошлости, које се разликује у односу на друге крајеве Србије и које се врло лако може претворити у туристичке вредности и привући туристе. Специфичности по којима се оне могу препознати (привремене колибе, изглед сеоских кућа, архитектура помоћних објеката, старе воденице) архаичност и њихове естетске вредности веома су важни фактори туристичке понуде који се могу презентовати као вид боравишног туризма или као посебне етно целине.

КОЛИБЕ

Једно од најстаријих и најпримитивнијих станишта у којима су у давним временима живели становници Старе планине, биле су колибе зване *шилке* (у књажевачком) или *шилварке* (у пиротском делу Старе планине). Грађене су од приручног материјала, углавном на крајевима и местима која су била неприступачна и нису била за обраду. То су заправо била станишта кружне основе и купастог облика, која су конструисана слагањем облица поређаних у круг, а чији су се врхови спајали у једно теме. Најчешће су биле покривене кровином (од сламе, великих листова биљака или другог материјала) и притиснуте *притисцима*. У центру колибе било је огњиште које је оивичено каменом, а изнад огњишта је висила верига или рачвасто буково дрво косо побијено у земљу чији је један крај (са рачвом) био изнад огњишта. Са леве и десне стране (на одређеном растојању) од огњишта, каменом или дрветом био је оивичени простор, који је био испуњен сламом или сувом травом, на коме се седело и спавало (Николић, 2009, 177).

Слика 126. Најстарије станиште сточара Старе планине
колиба шилка и тор за стоку поред ње (Фото М. Велојић)

Поред колибе (или мало даље) прављен је привремени тор који би био ограђен жбунастим дрвећем или привременим оплатама. Тор би имао један узани пролаз (*загон*), на које су овце натериване ради muže, а који се након muže затварао жбунастим трном. Поред колибе за чобане и тора за овце понегде је грађена и посебна колиба за смештај млечних производа (*млекарник*) (Рељић, 1970, 70).

КУЋЕ

Све до краја 19. века становало се у кућама чији грађевински стил није тражио особиту разноврсност нити висок степен обраде. Такве куће су биле грађене углавном од материјала који се налазио у близини насеља (камен или дрво) или комбинацијом више врста материјала.

Камене куће припадају најстаријем типу кућа на Старој планини. Старост има се креће од 150 до 200, а има и оних које су старе и око 300 година. Углавном су прављене у неприступачним насељима и данас се могу наћи само у пиротском делу Старе планине (у насељима Гостуша, Бела, Паклештица). Такве куће су имале углавном две просторије - просторију где се налазило огњиште и припремала храна (*ижу*) и велику просторију у којој се боравило и у коју су примани гости (*голему собу*) биле су покриване каменим плочама (а тек у новије време и ћеремидом).

Слика 127. Стара кућа у насељу Гостуша (Фото М. Велојић)

Куће од дрвета су прављене од хоризонтално слаганих балвана (тесаних брвана), споља и унутра лепљених блатом. У првој половини 19. века такве куће су постепено уступале место кућама *бондручарама* (куће чији је костур изграђен од дрвених гредица које су носиле испуну за зидове). Најосновнији облици таквих кућа углавном су биле једноделне приземне зградице квадратне основе, са ситним платнима од чатме и са ниским крововима од сламе или кровине. Градитељи тих кућа су били мештани из самог насеља (веома вешти мајстори у изградњи кућа бондучара) па су због тога, у пиротском делу Старе планине, такве врсте кућа биле познате и под називом *куће пироћанке*.

Слика 128. Кућа бондручара у насељу Дрвник (Фото М. Велојић)

Најстарије куће су грађене потпуно од дрвета, без иједног гвозденог елемента, као што су и врата грађена са дрвеним клиновима качена на дрвену осовину и затварана дрвеним кључаоницама. Двоја улазна врата на наспрамним странама куће била су честа појава. Главна врата су била према истоку, јер се веровало да тако кућа може да напредује, док су мања врата била на супротној страни и називана су *хајдучка врата* (тумачи се да су служила за бежање у случају опасности од Турака, хајдука или у неком другим приликама, а постоје и друга тумачења ове појаве везане за њихову практичну улогу, као и народно веровање).

Слика 129. Стара кућа покривена плочама у насељу Рудиње (Фото М. Велојић)

Од тих зградаца (*кованица* и *бондучара*) развила се кућа са тремом по дужини, која би временом добијала још једно одељење и у другој половини 19. века, од класичне *приземљуше*, прерасла у познати моравски тип куће (*моравка*).

Слика 130. Кућа „моравка“ у насељу Габровница (Фото М. Велојић)

Економским јачањем насеља, у првој половини 20. века, куће добијају још једну просторију (*собу*) у којој су држане разне ствари (или где се спавало) и трем (*сајван*) са дрвеним ступцима, са аркадама (или без њих) у којима је држан алат.

Слика 131. Стара кућа богатије породице из насеља Височки Одоровци (Фото М. Велојић)

Већина кућа на Старој планини имала је на себи карактеристичан димњак (*комин*) који је био различит по висини и облику. У књажевачком делу Старе планине димњак би имао изглед зарубљене четворостране пирамиде, био би веома широк (особито у свом доњем делу), изграђен од лескових прUTOва и облепљен блатом са обе стране. Богатије куће су имале и посебне украсе на димњаку. У пиротском делу димњаци су на старијим кућана углавном били узани и изграђени од приручног материјала или непечене цигле (*тугле*). Сви они су имали и своје карактеристичне покриваче, који су се различито и називали (покрив, покривка у Доњој Каменици; капак у Горњој Соколовици или квачка) и који су били изграђени од ћеремиде или камених плоча које су једноставно биле постављене на три или четири дрвена кочића. Било како да су изгледали, сви су они служили истој намени - да заштите од кише.

Слика 132. Комин на крову једне напуштене куће у насељу Горња Соколовица (Фото М. Велојић)

Пред кућом се обично налазила мања или већа сушина (*трем*, *ајат* или *одвод*). Куће су биле подешене тако да се са трема најпре улазило у део куће који се називао *ижа* (у којој је горела ватра на огњишту), а затим и у велику собу (која је најчешће била окренута ка југу). Поједине *иже* су све до средине 20. века имале отворено огњиште са веригама на које се качио *бакрач* и у њему припремала храна. Најстарије су биле оне куће које су имали огњишта по средини *иже*.

Слика 133. Огњиште у старој кући насеља Гостуша (Фото М. Велојић)

Огњиште је било најважнији део куће и за њега су везани сви значајни моменти породичног живота. Традиционалне вредности и знања стицана су уз ватру огњишта. Као најсветлији део куће оно је имало и значајну улогу у веровањима и обављању многих обредних радњи, а представљало је и станиште душа умрлих предака.

Слика 134. „Царање“ огњишта старе куће у Етно-парку Равна (Фото М. Велојић)

Уз огњиште су се чланови једне породице радовали и патили, разговарали и договарали се, просуђивали и пресуђивали, јели и спавали, припремали храну, прели и плели, ткали, васпитавали и обављали многобројне обреде, рађали се и умирали, грејали се и бринули да се ватра на огњишту, животна снага дома, никада не угаси (Златковић, 2002). Ватра на огњишту је чувала кућу од болести, односно одбијала би од куће све мрачне невидљиве силе које су људима слале зло и болести (Хасанбеговић, 1968).

По типу и месту огњишта у њима може се одредити и старост кућа у насељима на Старој планини. Најстарије су биле оне куће где се огњиште налазило по средини *иже* (као средиште друштвеног и верског живота), затим оне код којих се огњиште померало ка зидовина (претежно уз источни зид или ка собном зиду, прегради), а најновије су оне куће код којих је огњиште измештано ван просторија које су служиле за окупљање и спавање. Ако у кући нису имали подесну просторију за огњиште оно би било измештано и ван куће у некој мањој зградици у дворишту (по казивању старијих жена „једна је зграда била за спремање, друга за спавање“).

Слика 135. Пећ, софра и црни шпорет у једној новијој кући насеља Рсовци (Фото М. Велојић)

Собе су на старим кућама углавном имале два прозора (који су у прво време били застакљени хартијом (*пенџетлијом*), а тек касније стаклом. У соби се спавало (најпре на поду или леси) на простиркама, а касније и на креветима са сламарицама.

Слика 136. Изглед сеоске спаваће собе у насељу Дојкинци (Фото М. Велојић)

Испод собе се најчешће налазио подрум, који би био укопан у земљу, или је читаву кућа била постављена на један подзид од камена (Родић, 1999).

„ДРЖАВЕ“ И ПОЈАТЕ

Како су насеља на Старој планини у свом првобитном развоју била разбијеног типа, тако су и имања одређених фамилија била растурена по читавом његовом атару. Свака фамилија је у одређеним деловима атара имала своја имања, своје државе (или државине) и своје појате. „Где је била држава кога сељака, ту му је, по правилу и највише груписана земља за обраду и испашу стоке, или ако не то, онда је бар најприлазнија према осталим деловима имања“ (Станојевић, 1913). На држави би се углавном градиле колибе са по једном *ижом* која би била нешто скромније направљена од оне у сталном насељу и са по једном мањом собом. Поред *државске иже* у највише случајева градиле би се: зграда за смештање сламе и плевне након вршидбе жита (*плевња*), ређе *кош* за кукуруз и *амбар* за жито, али готово увек тор за крупну стоку и појате за овце и козе. На држави су власници боравили углавном у току летњих месеци (*док се сређује летина*) док су преко зиме ту боравили само старији мештани, углавном чувајући стоку. Колибе су углавном биле врло уске, покривене сламом (сеном или шеваром, ређе ћеремидом), по дну озидане каменом и оплетене плотом да слама са кровова не би пала. Уз саму колибу налазила би се појата где су се чувале овце и козе, а поред ње би се налазила ограда кружног облика исплетена од прућа (*трљак*) са обавезним *латном* или *заклоном* за скалњање стоке од лошег (*рђавог*) времена (ветра, кише, снега).

Слика 137. Држава, плевња и појата покривена сламом у делу насеља Дејановац
(Фото М. Велојић)

Таквих појата је на Старој планини било скоро на целом подручју, односно тамо где је било воде, веће заравни погодне за обраду или површине погодне за испашу. Свако домаћинство је имало овакво станиште у једном или два оваква насеља, а било је и у три или више сезонских насеља. Сва ова летња насеља су имале у својој близини извор и појила која су била израђена од издубљеног камена или букових дебала из којих се вода преливала из једног у друго.

АМБАРИ И „ПЛЕВЊЕ“

Амбари су углавном прављени у сталним насељима. У њима се смештало жито, или кукуруз (или у истом амбару и жито и кукуруз). Основа амбара би била направљена у облику правоугаоника, са подзидом од камена, а у зависности од врсте стрмих жита (која би се ту смештала) био би подељен на амбарска окна (*пресеке*) који су били одвојени даскама (или на неки други начин) и обавезно би били покривени ћеремидом (ређе кровином, сламом или сеном).

Слика 138. Амбар у насељу Штитарац из друге половине 19. века (Фото М. Велојић)

Скоро свака кућа имала би и своју *плевњу* које би такође била изграђена од дасака, врло ређе исплетена од лесковог прућа, направљена од *шиндре* (шиндарке), *талпе* (тал-паре) или *чакми* (чакмаре или чатмаре). Све би оне по употреби биле веома простране и углавном би имале двоја врата: велика и мала. Велика врата би била окренута према месту где се обавља вршидба жита, ражи или овса (према *губну*) које је најчешће налазило испред (или изнад) *плевње*, да би се кроз њих утеривала слама, док би мала врата била насупрот великим и кроз њих би се узимала слама и храна за стоку. Кровови плевњи би били осредње висине покривени најчеће сламом (и то раженом) која би се сваке друге-треће године препокривала (због кише). Да ветар не би односио сламу са кровова, преко ње би се стављали *притисци* (најчешће пружећи прUTOVI од габра) или цепанице од неке друге врсте дрвета. Испод плевње био би подрум или штала за чување стоке у зимском (или лењем) периоду.

Слика 139. Плевња у насељу Брлог из прве половине 20. века (Фото М. Велојић)

ВОДЕНИЦЕ

Воденице и ваљавице су грађене на рекама и речицама. Углавном је свака фамилија у насељу имала своју или су пак имале седми, четрнаести или двадесетпрви део одређене воденице (млели су у њој сваког седмог, четрнаестог или двадесетпрвог дана у месецу). Воденице су биле од једног (воденичног) камена или са више каменова. Богатије фамилије су имале више каменова и млеле своје жито (или кукуруз) када би год пожелеле. Углавном су све воденице биле играђене од дасака или *бондрука* са једном или две просторије. Већа просторија је била радна, док би мања углавном служила за смештај воденичара. Већина воденица које се данас могу наћи на Старој планини потичу из друге половине 19. или прве половине 20. века, углавном су све запуштене, оронуте и склоне паду. Врло мали број њих је данас у употреби.

Слика 140. Унутрашњост воденице у насељу Штитарац (Фото М. Велојић)

ОСТАЛИ ПОМОЋНИ ОБЈЕКТИ

Осим већ побројаних, у старопланинским насељима постоје и многи други објекти који својим изгледом и наменом могу привући посебно интересовање. Примера ради сиромашније фамилије у насељима Заглавка нису могле имати своје амбаре, већ су за чување жита (или кукуруза) правили мање или веће кошеве. Сви кошеви су углавном били левкастог изгледа, оплетени грабовим или врбовим прућем и облепљени и изнутра и споља крављом балегом. Били су покривени тако да се кров на њима може по потреби скидати, са једним отвором (са вратанцима) са стране кроз која се сипа или узима жито. Углавном су прављени уз амбаре у двориштима сталних насеља. Испред кошева су углавном прављене *сушине* (сувати, одводи) где се истоваривао неољуштен (*неолупен*) кукуруз, те се ту вршило његово љушћење (*лупење*, *комишање*) праћено седељкама, мобама и весељем. Неки мањи објекти имали би и своју посебну намену (служили би на пример за чување живине (*кокошарници*), за чување магараца, коња, свиња и слино). Кокошарници би имали при дну (или мало уздигнути) отвор кроз који би улазиле (или би се пењале) кокоши (или нека друга врста пернате живине), док би унутра биле постављене пречаге на којима би живина седала.

Слика 141. Кокошарник у насељу Штитарац

Слика 142. Штала за стоку у насељу Дрвник

(Фото М. Велојић)

У посебном делу дрворишта биле би направљене и *казанице* (за печење ракије) са великом посудом (*табарком*) пуном воде кроз коју је пролазила лула ради хлађења. На Старој планини се у већини случајева пекла шљивова ракија (*шљивовица* или *сливовица*), а мање *комовица* пошто су постојећи виногради још у другој половини 19. века настарадали од болести (филоксере).

Слика 143. Стари казан за печење ракије у Етно-парку Равна (Фото М. Велојић)

Слика 144. Петроније Божиновић поред свог казана за печење ракије у насељу Балинац (Фото М. Велојић)

МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ

Осим црквишта, манастиришта и осталих култних места (из античког, а можда и неког другог, ранијег периода) на Старој планини су се до данашњих дана задржали и други објекти у којима су становници обављали своје култне потребе. Од севера ка југу (од општине Зајечар па све до општине Димитровград) на Старој планини постоји више манастира и велики број црквених објеката.

Очувани остаци већег броја римских и средњевековних црквишта на овом подручју сведоче да је и у ранијој историји овог краја било периода када су државе у чијим је оквирима он био, као и хришћанском свету уопште, подстицале и помагале оснивање култних места. Међутим, с друге стране, Османско царство у оквиру којег се истраживано подручје, са прекидима налазило од 1396. године до 1833. односно 1878. године, сигурно да није било благонаклоно према оснивању и изградњи неисламских култних места. Сигурно је да су култна места и у овом периоду оснивана и обнављана из етномедицинских и аграрних разлога, о чему сведоче камени култни крстови на којима су урезане године које казују да су они и старији од 1833, али држава, њени органи и истакнути појединци политичког живота, уз ретке изузетке, нису учествовали у овим делатностима. Тек са одласком Турака са ових простора поново долази до масовније појаве да државни органи поново почињу не само да гледају благонаклоно на изградњу култних места већ и да подстичу и учествују у њиховој изградњи. Овај период учешћа државе у настанку и доградњи култних места трајао је до 1944. г, када се успоставља нова, комунистичка власт, која није била благонаклона према религији уопште, па ни према изградњи култних места.

Почетком 21. века у насељима на Старој планини долази до обнављања већег броја црквених објеката и до њиховог све адекватнијег вредновања, али (нажалост) све је мање људи у тим насељима, па они и поред добре воље на крају остају запуштени.

МАНАСТИРИ НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ

Манастир Суводол се налази у атару насеља Селачке (у општини Зајечар), на бигреној тераси Селачке реке, између висова Старе планине који се називају Ветрен (703 м) и Здравац (823 м). О старини његове цркве, која је посвећена рођењу пресвете Богородице, има више сведочанстава. Најстарије је сведочење *Sopiesa.don Šora* по коме је прва манастирска црква на овом месту грађена почетком 11. века (о чему сведочи и пронађени надвратни споменик). С краја 14. века из овог манастира потичу и документа „*Маринков еванђелистар*“ (из 1692. године) и „*Октоих*“ (које је професор и директор зајечарске гимназије Маринко Станојевић поклонио Српској Краљевској Академији). Манастир су посећивали многи учени људи још у 19. веку (између осталих Феликс Каниц, Стеван Мачај, Јосиф Панчић). Године 1863. манастир је посетила и група студената београдског Лицеја и о њему оставила интересантне записе. Они пишу да је манастирска црква, преко старог живописа, била живописана још у 17. веку. На главним вратима натпис је гласио : „*Изволением оца и поспешением у сина с'вршением светаго духа саписа се си (овај) храм рождество Богородице. И поче се месеца јулија, и саврши се месеца августа и настојника јермонаха Пимина ва лето 7153 (1645) Вукмир и Павл*“. Годину дана након њихове посете црква је порушена и на место старе подигнута је нова (освећена 1869. г) коју су Турци за време српско-турских ратова запалили 1876. године. Први манастирски конак Суводол добија 1880, други 1920, а трећи од 1926. до 1930. године. Милисав Марковић (родом из Малог Извора) у цркви је обновио живопис и иконостас 1892. године. На месту трећег конака сазидан је најновији конак у периоду од 1978. до 1979. године.

Крајем 20. века манастирска црква је обновљена под старешинством игуманије Анастасије Голић и јеромонаха Јустина.

Слика 145. Данашњи изглед манастира Суводол (Фото М. Велојић)

Манастир Свете Тројице се налази између насеља Доња и Горња Каменица (у општини Књажевац). По предању, изградили су га пастири из насеља Црни врх који су некада чували своја стада на месту данашњег манастира. Манастир је први у свом делу "Кнежевина Србија" (у другој половини 19. века) поменуо Милан Ђ. Милићевић пишући да се „два сата на исток од Књажевца, на десној страни Трговишког Тимока у Доњој Каменици, налази мали манастирић Света Тројица, задужбина српског деспота Лазара, најмлађег сина Ђурђа Бранковића“. Међутим, манастирска црква је (по мишљењу Василија Марковића) много старија и нема много разлога идентификовати ктитора са деспотом Лазаром. Она је изграђена у српско-моравском стилу и скромних је димензија. Првобитна њена дужина била је 12 метара, све док јој 1874. године (за време игумана Пантелејмона) није дограђена припрата. По натпису који у оригиналу није сачуван (већ је његов препис начинио сам игуман Пантелејмон) потиче из 1457. г. Њена унутрашњост је некада била осликана, али је живопис готово у целини уништен. До данас је сачувано само неколико фрагмента фресака (у кубету и припрати) које припадају обнови из прве половине 19. века.

По "Главном прегледу свију у Србији находeћих се манастира, њиних парохија, под парохије спадајућих села и у овима налазећи се числа кућа и живећих душа" манастир Свете Тројице је 1837. г. имао у свом саставу „2 парохије, 2 села, 101 кућу и 728 душа“. Године 1874. имовина манастира је износила „непокретног имања – њива дана орања 110, ливада 30, воћњака дана 6, винограда мотика 75, забрана дана 300 и воденицу једну“. Само две године касније (1876) манастир је у српско-турском рату потпуно спаљен од стране Турака-Черкеза. Том приликом је страдао и конак који се налазио испред цркве. Године 1882. манастир је располагао следећом имовином „њива дана орања 24, ливада 31, воћњака дана 13, винограда мотика 50, забрана дана 125 и воденицом једном“. Крајем 19. века Феликс Каниц је забележио да „манастир Свете Тројице има 12 хектара ораница и ливада, 4 хектара винограда и воћњака, 14 хектара шуме, доста стоке и готовину од 4.600 динара“, односно да је његов годишњи приход од 2.650 динара био сасвим „довољан да покрије редовне издатке“ (Каниц, 1909).

Тридесетих година 20. века старешина манастира јеромонах Серафим је са својим братством средио манастир и отпочео рад на изградњи нове, велике цркве. Међутим, почетком Другог светског рата, манастиру је одузет грађевински материјал припремљен за изградњу нове цркве, а аграрном реформом (1946. године) и 50 хектара обрадиве земље и једна воденица. Шездесетих година 20. века у овај манастир су први пут дошле монахиње, те се захваљујући њима манастир није затварао. Приликом конзерваторских радова на манастиру (од 1984. до 1986. године) и археолошких ископавања откривени су остаци екзонартекса саграђеног 1874. године, а поред њега и остаци дрвених стубова који су носили некадашњи дрвени звоник. Истражена је и мала некропола око цркве у којој су нађене посуде од керамике за свакодневну употребу, али и фрагменти средњовековне луксузне сликане керамике.

Слика 146. Манастир Свете Тројице (Фото М. Велојић)

Доласком првих сестара 1998. године, манастир поново оживљава. Успоставља се општежитељни поредак, редовна богослужења, послушања, иконописачка и кројачка радионица. Своју праву форму манастир добија 2005. године, када је замонашено седам сестара, а за игуманију постављена монахиња Михаила.

Манастир Свети Онуфрије се налази изнад водопада Бигар код насеља Стањинац (општина Књажевац), а територијално припада атару насеља Базовик (општина Пирот). Према казивањима оца Рајка Глишовића, пароха овдашњег, манастир датира из 13. века и посвећен је Светом Онуфрију, који је у пиротском крају поштован као заштитник од градобитних облака. Први пут се помиње у једном рукописном псалтиру у Пловдивској библиотеци који је 1576. године обновио јеромонах Нифон. Године 1663. псалтир је повезао јеромонах Атанасије, који је у њему поменуо и монаха „*старца Живка из храма Светог Онуфрија*“. Црква манастира Свети Онуфрије је више пута обнављана, а према подацима Духовног суда у Нишу, поново је изграђена 1868. године.

Дуго времена је манастир био напуштен, а занимљиво је да се ни најстарији људи у крају не сећају да је у њему икада било монаха. Пре II Светског рата у њему је боравио и у манастирској згради живео свештеник Никола Китановић са породицом. Након његове смрти у манастиру више није било свештених лица, све до јуна 2007. године, када је у манастир дошао јерођакон Никанор. Нажалост и он се ту задржао само до 2010. године.

Манастир Свети Ђорђе се налази у близини насеља Темска (општина Пирот). По легенди, изградили су га Дејановићи, сестрићи Цара Душана, на месту где је, по предању, постојао храм још у 11. веку. Свој назив је добио по старом граду Темцу. Манастир има велике конаке и цркву. Црква манастира је упрошћеног моравског типа са сажетим уписаним крстом и надвишеном куполом (споља осмоугаоне, а унутра кружне основе). Релативно малих је димензија: дужина јој је 19,5, ширина 6, а висина заједно са кубетом 9 метара. Црква и купола су прекривени каменим плочама од шкриљаца. Више пута је обнављана, а према записима у њој, осликана је 1575. године у време игумана Захарија. У манастиру потоји и 20-ак различито датованих натписа и то: у цркви, на надгробним споменицима и у књигама, доста их је угребано и у живопис фасаде, а има и оних који су црним мастилом утиснути у саме фреске. Осам натписа је на грчком језику. Највећа обнова манастирске цркве извршена је за време игумана Партенија, од 1699. до 1703. године, а мањих обнова је било и све до друге половине 19. века, када су обновљени манастирски конаци. Од доласка игумана Кесарија из Хиландара, 1836. године, манастир постаје главно упориште у борби против Турака. У то време у западном конаку манастира (који потиче из 16. века) ради и прва школа у пиротском крају. Школа је постојала све до 1876. године, односно до изградње световне школе у суседном насељу Темска (1892. г). Иза олтара храма налази се гроб капетана Милутина Карановића, који је погинуо у борби за ослобођење од Турака у близини насеља Нишпор 1877. године. Од великог значаја је и манастирско гробље које се налази са јужне и источне стране храма. Ту се налазе многи споменици, а међу њима и надгробни крст игумана Партенија, као и споменик руских монаха и монахиња, који су у манастиру нашли уточиште након револуције у Русији 1918. године. Седамдесетих година 20. века код манастира су вршена су обимна археолошка истраживања, као и конзерваторско рестаураторски радови на живопису и архитектури цркве и западног конака. Садашња игуманија Ефросинија руководи манастиром од 1986. године. Обнавља манастирско гробље и подиже још један нови конак испод западног конака према улазу.

Слика 147. Црква Манастира Свети Ђорђе код насеља Темска (Фото М. Велојић)

Због својих културних и историјских вредности Манастир Светог Ђорђа код Темске законом је заштићен. Проглашен је за културно добро – споменик културе 1948. године, а за споменик културе од великог значаја 1983. године.

Манастир Свети Илија се налази у непосредној близини насеља Рсовци (општина Пирот). Изграђен је у другој половини 19. века на темељима неког старијег храма. Манастирска црква која је обнављана и дограђивана 1936. и 1945. године била је правоугаоне основе, са кровом на *две воде*, прекривена црепом. Зидови су јој били кречени, није имала фресака, нити икаквих натписа.

Слика 148. Манастир Свети Илија код насеља Рсовци (Фото М. Велојић)

Стара манастирска црква је у потпуности порушена 2009. године, да би на истом месту за само неколико месеци била направљена нова. У њеној порти се, северозападно од улаза, налази заветни крст из друге половине 19. века.

Манастир посвећен Рођењу Пресвете Богородице је од насеља Височка Ржана (општина Пирот) удаљен 6 км. Изграђен је на надморској висини од 1.094 м, на темељима много старије грађевине. У народу је познатији као *Ржански манастир* или *Ваведење*.

Најстарији манастир за који се на овом простору зна спаљен је од стране Турака 1740. године, када је попаљено и око 140 насеља у пиротском крају. Данашња манастирска црква је саграђена прилозима мештана и црквених великодостојника 1830. а обновљена 1853. године. За њену обнову је у то време тражена посебна дозвола турских власти у Цариграду, односно да би саградили манастирску цркву на истом месту мештани су Турцима тада платили укупно 700 гроша.

Манастирска црква је саграђена од камена пешчара, са двосливним кровом покривеним црепом и осмоугаоним кубетом на њему. Стотинак метара од цркве се и данас налази приземни конак (у близини некадашњег старог, такође паљеног конака) окружен комплексом четинарских шума и скоро потпуно изолован од оближњег излетишта Врело.

На источној страни цркве, урезана је 1853. година (година обнове цркве). Крајем 19. века у њој је живописан само олтарски простор, а иконостас је настао 1852. године, о чему сведочи запис који је видљив на њему. У горњем делу иконостаса налази се 15 икона, рађених у барокном стилу у периоду између 1855. и 1862. године, али имена мајстора који су урадили иконе и дуборез нису остала забележена. У манастиру се чува и неколико вредних икона из 18. века, па се претпоставља да је збирка икона у њему некада била много богатија. Манастир је под заштитом државе проглашен за културно добро (споменик културе) 1984. године.

Манастир Свети Кирик и Јулита се налази у атару насеља Смиловци (општина Димитровград) на месту званом Манастирски дол. По казивању игуманије мати Харитине, први манастир на том месту је био подигнут средином 12. века. Од тада па надаље манастири су ту више пута подизани и рушени. Из турског периода постоје подаци да је манастир Свети Кирик и Јулита *оробљен* 1704. године, односно да је 1839. године „*поново обновљен и освећен*“ (Стојановић, 1925, 8).

Слика 149. Манастир Свети Кирик и Јулита код насеља Смиловци (Фото М. Велојић)

Данашњи манастир је *обичним и тесаним каменом* зидао мајстор Никола из насеља Бољев Дол, по узору на неку католичку катедралу. У прво време манастир је био покривен каменим плочама које су касније замењене ћеремидом. Године 1925. у манастир је дошло 40 монахиња из Бесарабије (тада Савез Совјетских Социјалистичких Република) па је тако формиран први женски манастир у нишкој Епархији.

Након Другог светског рата манастир је био напуштен, а доласком двеју монахиња, ангажовањем локалног становништва и Скупштине општине Димитровград, 2003. године је почело његово поновно реновирање.

Манастир Свете Петке се такође налази у атару насеља Смиловци, на култном месту званом Дрма. На остацима старог средњовековног манастира, нови манастир је 1897. године подигао Манчо Неделков. Почетком 21. века Манастир је поново обновљен.

Слика 150. Манастир Свете Петке код насеља Смиловци (Фото М. Велојић)

Манастир Свети Димитрије се налази у атару насеља Бребевица (општина Димитровград) на месту званом Јазовине. Мештани не знају тачно време његовог подизања, али засигурно знају да су га обнављали 1925. и 2008. године.

Слика 151. Манастир Свети Димитрије код насеља Бребевица (Фото М. Велојић)

ЦРКВЕ У НАСЕЉИМА НА СТАРОЈ ПЛАНИНИ

Духовни храмови изграђени у различитим временским интервалима на овом простору помажу да се саставе делови мозаика званог културна баштина, односно помажу да се очува идентитет и традиција народа са Старе планине.

У свим овим објектима су приликом најновијих истраживања пронађени налази који сведоче о високом нивоу културе некадашњих становника ових области.

Црква посвећена Светом Архангелу Гаврилу у насељу Вратарница (општина Зајечар) изграђена је 1893. г, о чему сведочи и натпис на спомен плочи која се у њој налази „Овај свети храм Архангела Гаврила подигнут је 1893. г. трудом и пожртвовањем грађана села Вратарнице за владе краља Србије Александра I а посвећен 13. јула 1894. г. благословом епископа тимочког Мелентија. Свештеник Милан Поповић“ (Споменица, 213).

Слика 152. Црква посвећена светом Архангелу Гаврилу у насељу Вратарница (Фото М. Велојић)

Вратарничка црква је једнобродна грађевина са малим четвртастим испустом на западном, улазном делу, избаченим наосом, кровом *на две воде* и малом ваљкастом куполом. Са њене десне стране се у порти налази вејник са култним крстом посвећеним Спасовдану (из 1882. године) и звоник са три звона (сва три ливена у Темишвару од стране мајстора Антона Покорног). Испред порте се налази спомен чесма са натписом: „1932. година, Чесма Храм св. Архангела Гаврила подиже се и освети на Малу Госпођу под управом председника општине Јоте С. Николића у Вратарници“.

Године 1996. на иницијативу и у организацији Месне заједнице Вратарнице црква је обновљена (замењена јој је кровна конструкција, стављен нови цреп и нова опшивка од бакарног лима, осветљена порта и поправљена фасада).

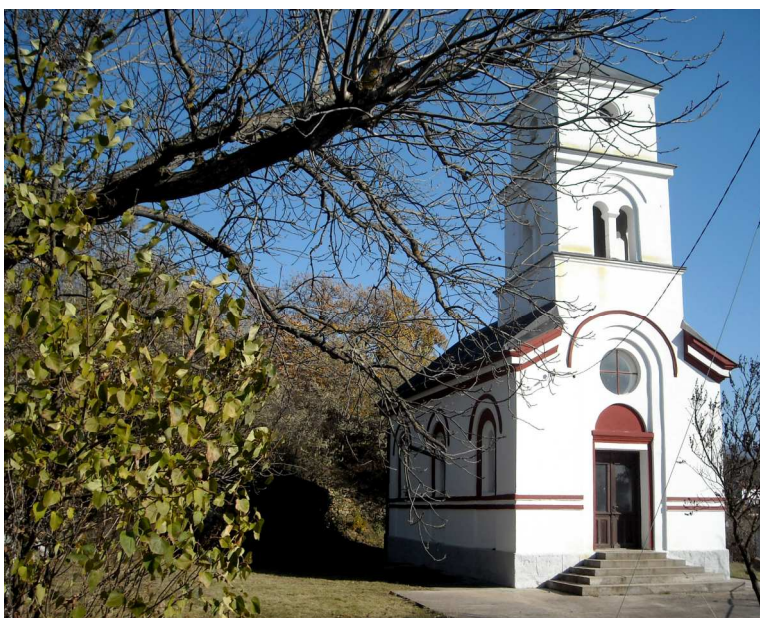
Црква посвећена Успенију Пресвете Богородице у насељу Минићево (општина Књажевац) саграђена је (у српско-византијском стилу, са крстом у основи) озидана и покривена 1914. године, а потпуно завршена након Првог светског рата. У порти је изграђена звонара и парохијски дом. Цркву је осветио Епископ тимочки Емилијан 27. октобра 1925. године (Споменица, 209-210).

Године 2000. црква у Минићеву је обновљена, промењен јој је део лименог крова, окречена је фасада, направљена унутрашња расвета, звонара је омалтерисана и дограђен парохијски дом. У порти су асфалтиране стазе, направљене две чесме и летњиковац и постављена спољна расвета, а око порте је направљена ограда. Највећи спонзор радова било је Предузеће за путеве из Зајечара, а мањи део су финансирали Скупштина општине Књажевац и верници добровољним прилозима.

Слика 153. Црква посвећена Успенију Пресвете Богородице у насељу Минићево
(Фото М. Велојић)

Црква посвећена Светом Ђорђу у насељу Јаковац (општина Књажевац) изграђена је у центру насеља, у непосредној близини школе, 1932. године. Пре ње је на истом месту постојала капела изграђена 1904. године (Споменица, 223).

Слика 154. Црква посвећена Светом Ђорђу у насељу Јаковац
(Фото М. Велојић)

Сама црква је једнобродна грађевина са кровом *на две воде* и звоником изнад улазног дела. У њеној непосредној близини налази се и сеоска школа, као и вењак од бетонских блокова у којем се налазе стари камени и стари дрвени крст посвећени Ђурђевдану.

Слика 155. Дрвени култни крст посвећен Ђурђевдану
у „ћелији“ поред цркве у Јаковцу
(Фото Д. Крстић)

Слика 156. Камени крст посвећен Ђурђевдану
у „ћелији“ поред цркве у Јаковцу
(Фото М. Велојић)

Црква посвећена Вознесењу Господњем у насељу Ново Корито (општина Књажевац) изграђена је на месту старе капеле од брвана 1894. год. О томе сведочи њен следећи натпис: „Сазидана је кулуком и помоћи Св.[етог] Архијерејског Сабора од 2000 динара. Осветио је епископ тимочки Мелентије 24 септембра 1895. године“ (Споменица, 228-229). И ова црква је једнобродна четвртаста грађевина са кровом „на две воде“, избаченим полукружним наосом и карактеристичном малом четвртастом куполом. На звонику поред цркве стоји звоно са натписом: „Ливница Лозанић Београд (Д.К. око државног грба - двоглавог орла) Звоно Ново Коритско Храм Вознесења Господње (г). Ливено за владе Александра I за време Епископа г (осподина) Мелентија Тимочког 1889. год (ине). Преливено за време свештеника г (осподина) Михаила Николића и турсора Радосава Симеоновиха и Јелке Јовановић 1928. год(ине). Приложници из Новог Корита: Стојан Нешић, Никола Алексић, председ(ник) опш(инског) суда, Никола Симеонових, деловођа, Никола Нешић, Никола Манчић и остали грађани“. Након Другог светског рата црква је у потпуности била запуштена.

Крајем 90-их година 20. века, на иницијативу „Удружења Новокорићана“, на цркви је реконструисан кров и уређена фасада. Међутим, како је реконструкција крова веома лоше урађена, а унутрашњост цркве још увек није довољно сређивана, тако је и сада ова црква у веома лошем стању.

Слика 157. Црква посвећена Вознесењу Господњем у насељу Ново Корито
(Фото М. Велојић)

Црква посвећена Рођењу Пресвете Богородице у насељу Горње Зуниче (општина Књажевац) изграђена је 1934. године. По подацима Завичајног музеја из Књажевца „то је једноставна грађевина озидана циглом и покривена црепом са двосливним кровом и масивним звоником на својој западној страни, док се на њеном источном крају налази пространа полукружна апсида у ширини брода цркве“.

По предању, на месту где се данас налази **црква Петровдан у насељу Доње Зуниче** (у општини Књажевац) била је старија црква покривена плочама. С обзиром на то да су у овој цркви били сачувани протоколи од 1837. до 1840. год, ово предање је највероватније тачно (Споменица, 196). С обзиром на чињеницу да се ово култно место и данас сматра манастиром, да се ту окупљају становници из више насеља и да за њих оно има много већи значај од обичне сеоске цркве, може се само претпоставити да је реч о средњовековној цркви.

Црква Рождества Светог Јована Крститеља код насеља Доње Зуниче познатија је у народу као Петровдан, пре свега зато што Свети Јован пада у пост, па се народ ту окупљао на следећи велики празник после поста. Саграђена је од 1840. до 1846. године од округлог нетесаног камена пешчара, по предању вађеног са имања манастира Суводол. Зидали су је мајстори из пиротског краја. Зидови су јој били дебели један метар и постављени на положеним гредама. Била је то четвороугаона грађевина са кровом *на две воде* и избаченим полукружним наосом и бочним апсидама у форми детелининог листа. За време српско-турских ратова од 1876. до 1878. године изгорео јој је кров. Због незгодног терена црква је препукла најпре 1913, а потом и 1928. године, па је због тога била затворена (Споменица, 126). Порушена је да би на њеним темељима била изграђена нова 1937. године.

Слика 158. Црква Петровдан у насељу Доње Зуниче (Фото М. Велојић)

О градњи нове цркве говори и натпис који се налази у њој: „*Љета 1937. године. На темељима старог парохиског храма, грађани села Доњег Зунича подигли су нови храм за време владавине Малолетнога Краља Петра II Карађорђевића, епископа Тимочког Господина Др. Емилијана, пароха Драгољуба Младеновића, претседника поверенства Анђелка Милошевића, чланова: Мирослава Павловића, Велимира Божића и Чедомира Стевановића и секретара Драгутина Раденковића. Радовима руководили предузимач Сергије Мартинов из Зајечара и мајстор Милутин Тошић из Жлна. И освећење извршио Епископ Тимочки Г. Др. Емилијан 1-14. јула 1940. год*“. Звоно је цркви поклонио Станоје Ивановић, обор-кнез гургусовачки и судија Округног суда у Гургусовцу (Књажевцу): На звону се чита натпис: „*Звоно ово на дар цркви зуничкој храму Св. Петра усрдно поднео 1850. године Член Суда окруж[ја] Гургусовачког Станоје Ивановић из Дебелице истог окруж[ја]*“ (Споменица, 196).

У насељу **Трговиште** код Књажевца постоји више култних места, али се највише истиче црквиште које поред себе **има** малену **цркву посвећену Светом Архангелу Гаврилу**. Налази се на десној обали Штитарске реке, само педесетак метара испод главног асфалтног пута и раскрснице за насеља Штитарац и Видовац. Старост му се не може се одредити, али се због веома значајног положаја и континуитета трајања може претпоставити да је имало веома значајну улогу у средњовековном (а можда и неком ранијем) периоду. Састоји се од старог црквишта (укопаног у земљу) на коме се и данас налази камени крст посвећен светом Петру, светом Роману и Пресветој Богородици и малене црквице, која је била изграђена од плетеног прућа и облепљена блатом.

Црквица се сама по себи срушила почетком 21. века па су је мештани обновили (озидали је каменим блоковима, омалтерисали и покрили црепом). У њеном унутрашњем делу налази се само камени крст на коме пише: „*Ст. Собор. Арханг Гаврил: Св. Архангел летни. подйгоше за спомен во опитиј синора, освећен 13. јула 1867.*“

Слика 159. Црквиште у Трговишту и црква посвећена светом Архангелу Гаврилу
(Фото М. Велојић)

У насељу **Доња Каменица** (општина Књажевац) налази се најоригиналнији и највреднији уметнички споменик Епархије тимочке **црква посвећена Пресветој Богородици**. Она потиче из прве половине 14. века и представља комбинацију романике, готике и моравске архитектуре. Њен живопис је од изузетне вредности, и стилски и иконографски, а неке од фресака су јединствене у српском средњовековном сликарству. Архитектура цркве је врло необична, јер не припада ни једном одређеном стилу.

Црква је зидана је од малтера и ломљеног камена уз местимичну употребу цигле. У самој архитектонској композицији налазе се елементи као код наших највећих средњовековних споменика архитектуре, али све то у минијатурним размерама. У њеним малим димензијама уклопљени су наос са једним кубетом и нартекс са спратом, изнад кога се уздижу две куле, док је некада испред цркве постојао и дрвени трем који је имао функцију егзонартекса. Храм је неправилне правоугаоне основе, дужине 7,5 м и ширине 6,7 м, из које се на истоку, својим споља пространим обликом, издваја олтарска апсида у дужини 1,3 м. У унутрашњем склопу наос је по типу сажетог уписаног крста над чијом се укрсницом издиже купола образована на пандантифима, па је читав простор наоса прегледан и отворен. Главна светлост продире кроз осам прозора кружног тамбура куполе. На источном зиду је полукружна олтарска апсида отворена у доњем делу бифором, док се још две налазе на северном и јужном зиду наоса. Припрата има основу издуженог правоугаоника и заузима читаву ширину храма. На западном зиду припрате постоји стари натпис. Простор међукрста у њеном јужном делу је искоришћен за степениште које води на спрат припрате идентичне у димензијама са приземљем. Над њеним северним и јужним травејем уздижу се две четвртасте куле изнутра отворене, без спратне конструкције, док их средњи травеј раздваја својим полуобличастим сводом. Насупрот већем прозору на средини западног зида, на источном је мањи четвртасти отвор којим је остварена веза између спрата и наоса.

У жељи да се дође до првобитног изгледа цркве, извршено је темељито испитивање. При техничкој анализи показало се потпуно одсуство правих углова и велико одступање у димензијама, готово уочљиво голим оком, али и присуство материјала из византијске и римске епохе. Најнеобичније архитектонске целине на доњокаменичкој цркви су куле - звоници и дрвени егзонартекс (сви остали елементи имају историју развитка и складније су уклопљени у грађевину). Они су необични како због своје конструкције над нартексом, односно спратом, тако и због тога што је оваква употреба кула у балканској архитектури врло мало позната.

На основу испитивања закључује се да је црква у Доњој Каменици објединила елементе Запада и Истока. У основи је искоришћена концепција цркве Спасовице, док је за уређење простора над нартексом највероватније послужила Трновска црква. Ова два споменика су највећој мери били узорни Богородичиној цркви, која је и сама добила нов концепт, при чему је богато коришћено градитељство у рашком стилу, познато пре изградње цркве готово два века. Очигледно је циљ приликом изградње био реализовати велико у малом, при чему су материјал и начин градње (насупротив опонашаним владарским задужбинама) остали локалног решења. Особеност доњокаменичке цркве потврђује се и живописом, који се и иконографски и стилски издваја из свих других до сада познатих цркава, не само српских и бугарских, већ и балканских уопште.

Слика 160. Црква Пресвете Богородице у Доњој Каменици
(Фото М. Велојић)

Фреске у цркви јасно указују на чињеницу да је ктитор поштовао Пресвету Богородицу (којој је посветио ову задужбину), а уз њу је поштовао и свете ратнике (циклусима Светог Николе и Свете Петке доделио је посебне просторе). Јединственост живописа у цркви огледа се и у обједињавању потпуно разнородних елемената. Читав низ сцена и детаља не налази се ни пре ни после у балканском живопису. Низ детаља у сценама Успења и из живота Богородице указују на сликарство 13. и почетка 14. века, а има и елемената из каснијег живописа из 15. односно 16. века (пример за то су ратници на коњу у првој зони).

Најбројнији елементи су типични за пун 14. век (сцене Страдања, Улазак у Јерусалим, употреба четири Е око крста Константина и Јелене, одело, накит, чешљање ктитора...). Важан елемент у датирању живописа је и осликавање циклуса свете Петке за који је потврђено да је изузетно редак и поред велике популарности ове светитељке. По начињеним уметничким приказима и стилском анализом архитектуре и сликарства, може се закључити да се црква налазила изван великих уметничких токова и да је могла настати најраније у четвртој деценији 14. века, а најкасније првих година 15. века. Претпоставља се да је црква задужбина локалног племића који је живео у другој половини 14. века и припадао групи обласних великаша стекавши свој положај пратећи свог господара у војничким походима, што потврђује поштовање култа светитеља-ратника. У времену када су поред владарских све већи значај имале и властеоске породице и доњокаменички ктитор је покушао да оформи култ својих предака и озваничи своју младу породицу. Уз то, за врло кратко време изградио је и култ светитеља заштитника своје породице.

Слика 161. Ктиторска композиција из цркве Пресвете Богородице у Доњој Каменици (Фото М. Велојић)

Црква је посвећена најпоштованијој личности хришћанства Пресветој Богородици, али је испоштован и свети Никола, светац брзопомоћник коме се ктитор обавезао заклетвом. О посебном културном развоју и упућености у тренутна тадашња дешавања сведочи и прихватање култа свете Петке, са којим је очигледно био у непосредном додиру.

Ктитор доњокаменичке цркве је, стицајем околности, историјски непозната личност, која је у времену интензивног политичког и културног живота на Балкану (током друге половине 14. века) успела да уздигне себе и породицу и да врхунац моћи обележи подизањем задужбине, да би се исто тако брзо вратила у историјску таму. За разлику од њега, његово дело је остало трајно и представља изузетно занимљив, јединствени и непоновљив споменик свога времена у чијим сегментима налазимо најважнија решења средњовековног балканског градитељства. Археолошка ископавања која су пратила конзерваторске радове (у периоду од 1979. до 1981. г) потврдила су постојање некрополе око цркве из периода 14. односно 17. века. Том приликом је откривено 70 гробова у којима су покојници полагаани по хришћанским обичајима (у смеру исток-запад, са главом на западу). У току самих археолошких ископавања наилазило се и на старији грађевински материјал (византијске опеке), али није утврђено одакле он потиче.

Црква посвећена Светом Анхаргелу Гаврилу подигнута је у насељу Балинац (општина Књажевац) „са три стотине златника“ 1892. године о трошку месног свештеника Игњата Поповића „за успомену себи и својој жени Ђурђи“. Пре ње парохија (коју су сачињавала заглавска насеља Алдинац, Балинац, Градиште, Дрвник, Кандалица, Радичевац, Старо Корито и Шарбановац) се служила црквом у насељу Горње Зуниче (у микрорегији Тимок). У близини овог храма годинама се налазио и парохијски дом који је Министарство просвете поклонило цркви 1909. године. Нажалост, ни црква ни парохијски дом више нису у употреби (Велојић, Радовановић, 2007).

Слика 162. Црква посвећена Светом Анхаргелу Гаврилу у насељу Балинац
(Фото М. Велојић)

Црква посвећена Светом Вознесењу у насељу Алдинац (општина Књажевац) подигнута је „средствима и трудом житеља насеља Алдинац и Репушница“ 1938. године „за време Његовог Величанства Петра II краља Југославије и Његовог Преосвећенства Епископа Тимочког Емилијана“. У њој су (накнадно) сахрањени борци Петог пешадијског кадровског пука и 11. и 12. пука другог позива шумадијске дивизије који су 1915. године „пали у одбрани слободе, вере, краља и отаџбине на врховима Јаблен, Глоговица, Орлова чука и Расовати Камен“. Поред цркве се налазе остаци ранијег светилишта на коме је остао само заветни камени крст са натписом: „1911. г. ИС-ХР-НИ-КА Овај Завет Ђуршевдан и Спасовдан подигли су Никола и Стева. Исти Завет обнови село Алдинац заузимањем председника Стојана Манића“. Иако је нова црква обновљена 2000. године, за само неколико година потпуно је запуштена.

Слика 163. Црква посвећена Светом Вознесењу у насељу Алдинац (Фото М. Велојић)

И црква посвећена Светом Архангелу Гаврилу у насељу Жуковац (општина Књажевац) потиче из прве половине 20. века. У њеном олтарском делу налазе се остаци великог дрвеног крста посвећеног светом Николи и светом Архангелу Гаврилу из 1810. г.

Слика 164. Дрвени крст из 1810. г. у цркви посвећеној светом Архангелу Гаврилу у Жуковцу (Фото М. Велојић)

Како је овај храм само неколико година након изградње стављен ван функције, у току Другог светског рата започета је изградња друге цркве у овом насељу (посвећене истом светитељу), али она ни до дана данашњег није завршена (зато што су је зидали четници).

Слика 165. Црква посвећена светом Архангелу Гаврилу у насељу Жуковац (Фото М. Велојић)

Црква посвећена Рождеству Пресвете Богородице у насељу Габровница (општина Књажевац) изграђена је на темељима старијег храма 1878. године. Зидана је комбинацијом камена и опеке и малтерисана. Касније је поред ње дозидана звонара. Иза цркве се налази камени крст на коме пише: „*Овде лежи Николка Стојановић бивши трговац 1889*“. По распореду пореза на земљиште црква габровничка је 1891. године „*плаћала порез 4 динара и 80 пара*“ (Николић, 1982, 607). Јереј габровничке цркве је 1895. године био Јован Илијић, а у време Другог светског рата (до 1943. године) Јован Дакић.

Габровничка црква је, по подацима српске православне цркве, крајем 19. века припадала балтабериловачкој цркви. Данас она припада Тимочкој епархији, док црква у суседном насељу Кална припада Нишкој епархији.

Слика 166. Црква посвећена Рождеству Пресвете Богородице у насељу Габровница
(Фото М. Велојић)

У насељу **Кална** (општина Књажевац) **постоје** данас **две цркве**. Једна **стара** посвећена светој Петки и Луки и **нова** (изграђена почетком 20. века) посвећена светом Пантелејмону.

Како је ово насеље још у средњем веку (а и у ранијим римским временима) представљало седиште читавог краја, не изненађује чињеница да се у њему још у *турско време* налазило седиште црквене парохије. У листу „Преглед“ Нишке епархије 1928. године пише се да је у Кални још 1731. године било седиште Каланске парохије и да је у старој црквици, која се налазила на узвишењу Чукар изнад засеока Стара Кална, служио извесни поп Никола. По ослобођењу од Турака 1878. г. у каланској цркви је службовао свештеник Ђорђе Игњатовић.

Стара црква посвећена Светој Петки и Луки у насељу Кална налази се између места званог Латинско кале (стена које доминирају изнад насеља) и кривине на самом излазу из насеља. Не може се утврдити из ког је периода јер су мештани на темељима старе озидали бетонским блоковима нову цркву и при томе уништили и оно мало релевантних трагова који би били важни за њене старе димензије и датовање.

Нова Црква у насељу Кална, **посвећена Светом Пантелејмону**, изграђена је 1914. године. По подацима Завичајног музеја из Књажевца „*она је малих димензија, са кровом на две воде и високом полигоналном куполом која доминира. Уз дрво између цркве и звонаре налази се и неколико заветних крстова*“.

Каланску парохију данас сачињавају насеља: Кална, Иново, Балта, Бериловац, Ђуштица, Црни Врх, Вртовац, Стањинац, Јања, Алдина Река, Јаловик Извор, Шести Габар и Равно Бучје. Црква је упражњена и налази се у фази обнове.

Црква посвећена Свим Светим у насељу Балта Бериловац (општина Књажевац) изграђена је 1872. године. По ослобођењу од Турака 1878. г. у њој је службовао свештеник Јован Тошић. Порез који је 1891. године плаћала износио је 11 динара (Николић, 1981).

По подацима Завичајног музеја из Књажевца црква у Балта Бериловцу је „*подужна једнобродна грађевина, вероватно зидана каменом па касније омалтерисана, са кровом на две воде. Звонара поред цркве је подигнута касније, од лаке дрвене конструкције покривена црепом са кровом на четири воде*“. У цркви се налази спомен плоча палим борцима у балкан-ским ратовима. На њој пише: „*Ови борци живот свој положише за веру и отаџбину у српско-турском и бугарском рату 1912-1913. г. Анта В. Живковић, Димитрије М. Рајковић, Ђоре Р. Милошевић, Милан К. Милкић из Вртовца и Михајило Д. Ђорђевић из Балта Бериловце*“.

Слика 167. Црква посвећена Свим Светим у насељу Балта Бериловац (Фото С. Милутиновић)

Црква посвећена светом Петру и Павлу у насељу Ђуштица (општина Књажевац) изграђена је 1883. године. По подацима Завичајног музеја из Књажевца она представља „*једноставну подужну једнобродну грађевину, са кровом на две воде покривеним црепом. На источној страни има малу полукружну апсиду, а на западном pročелу метални крст и два споменика испред цркве. Звонара јој је вероватно дозидана касније*“. На једном споменику испред цркве пише: „*Храм Св. Ап. Петра и Павла који под Вуча Голубовић са своје 333 х гроша био је 3 п. у Св. Гори + 25. 11. 1923. г. сп. под. син Маноило 1927*“.

Слика 168. Црква посвећена светом Петру и Павлу у насељу Ђуштица (Фото С. Милутиновић)

Црква посвећена светом Илији у насељу Црни Врх (општина Књажевац) изграђена је 1927. године на темељима старијег храма. У старој цркви је по ослобођењу од Турака 1878. године службовао свештеник Мина Тодоровић (Николић, 1981, 352). Нова црква је, по подацима Завичајног музеја из Књажевца „вероватно зидана каменом, касније омалтерисана и покривена црепом. Једноставна је грађевина са споља полукружним бочним певницама и апсидом. Има кров на две воде и високу споља полигоналну куполу. Обновљена је 2003. године. Заветни крст је оштећен и невестом интервенцијом учвршћен, па се не чита, али је заветни оброк посвећен светом Илији“.

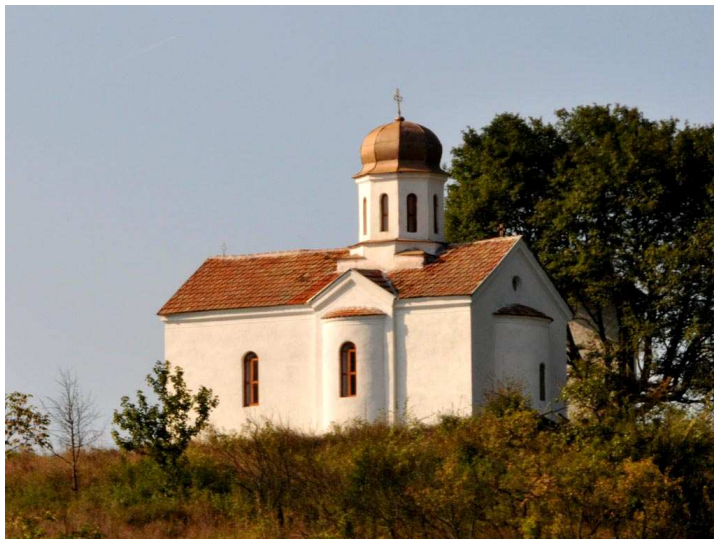
Слика 169. Црква посвећена светом Илији у насељу Црни Врх (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светом Ђорђу у насељу Вртовац (општина Књажевац) је црква бондручара у чијој се унутрашњости налазе заветни крстови. Не постоје подаци о њеној старини. Налази се на месту званом Калават и у њој се од 1999. године организује приказ ђурђевданског обичаја у оквиру традиционалне манифестације „Молитва под Мицором“.

Слика 170. Место Калават где се налази Црква посвећена светом Ђорђу у насељу Вртовац (Фото М. Велојић)

И црква посвећена Светом Кирику и Јулити у насељу Стањинац (општина Књажевац) је изграђена на темељима старијег храма. По ослобођењу од Турака 1878. године у старој цркви је службовао свештеник Јован Николић (Николић, 1981). Нова црква у овом насељу изграђена је 1930. године „залагањем свештеника и мештана“. По подацима Завичајног музеја из Књажевца „има кров на две воде покривен црепом, певнице и апсиду полукружног облика и високу полигоналну куполу. Звоник јој је дозидан касније“. Обновљена је 2008. године.

Слика 171. Црква посвећена светом Кирику и Јулити у насељу Стањинац (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светој Петки у насељу Јаловик Извор (општина Књажевац) изграђена је од камена и покривена црепом 1868. године, под јој је поплочан, а на крову нема куполе већ је само постављен метални крст. У порти цркве су изграђени помоћни објекти и карактеристични звоник. По ослобођењу од Турака 1878. године у овој цркви је службовао свештеник Ђорђе Панић (Николић, 1981). Црква је данас у фази реновирања, омалтерисана је, замењен јој је иконостас и ради се на њеном уређењу.

Слика 172. Црква посвећена светој Петки у насељу Јаловик Извор (Фото М. Велојић)

У микроцелини коју неки истраживачи називају „Белопаланачки Буцак“, у другој половини 19. и првој половини 20. века, изграђена су три црквена објекта. Након ослобођења до Турака (1878. г), а у складу са тадашњим образовањем нових општина, срезова и округа, узвршено је и разграничење црквених управа. Тако је извршено и разграничење нишке и пиротске (нишавске епархије). Насеља овог *буцака* (Пајеж, Козја, Мирановац и Витановац) су тада (као и вековима раније) остала у саставу осмаковске парохије, која је по новој подели припала пиротској епархији. Становници појединих насеља ове целине су, све до изградње своје прве цркве у Пајежу, користили цркву у насељу Јаловик Извор (која им је у то време била најближа).

Црквене власти су се у то време у регулисању својих питања сусретали и са многим проблемима. Један од њих је био вођење црквене администрације и уписивање становника у новоосноване матичне књиге „*Ми смо наредили да се записују рођени, венчани и умрли ... у тевтер који ће сваки свештеник епархије за себе саопштити, па кад се протоколи пошаљу онда ће се у њима отуда превести*“, али се та мера није могла свуда спровести, јер је тада било свештеника „*који се не умеју ни потписати, а камоли у тевтер уводити и из тевтера преписати податке у протокол*“ (Николић, 1878).

Црква у Пајежу је подигнута 1880. године, најпре као капела, о чему сведочи и натпис на њеним улазним вратима: „*Капела Пајешка подигнута 1880. и освећена 1882. јула, трудом грађана села Пајеша кунлуком и прирезом. Освећена је од стране презвитора Димитрија Цветковића Епархије Нишке*“. У Црквеном календару Нишке епархије за 1900. године ова се црква наводи као **Парохијски храм Вазнесења Господњег** у Пајежу, што говори да је у самом насељу крајем 19. века (највероватније 1896. године) успостављена парохија коју су чинила сва наведена насеља ове микроцелине. Све до 1933. године (када је реновирана) црква је била *чатмара*, а од тада је она (заслугом мештана) од *тврдог материјала* и њен данашњи изглед датира из тог периода.

Слика 173. Црква посвећена Вазнесењу Господњем у насељу Пајеж (Извор: Маринковић, 2008)

У *насељу Козја црква* је подигнута на ранијем црквишту, односно на месту где је „у турско време“ постојала црква и где је (највероватније) службовао „*поп кир Цветко из Козје*“ чије се име помиње на старом псалтиру из 1676/77. године (Маринковић, 2008). Нова црква у овом насељу подигнута је 1904. године и посвећена је такође **Вазнесењу Господњем** (Спасовдану), а освећена годину дана касније, о чему сведочи натпис изнад

њених улазних врата „У име његово величанство краља Петра I, црква Козјанска подигнута 1904. г. трудом добровољних прилога појединце грађана села Козје, освећена 1905. 26. м. од стране протопрезвиторат Михајла Недића из Пирота, по одобрењу г. епис. Никанора епарх. Нишке“ и сећање старијих мештана овог насеља „када је владика освечувао цркву прострени су му били најубави ћилими све до пут па до црквена врата“ (Маринковић, 2008). Иако је црква и данас у реалативно добром стању, као и звонара изнад ње (зидана од масивног камена), она током читавог 20. века није имала сталног свештеника, већ је скоро увек свештено лице долазило из суседних насеља, најчешће из Осмакове и Пајежа.

Слика 174. Црква посвећена Вознесењу Господњем у насељу Козја (Извор: Маринковић, 2008)

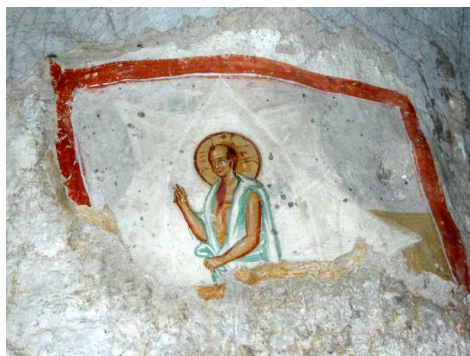
У близини границе витановачког са мирановачким атаром, ангажовањем мештана насеља Витановац и Мирановац изграђена је 1935. г. у **данашњем насељу Мирановачка кула црква посвећена светом Јовану Крститељу**. По неким казивањима подигнута је као спомен краљу Александру који је био убијен 1934. године у Марсељу. Црква је рукописана 1940. године, уз прилоге грађана којима су посвећене поједине фреске. И она није имала сталног свештеника већ су за потребе крштења, венчања и других потреба долазили свештеници из Пајежа, Периша и Јаловик Извора. Престала је са службом 1960. године, а реновирана и освећена 1996. године.

Слика 175. Црква посвећена светом Јовану Крститељу у насељу Мирановачка Кула (Фото М. Велојић)

Према сачуваним записима, по ослобођењу од Турака 1878. године, српска управа је на територији данашње општине Пирот затекла „13 манастира и 72 цркве у којима је било 137 мирских и 11 манастирских свеишеника“. Стога је он са правом тада понео назив *Мали Јерусалим*.

Црква посвећена Светим апостолима Петру и Павлу у насељу Рсовци (општина Пирот) је у народу познатија као Пећинска црква. Налази се на десној обали реке Височице у пећини узвишења Калик. У њој су сачувани остаци првобитног живописа - фигура Христа Младенца, који се према рукопису и бојама везује за средину или другу половину 13. века. Тај остатак живописа је јединствен у српском фреско сликарству, јер је ту Исус представљен као млад и ћелав (фреску другачије називају *ћелави Исус*). Мишљења о њеној вредности су у научним круговима подељена: једна група научника сматра да је фреска рад сликара или групе мајстора који су били под јаким утицајем хришћанства разних векова, док друга група сматра да је реч о пећинској испосници (дакле не о цркви у класичном смислу речи) због тога што је само у испосници (због епископске цензуре) Исус могао бити тако насликан. Отуда и мишљење да је пећинска црква у Рсовцима била живописана у време када је у Лазареву Србију стигао велики број испосника са Синаја који су са собом донели идеју о ћелавом Исусу.

Слика 176. Фреска „Ћелави Исус“ у цркви посвећена светим апостолима Петру и Павлу у насељу Рсовци (Фото М. Велојић)

Рсовачку парохију данас сачињавају насеља: Рсовци, Паклештица, Височка Ржана, Брлог, Дојкинци, Јеловица, Росомач, Горњи, Доњи Криводол и Изатовци, као и Манастир Пресвете Богородице, манастир Светог Пророка Илије и храмови Свети Никола, Света Петка, Света Тројица и пећинска црква Светих апостола Петра и Павла.

Црква посвећена Светом Архангелу Михаилу у насељу Паклештица (општина Пирот) подигнута је од стране мештана насеља 1903. г. на месту где се до тада налазило сеоско гробље. Црква је озидана каменом и покривена каменим плочама. Изнад улазних врата цркве постављен је натпис: „ХВАЛА+БОГУ Под владе њ.в. Петра Карађорђевића I и за владе Нишког Епис. Г. Никанора ми Православни хришћјани Подигосмо Цркву у село Паклештици Храма св. Архангела 1903.г“ Унутрашњост цркве није осликана већ се на олтару налазе репродукције иконе светаца као и поклони појединих верника. Звоник у црквеном дворишту мештани су подигли 1908. године када је постављено и црквено звоно на коме пише: у првом реду „За владе краља Петра I и Еп. Нишког Никанора цркви Паклештичкој“, а у другом реду „Св. Аранђела Михаила, сељани села Паклештице и Косте Тошића добротвора, 1908, ливница звона Гођевац Београд“. Црква је реновирана почетком 21. века. У црквеном дворишту се налази и стари камени крст посвећен истом светитељу.

Црква посвећена Светој Параскеви у насељу Брлог (општина Пирот) саграђена је у центру насеља „у лето господње 1883. године“ од камена порушене турске куле. Цркву је осликао Павле Стојковић, а иконостас су израдили мајстори из Дебра. У порти се иза храма налази камени крст посвећен светом Ђорђу из 1882. године, а са десне стране стара звонара.

Слика 177. Црква посвећена Светој Параскеви у насељу Брлог (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светом Николи у насељу Дојкинци (општина Пирот) изграђена је од камена и покривена каменим плочама, на месту старог храма из 15. или 16. века, на локалитету званом Селиште. Обновљена је средином 19. века. Испод данашњег црквеног живописа (који је сликао Аврам Јанков Деберлија 1897. године) налазе се остаци старијих фресака, које (по проценама стручњака) нису млађе од 17. века. Унутар црквене порте је звонара која је (на месту старе) подигнута 1899. г, а са јужне стране је приземни економки објекат саграђен у духу народног градитељства. Проглашена је за културно добро 1984. године.

Слика 178. Црква посвећена светом Николи у насељу Дојкинци (Фото М. Велојић)

Црква посвећена Светој Тројици у насељу Јеловица (општина Пирот) изграђена је 1936. г, а реновирана 2009. године. Нема изграђену звонару, па је звоно окачено на дрвету поред ње.

Слика 179. Црква посвећена светој Тројици у насељу Јеловица (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светој Петки у насељу Росомач (општина Пирот) изграђена је 1868. године, а реновирана 2000. године.

Слика 180. Црква посвећена светој Петки у насељу Росомач (Фото М. Велојић)

За **цркву посвећену светом Ђорђу у насељу Славиња** (општина Пирот) не зна се поуздано време изградње, али се зна да је 1844. године завршена њена обнова (што је записано изнад њених улазних врата). Црква је правоугаоне основе, са полукружном олтарском апсидом на источној страни. Имала је двосливни кров прекривен ћеремидом. На основу остатака стручњаци тврде да је њен живопис из 18. века. У унурашњости цркве налазио се занимљив иконостас са иконама, датиран у поствизантијски уметнички правац. Иконостас је декорисан дуборезом, а у слободним пољима су биле престоње и празничке иконе рађене уљем на платну. Иако је законом заштићена од 1984. године, данас је полупорушена и потпуно запуштена.

И *насеље Сопот* (општина Пирот) у своје атару *има две цркве*. Једна је подигнута поред гробља на старом црквишту и посвећена светом Архангелу Михаилу, док је друга подигнута у самом насељу и посвећена сетом Илији.

На месту данашњег црквишта посвећеног *светом Архангелу Михаилу*, на месту званом Доње село, постојало је пре више стотина година светилиште већих размера (од кога се још увек уочавају остаци стубова и полукружног темеља). Све до шездесетих година 20. века на том су се месту окупљали мештани насеља Сопот и прослављали велики сеоски Сабор (у знак *сећања на старо село и место где су некада живели њихови преци*). Поред црквишта се налази велики храст стар неколико стотина година који је законом заштићен (његове димензије су као пример дате у уџбенику „Упознај свој завичај“ – „*висина му прелази 21 м, обим стабла му је 586 цм, висина круне 18,8 м, док му је пречник круне 29 матара*“).

Године 1907. на старом црквишту је поред храста сазидана мала црквица и посвећена истом светитељу. Обновљена је почетком 21. века (2009. године).

Слика 181. Црквиште посвећено светом Архангелу Михаилу на месту званом Доње село
(Фото М. Велојић)

И друга црква у Сопоту је изграђена је на месту старог храма, који по предању потиче из 14. века и задужбина је браће Дејановић, сестрића цара Душана (истих градитеља Погановског манастира). Црква је сазидана 1849. године и посвећена *светом Илији*. О томе како и због чега је она изграђена, у црквеном летопису је остало записано: „Око 1837. до 1840. године, појавила се нека болест у говедима, те говеда нагло почну да гину. Да би сељаци ову болест одстранили од стоке њихове, тако и од њих самих, почну се договарати да обнове старо манастириште и да на њему подигну храм. Обрате се Сопоћани добром хришћнину и србину Ђорђу Јеленином из Пирота да их материјално помогне као и умоли турске властодрице за дозволу да се храм одигне. Ђорго Јеленин измоли од Турака одобрење, но с тим да храм буде што простије изграђен. И он са Недељком Субашлијиним, Павлом Рибичем и Тодором Топаловићем почну подизање цркве у гробљу и за кратко време је заврше. Подигну је од камена са засвођеном таваницом и покрију плочама.“ (Бранковић, 1997).

По подацима Музеја Понишавља „сопотска црква је једнобродна грађевина правоугаоне основе, скромних размера, са полукружном олтарском и певничком апсидом. Засвође-на је полуобличастим сводом. Спољни и унутрашњи зидови су јој омалтерисани и бело окречени. По свом изгледу припада средњевековном споменичком наслеђу, иако је зидана на темљима пређашње грађевине“. Иконостас у цркви су 1850. године израдили мајстори из самоковске сликарске школе, на челу са Николајем Ивановим (који је иконостас радио и у Саборној цркви у Пироту). Црква је реновирана 1927. године, а на уместо старе изграђена је нова звонара 1983. године У порти цркве се све до 1932. године налазио и стари Црквени дом (подигнут 1837. године од материјала са срушене турске куле) у коме је радила школа све до 1895. године. По ослобођењу од Турака (1878. године) у сопотској цркви су службовали свештеници Алекса Минчић и Мијалко Панајотовић (Николић, 1981) док је на почетку 21. века ова црква упражњена па је опслужује јереј Рајко Глишовић из насеља Темска.

Данас сопотску парохију сачињавају насеља: Сопот, Ореовица, Гостуша, Нишор, Бела, Покровеник, Добро До и Копривштица.

У насељу Ореовица је црквица посвећена Светој Марији Магдалини сазидана од беле фасадне цигле 2002. године, поред старог заветног крста у дворишту фамилије Томини. На крсту се још увек чита натпис „Света Марија и Света Богородица и Света Петка. Подижу жене Стевана и Динка. Под. 1913. и 1914. год. по В.Ђ и Д.Ђ.“, док је на новој црквици приликом изградње постављена мермерна табла на којој пише: „У име оца и сина и Св. Духа црквицу св. МАРИЈЕ МАГДАЛИНЕ обновио: Зоран Живковић, у Ореовици 4. август 2002. г“.

Слика 182. Црквица посвећена Светој Марији Магдалини у насељу Ореовица (Фото М. Велојић)

Црква посвећена Светом Јовану Крститељу у насељу Гостуша (општина Пирот) подигнута је 1835. год. на темљима старијег храма. Реновирана је 1867. године. На дрвеним вратима урезана је година 1938. (по речима мештана и тада је реновирана). По ослобођењу од Турака 1878. године у њој је службовао свештеник Атанас Џунић (Николић, 1981).

Црква у насељу Нишор (општина Пирот) посвећена светом Ђорђу обновљена је на месту Рудина 2008. године. Поред ње су још саграђени и помоћни објекти и звонара.

Црква у насељу Бела (општина Пирот) посвећена светом Николи, изграђена је на темељима ранијег светилишта 1854. год. По подацима стручњака из Музеја Понишавља „фреске из ове цркве датирају из 14. века“. Црква је у процесу реновирања.

Слика 183. Црква посвећена светом Николи у насељу Бела (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светом Јовану, раније Вазнесењу Господњем у насељу Добри До (општина Пирот) саграђена је 1849. г. на темељима старијег храма који према писаним изворима потиче из 1640. г. Приликом градње новог храма као грађевински материјал коришћени су заветни камени крстови из прве половине 19. века (узидани у зидове цркве, а и на самом улазу у порту цркве, на капији се као праг налази камени крст из 1855. године). У порти се налази звонара, остаци старе школе која је некада ту постојала и неколико камених крстова из 19. и 20. века. По ослобођењу од Турака 1878. г. у овој цркви су службовали свештеници Глигорије Петковић и Панајот Станковић (Николић, 1981).

Слика 184. Црква посвећена светом Јовану, раније Вазнесењу Господњем у насељу Добри До (Фото М. Велојић)

На самом улазу у насеље Добри До налази се и црквица (мало манастирче) посвећено Ускрсу, а изнад њега (на месту Дађино трње) и остаци старог храма посвећеног светом Јовану.

Слика 185. Мали манастир посвећен Ускрсу у насељу Добри До (Фото М. Велојић)

Од *цркве у Копривитици* посвећене светом Николи остали су само темељи.

Црква посвећена светој Параскеви у насељу Темска (општина Пирот) изграђена је на темељима старијег храма из 15. века. По ослобођењу од Турака 1878. године у њој је службовао свештеник Ђорђе Стојановић (Николић, 1981, 352).

Црква је обновљена 1896. године. Изнад улазних врата храма и данас стоји табла са натписом: „У име Оца и Сина и Св. Духа обнови се овај храм у име Св. Параскеве, 1896. год, за владе Александра I Краља Србије и епископа нишког Инокентија, а старањем житеља села Темске и приложника са стране. Израдио Коста Ј. Андриадис“.

Слика 186. Црква посвећена светој Параскеви у насељу Темска (Фото М. Велојић)

Темачку парохију данас сачињавају насеља Темска, Рудиње, Засковци, Топли До, Церова, Шугрин, Мирковци, Базовик и Орља. У порти цркве се налази парохијски дом у коме живи јереј Рајко Глишовић.

Стара **црква у насељу Рудиње** (општина Пирот) посвећена Светој Тројици, изграђена је 1875. године, а нова црква (коју је осветио нишки епископ Јован) посвећена је истом светитељу 1938. године. Са леве стране она има звонару, а са десне стране крст на коме пише: „Вазнесеније Господње, у име села Рудиње обнови храм овај Давид Јовановић, за успомену села 1903. г“.

Слика 187. Црква посвећена светој Тројици у насељу Рудиње (Фото М. Велојић)

На узвишењу изнад насеља, на месту званом Чука, налази се и малена **црквица посвећена Пресветој Богородици**. На темељима старијег храма ову цркву обновили су Матеја и Јованка Тричковић 1932. године. Црква је изграђена испод столетног храста, поред ње се налазе два камена крста (оброка) из 1926. год, док се крст (оброк) посвећен Пресветој Богородици налази унутар саме грађевине.

Слика 188. Унутрашњост црквице посвећена Пресветој Богородици на месту званом Чука, у атару насеља Рудиње (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светом Ђорђу у насељу Засковци (општина Пирот) изграђена је почетком 20. века. Изнад њеног улаза и данас стоји табла са натписом: „*Овај храм Светог Георгија Победоносца подиже за владе краља Александра и краљице Драге, за време Епископа нишког Никанора и пароха Јордана Ненчића, трудом сељана насеља Засковца, 1901. год, подиже Паунко Вучић трговац, Засковац*“. Звонару нема (па је црквено звоно окачено на оближње дрво), иза се налази велики камени крст посвећен истом светитељу, а изнад цркве место звано Ђубарски крс (са 5 камених крстова) на коме су се годинама одржавају играчке. По казивању мештана стара црква се налазила на месту званом Кључев дол.

Слика 189. Црква посвећена светом Ђорђу у насељу Засковци (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светој Петки Параскеви у насељу Топли До (општина Пирот) изграђена је у другој половини 19. века. Године 1903. израђен јој је иконостас, а 1938. год урађене су фреске у њој. За разлику од храмова у другим насељима, ова црква никада није паљена. Испред ње се налази звонара, иза цркве је стари камени крст посвећен светом Ђорђу и светој Петки, а у самој порти се налази и споменик трговцу Кости Младеновићу.

Слика 190. Црква посвећена светој Петки Параскеви у насељу Топли До (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светој Петки у насељу Церова (општина Пирот) саграђена је 1875. године, а реновирана 2008. године. У њој се налази седиште црквене администрације за насеља Базовик, Мирковци и Шугрин.

Слика 191. Црква посвећена светој Петки у насељу Церова (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светој Петки у насељу Орља (општина Пирот) обновљена је 2006. године, поред старог црквишта из 14. века. С обзиром на чињеницу да су од црквишта остали само темељи (а поред њега и крстови (оброци) из прве половине 20. века), црква је смештена у обновљену зграду парохијског дома.

Слика 192. Црквиште и црква посвећена светој Петки у насељу Орља (Фото М. Велојић)

Црква посвећена светом Јовану у насељу Височки Одоровци (општина Димитровград) налази се један километар западно од насеља, у близини сеоског гробља (изнад места званог Селиште). Реновирана је 1998. године, а поред ње се и данас налазе заветно дрво (стара крушка) и два камена крста посвећена светом Јовану.

Слика 193. Црква посвећена светом Јовану у насељу Височки Одоровци (Фото М. Велојић)

У насељу **Гуленовци** постоје две цркве. Старија је изграђена у 16. веку, налази се на гробљу и посвећена је **светој Тројици** (реновирана је 1878. године), док је млађа изграђена пре 140 година на месту званом Ћутуци и посвећена је **Светом Вознесењу** (Велојић, Радовановић, 2010).

И **црква посвећена Пресветој Богородици у насељу Каменица** (општина Димитровград) изграђена је на темељима старог храма крајем 19. века.

Црква посвећена светом Јовану у насељу Мојинци (општина Димитровград) направљена је на темељима старог храма 2008. године. Поред цркве се налази и камени крст посвећен истом светитељу.

Слика 194. Црква посвећена светом Јовану у насељу Мојинци (Фото М. Велојић)

У атару насеља Радејна постоји стара црква и (на остацима старог) нови манастир. **Црква у Радејни** се налази северозападно од центра насеља, одмах до сеоског гробља. **Посвећена је Ваведењу Господњем**. Не постоје прецизни подаци када је изграђена, али се засигурно зна да је грађена *још за време турског ропства*. Обновљена је, путем самодоприноса, 1997. године.

Слика 195. Црква посвећена Ваведењу Господњем у насељу Радејна (Фото М. Велојић)

Радејчани имају и свој манастир који се налази 1 км западно од насеља, на путу за Петрлаш. Претпоставља се да је на том месту некада био манастир Свети Кирик и Јулита, који је (из непознатих разлога) пресељен и озидан на Видличу у атару насеља Смиловци. Да је ту заиста некада био манастир говоре темељи који су остали и који су много већи него што је постојећи, а да је у питању манастир Свети Кирик и Јулита говори крст који се налази испод манастира на коме пише „*Свети Кирик*“. Постојећи манастир мештани су изградили након ослобођења од Турака. И он је реновиран 1997. године. Изнад манастира се налази крст посвећен светом Ђорђу, где Радејчани излазе на Ђурђевдан, па због тога овај **манастир** многи од њих и називају **Свети Ђорђе** (Миланов, 2002).

Слика 196. Мали манастирчић посвећен светом Ђорђу у атару насеља Радејна (Фото М. Велојић)

Црква у насељу Сенокос изграђена је 1860. године и посвећена светом Пантелејмону, а освећена је 1875. године. Реновирана је у периоду од 2003. до 2006. године.

Црква посвећена је Светом Вознесењу Господњем у насељу Смиловци (општина Димитровград) подигнута је у периоду од 1927. до 1929. године. Обновљена је 1998. године средствима самодоприноса Скупштине општине Димитровград и Министарства културе Србије.

Слика 197. Црква посвећена светом Вознесењу Господњем у насељу Смиловци
(Фото М. Велојић)

У насељу **Петрлаш** (општина Димитровград) **постоје остаци цркве посвећене Светој Тројици**, а у његовом атару и остаци два мала манастира. По казивању Венка Христова (и записа којег је пронашао на једном камену на рушевинама цркве) црква у насељу је подигнута 1853. године и посвећена Светој Тројици. Приликом изградње била је укопана у земљу, имала је сводове и полукружну апсиду, зидови су јој били обрађени каменом, а кров најпре покривен каменим плочама а касније ћеремидом. Према запису на црквеним дверима иконостас јој је био израђен 1892. године. Након Другог светског рата ретко је била отворана, па се сама од себе срушила 1995. године.

На месту званом Горешњак (северозападно од данашњег насеља) била је још једна, али много старија црква. Претпоставља се да је постојала још у средњем веку, а можда и много раније. Легенда говори да је она била манастир и да је постојала још у доба Римљана. Народ је тај **манастир** називао **Горешњак** или Свети Ћирик. Данас се ту налазе само остаци камених зидова неког старијег објекта. Касније је на том месту мали манастир (**манастирче**) подигао Станча Павлов. Али ни он, након Другог светског рата, није одржаван, а више пута је и скрнављен. Земљотрес из 1980. године га је прилично оштетио, да би се неколико година након тога и потпуно срушио (Ставров, 2000, 202).

На северној страни од насеља, на локалитету Ораница (на месту где је некада у давнини, још за **латинско**, била црква) Тодор Крстев (Бојерн) је око 1930. године направио и **мало манастирче**. И оно се у другој половини 20. века срушило, па на том месту данас постоји само крст посвећен светом Петру.

ОБНАВЉАЊЕ КУЛТНИХ МЕСТА

Обнављање култних места као појава јавља се поново крајем 80-их а посебно 90-их година 20. века са престанком (комунистичког) негативног односа према култним местима и јачањем национализма, српског православља и позитивног односа према религији. Овај талас обнављања и доградње култних места траје и данас.

У месту Влашки До (општина Зајечар) је 1998. године на старом култном месту подигнут нови манастир и посвећен најпре светом Јовану, а нешто касније светом Ђорђу.

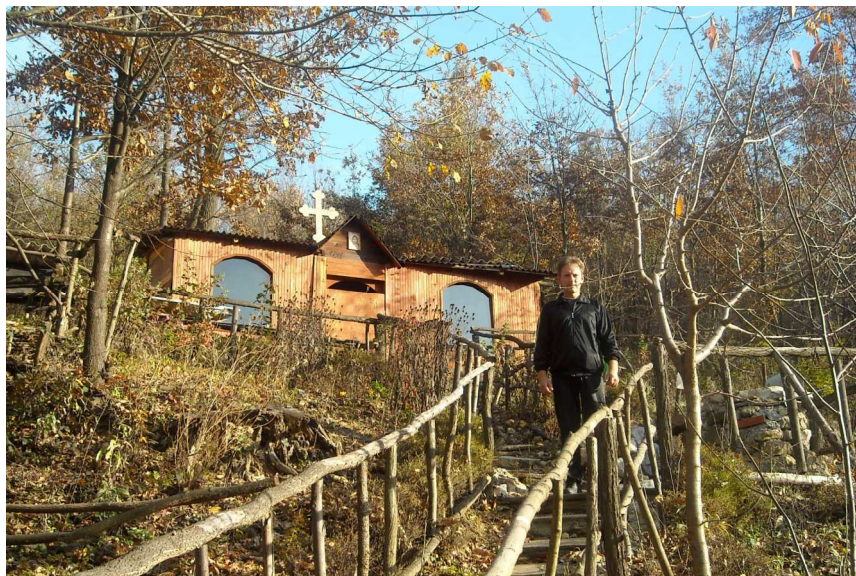
*Слика 198. Манастир посвећен светом Ђорђу у Влашком Доу код Зајечара
(Фото М. Велојић)*

Само неколико година касније у близини тог манастира је (2002. г) на узвишењу изнад самог Влашког дола, подигнут велики камени крст и посвећен светом Ђорђу.

*Слика 199. Камени крст посвећен светом Ђорђу у Влашком долу код Зајечара
(Фото М. Велојић)*

У делу насеља Горња Прлита (општина Зајечар) некада давно су (по легенди) постојала три манастира. У близини места где су се они налазили (и на месту где је његова баба Илинка пронашла три лековита извора) Дејан Николић је 2007. године подигао нови манастир и посветио га светом Јовану.

Слика 200. Манастир посвећен светом Јовану и његов ктитор у насељу Горња Прлита код Зајечара (Фото М. Велојић)

У насељу Мали Извор (општина Зајечар) мештани су, уз помоћ Месне заједнице и Српске радикалне странке, обновили култно место *Велигден* (посвећено сеоској заветини). Подигли су нови вејник, до самог места довели воду и струју и са четири свештеника култно место осветили (Крстић, 2006).

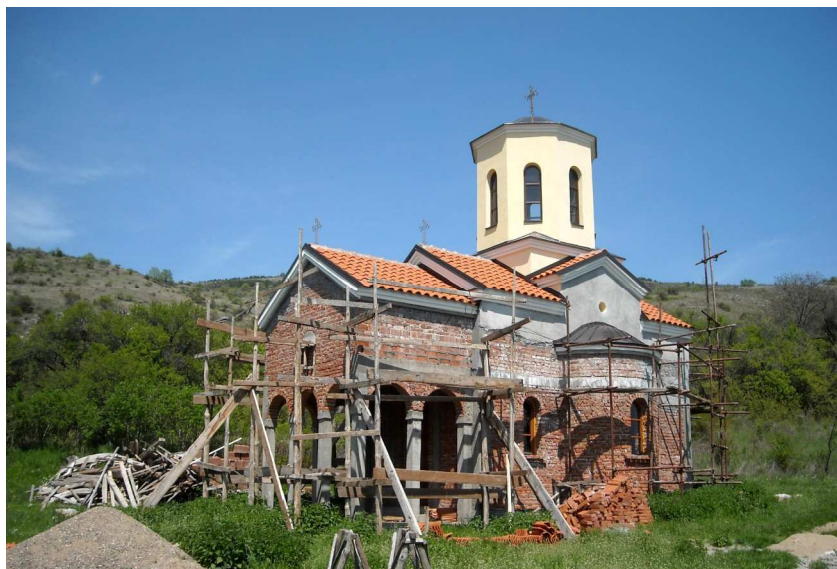
Слика 201. Култно место у Малом Извору пре реновирања (Фото М. Велојић)

У насељу Татрасница је, у периоду од 2007. до 2010. г, обновљен стари манастир посвећен светом Јовану. Обновио га је Славко Лукић, родом из овог места, који данас живи у Зајечару. На дан светог Јована, 11. септембра 2009. године, код ново подигнутог манастира у Татрасници је по први пут одржан обред резања колача, а 2010. године је на истој свечаности присуствовало преко више од стотину учесника.

*Слика 202. Манастир посвећен светом Јовану у насељу Татрасница након реновирања
(Фото С. Лукић)*

У насељу Мазгош (општина Димитровград) на старом култном је 2003. године започета изградња нове цркве посвећене светом Ђорђу. Због недостатка финансијских средстава она је до 2010. године само омалтерисана и стављена под кров.

*Слика 203. Изградња цркве посвећене светом Ђорђу у насељу Мазгош
(Фото М. Велојић)*

У досадашњем развоју туризма ни један од ових објеката није достигао ниво који му одговара према атрактивности који му припада. Много више се могло и морало урадити на њиховом позиционирању и пласману на туристичком тржишту, али и у свести људи. У циљу утврђивања могућности које пружају за туризам и значаја који су имали у историји и култури становништва на овом простору, ове туристичке вредности представљају важан део у туристичкој понуди. Истичу се аутохтоношћу, раритетом и оригиналношћу. Један једини тип оваквих грађевина, добија већи објективни значај него они који су сачувани у већем броју, а оцена уметничке вредности ових локалитета дефинисана је временом настанка и реномеом стваралаца.

Слика 204. Манастир посвећен Пресветој Богородици у насељу Височка Ржана у туристичким програмима општине Пирот (Извор: Туристичка организација општине Пирот)

Од свих побројаних грађевина само су Манастир Свете Тројице, Манастир Светог Ђорђа, Манастир посвећен Пресветој Богородици, као и Црква посвећена Пресветој Богородици у Доњој Каменици и Пећинска црква Светог Петра и Павла у насељу Рсовци, заштићена културна добра, односно налазе се под заштитом Завода за заштиту споменика културе Републике Србије.

ФОЛКЛОРНО НАСЛЕЂЕ

Фолклорно наслеђе обухвата производе који су резултат рада људи у циљу обезбеђења њихових материјалних погодности за живот. Пре свега ту је кућа, али и производи разноврсних заната којима је човек стварао предмете (и украсе) за свакодневну употребу. Под фолклором се заправо подразумева народна уметност која се спонтано развија као део традиционалне и духовне културе.

Етнографско богатство на простору Старе планине произилази из традиције и обичаја његовог становништва, али и из других активности које се односе на ношњу, обичаје, исхрану, песму и игру.

НОШЊА

По улози у свакодневном животу и значају етничког идентитета, као и по ликовним и естетским вредностима, једно од најзначајнијих места припада народним ношњама.

У сагледавању развоја одевних предмета и у њиховом тумачењу, неопходна су уважавања разних утицаја (палеобалканског, византијског, турско-оријенталног и европског) који су у већини случајева били повезани са многобројним историјским збивањима на овом простору. Са мањим или већим уделом сви ти утицаји су се уграђивали у одећу, па због тога она представља обележје времена и простора у коме је била стварана и ношена. Поред културно-историјских чинилаца, на њено стварање знатно су утицали и природа тла и климатски услови везани за живот људи, као и други пратећи елементи. Култура старопланинаца (махом сточара) условила је стварање специфичних одевних предмета који су били подељени према устаљеној подели рада (мушки, женски, дечији) и који су исказвали креативност, знање и животно искуство својих стваралаца. Та традиција и умеће се годинама преносила са старије на млађе (*са колена на колена*) (Бјеладиновић, 2003).

Код становника Старе планине народна ношња се могла поделити на влашку, торлачку и шопску (са одређеним прелазима и нијансама између једног или другог типа). Влашка је скоро искључиво била везана за севере делове ове планине (насеље Прлита), док су остали типови били заступљени од насеља Мали Извор све па све до бугарске границе, у димировградској оштини, на југу.

Слика 205. Становници Старе планине средином 20. века у традиционалној народнојношњи (Извор Велојић, Радовановић, 2003)

ВЛАШКА НАРОДНА НОШЊА

Влашка народна ношња у насељу Прлита се делила на женску, мушку и дечију ношњу. Под називом *дреја* становници овог насеља су подразумевали свакодневну ношњу (одело за сваки дан), док су под називом *народна ношња* подразумевали традиционалну ношњу која се носила само у свечаним приликама. Свакодневна ношња се од свечаније разликовала само по богатијим шарама и лепшим украсима (на кошуљама, кецељама и прслуцима).

Женска ношња се у Прлити, средином 20. века, састојала од следећих елемената: кошуље, сукње, кецеље, чарапа, опанака, прслука, тканице, огртача и мараме. Кошуље су биле ткане од ланеног платна са везом (цветним мотивима) на рукавима, грудима и у доњем делу. Сукње (*крцани*) су биле ткане од вуне, углавном са црно-црвеним пругама. Кецеље су имале предњи и задњи део и биле су ткане, а затим везене. Предњи део кецеља имао је извезене цветне мотиве хоризонтално у доњем делу, док су задњи делови кецеља имале вертикалне цветне мотиве (углавном у три реда). У ранијим временима носиле су се ткане кецеље са ресама. Чарапе су биле до колена црне (*клот*) или извезене цветним мотивима. Прслуци су углавном били црни (од сомота) са полукружним полама, прошивени срмом и шљокицама, а тканице танке и у различитим бојама. У зимским месецима жене су преко прслука и кошуља носиле огртаче (шалове) са ресама, који су били офарбани тамно браон или у црној боји (*се фарбум негру*). Мараме (*калемћарке*) су биле светлијих боја (жуте, зелене или крем) имале су цветне мотиве и везивале су се иза главе, док су опанци били од свињске коже, са каишевима од канапа (конопље или вуне). У свечаним приликама девојке су око врата носиле ниске (правих) дуката којима су означавале своје богатство или дарове за удају.

Слика 206. Становници насеља Прлита у традиционалној народној ношњи
(Извор: Велојић, Радовановић, 2010)

Мушка ношња је била нешто скромнија од женске. Састојала се од панталона, кошуље, чарапа, опанака, прслука, тканица, шубаре и у зимском времену од бунде и кожуха. Панталоне су се у ранијим временима правиле од конопље и вуне беле боје са црним гајганима са стране, док су након Првог светског рата почеле да се носе панталоне од црног или браон вуненог платна са избочинама са стране (такозване *панталоне на брич*). Кошуље (*камеше*) су биле дугачке до колена, прављене од ланеног (ређе *пртеног*) платна, са везеним кружним мотивима на грудима и око врата. И мушке чарапе су биле црне, али кратке, везене са цветним мотивима, а опанци су се правили од свињске коже. Тканице су биле шире од женских, такође ткане у различитим бојама. Мушки прслук је био црн од шајачног платна без шара, а шубаре црне са набијеним врхом. Зими су мушкарци носили бунде или кожухе (*кожоци*) од овчије коже са крзном изнутра.

Дечија ношња је била иста као и код одраслих, само је била мањих величина.

НАРОДНА НОШЊА У ЗАГЛАВКУ

Све до средине 20. века, односно до почетка расељавања становника из старопланинских насеља, **мушкарци** из Заглавка су носили традиционалну одећу која се углавном састојала од следећих елемената: кошуље, панталона, јелека, гуње, шубаре, чарапа и опанака. Кошуље су углавном биле *пртене* (ређе памучне) са широким рукавима, извезене различитим везом. Биле су дуге (отприлике) до колена и закопчавале се испод грла петљама и копчама. Панталоне (*бревенеци*) су углавном биле од сукна (*клашња*) са маленим туром (*подупином*) и уским ногавицама. Ногавице су на доњим крајевима биле (до листова позади) расечене и закопчавале су се копчама. У предњем делу панталоне су имале две цепке (*ркмаче*) а са десне стране један цеп. Испод колена су се превезивале подвезицама (*подврскама*) са врло лепим шарама. Свуда по рубовима имале су гајтане (*врпце*) које су сељанке саме плеле од вуненог предива. До почетка 20. века многи мушкарци су носили панталоне (*бревенекe*) од белог сукна, што је у показивало на њихов статус или досељавање из одређених крајева, док се након Првог светског рата боја панталона углавном изједначила (била је црна или *сугава*). И јелек (*гуњче*) је било црно (или *сугаво*). Било је дуго до појаса, без рукава, накићено различитим гајтанима (*поворкама*). Лети се носио јелек, а зими *гуња* или *гуњче* (јелек се носио испод гуњчета). *Гуња* је била отприлике исто што и шињел од сукна (црног или *сугавог*) дугачак до испод колена. На задњем горњем делу имала је капуљачу (*суглу*) која је штитила од кише или *лошег* времена. Главу су штитиле и шубаре које су најчешће биле зарубљене и познате под називом *баретине*. Преко зиме су се носиле чупаве шубаре са ушкама (са једне и друге стране имале по једно власно парче коже за преко ушију, *да уши не зебу*) које су се испод бране везивале. Чарапе су биле кратке и завлачиле су се у ногавице панталона (*наглавци*), док су опанци прављени од свињске (или говеђе) коже, везивали се врпцама (ретко каишевима) које су сами овчари (и козари) правили, обавијајући се по неколико пута око ноге. Преко зиме су се носили велики обојци (*голема обљала*) који су се обавијали по неколико пута око ногу скоро до колена. Све до 20. века пастири су уместо обојака користили јагњећу (или јарећу) кожу.

Слика 207. Пастир са Старе планине у традиционалној народној ношњи (Фото М. Велојић)

Поред свакодневног одела, сваки становник Заглавка је имао и стајаће (*стовално*) одело које се чувало за *ново* и није се много разликовало од свакодневног. Оно се носило у празничним данима (на заветинама, игранкама, свадбама), док је свакодневно одело било за *сваки дан*. За оног ко је хтео да се сваког дана лепо носи, говорили су: „*Куј оче да је сваћи дан леп – на благодан је слеп*“ (Станојевић, 1913, 33).

Женска ношња је била много сложенија и лепша од мушке. И она је имала следеће делове: кошуљу, сукњу, кецељу, јелек, чарапе, мараме и опанаке. Кошуље су биле као и мушке, али много дуже, са разрезанијим горњим предњим делом и оковратником. Сукње су биле од вунене тканине, спреда отворене тако да су се поле једва састављале, а позади врло уско наборане. Преко сукње, с предње стране носила се кецеља (*ћицеља*, *кицела* или *прегача*) израђена од врло живописних тканина и украшена цветним мотивима. Јелек (или *јелече*) од памучне тканине је био најлепши део женске ношње. Носио се нарочито лети, док се зими носила антерија (*дреја*) од сукна, дугачка до колена, спреда потпуно отворена и без рукава. Јелеци и антерије су у већини случајева били извезени врло лепим везом. Чарапе су биле дуже од мушких, до колена (па су се звале *доколенице* или *доколенике*) и врло лепо ишаране цветним мотивима. Углавном су се носиле вунене чарапе и лети и зими. Женски су се опанци разликовали од мушких, били су финије израде и обували су се само врпцама или кучињавом поворком (никада кајишевима). И девојке и жене су на главама носиле мараме (или пешкире нарочито за оглавље изаткане). Девојке су (за разлику од жена) у празничним данима и у летњем периоду године ишле и гологлаве са уплетеном косом или кикама обавијеним око главе.

Слика 208. Девојке и момци из Заглавка у традиционалној народној ношњи
(Извор Велојић, Радовановић, 2010)

И мушка и женска ношња се израђивала од домаће тканине (*сукна*), вуне или лана. Само се свечанија одећа израђивала од квалитетнијих врста тканине (Станојевић, 1913).

И дечија ношња у Заглавку је била иста као и код одраслих, али мањих димензија. Млађа деца (и мушка и женска) су обично лети свакодневно имала на себи углавном кошуљу, чарапе и опанке, док су им родитељи за свечаније прилике (игранке, свадбе и славе) чували нову *народу ношњу* коју су им баке, тетке или стрине у зимским месецима брижљиво припремале ткале, везле и украшавале.

НАРОДНА НОШЊА У БУЦАКУ

Женска народна ношња у микрорегији Буцак се састојала од пртене кошуље (зване *рубинка до клчина*) и доламе (*даламе*) направљене од белог вуненог сукна. На ногама су жене носиле опанке од свињске коже (такозване *пресне* опанке) и беле вунене чарапе, док су на глави имале мање црвене капице (*каице*). Та ношња је била у употреби све до ослобођења ових крајева од Турака (1878. године), од када настају брже промене и код мушке и код женске ношње. Те промене су најпре захватиле насеља која су била ближе главним путевина, а касније и она на вишим надморским висинама. Ношња са *сукном* и *зубуном* престала је да се носи (*манула се у планину*) тек након Другог светског рата, али се до тела и даље носила дуга кошуља од конопљаног платна (*грсница*) или од памучног (*ћенарног*) платна (углавном без украса). Рукави тих кошуља су били право укројени, на старијим кошуљама нешто ужи (као на пример у насељу Татрасница), а на новијим много шири и краћи, са изрезом око врата (*ограљком* или *јаком*) украшеним везом. Прорез за главу на грудима низивао се *ошвице*. Старије жене су носиле само једноставне порубљене кошуље, док су млађе жене и девојке имале на крају скута нашивене наборе од свилене траке (*поле*) или по дну скута и по ивици рукава украсе од чипке. Преко кошуље се обично носио дугачак хаљетак без рукава (*сукно*) расечен на грудима до појаса и опточен гајтанима, а понегде и срмом и шљокицама. Тај хаљетак је увек био шивен од црног сукна (*пртенице*). Овај део одеће су након Другог светског рата носиле још само старије жене у потпланинским насељима. Жене су и у насељима каланског и белопаланачког буцака носиле пиротске зубуне (*забане*) који су били мало краћи од кошуље (отприлике до колена) и израђивани су од сомота (*кадиве*) смеђе, црне, плаве или зелене боје. Постава им је била од памучног платна. Цео зубун је био испуњен памучном ватом и прошивен. Те одевне предмете су израђивали мајстори терзије (*забанције*) посебно у Пироту и његовој околини.

Слика 209. Забан - део традиционалне женске народне ношње из Буцака (Фото М. Велојић)

Преко *забана* или само преко кошуље, спреда, опасивала се вунена прегача црне (*престилка*). Новије прегаче су више биле украшене и израђивале су се од различитих материјала. Жене су преко (*озбрд*) сукна или *забана* опасивале уске и кратке тканице које су се закопчавале металним украсима (*нафтама*). На појасу би им обично висила бритва на ланцу или каишу.

Од горњих делова одеће, ношена је *дреја* или *дрешка* од сукна, дуга обично до пола бедара и са дугим рукавима. Била је без колира, имала је џепове, а напред је била расечена и само се преклапала (неке *дреје* су биле и на закопчавање). Данас мештани књажевачког и пиротског краја *дрејом* називају џемпере плетене од вуне, али и разне друге горње делове одеће. Ношени су и јелеци (*намуклије*) украшени вишебојним гајтанима. Тек у новије време жене су почеле носити ткану вунену сукљу (*вутарку*), затим јелече и џемпер, као и кожух када је хладније. На ногама су жене раније носиле плетене чарапе од беле вуне, дугачке до колена, које су подвезивале вуненим врпцама. Сада носе сличне чарапе обојене у црно (*мазне*). Преко чарапа су раније носиле опанке од пресне свињске (ређе говеђе) коже, са врпцама од конопље (*с поворницама од грснице*), док се сада углавном носе гумени пиротски опанци (*пироћански опанци*). Ципеле су се носиле само у изузетним (свечаним) приликама.

Слика 210. Сукња „вутарка“ - део традиционалне женске народне ношње
(Фото М. Велојић)

У турско време жене су на глави носиле *везови*. Тада, као и после ослобођења од Турака, ношене су мале капе од црвене вуне (*каице*). Те капе су спреда биле поткићене ситним парицама, а позади се на њима налазила кићанка (*прџак*). Косу су плеле у плетенице (*праменови*) које су биле дуге до колена. Након ове ношње жене су (као и девојке) на главама носиле куповне мараме (*шамије*) беле, жуте и сиве (*саџаве*) боје, чија су се пера под брадом преплетала и затим везивала на темену. Мараме су се касније почеле везивати на потиљку, па су их зато називали *забратке*. У данашње време жене носе и мање мараме, које везују испод браде. Испод шамије старије жене су некада носиле и мрежу која је придржавала косу да се не распусти (*врзоглавку*), док данас косу углавном плету у две плетенице. Некада су се те плетенице пуштале низ леђа (низ *грбину*) а данас су обично овијене око главе. Коса је обично подељена по средини, како се и данас чешљају старије жене.

Жене се нису чешљале сваки дан, већ само суботом и понедељком. У уторак, четвртак, петак и недељу (по народном веровању) косу није ваљало чешљати нити прати. Власи, које се задрже на чешљу после чешљања, жене би сакупиле и ставиле на дрво (обично шљиву) зато што по веровању није било добро макар где бацати косу, јер би преко ње неко могао нанети зло особи којој је припадала.

Девојке су се китиле цвећем. Заденуле би га са леве стране у косу или би киту свежег односно вештачког цвећа закачиле на груди. Од накита су ношене још и наушнице (*минђуше*) и нанизани од разних перли (*маниста*) око самог врата и као наруквице. Некада су жене уплитале у косу и сребрне парице нашивене на врпце. Носиле су још пафте на појасу које су куповане у Пироту.

Мушка народна ношња се називала *пиротска ношња* и углавном је, све до почетка 20. века, била израђивана од белог сукна. Тек се од тада у овим крајевима почињу више носити поједини делови одеће израђени од обојеног сукна, а након Балканских и Првог светског рата дошло је и до крупнијих измена у ношњи мушкараца. До тела је ношена кошуља сашивена од конопљиног платна, са прорезом на грудима, узаним колиром око врата (који је могао бити украшен везом) и уским набораним рукавима (*с устесни брчкани рукави*). Мушкарци нису носили гаће од платна већ су на ногама имали панталоне од белог сукна (*бревенеке*) са доста уским ногавицама. Панталоне су напред имале прорезе (*ркмаче*) који су били опточени црним гајтаном. На горњем делу тела, преко кошуље, ношено је памучно јелече, са рукавима, које се закопчавало на десној страни груди. Преко њега или непосредно преко кошуље носило се *дорамче* од белог сукна (*клашње*) дугачко до листова и по ивицама опточено тамним гајтанима. Преко њега су мушкарци опасивали широки вунени појас црвене боје. За време Турака, а и касније (све до око 1920. г) преко тканица су опасивали кожни појас (*силав*) у којем су држали нож, дуван, кресиво и друге ситнице, док су касније опасивали само широки кожни каиш на којем је обично висила само бритва. Поврх дорамчета носили су *дреју* са рукавима која је била кројена од белог сукна и опточена тамним гајтаном. Када је било хладно и влажно време, особито у планини, носила се кабаница (*опанџак*) од ткане вуне са утканом козином, беле, црне или сиве боје и обавезном капуљачом (*гуглом*).

Слика 211. Становник пиротског дела Старе планине у традиционалној народној ношњи (Фото М. Велојић)

Чарапе су у прошлости биле плетене од беле вуне, а у новије време су црне, при врху грла обично везене разнобојном вуном. Дужина им је била до испод колена и везивале су се врпцом (*подвезицом, повезалком*). Пре Првог светског рата носиле су се преко панталона (*бревенека*), а након рата испод ногавица од панталона. Опанци су (као и женски) били од пресне свињске или говеђе коже са каишевима од кучине (са *поворке од клчину*). Штављене опанке носили су само имућнији становници насеља у првој половини 20. века, док су гумене опанке носили махом сви од друге половине 20. века, тј. од када је подигнута фабрика гумених производа у Пироту. Ципеле су ношене само у свечаним приликама.

Слика 212. Двопрећне чарапе и тканице из књажевачког краја (Фото М. Велојић)

Зими су, особито пастири у планини, носили обојке од пртенице којима су обавијали ноге. Везивали су их врпцама од козје коже. Ношене су поред тога и *скорње* од козјих кожа. У њих су, такође увијане ноге све до колена, а везиване су козјим врпцама око ногу и заклањане су за каиш у струку.

На глави су мушкарци носили ниске шубаре (*баретине*) са целом (неошишаном) вуном, а такође и високе шубаре (*шиље*) израђене од коже белих оваца. У другој половини 20. века углавном су се носиле црне шубаре.

Слика 213. Становник насеља Татрасница са карактеристичном црном шубаром (Фото М. Грандафиловић)

НАРОДНА НОШЊА У ДИМИТРОВГРАДСКОМ КРАЈУ

И народна ношња у шопском (димитровградском) крају потиче из даље прошлости, дуго је задржавала своје основне одлике, врло се споро мењала и врло мало се разликовала свакодневна од свечане народне ношње.

Женска народна ношња се карактерисала разноврсношћу облика и материјала од кога је рађена, као и самим богатством у начину украшавања. Чинили су је: литаци, сукна, зубуни, кошуље, цубета, кецеље, мараме, тканице, чарапе и опанци.

Литаци су рађени од танког црног вуненог платна, увек истог кроја, али различито украшавани. Украси су се налазили на грудима и доњем делу литака. Као украсни елементи су у насељима Забрђа најчешће биле заступљене траке и гајтани најчешће златно-жуте и бордо боје, који су били од вуненог конца различитих боја и различитих ширина.

Сукно се разликовало по кроју и начину украшавања. Рађено је од дебљег платна, било је без рукава и широко је било раскројено према горњем делу. Углавном су се носила отворена и затворена сукна, а начин украшавања је код оба био исти. Имала су украсе од украсних трака, гајтана и веза само на грудима. Углавном су доминирали гајтани и траке наранџасте боје, а око поруба и цепова били су и гајтани црвене боје.

Зубуни су најчешће израђивани од црног, бордо или браон плиша или памучног платна (*алаџе*). Били су без рукава, напред по целој дужини отворени и широко раскројени према доњем порубу. Украшавани су око отвора на грудима, најчешће сромом или штепованим ромбовима, а гајтани су се појављивали око цепова и поруба.

Кошуље су биле израђиване од ланеног или памучног (*ћенарног*) платна, понекад протканог свиленим нитима. Богата чипка fine израде била је прошивена око врата, рукава и на доњем порубу. У зависности од величине и богатства чипке, ценила се и лепота и вредност кошуље. Понекад су се на литацима прошивали само рукави од кошуље или само чипка на доњем делу литака.

Слика 214. Традиционална женска народна ношња димитровградског краја (експонати Етно музеја „Сунце“ у насељу Височки Одоровци) (Фото М. Велојић)

Дубе је рађено од црног или бордо плиша, изнутра је било постављено јагњећим крзном, а око врата најчешће крзном од куне.

Кецеле су биле или ткане или су рађене од неког финијег материјала па украшене везом, најчешће са цветним мотивима.

Мараме су биле од финог памучног материјала (*маркизета* или *свиле*), а доминирале су беле, смеђе или зелено-жуте (такозване *зентинлије*).

Тканице су ношене око ојаса, провлачиле се кроз пафте или су се само опасивале око струка, док су *чарапе* биле плетене од црног вуненог конца и украшаване везом, најчешће са мотивима руже или неког другог цвета.

Слика 215. Становници насеља Смиловци у карактеристичној народној ношњи
(Извор Велојић, Радвановић, 2010)

Мушка народна ношња је била једноставније израде и скромније украшавана, али и поред тога по својој лепоти није заостајала за женском ношњом. Састојала се од бревенка, кратких јелека, гуња, опанцака, кошуља (везених око врата и рукава), црвених тканих појасева, шубара, везених чарапа, дебелог платна које се зими омотавало око ногу (*навошта*) и опанака од свињске коже (Николов, 2007, 24).

Дечија народна ношња се од одраслих разликовала само по величини.

ОБИЧАЈИ

Обичаји су традицијом установљени начини понашања који су обавезни за све припаднике једне етничке заједнице или културе. Њихова снага и постојаност почивају на поштовању традиције и моћни су регулатори друштвеног понашања људи (Барјактаревић, 1968).

Сви народни обичаји потичу из прадавних времена, када је човек живео веома примитивно „*окружен мраком и нечистим силама*“, када људска мисао није могла нити је смела да истражује одакле су све оне појаве које га окружују и испуњују његов живот. Скоро увек их прате разне тајанствене и мистичне радње, које народ чини у разним приликама и из разних побуда, верујући при томе да ће од тога имати какве помоћи и користи. Њихова намена је различита: да се заштити здравље укућана, да се сачува и повећа пород и имовина, па да киша и натопа *жедна* поља, да се сузбију градоносни облаци, да се придобије особа која се воли, да се излечи болесник, да се напакост некоме итд (Вуковић, 2004, 3) и могу се поделити у три велике групе: друштвени обичаји, привредни обичаји и религијски обичаји.

Целокупан *народни живот* становника Старе планине проткан је одређеним старим обичајима и веровањима. Готово да нема нити једног значајнијег периода у животу појединца на овој планини који није праћен некаквим веровањем или одређеним радњама које су се годинама преносиле *од колена на колена*. Посматрајући те радње могло би се доћи до закључка да се ни живот ни обичаји становника на овом простору нису много одмакли од средњевековног (а можда и неког ранијег) периода.

Слика 216. Породица Ђорђа Тричковића из Горње Соколовице крајем 19. века
(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

Од многобројних обичаја у личном и породичном животу најархаичнији су обичаји око рођења детета, обичаји код склапања бракова, болести, смрти, као и обичаји који се обављају у заједници (при празновању, приликом светковина и др.).

ОБИЧАЈИ КОД РОЂЕЊА ДЕТЕТА

Кад се дете роди, у давна времена укућани су до породиље приносили многе ствари (на пр. катраницу са катраном, обојке или окрајке од опанака) које су мазали катраном и палили тако да се дим дизао око породиље и детета и на тај начин их чувао од зла (*оди але*) или су поред самог детета приносили гребенце, нож или јагаган, срп, метлу, а породиљи око врата стављали ниску од белог лука (нанизаног на црвен конац) верујући да ће на тај начин од њих одвратити але, сотоне и зле духове. Када би се родило мушко дете мештани насеља Топли До би обично говорили „Родил се косач“ (родило се радник), а када би се родило женско дете само би рекли „Родила се туђа срећа“. Мештани насеља Јања би одмах по рођењу детету стављали на чело *објало* (сукнени уложак од опанка – обојак) да би га заштитили од урока (*да не ване од очи*). А када се домаћину роди син, пријатељи и другови би му узели капу и бацали је увис, а потом би је исцепали (у више случајева деси се да домаћину настрада и кошуља). Ово чине због тога да би му син био жив и напредан.

Слика 217. Део обичаја око малог детета (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

За новорођено дете меси се *кравај* (хлеб) за повојницу. Треба да га замеси жена чији су родитељи живи (како кажу – *онај ко је цел*). Уз кравај у повојници се доноси пара, китка, повесмо вуне, црвене паприке и нешто против урока и болести, али се не доноси печење да се дете неби знојило (или да се не би одмалена на то навикавало). Повојница се доноси везана у мараму. У насељима на већој надморској висини кравај обично ломе, а у нижим насељима обично га дају неком детету да га загризе (да га *заане*) на три места. Даје се мушком детету да га загризе ако је рођено женско, и обратно женском детету ако је рођен мушкарац. Овај кравај се не износи из куће да се дете не би плашило (*стравило*).

За време крштења детета, мајка би стајала испред цркве и симболично радила оно што жели да јој дете ради или да постане кад одрасте. Прву стријбу обавља кум на крштењу. По мало косе остриже на четири места унакрст. Ту косу мајка чува улепљену у восак све док дете не проговори, а она је даје и пита га од чега су е власи. Ако дете каже да су од овце, верују да ће имати доста оваца, ако каже да су од коња, тада ће имати коња, а ако погоди да су његове, верују да ће имати пуно деце.

За дете које дуго не може да проговори умеси се кравај под воденицу, а тесто се после извесног времена држи уз *крекетало* (чекетало), затим се испече и даје детету да једе. Верује се да ће после овога лако проговорити.

Кад детету није добро (на пример неће да сиса или да плаче) скупе се око њега бабе и већају, па кажу (на пример) да дете болује „од *мечку*“. Чим то утврде, одмах се отрчи по делове мечкиног тела (на пример вилице или неке друге кости) или делове неке друге животиње од које се „*нашло*“ да дете болује, који су опшивени разним крпама натопљеним (пребајаном) водом, те се дете том водом (уз бајање) прска или се преко њега ти делови тела превлаче како би се оно излечило. А ако дете том приликом умре, каже се да је умрло „од *онуј несрећу, од онуј алу*“. Ако се на пример мајка боји да ће јој дете по рођењу умрети, чим се детету прочита молитва (пребаје) провуче се кроз вериге и онда му ништа не може бити, односно да дете „*не увати од очи*“ (да не добије неки урок) мајка му нагарави чело угљеном. Ако породица не жели више да има више деце, онда се последњем детету дају имена као што су Стана, Станија, Станика, Станко, Стојан... тако да деца „*стану*“, односно да их у породици више не буде.

ОБИЧАЈИ ПРИЛИКОМ ВЕНЧАЊА

Договори о женидби и удаји углавном су се обављали преко посредника (*наваџије*). Он се не плаћа у новцу већ добија добре дарове ако његово посредство уроди плодом. Касније се обавља просидба према договору. Ако није било претходних договора, већ се непосредно иде девојчиним родитељима, момак никако не иде на просидбу. У девојчину кућу иде по пет-шест *испросника* на „*приваћање*“. Просци носе ракију у земљаној пласци (*у шуле*) у цепу, тако да се не зна зашто иду ако случајно не успеју у прошевини. У девојчиној кући просци најпре мало поразговарају о свакодневним проблемима и питају се за здравље са девојчиним родитељима, па тек касније напомену да су дошли да питају за девојку и пријатељство. Ако дође до споразума, пију раију, затим момков отац дарује девојку новцем, а она испроснике обично плетеним чарапама. Неколико дана после прошевине (*погодбе*), жене с момкове стране иду код младе. Оне носе погачу, суд са ракијом и цвеће, тамо гледају девојачку спрему и дарове које је припремила за свадбу. Од просидбе треба да прође три недеље или три празника да би се могло објавити венчање три пута у цркви. У ствари, од погодбе до венчања прође онолико времена колико је потребно будућим пријатељима да се припреме за свдбено весеље.

Када младожења пође *по девојку* у одело му се ушивају одређене травке (а исто тако и девојци, младој невести) па се тек тада иде на венчање. Верује се на тај начин да су младенци тим травкама заштићени од злотвора и злих чини, па ако младенци на њих „*нагазе*“ – да им ови ништа не могу.

При уласку у цркву ради венчања млада невеста и младожења скидали би испред цркве обућу, остављали новац и све металне ствари код рођака, само да није код њих и на њима при венчању. Док се млади венчавају њихови стари пропуштали су између њих велику расклопљену бритву или нож - да на младенце не налети неко зло. Млада би, држећи се за руку са младожењом, окретала прстен на момковој руци - како би и њега у брачном животу окретала по својој вољи.

При самом венчању младенци би се трудили да што пре једно друго нагазе, јер се верује да ће онај ко први нагази господарити у кући. Кад би млада и младожења, након венчања, улазили у кућу давао им се со и хлеб „*да се слажу као со и хлеб*“. А ако би се за време свадбе у кући ломили ораси, младенци би се у брачном животу много свађали.

Младу невесту кући свекрва дочекује са ситом у рукама у којем је жито, упаљена свећа, „вилџан с масло“ и други с медом. То даје снахи, која прилази кући и у рукама држи три хлеба у *цедилу*, суд пун вина и повесмо вуне које је добила. Млада три ута маже праг маслом, а медом три пута врата или довратак док свекрва сваки пут брише. Затим три пута преко рамена баца жито по сватовима.

У насељу Кална, када сватови доведу младу пред кућу, свекрва јој ставља коњски оглав и узде преко главе и тако је уводи у кућу и води око огњишта три пута. А у насељу Вртовац је веже пешкиром и обводи око огњишта, по собама, у подрум, на бунар и показује јој где шта стоји у кући, а млада, на симболичан начин започне по мало од свакога домаћег посла.

Слика 218. Део свадбеног обичаја из насеља Горња Каменица
(Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

Када је уведу у кућу, невеста седне на треножац преко згужване поњаве (*чрге*). Ту јој у руке дају првенче, или како у насељу Црни Врх кажу *ускутњаче* (укутњак – *накоњче*). Она три пута устаје, надвија се над огњиште гледа уз оцак и потом седне. Ово чини да се кућа *гради*, да иде у бољитак и напредак.

На крају млада дарује дете чарапама и торбицом, а када се подигне са столице, сватови у неким селима на глас запитају: „*Какво испаде ?*“, на то свекрва одговара: „*Испаде мушко дете*“. Младу су потом одводили у подрум да седи са девојкама, док су се остали сватови гостили у кући.

Увече изводе младу на дрвљаник (*дрвник*), тамо поставе три цепанице на које млада седне. Ту јој старојко или старојкиница скидају превез и венац са главе и забраде јој мараму (*шамују*). У насељу Вртовац свекар изводи младу на дрвник и скида јој венац са главе и даје га свекрви, а онда јој везује мараму. Ту се очигледно види функција и право породичног старешине.

ОБИЧАЈИ ПРИЛИКОМ БОЛЕСТИ И САХРАНЕ

Скоро свако насеље је у неком прошлом времену имало своју бабу (бабетину, врачку) која је знала лечити, давати савете и која је знала да чинима отера зло и але из куће. Она је имала травке, предмете и сличне друге лековите стварчице којима су се лечиле разноврне болести. Све до друге половине 20. века становници Старе планине су лекару у болести нерадо ишли из више (недефинисаних) разлога: први разлог је био тај што је у то време лекара било веома мало, други – што је за лечење требало много времена и пара, трећи – по лошим комуникацијама до болнице је тешко транспортовати болесника, четврти ... или неки тамо десети (а можда и најважнији) разлог би био тај – што су се на тај начин (успешно) годинама лечили и болесникови преци. Лекар се у кућу није позивао, јер он није умео казати где је болесник „нагазио на але“, на „вилино оро“ (коло), „куде је ванул од-очи“ ... А врачке су (све) то знале. Оне би направиле болеснику „воду од девет бродова“, „ћутук гице од Стојановог винограда“, по једну „стисцу од девет воденица“, три костура „од коњске главе“ ... па ће на све то да пребају, да попрскају „сас прекадену водицу“ и ... (наравно) да излече болесника. Врачке би за „јевтине паре“ бајале „од стра“, „гасиле углење“, врачале, прорицале судбину ... у шта је народ годинама много веровао – желећи да сазна „своју судбину“ (сада има телевизор !). Врачке би нерадо своја врачања и своје травке показивале другој особи, јер су веровале да после од њих неће имати користи (да ће травке изгубити магичну моћ). Приликом бајања врачке би шатупале (прозевајући се, царајући огњиште или неке друге ствари) и одређене (само њима познате) реченице (на пример: „... ако има дни – има и лек...“) (Станојевић, 1913,37).

Чиме би се приметило да ће болесник умрети, окупа се и обуче, да душа не изађе из нечистог тела. Ако (којим случајем) болесник умре, положи се на земљу и онда се добро пази да мртваца не прескочи нека животиња (на пример мачка, пас или кокошка) да се не би после смрти повампирео („утенчио“). Да се не би то десило, мртвац се „начне“ (бритвом се засече по увету или се иглом или трном (особито глоговим) само убоде – да не буде „читао“) и на прозор се стављају гребенци или шипак како душа не би побегла кроз прозор. Али, ако се ипак при свему томе (по народном веровању) неко повампирео, онда као вампир (тенџ) „у глуво доба ноћи“ долази кући, обилази око куће, претвара се у различите „прилике“ (у псето, мачку, човека и слично), лупа око куће, улази у кућу, у собу, „налега људе“, сише им крв, па (бог-ме) „оче и да умори“. Када „тенџ“ дође, ваља га испратити у гору (у шуму) или у воду („где петало не кукуриче, где пас не лаје, где мачка не мауче“). „Где га испратиш – тамо ће и отићи. Пошаљи га у воду – он ће се удавити, пошаљи га у гору (на ако наиђе на трње) – он ће се убости, а кад се убоде он ће да се и "спитиоше" (да угине на земљи у виду пихтија)“ (Станојевић, 1913, 38). Ако би мештани неког сеоског насеља посумљали да се ко „утенчио“ ишли би у гробље, копали мртвачев гроб и леш пробадали глоговим коцем.

Када се мртвац на путу ка гробљу понесе из куће, тамо где је он лежао разбије се какво грне (земљани лонац) и јаје или се на том месту укуца ексер (разбијањем грнета или јајета разбија се свако зло у кући, док се ексером закива смрт у кући). Пре него се мртвац натовари на кола унесе се нешто земље у кућу да би се кућа преко године могла оправљати. Кад се мртвац натовари, онај ко води волове мора кола натоварена мртвацем *устукнути* (повратити) трипут, да се болест (или смрт) не поврати у кућу. Када се дође на гробље један од његових укућана силази у раку (*ровину*) те почисти гроб, говорећи: „Еве ти бато (секо, снајке, деко... или ко већ буде) *ижу метем – да не пометеш ти моју !*“ (Станојевић, 1913, 38). Када пођу кући пратиоци узму по мало земље и баце на гроб,

говорећи: „Бог да прости !“ па се другим путем враћају кући. Пред кућом их дочекује одређена жена са босиљком у руци, водом и ватром на ожегу. Свакоме ту полије да опере руке оним босиљком, узима угљен у руку и баца га преко рамена па улази у кућу и седа за трпезу. Ту сви који су били на пратњи заједно ручају. Том приликом неки старац или баба прво наломи хлеб. Кад заврше ручак, пре него пођу својој кући, са трпезе обавезно прво устаје најстарији мушкарац или жена (никако момак, девојка или особа средњих година) верује се да ко први наломи хлеб или ко се први дигне од трпезе тај ће први (након покојника) и умрети.

Од свих прастарих обичаја на Старој планини најсуровији према људима био је обичај који се у стручној литератури налази именом - лапот. Заправо, то је обичај убијања (или остављања) старих људи да сами умру у дивљини. Многи истраживачи се још увек двоуме да ли је тај обичај заиста постојао на Старој планини или је он само плод маште одређених казивача. Међутим, у литератури је забележено да се он на балканским просторима помиње од паганског периода па скоро до средине 19. века. У доста измењеном облику (у архаичним старопланинским насељима) он донекле живи и данас. По писању Симе Тројановића још крајем 19. века овај обичај је забележен код многих неразвијених људских заједница и показује како је човечанство тешко излазило из одређене фазе варварства. У старом веку, по записима античких писаца (Хесиода, Херодота и Страбона) код народа око Каспијског језера старци од преко 60 година остављани су у неким зградама без хране и воде и држани су затворени док не помру, док су у Европи још трачки Трибали (некадашњи становници Источне Србије) своје старе не само убијали, већ су од њихових лешева припремали и заједничке гозбе. У средњем веку овај обичај је дуго био познат у целој Европи, нарочито међу немачким и западнословенским племенима. Он је код полалпских Словена напуштен у 11. а код лужичких Срба се задржао све до 14. века. По писању Светислава Првановића са старцима се и на Старој планини поступало као и код наших предака: „Судећи по сачуваној традицији у народу, код нас је убијање вршено у Источној Србији, македонској Торбешији (околини Скопља), у једном делу Црне Горе и у западним подручјима Босне. Тешко је одредити када је настао. Једни научници тврде да је можда престао са коначним преласком из паганства у хришћанску веру, док други указују да је по забаченим крајевима напуштен много касније“ (Првановић, 1964). О самом овом обичају у литератури нема пуно записа. Ни Маринко Станојевић му приликом својих истраживања Заглавка (почетком 20. века) није придавао посебну пажњу, већ га је само (тумачећи поједине речи тимочког дијалекта) објаснио на следећи начин: „У старо време био је у народу обичај да се престарели људи и жене убијају, да не би својим укућанима били на досади. Убијали су их сами укућани.“ (Станојевић, 1929). Оно што је пропустио Маринко Станојевић забележио је (крајем 19. и почетком 20. века) Властимир Станимировић из Књажевца. Он је у старопланинским микрорегијама Тимок, Заглавак и Буцак сакупио више народних казивања о некадашњем убијању старца. Његови казивачи су били из насеља Шести Габар (Буцак), Каменице (Заглавак), Бучја (Тимок), Берчиновца (Заглавак), Равне (Тимок), Кожеља (Тимок) и Мањинца (Тимок). Међутим, њихова причања нису нити потпуна, нити довољно јасна, да би послужила као користан прилог за осветљавање овог проблема. Витомир Милкић у својој књизи о Берчиновцу наводи: „да је све до ослобођења од Турака (1833) лапот био уобичајена појава. Њега је свакако било и у Берчиновцу, што се да закључити из разговора са старијим људима“. Али, и поред великог настојања, ни он није успео да утврди да ли је лапота било и после 1833. године. „Било је случајева када су стари и изнемогли препуштани сами себи, без помоћи млађих, али убијања није било“ (Милкић, 2006). Снежана Бранковић је забележила да се овај обичај обављао уз свечани ритуал на коме је учесовало цело село уз обавезну свирку. „За ту

прилику се одабирало неко приступачније место на ивици провалије. Син би родитељу стављао погачу преко главе, а затим замахнуо тупим делом секире преко погаче. Ударио би уз речи: „Не утепујем те ја – него лебацат“, а потом би припременом дрвеном куком повукао старца и гурнуо га низ литицу. Прича каже да је једном приликом и унук присуствовао овом чину, па кад је отац замахнуо да баца куку дечак је рекао да је боље да је не баца, већ да је сачува па кад дође ред на њега да се не мучи да тражи другу. Отац се досетио своје јаду па је од тада одлучено да се стари људи више не тепају.“ (Бранковић, 1997, 350), док је Фанула Папазоглу забележила податак да постоји веровање да је „у пиротском крају цар Александрија“ (Александар Велики) приликом преласка планине Хем (Старе планине) „укинуо лапот - приношење људске жртве у виду убијања страца, онемоћалих родитеља“ (Папазоглу, 2007).

Данашњи трагови имена лапот могу се чути у свакодневном говору када се за некога каже да много лапоти (негде се каже и да много - лапара), односно говори непромишљено (брбља којешта), што врло често чине стари, умно отупели људи. Та њихова особина дефинише се посебном књижевном речју - излапео. Ако се упореде облици и значења свих ових наведених речи (лапот, лапоти, лапара, излапео...) види се да оне заправо имају исти корен (*лап*), односно да изражавају исту основну идеју - неко губљење, ишчезавање, нестајање. То заправо значи и да су оне истог (старословенског порекла), те да су и данас етимолошки и појмовно блиске. Упоређујући демографску ситуацију у старопланинским насељима (на почетку 21. века) стиче се утисак да се овај обичај и није у потпуности изгубио, већ да је само у новом времену попримио и нови (нешто блажи и цивилизованији) облик. Од оног старог (варварског) убијања и уништавања, прешло се на хуманију фазу остављања старца у напуштеним старопланинским насељима - да сами умру у дивљини. Многи старији мештани су приликом породичних пресељавања покушали да се прилагоде новонасталом времену и новој средини, али би се (врло често и дефинитивно) након неуспелих покушаја живљења у градским срединама, заувек враћали својим старим домовима (да не би сметали деци у градовима). Поједине старије мештане, који нису у потпуности остављени у својим насељима на милост и немилост времену, повремено обилазе њихови наследници (у већини случајева само када им нешто затреба) (Велојић, Радовановић, 2007).

Слика 219. Стари камени крст из насеља Причевац (Фото М. Велојић)

КОЛЕКТИВНЕ СВЕТКОВИНЕ

У друштвеном животу заглавских насеља некада су видну улогу имале колективне светковине, заветине и уз њих везана традиционална култна места (записи, крстови, ћелије, оброци) која мештани и потомци из нових насеља и данас посећују у одређене празничне дане. Своје заветне крстове становници Старе планине називају најчешће *крс*, *оброк*, *селска служба*. По истраживањима Оливере Младеновић и Миљане Радовановић основа речи завет значи обећање, односно трајну обавезу сеоске заједнице (или појединца) да ће служити (у одређене дане) светитеља који им је (наводно) у некој заједничкој невољи помогао и од кога даље очекују да ће их штитити. На каменим крстовима који се налазе на поменутим култним местима обично су исписана имена настојатеља (сеоских домаћина) који су пре више десетина година учествовали у њиховом подизању (на крсту у Штитарцу, на пример, исписано је 46 имена), као и натписи који показују да су ти крстови подигнути ради „*здравља, потомства, домазлука и плодородија*“. Оливера и Миљана су 70-тих година 20. века истраживале крстове у Заглавку и Буцаку и у свом раду оцениле да „*обредни обичаји поред крстова показују јаку мешавину паганских и хришћанских елемената, јер су они (својом старином и својим натписима) речити сведоци живота ових насеља и њихове некадашње чврсте интегрисаности као друштвене и религијско обредне заједнице*“ (Радовановић, Младеновић, 1978). Најстарији (до данас очувани) камени крст у Заглавку потиче из 1772. године (и налази се у атару насеља Старо Корито), док је крст из 1831. године (из насеља Штрбац) посебно интересантан јер садржи 23 имена домаћина оснивача, од којих је већи број нађен у пореском попису за 1833. годину. До данашњих дана у насељима је очувано и више малих црквица са крстовима (*ћелија*) са тремом (*вејником*) испред њих где се и данас у одређене празничне дане одржавају заједничке гозбе становника оближњег насеља.

Слика 220. Изглед старог „вејника“ у атару насеља Трговиште (Фото М. Велојић)

Колико су остала да живе старија веровања и по примању хришћанства, могу да послуже обичаји приношења жртава, којима се жели да умилостиви нека виша сила. Да је тај обичај веома стар говори и казивање грчког историчара Птоломеја, који је (у време Јустинијанових ратова) *био обавештен* да је један од богова, творац муње, једини господар света ког Словена и да му они жртвују говеда и остале животиње. Они обожавају и реке и друга божанства „и свима њима приносе жртве и по њима врачају“ (Жупанић, 1924).

Слика 221. Паљење свећа поред заветног крста света Тројица у Репушници 2006. г.
(Фото М. Велојић)

И данас се у већини насеља на Старој планини још увек *приносе жртве* и пале свеће поред старих светилишта, камених крстова и под старим, великим дрвећем. Сасвим је очигледно да су та места (узвишења, дрвеће и шумарци) некада представљала „*центар света*“ (места на којима су се Богови појављивали) односно места на којима је све потекло (што је била логична последица веровања да је живот настао обједињавањем мужког и женског начела - неба и земље). По писању Прокопија још су стари Словени богу Перуну приносили као жртву месо животиња коју би најпре заклали, а потом појели. По њиховом веровању животиња се за свог живота напајала снагом свога творца, да би се та снага током церемоније преносила и на људе. Та божанска снага преносила се на све оне који су седели за свечаном трпезом и заједно јели (Велојић, Радовановић, 2007).

Иако су становници Старе планине били крајње побожни, ипак су нерадо ишли у цркве. Радије би одлази на стара црквишта и манастиришта те се на њима Богу моли или тамо тражи лек за одређене болести. На целој Старој планини су на остацима старих црквишта (античких светилишта), у периоду хришћанства подизана нова светилишта или постављани камени крстови. По истраживањима Оливере Младеновић и Миљане Радовановић „*највише камених крстова има данас на Старој планини, у њеним старим областима Заглавак и Буцак. У конкретном случају они представљају супституцију хришћанских светитеља, а ти светитељи су углавном супституција далеко старијих паганских божанстава*“ (Младеновић, Радовановић, 1988).

Крстови су у већини случајева постављани поред старих великих дрвећа – храстова (храст је код паганских Словена био култно дрво, повезано са култом предака) која су касније била освећена (*миросана*). На основу истраживања Маринка Станојевића, у насељима књажевачке општине староседелачко становништво је углавном имало само по једну заветину и по један крст (подразумева се - посвећен само једном светитељу). Приливом досељеника из других насеља (и других крајева) веома брзо се и број кулtnих места и крстова у новој средини повећавао. Типичан пример за то је насеље Горња Каменица. Смештено на граници микрорегија Заглавак и Буцак, ово насеље је у периоду од 18. до 20. века попримило велики број досељених фамилија које су (прилагођавајући се новој средини) своје религијскообредне потребе изражавали на одређеним кулtnим местима, управо поред својих подигнутих (дрвених, односно касније камених) крстова.

Слика 222. Резање колача на заветном месту Света Тројица у Репушници 2008. г.
(Фото М. Велојић)

И данас се на заветним местима *реже колач* (округли хлеб који домаћица, осим за крсну славу и Божић, меси и пече ујутру на дан који се светкује) као што се то чинило вековима уназад. Обично се, у име целе сеоске заједнице, колач меси у једном домаћинству, чији се домаћин зове *колачар*. У односу на слављење славе у кући, разлика је у томе што у оваквом слављењу има и обичаја везаних за *запис* (култно дрво, у већини случајева храст). Ујутру нека од жена оде на запис, водом и босиљком опере камени крст и веже на њега нови црвени конац на који ће се качити цвеће. Касније, приликом доласка на запис, пре обављања обреда резања колача, поред заветног крста се свако прекрсти, стави цвеће и новац и пали свеће. После заједничког кађења, жене од сваке хране коју су припремиле, поред крста оставе по мало. Обред резања колача по правилу се обављао до поднева (*до пладне*), док се Сунце пење према зениту (*док Слнце напредује*). Овај обред је обављао искључиво мушкарац.

Колачар се сваке године мења. Обично на крају обреда резања стари колачар даје четвртину колача ономе ко се пријавио да буде колачар следеће године. Док су се некада домаћини утркивали ко ће следеће године бити колачар, након Другог светског рата, када су нове власти забраниле овај скуп и кад је село *остарело* због миграције село-град, више није увек било заинтересованих да буду колачари. У таквом случају стари колачар је дужан да меси и реже колач све док се не јави нови. У Репушници је на пример, после обреда резања колача, колачар новом колачару уручивао четвртину овог хлеба, уз речи: „Ево ти (Мијајло) предајем колач од Свету Тројицу, да сас Бога и сас Божју помоћ дочекамо Тројицу од годину, и сас бољи берићет! Нек' ти је са срећу!“.

Слика 223. Предавање обредног колача на заветном месту Света Тројица у Репушници 2008. г. (Фото: М. Велојић)

По резању колача почиње ручак. Он се обавља у светом гају и на ливади поред, где по породицама заједно ручају мештани и њихови гости. Јаче породице су имале своје вејњаке чиме су на неки начин наглашавале свој социјални статус. У Репушници је на пример, после забране окупљања за сеоску заветину, ручак обављао свако у својој кући са својим гостима (што се наставило и до дана данашњег). Ручак се углавном завршавао весељем и игранком.

Поред мноштва варијација, основа обреда резања колача је у свим овим обичајима увек иста: обредни хлеб и трпеза се каде тамњаном, он се, уз коришћење вина и (не увек) куване пшенице, ритуално ломи, а затим се почиње са обредним обедом. Међутим, поред исте режије, овај обред у свим обичајима има и исту сценографију. Он се за заветине и (у неким случајевима за славу) обавља поред култног крста, дрвета или каменог олтара црквишта поред којих пале свеће и оставља по мало од сваке хране са прекађене, испред њега постављене, култне трпезе.

Обредом резања колача у оквиру поменутих обичаја на различитим социјалним нивоима задовољавају се одређене потребе, то јест он има одређене манифестне функције и то пре свега обезбеђење спречавања болести и смрти, као и излечења људи и стоке (етно-медицински карактер), затим обезбеђење аграрног напретка (аграрни карактер), а такође и обезбеђење и подмирење потреба мртвих (посмртни карактер) (Крстић, 2006). Поред наведених функција, уочљиве су још неке одлике обреда резања колача. Очигледан је њихов патријархални карактер, који најбоље илуструје строго правило да обред обављају мушкарци. У току обреда славска свећа се (пошто се извади из колача) да мушком детету (или новом колачару) да је држи док се колач сече.

Слика 224. Обред резања колача на заветном месту Света Тројица 2009. г.
(Фото: М. Велојић)

С обзиром на то да се ради о обреду који, према народним схватањима, утиче на живот и здравље људи и стоке, на раст и принос усева и на свет мртвих, логичан је закључак да он означава свеукупност постојања и космичког поретка. Не само ова универзалност, већ и аналогije у словенској, грчкој, римској, египатској, јеврејској и другим религијама, указују на његову велику старину. Изразит аграрни карактер (како његов, тако и неких обичаја у оквиру којих се обавља) даје основ за тражење његовог порекла у старим земљорадничким културама. Облик колача, симболи на њему (круг, спирала, свастика), време његовог резања (пре подне, док Сунце напредује), важност источне стране у обреду и други детаљи, као и патријархалност и везаност за земљорадњу и годишњи циклус, јасно казују да се иза овог обреда крије дрвно универзално соларно божанство, које, како нам опет сведоче старе религије, влада не само овим светом, већ и светом мртвих. Захваљујући томе што је црква прихватила овај прастари обред, који је и у основи идеје хришћанства као соларне религије, он је, додуше обогаћен црквено-хришћанским елементима, доспео и до нас, и то кроз више обичаја и у безброј варијанти (Крстић, 2006).

ГОДИШЊИ ОБИЧАЈИ И ПРАЗНИЦИ

Старија (у основи паганска) веровања су се дуже одржала у вишим него у нижим деловима Старе планине. У фолклорној грађи и народним умотворинама задржали су се многи елементи старе прасловенске религије који су се касније понајвише одржали у ликовима и култовима појединих хришћанских светаца, на пример светог Ђорђа, светог Николе, светог Илије... Према ранијем Прокопијевом писању, стари народи су, живећи на Балканском полуострву, веровали у једног бога (у бога муње - Перуна) коме су била подређена сва друга божанства нижег реда. Како су у топономастици јужно од Дунава многи трагови имена Перуна, са доста вероватноће се може претпоставити да је и код Јужних Словена он заправо био врховни бог. Након покрштавања Перунов лик и функције пренете су на светог Илију. У топонимима Старе планине такође има трагова и о богу Велесу који је по српском народном предању био првенствено покровитељ и заштитник стоке. Њему би био близак Дабог, црно и хромо божанство доњег света, господар мртвих, заштитник стада (али и вукова) и бог племенитих метала (злата и сребра) проналазач и заштитник ковачке вештине. Након прихватања хришћанства све функције ових богова пренете су на велике хришћанске свеце (светог Јована, светог Саву, светог Арханђела, светог Ђорђа, светог Николу, светог Мрату...).

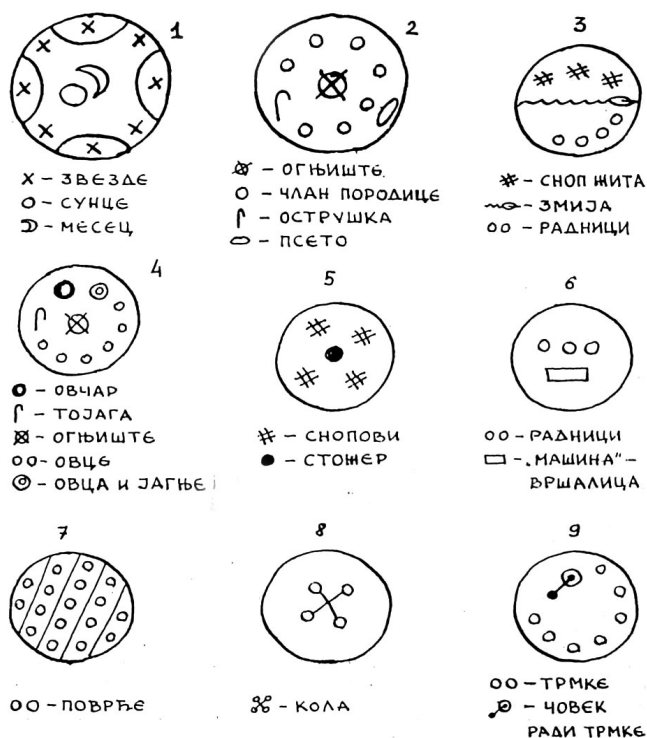
Слика 225. Заветни крст на култном месту Црквиште у атару насеља Градиште
(Фото М. Велојић)

Празник **Свети Мрата** (24. новембар) се празновао због вукова (да вукови не би давили овце). Све до 1912. године он се у месецу новембру у насељу Базовик славио шест дана, а седми дан се звао *растурница* (да би се тога дана вукови растурали). Први дан је *Мрата*, а осталих шест су *мратинци*. На тај дан ништа се није радило што је било у вези са стоком (на пример: није се прела вуна, није се плело, нити се спремао сир). Ако се ништа забрањено није радило у току празника, вукови не би преко године давили стоку.

Свети Андреја (13. децембар) се празновао због медведа. Уочи тога дана кувао би се кукуруз у клипу и оставља би се преко ноћи на крову куће или у шљивику (неки су остављали и некувани кукуруз). Ујутру најстарији мештанин из куће иде те загрисе корење кукуруза и доноси га у кућу. Том приликом каже да га је мечка загрисла, а затим даје сваком детету да и оно загрисе тај исти клип кукуруза.

На **Светог Игњата** (2. јануар) први ко ступи у кућу сматра се *полажеником*. Обично то буде неко дете. Полаженик седне на земљу поред огњишта и ставља у ватру грану (бадњак) коју је донео са собом (*тура у огањ пиле*). Тога дана иде се и у коледа (*подлазе се куће*). Коледари (*подлаженици*) иду у групама да се живина не би растурила. На Игњатовдан кокошке се нахране у кругу начињеном од конопца којим је везивано жито, да не би бежале од куће и да јаја носе у гнезда поред куће.

На **Бадњи дан** (6. јануар) рано ујутро домаћин или неки млађи мушкарац из куће иде да одсече бадњак. Он понесе у рукавици кравајче које обавије (*овије*) три пута око дрвета одабраног за бадњак. Затим на бадњаку преломи кравај и поједе неколико залагаја, остало покупи и врати кући. Затим навуче рукавицу и почне да сече бадњак. Први ивер гледа да буде што већи и обавезно га узима, али и остало иверје обично сакупи (*збере*) и понесе кући као и одсечени бадњак. Кад домаћин донесе бадњак кући, он седне на земљу, а домаћица закити бадњак повесмом кудеље (конопље) и увије га у чисту мушку кошуљу. Онда га домаћин усправи испред врата и остави да ту стоји до увече. Настоје да део бадњака замотан у кошуљу буде окренут према нстоку. У кућу домаћин уноси само мало *шумице* (гранчицу са лишћем) од бадњака и ставља је поред огњишта (*мећа је до огњиште*) па том приликом каже: „Добро јутро, здраво живо“, а затим благосиља и помиње све домаће животиње и усеве да би добро родили. Донето иверје ставља се у кокошија гнезда као *полог* да кокошке носе у кући, понеки ивер се баци и у углове собе да би био добар род те године. Домаћице за Бадњи дан месе божићне колаче. Осим „*крсинка*“ или колача за „*малог Бога*“ (за *Божих*) односно „*Богу колач*“, меси се и још око двадесет других колача са различитим наменама и различитим називима: колач за овце (*овчарница*), за козе (*козарница*), за кућу (*кућа*), за њиве (*њива*), за жито (*гумно*), за пчеле (*трмчаник*), за баште (*градина*), за краве (*крва*), за кола (*кола*), за грожђе (*лојзе*), затим колач за овчара, пса, кртицу и други.

Слика 226. Цртежи Божихних колача (Извор: Пантелић, 1974)

Хлебове меси жена која мора на руци да има прстен. Ако га нема, онда су ти колачи нечисти (*мрсни*). Након мешања ових хлебова, док су јој руке још умазане од теста, иде у воћњак и продрма воћке да би идуће године боље родиле. Увече (пре бадње вечере) сви укућани добију по комад од сваког колача да окусе, а по један комадић се ставе у чашу са вином. Ујутро на Божић укућани се прво причесте овим вином и колачима у њему. Причешћује се најпре најстарији, а затим сви остали редом. У неким кућама комадиће хлеба поједу пре бадње вечере, а само вино оставе за следеће јутро да се њиме причесте. Увече се изнесу столице из куће и простре се слама по поду. Онда домаћин просече бадњак па дрвећаку пред кућним вратима и унесе га у кућу. За њим се за бадњак увате деца и тако улазе у кућу. Домаћица дочекује бадњак и посипа га житом, а потом га домаћин полаже на огњиште и неколико пута гурне преко ватре да би прскале варнице. Том приликом он благосиља кућу, чељад, стоку и поља. После тога седају сви за вечеру, која је постављена на чаршаву простртом преко сламе. За вечеру се спремају посна јела: пасуљ, пиринач (*ориз*), кромпир, а пије се вино и врућа ракија и уз то се једу још и изломљени ораси (по веровању они се не ломе на бадње вече због чрева). Пре него што отпочне вечера домаћин прекади трпезу и пресече кућни (*ижни*) колач или „*божја кола*“ који претходно као *кола* окреће са укућанима. Колач најпре окреће домаћин, па сви укућани редом; затим га домаћин прелије вином и са још троје укућана га разломи. Вечера се поред запаљене свеће, коју оставе да гори до половине. Након вечере, чаршав на којем је била постављена вечера скупе заједно са мрвицама и оставе на слами преко ноћи. За ово време бадњак гори на огњишту и повремено се подстиче (*потница*) да прегори, а потом сви иду на спавање. Када легну, сви укућани се окрену на исту страну „*да се жито не би мрсило*“.

На **Божић** (7. јануар) ујутро рано прво устају деца и пале по шљивицима сламу од бадње вечери и тако „*плаше*“ шљиве да идуће године боље роде (као на пример у насељу Црни Врх). Сламу стављају и у кокошја гнезда, али после Божића, да кокошке не мешају легла. Негде још на Бадње вече излазе у воћњаке и врте рупе у воћкама које прошле године нису дале род и у њих стављају по мало тамјана с уверењем да ће од тада боље рађати. На Божић се *прети* шљивама и секиром, при чему се изговара: „*Ако не родиш, ћу те посечем!*“. Када устане, домаћица најпре, покупи сву прострту сламу у један угао куће и тражи да ли је испало неко зрно жита из сламе, тј. оно које је остало у класју неомлаћено приликом вршења. Ако га нађе, то прво поједе и тиме се причести. На Божић ујутро укућани прво једу сир, масло и јаје. Заправо, кад се деца врате после *паљења* шљивика у кућу, мајка им већ припреми сир и масло да се омрсе (*облаже*). Онда домаћица донесе воду којом се домаћин умије, а потом он иде код стоке и даје јој да поједе по мало од колача који су јој намењени. Првог дана Божића нигде се не иде од куће. Ујутро треба симболично започети све пољске радове (на пример: поведу се волови као да ору, упрегну се коњи, „*сеје се*“, „*коси се*“, „*жање се*“ итд).

Дани од Божића до Светог Јована (20. јануар) називају се „*бабини дани*“ и тада не треба да се преде, тка, пере рубље, нити да се пере коса.

На **Богојављење** (19. јануар) воденичари не раде - верују да би им вода однела воденицу, ако би тога дана радили. У насељу Јаловик Извор кажу да ако је тога дана јак мраз, биће здрава и родна година, ако се пак снег топи, биће много умирања и година неће бити добра.

На **Сретење** (15. фебруар) се не ради да се не би десила нека штета (*нећи малер*), који може човека да *тера* целе године.

Теодорова субота (20. фебруар) је коњска слава. За „Тудорову суботу“ меси се колач у којем се у средини направи рупа; заправо, просече се једно парче које се кроз ту рупу измрви и помеша са сољу и зоби, па све заједно поново пропусти кроз рупу на колачу. Затим се појаше коњ и код непомичног (*становног*) камена нахрани са зоби у којој је измрвљен део колача. На овај дан јуре се коњи преко поља да кртице не би риле поља. На *Тудоров понедељак* старији људи обично ништа не једу, а неки ни воду не пију. Неки, пак посте тако што тога дана само једном једу, и то само увече (каже се за такав пост да *тудориче*).

Свети Власије (24. фебруар) или како га још називају „Свети Власи“ је говеђа слава (*празник за волови*). За овај дан се меси колач воловима и даје им се да га поједу. Ако им се не би умесио колач, били би *распасани* и не би добро напредовали. Овога дана волове не хватају у јарам и ништа се са њима не ради.

За **Младенце** (22. март) се и данас месе кравајчићи (*младенчићи*) онолико кравајчића колико у кући има чељади. Ако је у тој години удата ћерка из куће, меси се и за њену нову кућу исто толико *младенчића* колико је људи у тој кући. Осим тога, меси се и посебан кравај у који се ставља боб, пасуљ и зрна од свих житарица, као и новчић, а колач се у средини закити и расцветалом дреновом гранчицом. Колач укућани једу за ручак и ко шта нађе у свом комаду у томе ће те године имати среће. Новац из краваја се чува за поправку или набавку новог оруђа за обраду земље (на пример новог рао-ника). На Младенце, рано ујутро, домаћин донесе дренову гранчицу и све укућане, а особито младе, мало удари говорећи: „*Да си жив и здрав к'о дрен*“. После тога свакоме да да поједе по један пупољак са гранчице. На исти начин обиђе и стоку.

На **Лазареву суботу** су кроз насеља некада ишле лазарице (*катунарке*) обично циганке. Ишле су од куће до куће по целом насељу, играле и певале.

На **Велики четвртак** ујутро, пре Сунца, боје се јаја за Ускрс (*чине се перашке*). У трави броћ се јаја боје у црвено, а у трави киселки у жуто. Прво јаје које жене обоје сачувају и закопају у њиву.

На **Ускрс** (на *Великден*) ујутро укућани се прво причесте пупољком од дрена, а после се „*омрсе*“ црвеним „*перашкама*“ и сиром. Тога дана се лупају (*туцају*) јајима, а носе их и на гробље. Љуске од разбијених јаја (*перашки*) измешају са говеђом балегом и то залепе изнад улазних врата у кућу да град „*не бије*“ кућу и имање.

Уочи Ђурђевдана девојке су (из већине старопланинских насеља) брале цвеће, које су остављале на родно дрво да преноћи, а сутрадан би ујутро ишле до прве реке (на пример „*на Тимок*“) да направе (*да вију*) три венца („*први за овцу, други за јагње, трећи за ведро*“). Мештани насеља Иново би венац за ведро бацили у воду (*у вир*), а друга два би стављају овци (односно јагњету) на врат.

Ђурђевдан (6. мај) се сматра за границу између лета и зиме. То је празник којим се слави снага пролећа и природе. Везан је за здравље укућана, удају и женидбу младих из куће, плодност стоке и усева.

За мало који празник је на Старој планини везано толико обичаја и веровања, па и магијских радњи. Сматра се да се тим обредним ритуалима снага нове вегетације *преноси* на људе, на стоку и усева. На пример, земљорадници из насеља Вртовци су по легенди око свог насеља орали бразде и чинили магијски круг у које зле силе нису могле да прођу (по предању насеље Вртовац је тако и добило свој назив – „*вртели се у круг два брата близанца и орали воловима око села – правили магијске кругове, од тог се времена село почело развијати*“) (Велојић, Радовановић, 2003, 29).

Ђурђевдан у насељима књажевачке општине, који се налазе испод највиших врхова Старе планине, започиње бербом цвећа и биља (на *биљани петак*) као и ритуалним плетењем венаца на реци и низом магијских радњи везаних за различите прехришћанске култове биља и животиња. Празновање се наставља првом мужом оваца (*премлаз* или *млизгруд*). Домаћин узима оплетене венце и ставља их на врат јагњету, овци или кози, а други венац ставља на котао (*котал*) под који је поставио јаје и кравајче. Онда помузе овце и када подигне котао погледа да ли има мрав (*некаква живина*) поред јајета и кравајчета, јер је то добро за стоку (*колко мрави, толко и стока*). Млеко се из котла не цеди, већ се одмах подсири.

Слика 227. Прва мужа оваца на Ђурђевдан (Фото М. Велојић)

У насељу Вртовац обичај почиње обредном поворком (*литијом*), освећењем сира и кићењем биљем. То освећење и кићење врши жена *планинка* која представља дух природе (*планинка* се сматра чуварем прераде млека, док се овчар (*пастир*) сматра митским чуварем стада). Обичај се завршава клањем мушког јагњета (*муриш*) у свакој кући. У истом насељу је најзначајнији чин обреда клање мушког јагњета (украшеног венцем и упаљеном свећом на рогу) на старом култном месту (*на крс у ћелију*). Тај обред називају *молитва*.

Слика 228. Заветни крст посвећен Ђурђевдану у насељу Вртовац (Фото М. Велојић)

У другим насељима се прво кући закоље јагње, натакне на ражањ и носи до каменог крста (*под крс*) односно записа. Носи се и сир (*сирење*) као и свећа у колачу. Сви домаћини се прикупе код крста и очекују попа. Када он дође, колачи се поставе на земљу један до другог. Од најстаријег домаћина поп узима колач и *изврти*, а затим пресече, помаже пшеницом и прелије вином. За ово време сви ражњеви стоје пободени у земљу главом окренутом надоле. По завршеном обреду свако иде својој кући.

У насељу Височки Одоровци (општина Димитровград) Ђурђевдан се прослављао у центру насеља испод старог храста (код крста посвећеног светом Ђорђу). Ујутру пре изласка Сунца закоље се (рогато) јагње на чијим се роговима прво стављају запаљене свеће (и камена со у уста). Пре него што се тако заклано опече на ражњу, од његове крви се мушкој деци из те породице ставља по једна тачка на чело. Опечено јагње домаћин ставља у специјално мало корито (са три ноге) и односи до крста. Са јагњетом се до крста носи и један мали колач, *перашка*, велики колач, кувана пшеница, свеће и сир (од млека које је тог јутра намужено и подсирено). Домаћица на обрамици (мало повијеној мотки са кукама на обе стране која служи за преношење терета на рамену) (*на кобилку*) окачи на једној страни сир, а на другој колач, со, свеће, пшеницу и вино (обавезно црвено) и заједно са домаћином понесе до крста. На крст, нешто пре 12 сати, излазе сви мештани из насеља. Свака породица на том завеном месту има свој камен поред кога стаје, одлаже јагње и све остало. Свештеник (поп) најпре све што је донето прекади, а затим прво домаћину - колачару (на овом месту званом *стадник*) пререже колач (који се врти док он чита молитву), а затим то учини и свима осталима. Након тог чина он узима по пола колача, четвртинусира и по једну плећку од јагњета. По обављеном чину обреда наступа народно весеље (уз скоро обавезну блех-музику) које траје до вечери. Сутрадан се ражањ на којем се јагње пекло односи у њиву и тамо забоду, да би жито те године било колики је и ражањ.

У насељу Сопот се обичај Ђурђевдан изводи пред црквом. Док се стоји пред црквом држи се упаљена свећа коју су сами укућани осукали од воска (тако што памучну траку промичу кроз растопљени восак придржавајући је рачвастим дрветом, па када се восак мало охлади, свећа се рукама обликује, *суче*). Веровало се: на којој се страни о Ђурђевдану уочи магла, тамо ће да туче град у току лета (Бранковић, 1997, 458-459).

Слика 229. Заветни крст-оброк посвећен светом Ђорђу у центру насеља Дојкинци
(Фото М. Велојић)

Свети Јеремија (14. мај) се празнује због змија. Уочи светог Јеремије у насељу Сопот окружује се (*овија се*) кућа три пута и истовремено лупа *острушком* у *вршњак* и говори: „*Јеремија у поље, беж' те змије у море*“ (Бранковић, 1997). На Јеремијин дан се не раде већи послови нити се узимају женски ручни радови у руке. Верује се да ће те змије ујести ако то чиниш. Сви мештани насеља Папратна славе овог свеца. У маленој црквици (*ћелији*), која се налази у центру овог насеља, поред камених крстова пале свеће и остављају дарове. Са старијег крста се не може прочитати натпис, а на новијем (и већем) крсту пише: „*Св. Пророк Еремиа 1865. подигнут за спомен синорски во општи*“ (Свети Пророк Јеремија 1865. подигнут за заштиту свеукупне територије насеља) (Велојић, Радовановић, 2007, 173).

Слика 230. *Ћелији у насељу Папратна са заветним крстовима посвећеним светом Јеремији (Фото М. Велојић)*

На дан **Светог Вртоломе** (св. Вартоломеј и Варнава) (24. јун) ништа се не ради због грома и да *град* не би тукао усеве.

Свети кнез Лазар или **Видовдан** (28. јун) је празник за мишеве. Тада се не отвара ни кош ни амбар. Некада се није тога дана ни орало, а још увек се не ради ништа чему би мишеви могли наудити. Тога дана мештани насеља Иново мешају пепео са водом и то стављају у ћошкове да би мишеви ишли далеко од куће.

На дан Светог Јована Биљобера - **Ивањдан** (7. јул) људи иду у поље и беру траве које ће употребљавати као лек током године. У насељу Иново се тим травама трљају и каде кад је неко болестан. У насељу Вртовац кажу да тога дана свако обиђе своје њиве и убере по клас жита, перо кукуруза и разног цвећа. Од свега тога по мало откине и баца на огњиште, па се над тим укућани прекаде због здравља.

Празник *Свети Кирик и Јулита* (28. јул) је на Старој планини познатији под називом *Горешњаџи*. Празнује се три дана ради заштите шуме (*горе*) и поља од паљевине и грома. Првог дана се, због пожара, ништа не ради нити у пољу нити у рукама. Тек се трећег дана народ прихватао посла, али само у пољу (наводњавале су се баште и сакупљало сено). Некада се у насељу Сопот целе недеље није прало ни крпило, а колико је био *тежак* први дан празника показује и податак да се на тај дан и данас не обавља вршидба у том насељу. Мештани насеља Гостуша на први дан овог празника излазе на крст (*оброк*) и кувају јагње (*кувају молитву*) поред крста (*на лице место*) у сеоском бакрачу (*у селски котъл*). Најстарији мештанин прекади *молитву* и јело које су домаћице донеле, а колачар (који се сваке године мења и даје јагње да се припреми) пререже колач, па након тога гозба поред крста почне. Ономе ко се пријави за буде *колачар* од куваног јагњета се сервира глава на тањир, јер ће он бити *главни* наредне године.

Мештани насеља Гостуше обележавају празник светог Кирика и Јулите
(Фото М. Велојић)

Слика 231. Кување молитве

Слика 232. Кађење молитве и донетих јела

Слика 233. Резање обредног колача

Слика 234. Постављање трпезе поред крста

За **Светог Илију** (2. август) кажу да је и телом и душом отишао на небо и отуда туче ђаволе. Када туче ђаволе настају громови и муње, праве се *стрелице* које (када баци) пролазе кроз дрво и забијају се у земљу. По легенди која је забележена у насељу Балта Бериловац „*ђаво је преварио на земљи светог Илију да су му мајка и отац умрли, због тога се он исповедао 40 дана и постио (без воде и јела) па му је тако цело тело отишло на небо. Бог му је после тога дозволио да побије све ђаволе због преваре која му је учињена, али је захтевао да једног ђавола ипак остави*“ (због тога, по казивању учитеља Јове из Балта Бериловца, у сваком сеоском насељу и сада можете наћи по неког *ђавола*).

Слика 235. Мештани Трговишта ломе колач у култном гају посвећеном светом Илији (Фото М. Велојић)

Мештани насеља Трговиште имају у свом атару заветни гај (са неколико великих старих храстова) и у њему камени крст посвећен светом Илији, који поштују и обилазе старе фамилије из овог насеља. Тај заветни гај заузима централно место (сва остала култна месту су у атару овог насеља око њега кружно поређана), а у његовој близини су пронађени и остаци старог античког насеља. Крст у заветном гају је постављен средином 19. века и на њему се још увек може прочитати да га је „1850. године обновило 18 настојатеља“ (Велојић, Радовановић, 2007, 206).

Слика 236. Крст посвећен светом Илији у истоименом заветном гају у насељу Трговиште (Фото М. Велојић)

КРСНА СЛАВА

Старија (у основи паганска) веровања су се дуже одржала у вишим него у нижим деловима Старе планине. У фолклорној грађи и народним умотворинама задржали су се многи елементи старе прасловенске религије који су се касније понајвише одржали у ликовима и култовима појединих хришћанских светаца.

У току романтичарског 19. века, у којем су нације ударале своје темеље, створена је и представа о крсној слави као етничком идентификатору - слава је проглашена националним обележјем српског народа. Због тога је српска наука овом обичају посветила посебну пажњу, нарочито откривању његовог порекла.

Без обзира што је више аутора наглашавало формалне сличности крсне славе са другим обичајима, она најчешће није посматрана само као један од више сродних обичаја - те сличности су углавном коришћене у покушајима објашњења њеног порекла, као путокази из којег култа је настала. Од почетка је у први план стављана чињеница да се она обавља на нивоу породице као социјалне заједнице, и до данас је остало мишљење да се ради о једном особеном слављењу породичног или кућног духа заштитника (Велојић, Радовановић, 2007).

Свака фамилија на Старој планини је годинама славила своју крсну славу која је у основи представљала слављење божанства, *древног претка*, чувара породице и огњишта (касније супституисаног у хришћанског свеца). Готово сви обреди везани за крсну славу (на пример справљање и резање колача - обредног хлеба у облику кола, тј. Сунца) потичу из старе ере, из времена *прадедова*. Као производ тога сачувала се слава као специфично српска карактеристика, односно спој старе (родне) и нове вере, а хришћанско православље је прихваћено као нови оквир у коме је смештена и одржана суштина вере наших предака.

Слава је после Божића и Ускрса била и остала највећи српски празник, јер и данас свака српска породица има своју славу, исту коју су славили и њихови најдавніји преци.

Сам обичај крсне славе вуче порекло из најстаријих времена, чак из доба предхришћанских, многобожачких веровања и обичаја. У тим давним временима свака је породица (фамилија) имала свог бога (свог свеца заштитника) коме се молила, приносила му жртве и од кога је очекивала помоћ. Сам обред приношења бескрвне жртве звао се *кољиво* (па се тим именом данас назива припремљено жито које се приноси на крсно име или задушнице), а приношење крвне жртве (клање животиња и њено припремање у виду јела на култном месту) и данас се у многим насељима на Старој планини назива *молитва*.

По примању хришћанства свог старог домаћег бога чланови фамилија су заменили именом хришћанског свеца који им је био најпогоднији (највише помагао њиховом занимању) или оног свеца на који дан су примили хришћанство. Њега су славили (и преслављали) сваке године, он је постао обележје фамилије и никада се није остављао. Највећа је брига једне породице била да има наследника који ће наследити и одржавати славу.

Још крајем 19. века хрватски писац Сима Лукин Лазић је забележио да „*крсно име (славу) славе само Срби и ниједан други народ*“ па се због тога од давнина говорило: „*Где је слава - ту је Србин*“ (Лазић, 1894), док је Јован Цвијић истраживајући народе на балканском полуострву истакао да „*за разлику од Срба - Бугари не памте своје претке, немају славе и презивају се само по оцу*“ (Цвијић, 1931, 152).

Као и у другим крајевима западног и централног Балкана, кућна светковина (углавном позната под називом *крсна слава*) и на Старој планини је била повод за резање колача. Некада је називана именом *светњц* (у насељима Шарбановац, Радичевац, Репушница) или *светац* (у насељу Ошљане), али је назив *слава* (у свим испитиваним насељима) у последње време потпуно преовладао.

Свако домаћинство на Старој планини има своју зимску и летњу славу коју обавља у пролећно-летњем и у јесење-зимском делу године на дан хришћанског свеца кога слави (на пример *Ђурђевдан* (6. мај) и *Свети Ђорђа* (16. новембар), *Свети Никола (летњи)* (22. мај) и *Свети Никола (зимсћи)* (19. децембар), *Свети Јован (Биљобер)* (7. јул) и *Свети Јован (Крститељ)* (20. јануар), *Свети Врач (летњи)* (14. јул) и *Свети Врач (зимсћи)* (14. новембар), *Свети Ранђел (летњи)* (26. јул) и *Свети Ранђел (зимсћи)* (21. новембар) и тако даље). Интересантно је да је Ђурђевдан летњи пандан и славе *Алимпија* (9. децембар) коју другачије зову и „*Свети Ђорђе Алимпија*“ или „*Свети Ђорђа посан*“, за разлику од празника Свети Ђорђе кога зову „*Свети Ђорђа блажан*“. Зимска и летња слава су по значају исте: исто им је име (*светац, светац, слава*), обред резања колача је потпуно исти, долази исти број гостију и трају исти број дана.

Славу наслеђује наследник домаћинства („*Кад су помрели старци, ми смо ову славу наставили*“). Међутим, пошто је по већини казивања слава везана за земљишни посед (*имање носи светац, светац се слави на имање, колач се меси на имање*) спајањем два или више земљишних поседа домаћинство може да добије и већи број слава. На пример, када се домаћинству припоји земља домазета (јер, без обзира што се призећује, он је са својом браћом равноправан у деоби земље) или када се земља наследи, за нови земљишни посед (*имање*) се на дан славе домаћинства од којег је добијен, и лети и зими на исти начин, обављају славски обичаји. Тако се често дешава да домаћинство има по две, па и три славе.

Међутим, из практичних разлога, јавља се разлика у обиму обредног славског ручка, јер се обично само за једну славу (и лети и зими) позива оптималан број гостију, а друге се прославе у кругу укућана и уже родбине. Да ли ће по величини обредног ручка нова слава потиснути стару, зависи од ауторитета домазета, од величине новог земљишног поседа и његовог значаја за домаћинство, од учесталости слава у сеоском насељу (Крстић, 1997).

Слика 237. Окупљање становника насеља Шарбановац на свечаном славском ручку
(Извор Велојић, Радвановић, 2007)

Дан пре дана посвећеног свецу који се слави домаћица меси обредне славске хлебова и припрема храну за то вече и следећа три дана, колико светковање славе траје. Славски колач негде има, а негде не, своје особености у изгледу у односу на колаче који се режу у другим приликама. У највећем броју случајева, на славском колачу се прави пет „цветова“, а у мање случајева славски колач може бити само са једним „цветом“.

Други хлеб који се меси за славу јесте *вечерњача* (у насељу Радичевац, Шарбанавац, Репушница) или *вечерњица* (како се назива само у Репушници). Она је мањег обима у односу на (главни) колач и на њу се (осим по казивању мештана из Репушнице, где је она обичан округли хлеб), као и на главни колач ставља пет отисака поскурника у крст. У Радичевцу она, осим ових отисака, нема других шара.

И у насељима белопаланачког Буцака (у насељима Мирановац, Витановац, Пајеж и Козја) домаћице за славу месе два хлеба (два колача) – један већи и други мањи. Већи колач је округлог облика и представља класичан славски колач (може бити са украсима или без њих), док је други мањи колач у облику полумесеца и поставља се преко главног колача. Ако се тај главни обредни хлеб (по облику и намени) поистовети са врховним божанством - Сунцем, онда је несумњиво да мањи колач представља друго божанство - Месец. А може се тумачити и на више других начина - да (на пример) већи колач представља мушко божанство (Сунце) а мањи колач женско божанство (Месец), да је већи колач посвећен врховном (Богу светлости) а мањи колач божанству доњег света (Богу таме), или да је већи колач посвећен соларном божанству а мањи колач божанству природе... Нажалост, у току свих досадашњих истраживања није утврђено како се тај мањи колач назива, али је зато сасвим сигурно да он са главним колачем на трпези чини једну јединствену целину.

Поред поменутих, за славу се месио и хлеб на који се стављала со и алева паприка. Такав хлеб су у Репушници звали *летурђиа*, у Радичевцу *љубинко*, а у Шарбановцу *љубен* (јер се у оквиру славских обичаја љуби). По једном сведочењу, он се некада (у време када је хлеб печен на огњишту) није пекао у црепуљи, већ у пепелу.

Предвече један од најмлађих чланова породице, обично дете (осим када га нема па то ради било ко други) по налогу старијих зове за славу (*зове за светљци, иде по званицу*). Са собом носи ракију. Кад уђе у дом чије укућане зове, каже због чега је дошло и позове их да то вече дођу на вечеру или сутра и прекосутра на ручак и вечеру. Прво домаћину, а затим и осталима који пију, из крчага или флаше сипа ракију у њихове чаше или једном по једном у чашу коју носи са собом. Они (а посебно домаћин) пре испијања ракије благосиљају (*„Ајде, да смо живи и здрави...“*). Ако нема оних који пију ракију (на пример, мушкарци нису код куће) сипа ракију у једну чашу и остави им. Гости из других насеља се нису звали, блиски су долазили сами. Некада се за славу звало много више људи него данас - сва блискија родбина и пријатељи (*„По много љуђе се звали, све што е род.“*). Гости су сами бирали кад ће и у којем броју доћи, јер гостовање на слави је зајам, па ће им посета истом мером бити узвраћена. Могу исти гости долазити и у више наврата (*„Свађи дан мож' да дојде исти човек, он је зват.“*), а ако их има више у кући, могу се поделити у групе које ће долазити у различитим терминима (*„Било више људи у кућу, па се деле: два на повечерје, три јутре на ручак...“*).

У Репушници се са звањем гостију почињало и два-три дана пре славе. Звао је било ко из куће. Родбину из другог насеља су такође посећивали и звали, јер у противном не би дошла (*чим га не зовеш – не долази*). Приликом звања са собом су носили крчаг ракије, буклију вина и више хлеччића, по један сваком укућанину дома који се зове, с тим што је онај намењен домаћину нешто већи. Кад уђе у кућу, онај ко зове с њима се поздрави, позове их на славу, да им хлеччиће и послужи их вином и ракијом.

Слава почиње у вече пред дан посвећен свецу који се слави. Оно има ритуални карактер и зове се *повечерје* (у свим испитиваним насељима). Кад се гости окупе и трпеза постави, почиње ритуал.

У Заглавку је ритуал изгледао овако: Сви устану. Домаћин се прекрсти и упали свећу. Испред њега су, један на други, стављена три поменута округла хлеба (*краваја*) исте величине (са по пет отисака поскурника у крст) а на њих је стављен и хлеб *љубенче*. Пошто му домаћица принесе кадионицу са жаром и у њу ставе тамњан, који почне да мирише, он изнад хлебова прекади десном руком три пута удесно (супротно од смера кретања казaljки на сату). После сваког круга кадионицу пребацује у леву руку да би се прекрстио. У току кађења благосиља своје домаћинство и укућане, а остали, крстећи се кад год се и он прекрсти, додају и своје благослове или његове допуњују речима: „*Дај, Боже*“. Потом он узме сва три хлеба и (често уз речи: „*Ајде да љубимо лебац*“) пољуби погачу која је одозго. Затим их удесно понесе (и *љубенче* на њима) од једног до другог госта да је, пошто се прекрсте, и они пољубе, или гости сами прилазе да би то учинили. Потом домаћин све три погаче (пошто их већ заједно држи) одједном преломи на пола или склони *љубенче* са њих и преломи само ону најгорњу, а затим сваком госту одломи по парче. Сви седају и вечера почиње - ако је пост, посна, а ако је мрс (*благдан*) масна.

У Репушници, кад се окупе гости, домаћин упали свећу и забодје је у вечерницу, а затим се три пута трпеза прекади. Свећу потом извади из вечернице и да је мушком детету да је држи (*свечу даде на мушко дете да држи*). Вечерницу затим зареже у крст, на њу сипа вино у крст и са још једним мушкарцем је поломи на пола. У Радичевцу се на повечерје трпеза не кади. Домаћин само преломи вечерњачу.

Следећи дан, дан посвећен свецу који се слави, зове се *светац* или *светџ* (у ужем смислу). У Радичевцу су за своју летњу славу Ђурђевдан, сви који славе овог свеца, клали мушко ђурђевско јагње, поштујући обичаје које упражњавају и сви остали којима није слава. Изнутрица јагњета (*подробница*) печена је у њему, а у њу је стављана биљка мајчина душица (*душичина*) и млади лук. Кад се јагње испече, жене иду на гробље, обавезно носећи и мало његовог меса, као и први ђурђевски сир.

У насељу Репушница су они који славе овог свеца клали и по три, четири јагњета, с тим што је ђурђевско (*мурџил*), које је обавезно било мушко - закљано прво. Оно је једино печено са изнутрицом (*сас подробницу*) и са главом и роговима, а остала, као и обично, без главе. За летње славе главно јело било је јагњеће печење, док се за зимске славе некада клала овца, а данас само прасе.

Главног дана славе гости долазе на ручак. Пошто је правило да се колач пресече до поднева, ручак је некада почињао пре подне и гости су присуствовали обреду резања колача. У данашње време гости на ручак долазе по подне, па се обред пре подне обави у кругу укућана. Они по уласку љубе хлеб (*љубенко* или *кравај*) који обично стоји на два хлеба која су остала непреломљена на повечерју.

У Репушници на ручак обавезно долазе домаћин и домаћица позваног дома и доносе погачу, гибаницу и вино, за разлику од других укућана који долазе у другим терминима и при том не доносе ништа. И у Шарбановцу су некада гости носили храну на славу. Кад се сви сакупе, почиње се са обредом .

У појединим насељима Заглавка (Репушница, Папратна, Причевац, Радичевац, Шарбановац) слава се славила и трећи дан (*патерица*). Тога дана, са већ позваним гостима, славили су укућани и са онима који су остајали у кући да преноће („*Три дана славиМО. Мож' да отиде куј кад оче*“).

НЕКА НАРОДНА ВЕРОВАЊА И ПРАЗНОВЕРИЦЕ

Становништво Старе планине верује и у многе радње и натприродне силе које им, по њиховом мишљењу, на једној страни могу донети напредак (*бољитак*) или им на другој страни могу донети неку невољу (*нашкодити*).

Некада се у скоро у свим насељима на Старој планини скоро на сваком кораку и скоро свакодневно чуло да „*ово ваља - ово не ваља*“, „*ово је зло - ово није зло*“, „*ово треба - ово не треба*“ и то су са пуним уверењем говориле (углавном) старије жене и бабе.

У књажевачком делу Старе планине (у Буцаку) су (на пример) забележена следећа веровања:

- Сваки посао најбоље је започети у понедељак. Тај дан се сматра најчистијим, па ће и сваки посао који се започне тога дана (као и принос од тог посла) бити чисти. Оре се, на пример, у понедељак да би жито било чисто. У неким се насељима, по казивању мештана, крајем 19. и почетком 20. века није радило петком (што је засигурно био остатак из турског обичајног периода).

- Ткање се не започиње уторком и суботом због мртвих. У петак се не снује (*снове*) пређа, а такође се у „*млади петак*“ не преде и не тка.

- Пилиће треба бројати по три комада (по *ћислицама*) да не би угинули.

- Овчар не воли да му се у стадо показује једним прстом, већ увек треба испружити целу шаку.

- Кад се крава отели, ките јој реп и рокове ради урока. На месту где падне теле земљу прекопају и преокрену, због урока.

- Кад пада велика киша или пре него почне град, запале комад од бадњака и божићну сламу. У насељу Вртовац мисле да то треба да учини првенче. У насељу Иново сламу пале старије жене на узвишењу, али најчешће се верује да сламу треба запалити на раскршћу путева. Истовремено се призивају у помоћ (да отклоне непогоду од села) утопљеници и друге самоубице, јер верују да управо они предводе градоносне облаке. Исто тако, у овим приликама вичу „*Пренеси га Германе*“. Против града износи се секира из куће и окреће оштрицом према облацима, а истовремено се лупа у вршник или пуца у облаке.

- На Божић се гледа у плећку од печенице да ли ће бити добра и родна година. Гатају и у кобилицу од кокошке. Кажу, по кобилици се може знати каква ће бити зима; ако је у средини црвена, биће доста новаца, а ако има рупу на средини, неко ће из куће у тој години умрети. Гледају и у свињску слезину, па ако јој је предњи крај задебљао верују да ће јесен бити лоша, а када је задњи део дебљи, пролеће ће закаснити.

- Сито и квасац се не дају из куће кад падне мрак, јер неће те године родити жито. Ни ватра се из куће увече не даје ако је у кући мало дете, јер неће моћи да спава и плакаће целе ноћи.

- Кад се роди човек роди се и његова звезда, а кад падне нека звезда, значи да је њен господар умро.

- Да би девојчица кад се задовојчи лепо певала, даје јој се да пије млеко из клепетуше (из *звенац*).

- Да би завртео мозак девојци, односно девојка момку, момак настоји да напоји девојку водом захваћеном испод воденице.

- Да би момак заволео девојку, она треба да увије у круг траву „*деветосиљ*“ па кроз њега да погледа момка. Затим тај венчић треба да носи у појасу седам дана и да га баци низ поток.

- Семенке траве „*обрнике*“, нанизане у круг на конач, служе да кроз њих девојка гледа момка којег воли и да га „*обрне*“ – да је он заволи.

- Девојка са дрвета на којем је кукала кукавица треба да огули мало кору, да је савије у круг и кроз њега да гледа момка - да ба је заволео.

- Бомбоне протрљане око пупка дају се момку или девојци да их поједе. После тога ће завоleti онога од кога су бомбоне добијене.

- На Бадње вече девојка постави преслицу преко неке воде (преко потока), па после тога иде да спава и кога те ноћи усни (да ју је преко преслице превео на другу страну потока) верује да ће се за њега удати.

- Да би муж заволео жену, она треба његов стари опанак да скува у бакрачу у први сумрак или у поноћ. Опанак треба дуго кувати и за све време превртати и говорити: „*Како се овај опанак мучи и кува, тако мој муж да се мучи за мене*“.

И за друге појаве су становници Старе планине имали своје одређене називе. На пример, знало се шта су то *цркварке*, где се налазе лековити извори (*кладенци*), како да се одбране од куге (*чуме*) или где живи *ђаво* и како се он призива.

Цркварке су жене којима се у сну *казују* извесни знаци на основу којих оне могу да предкажу или погоде неке будуће догађаје. Називају их цркваркама зато што им се, како кажу, у сну привиђају места где се налазе остаци или развалине старих цркава, те оне после на та места иду да их откопавају. Има и мушкараца којима се ово привиђа. Цркварке ређе посећују цркве у којима се обавља редовна служба. Чешће одлазе код записа или на раскопане црквине да се моле, и то недељом и петком. Народ их сматра *божјим* женама, врло поштеним па им се у нивољи и обраћа.

У атарима скоро свих насеља има пуно лековитих извора (*кладенаца*). Тамо народ и данас одлази да се лечи. То су обично врло хладни извори на које се долази врло рано, пре сунчева изласка. Болесник се умива хладном водом са тог извора и верује у своје излечење. Приликом поласка баци покоји новчић у воду (као да плаћа своје излечење), а поред извора везује по трњу црвене кончиће. Новац које су болесници бацили у извор нико не узима (Станојевић, 1933).

Од куге (*чуме*) народ је бежао по шумама (или било где другде) само да се спасе ове опаке болести. Због чуме су се *оборавала* села „*узокол*“, а затим се палила слама. Износили су колаче и пиће на туђе међе и раскрснице путева, само да одобровоље *чуму* и скрену је према другом насељу. Веровали су да ће болест прећи на онога ко нађе остављене понуде за *чуму*. Иначе, *чуму* су замишљали у облику мачке која има торбицу са *стрелицама* да њима боцка људе, од чега се они разболе. Њу може да види само *суботњак* (онај ко је рођен у суботу). Тако је, причају, једном нека баба *суботњак* видела мачку са стрелицама поред огњишта. Она јој украде стрелице и закопа их у огњиште. После тога су ту мачку нашли обешену.

Ђаво седи човеку на левом, а анђео на десном рамену. Они су у сталном сукобу па човек зато стално чини добро и зло. Ако *ђаво* више надвлада анђела, човек ће више чинити зла другима. Сам назив *ђаво* се нерадо помиње, већ се за њега каже „*нечастиви*“, „*тамо он*“ или некако другачије. Јер ако се само изговори његово име (*ђаво*), он ће (наводно) одмах доћи и сам се створити поред нас. Тако је и од времена старих Латина остала узречица „*ми о вуку – а вук на врата*“.

Други архаичан елемент из народног живота је веровање повезано са давањем имена новорођенчадима. Наиме, када је кум давао име детету, мајка није присуствовала крштењу. Чај јој ни име детета нису казивали. И од крштења дечијег, па до *казивања имена* некада би прошла и година дана. Ова појава није позната само у источној (и североисточној) Србији, већ је некада била и општија. Још су стари Египћани имали два имена, али је једно од њих било брижљиво сакривано. У Индији се веровало ако би невеста звала мужа или његове сроднике именом да им се у таквом случају могло догодити нешто лоше. Код америчких Индијанаца је био случај да када неко умре, његови имењаци су мењали дотадашња своја имена (Барјактаревић, 1968). На Старој планини је детету (на пример) давано име Вук да би се од њега одбиле све болести или вештице које „*једу децу*“.

Познато је такође и веровање да се први плодови на светковинама намењују боговима или духовима. Код заосталијих племена су некада чак и деца првенци жртвована вишим силама (Барјактаревић, 1968). Код старих Римљана пре него што би почео оброк стављали би по мало хране на жртвеник. То би било Богу намењено. Он је пречи од људи и њему се пре мора уступити део. И код становника Старе планине се одржало веровање да са првим плодовима треба поступити на особит начин. Од првог помузеног млека правио се *белмуж* и од њега се давало суседима, а на Ђурђевдан се клало прворођено јагње (*џурџил*). Посебни поступак са првим мелеком и јагњетом несумњиво је успомена на некадашње жртвовање првих плодова и првина уопште. Па зар и код нас данас није позната узречица да се „*први кучићи у воду бацају*“?! Ми тиме и не слутимо како и даље практикујемо једну стару жртву, којој смо заборавили некадашњу намену, па је само из очуваног празноверног обичаја обављамо као нешто што се само - „*ваља*“.

У Тимоку и Заглавку су са веровањем у духове били уско повезани и многи чудни обичаји и враџбине. Њиме су становници покушавали да духове одстране или умилостиве, да им не чине никакво зло (Првановић, 1961).

По веровању старих Тимочана људском судбином одлучују неке више, невидљиве силе (Станојевић, 1933). То нису само Бог, анђели и свеци на небу и ђаволи на земљи (које је хришћанство званично признавало), него су ту и друге (од цркве непризнате) духовне силе - вештице, караконцуле, неведе, самодиве, осење, таласанке, вампири, аждаје, змајеви ... Кријући се по пољима и путевима, по запуштеним зградама, поред мостова и воденица, оне свуда прате човека и вребају прилику да му учине зло.

Верује се, на пример, да *вештице* могу учинити зло људима и стоци, али само када имају *белег* онога коме желе нанети некакву штету. Старопланинци понегде причају да су у прошлости вештице биле толико моћне да су скидале и звезде са неба, а у насељу Црни Врх верују да вештице постају старије жене које су у вези са ђаволом који им може дати натприродну моћ.

Неведа је неки зао дух, нешто невидљиво, незнано. Сам назив је тимочка реч која је прадавног митолошког порекла и има супротно значења од *веда* (од које су касније постале речи сведок, свадба итд). Код Словенаца и данас „*не вем*“ значи - не знам, а „*неведање*“ - незнање, непознавање. Истог порекла је и реч *самодива*, слична руском „*самодур*“, што би се могло превести као грубијан или тиранин.

Осење (или сотоне) су митска бића које се појављују код ваљавица, воденица и око бара. Обично се претварају у разне животиње. Осење не може свако видети, већ само они који су рођени у суботу (*суботњаци*). Ако човек ћути када наиђе на њих, оне га не дирају, али ако проговори оне га одмах *осотоње*. Добро је да човек уза себе увек има неку ствар од челика, јер га тада не могу *осење осотоњити*.

Таласанка се (као митско биће) помиње на читавој Старој планини, најчешће као женски облик сотоне који се пење иза јахача, а ређе као неупокојени мртавац који задржава свој ранији изглед, мучи стоку и прави штету у свом ранијем животном кругу.

Сотона може да се јави као жена са љуљашком на леђима, као невеста у белом, као стара ружна и дроњава жена са тамним лицем, као млад леп и висок мушкарац који ћути, као човек са оружјем или ненаоружани коњаник. Ако се јавља у виду дроњаве и старе мушке или женске особе називају је - **караконцула** (у Високу се врло ретко помиње). Ако се сотона јавља у животињском облику може да буде коза која мекеће за јаретом, јарац, јагње, овца, теле, коњ, магарац, мечка или змија, или у облику птице – јато гавранова. А може да се јави и као светиљка у даљини која мирује или се покреће. Судаћи по разноврсним облицима, а и понашању, сотоне се додирују и мешају (**бркају**) са осталим приказима и митолошким бићима. Човеку када сретне сотону „*почне да расте кана*“, уплаши се, па ако се сети прекрсти се, а најчешће бежи напред или назад, или је заобилази и „*пребледи од стра*“. Нешто храбрији да би победили страх, гађају се у правцу приказе или је куну и вичу на њу, а копачи блага се боре са њом да би могли да дођу до злата. Старији људи када крену ноћу на пут обично носе у џепу умотану „*страшљивку*“ (ситну папрат) да их „*не би било стра*“ (да би се заштитили од сотоне и других митских бића).

Неупокојени мтваци (**тенци** и **вампири**) се најчешће јављају на тавану, али и у историјама са огњиштем, у дворишту, а **мора** може да се јави у кревету спавача кога мори. Тенац може да се јави и на појати, а вампир и у пољу где обавља пољске радове. Ови **живи мртваци** немају сенку ни одраз у угледалу. Могу се одагнати распећима или венцем белог лука, а могу се уништити излагањем Сунцу или пробадањем глоговог коца кроз срце.

Вампир припада кругу демона везаних за култ предака. То је тело мртваца које је оживело, уморено из гроба и лута окол (дави људе и пије им крв).

Слика 238. „**ЖИВЕЛИ !!!**“
(Фото М. Велојић)

Приче о вампирима део су фолклора многих азијских и европских земаља, посебно код Мађара и у многим словенским областима. У Европи се говори о вампирима још од прве половине 18. века, када су случајеви **вампира** из Србије изнети пред Академију у Берлину. Тачније баш у нашој Србији је настало име овом митском бићу из случаја када је 1725. и 1732. године извршена есхумација неколико надувених лешева за које су „*сељани тврдили да су их напали вампири*“, па је то довело и до ширења овог назива, велике заинтересованости и маштовитог приступа вампиризму широм Европе.

Било да вампири постоје или не, недостатак чврстих доказа не спречава веште светске предузетнике да профитирају на људској фасцинацији и *појавама са другог света*. Иако се приче о духовима и вампирима сматрају обичним празноверјем, за неке од људи узбуђење потраге за натприродним чини ову авантуру и те како вредном труда. Широм Америке је на пример „*аветињски туризам*“ (који подразумева обилазак локација где су наводно виђени духови) данас све је уноснији „*бизнис*“. „*Аветињске турнеје*“ су такође прилика за све људе да поделе сопствена искуства са духовима или да на пример чују приче других. По роману Брама Стокера из 1897. године мит од вампиру Дракули створила је филмска индустрија (Холивуд), а Румуни су (пошто легенду већ имају) од тог истог мита створили туристичку империју. Американци и Британци просто *лудују* за замком Бран у Трансилванији и не питају колико ће новаца дати само да виде ћелију у којој је влашки војвода Влад Цепеш сместио свој ковчег и из кога је излазио, огрнут црним плаштом, сваке вечери када откуца поноћ. Због тога је тај исти дворач на обронцима Карпата (на око 200 км северно до Букурешта) избио на друго место најскупљих имања на свету на листи америчког магацина „Форбс“, достижући цену од 140 милиона долара, одмах иза некадашњег дома милионера Рандолфа Херста на Беверли Хилсу, чија је вредност процењена на 165 милиона долара.

Иако је наш човек (скромни српски сељак) заведен у бечким архивима као први светски вампир, наши туристички радници као да се стиде тог *митског бића* из наше народне традиције или их је страх од *нашег вампира* па не желе да га кроз сеоски туризам покажу. Данас су модерни туристи све захтевнији и жељни авантуре и многи од њих се више не могу задовољити само укусном храном, шетњом ливадама и обиласцима манастира – за њих је потребно нешто много више (и страшније). Тек се у последње време, по том питању, чине (бојажљиво) и први кораци ...

Локалне туристичке организације Великог Градишта и Ваљева у последње време покушавају да привуку туристе управо истичући имиџ својих „*региона страве*“. Велико Градиште већ има статус прве слободне територије за вештице (с безвизним режимом) као и за остала бића која поседују сертификат „*да живе и после живота*“, док туристичка агенција „Каспер“ из Ваљева почиње да реализује два (вамписка) туристичка програма: „*антистрес викенде Савиним путем*“ и „*мит авантуру по ваљевским планинама са Савом Савановићем*“. Иако се од давнина људи занимају за такве ствари, плаше се - али ипак хоће да их виде и доживе (иако у то баш и не верују). Без обзира колико год то језиво звучало, власник агенције Томислав Митровић тврди да су гости (туристи) максимално заштићени (баш онако како налаже народна традиција у борби против вампира): „*Чим стигну добију венац око врата као на Хавајима, али од белог лука. Сва храна је зачињена белим луком, у Петничкој пећини гости раде антистрес вежбе (као што је учење летења попут слепих мишева), а ко се умори може и да прилегне у велику рупу где се и вампир одмарао. Ноћ након програма је резервисана за кафић „Ми нисмо анђели“ у Ваљевоу*“ (Press, јун 2010).

Иако су ови облици „*вамписког туризма*“ само мали део напора локалних заједница, многи се надају да ће и друге мистичне легенде из народних предања привући знатижељнике и повећати зараде од сеоског туризма (*туризам или вампиризам – питање је сад*). Израчунато је на пример да преноћиште у руралном туризму доноси само неких 20% од укупне зараде, а све остало су храна, сувенири и активности за госте. Вампири, вештице, сакривено благо и друго, могу продати много сувенира, али и много улазница за музеје и тематске туре по околини. Због свега тога је ипак најважније (за почетак) пописати све атракције из ове области и лепо их упаковати, како би боравак туриста трајао што дуже. Не треба туристе убеђивати да у нешто верују – већ им треба презентовати само оно у шта народ у околини верује.

Посматрајући све ове народне обичаје са аспекта туризма, може се једноставно рећи да сви они представљају почетна туристичка кретања на овим просторима (мада у први мах свима изгледа да оне нису организоване са таквим циљем). Али, како данас (на пример) другачије дефинисати излазак већег броја становника из новог места живљења на одређено (старо) култно место (крст, црквиште или заветину) са јасно израженим потребама, јасним циљем неговања обичаја и учешћем на њима, а не као туристичко кретање и туристичку посету. Већини учесника оваквих верских окупљања то заправо не може ни бити јасно, као што им није (на пример) до свести ни допрло – зашто се на заветном месту реже округли хлеб (колач) и служи жито и црвено вино ? Нису ни свесни да су они заправо туристи у насељу из кога воде порекло, из насеља из кога потиче њихова фамилија и да се моле својим боговима, својим заштитницима. Једноставно они долазе у све већем броју. И опет изнова. На почетку 21. века овакве народно-обичајне свечаности узимају све већег маха у насељима Репушница, Алдинац, Градиште, Дрвник ... и у другим деловима и насељима Старе планине. Што је насеље архаичније и удаљеније од градских центара број привремених посетилаца временом у њему постаје све већи.

Слика 239. Окупљање потомака и бивших становника насеља Репушница поред заветног крстапосвећеног светој Тројици
(Фото: М. Велојић)

ГАСТРОНОМСКА ПОНУДА СТАРЕ ПЛАНИНЕ

Традиционална трпеза становника Старе планине је одувек била богата и разноврсна. Њу је вековима условљавало природно окружење, начин живота, као и непрестана борба становника за свој опстанак. Целокупна исхрана становника са овог подручја заснована је на тесној повезаности са природом, док се сам начин припремања и узимања хране одражавао на њихов живот и духовну надградњу.

Слика 240. Гастрономска понуда Заглавка (Фото М. Велојић)

Посматрајући гастрономију са ове планине може се слободно рећи да је то једна од најатрактивнијих туристичких понуда и да се приликом боравка у овој средини на дијету потпуно заборавља. Стара јела сервирана у природном окружењу и спојена са естетским доживљајима могу одушевити и најпробирљивије посетиоце.

Надалеко познато старопланинско кулинарство је одувек имало своју посебну драж, квалитет и специфичност. Старопланинци воле да једу (у томе уживају) и то им чини посебно задовољство. Сваког госта примају у кућу, желећи да га послуже, да га угосте. Годинама се говорило да је част примити госта у кућу и угостити га оним "*што је Бог дал*".

Још на почетку 20. века Маринко Станојевић је писао о животу становника на Старој планини говорећи да су они „*осредње развијени, али здрави*“ и да је „*реткост видети гојазног човека*“. „*То је зато*“ писао је он "*што се хране рђавом храном: хлебом од смеснице (јечма, ражи, овса, кукуруза и нешто пшенице) који је углавном недопечен (зато што је печен у црепуљи), док основну храну чини поврће: пасуљ (васуљ), боб, лећа (леча), грах (гра), паприка (пипер), лук и купус. Само се о благим данима јело нешто меса, а преко зиме сир и масло уместо масти.*“ (Станојевић, 1913,32).

У условима земљорадничко-сточарске привреде, где трговина није била довољно развијена, целокупна активност и рад људи стављена је у службу задовољења основних животних потреба, а једна од најосновнијих потреба, у сваком времену била је (и остала) обезбеђивање адекватне исхране становништва. Заправо, у количини и квалитету исхране највише се и огледа богатство и квалитет живота људи на једном одређеном простору. Планински и брдовити предео је одувек условљавао начин живота и исхране становништва - храна је морала да буде *јака* и калорична да би се тешки физички послови и непрегледне висине и даљине могле лакше савлађивати.

Храна се у насељима на Старој планини припремала са мало масти и меса. Највише је у исхрани коришћено млеко, сир, јаја и брашно од разних житарица.

Хлеб се правио без квасца (*кисео*) или са квасцем (*пресан*). За мешање *киселог* хлеба користио се домаћи квасац (*начињен* од кукурузног брашна), а хлеб који би био умешен без квасца називао се *пресан* хлеб (у ствари *пресна погача*), он се месио онда када није било времена за мешање *киселог* хлеба и одмах након печења се јео. Хлеб се обично пекао у *иж* на огњишту у земљаној тепсији (*црепуљи, црепњи*) и то на више начина. Пре него што би се приступило печењу црепуља би се најпре ставила на четири камена (*четри попа*), отвором окренутим надоле и испод ње би се ложила ватра све док се она не би нагрела (*док се не напали*) односно док не побели (што може трајати и пола сата). Поред огњишта би се *ожегом* ставио жар и пепео и то би се поравнало, а затим би се крпом (*начавром*) и *острушком* црепуља скинула са ватре и поставила на жар и поравнату поврину. У обрисану црепуљу би се затим за печење ставило претходно припремљено тесто. И сам чин печења је било могуће обављати на више начина.

Старији начин би подразумевао да се на тесто у црепуљи нанесе уситњени жар и пепео и равна, све док хлеб не ухвати кору. Када се кора ухвати, дода се још жара и пепела и добро покрије. Тако се хлеб (уз повремену контролу) пече до два сата. Када је готов, са њега се *острушком* скида пепео и умотава се у већу крпу (*месаљ*) да одмекне.

Новији начин би подразумевао да се преко црепуље стави (претходно *напечен* на ватри) метални поклопац (*вршњак*) и на њега се, ради бољег загревања, положи жар и пепео. *Вршњак* би се повремено подизао и на тај начин би се контролисало печење хлеба.

Домаћинства у старопланинским насељима Висок и Забрђе и данас имају у својим двориштима (непосредно поред кућа) посебно направљене пећнице (*вурње*) за печење хлеба (наравно и осталих јела). Оне су углавном у облику полулопте, озидане од камена и блата, са поклопцем на предњој и *одушком* на задњој страни. Испод *вурње* би се ложила ватра, а када би се хлеб (или неко друго јело) дрвеном лопатом унутра убацио, поклопац би се затварао и запечатио блатом (или крављом балегом). Обично када се *вурња* *напали* хлеб се пече за по недељу дана. Домаћице петком и недељом нису месиле хлеб, јер се веровало да због тога може да боли глава, руке и ноге.

Слика 241. Припремање јела у вурњи у насељу Засковци (Фото М. Велојић)

Од старог хлеба су се спремале *попара* и *зипа*. *Попара* се правила тако што би се на удробљени суви хлеб додало мало масти и сира, па би се прелио врелом водом, а *зипа* би се правила (обрнутим редом) када би се у добро укувану воду, додао овчији сир и маст и тиме прелио заситњен хлеб у чинијама или земљаним посудама (*паницама*).

Од кукурузног брашна се правио качамак (наравно и он на више начина). У кључалу воду домаћице би сипале кукурузно брашно и мало соли, оставиле би да се скува неко време, а онда би све то добро умешале. Ако би се кукурузно брашно укувало са млеком то јело би називале *млечница*, ако би се у брашно и воду додало мало соли, масти и овчијег сира то јело би називале *каша*, ако би се качамак укувао са чварцима, *зеленим луком* (*празилуком*) и паприком носио би назив *прженица*, а ако би се у кључалу воду и кукурузно брашно настругао стари сир (*на велије* или качкаваљ) то јело би називале *цица*. У једином влашком насељу на Старој планини (у насељу Прлита код Зајечара) качамак (*мамаљига*) је својеврстан специјалитет. Посебно када се у (концем исечен) качамак на столу дода преврео овчи сир (*брнза*) и сачека да се он у њему истопи (то јело називају *мамаљига ку брнза*).

На Старој планини најомиљеније (мештани верују и најздравије) јело називају *белмуж*. Припрема се у књажевачком и пиротском делу Старе планине и то на следећи начин: у повећи тигањ, шерпу или котлић стави се *млади* сир (не старији од неколико дана или још боље сати) и загреје се на ватри док не отпусти масноћу; када се масноћа одвоји од сира у читаву масу се постепено додаје кукурузно брашно и меша све док се сир и брашно не изједначе и постану каша која се на мешалици развлачи. *Белмуж* је готов када почне *сам* да се „*окреће*“. Он се углавном послужује са киселим млеком.

Слика 242. Припремање белмужа у насељу Радичевац (Фото М. Велојић)

Од кукурузног брашна се такође правила проја и *морузница*. Проја се правила на тај начин што би се у чинију измешало кукурузно брашно са сиром, мало масти, соли и јајима, затим ставило у тепсију и испекло, а *морузница* би се правила тако што би се кукурузно брашно попарило са врелом водом и оставило да се охлади, додао би му се размућен квасац и направило тесто. Након сат до два, тесто би се умесило и пекло у црепуљи као хлеб.

Сир се на Старој планини налазио у свакој прилици и на свакој трпези (што је било и разумљиво, јер га је заиста било у великим количинама). Он се пристављао као предјело (уз ракију), додавао салатима и јелима, а од њега су се правиле гибанице (*банице*) али и друге слане посластице (*кифлице*). У насељу Прлита се прави ситан сир (*брнза марунт*), у књажевачком делу осим ситног прави се и сир на комаде (*сир на велије*), а пиротски и димитровградски крај Старе планине су одувек били познати по производњи трајног сира (*качкаваља*).

Шопска салата није ништа друго него – салата „затрпана“ сиром. Ипак, пре него што се у чинију *исецка* поврће и дода сир на *шопску салату*, треба се подсетити још неких историјских чињеница - ова салата представља традиционално јело скоро свих кухиња на Балкану, понајвише српске, бугарске, македонске, али и чешке иако је она мало даље од наших крајева. Многи лингвисти би укрестили аргументе о томе да ли Шопи говоре шопским дијалектом бугарског језика, или шопским дијалектом српског језика, историчари би се размишљали о томе докле су се шопски предели заправо простирали, али би зато (за разлику од њих) љубитељи доброг залогаја узели само виљушке у руке и прешли „на нешто конкретно“ – па када је реч о шопској салати, ту недоумице више нема. Прво се *исецка* парадајз, па краставац, па паприка (може и љута, ко воли), дода се црни лук, поуљи и посоли, па се све то затрпа младим овчјим сиром (или наренданим качкаваљем). Као прилог одлично се служи уз ракијицу, уз печено месо (са роштиља или ражња), али и уз печени кромпир.

Лети се салата на Старој планини правила и само од поврћа, воде и сирћета (*оди оц'т*). У чинију би се са белим луком измешао ситно исечени краставац, додало би се мало соли, печена паприка, сирће и вода. Салата би се кусала кашиком и веома успешно би освежавала.

У свакодневној исхрани јела су се припремала од пасуља (*оди васуљ*), боба, кромпира, купуса, паприке (*оди пипер*) и лука.

Од пасуља, као и од боба правиле су се чорбе и друге врсте јела. Пасуљ се кувао без запршке (*клот васуљ*), у облику варива (*чорбаст*), густ (*сас сува ребарца*) или се пекао у пећници (*васуљ на тавче*), док се боб припремао на следећи начин: пошто се прво обари, боб мора да се ољушти (*олупи*) и да му се скине опна, јер би иначе био сувише тврд за јело, тако ољуштен он би се кувао у облику каше и од њега би се правиле познате *пихтије од боба*.

Од кромпира су се такође правиле чорбе, каше (*трљан кромпир*) или су га становници Старе планине једноставно само пекли (*кромпир на зрна*).

Слика 243. Припремање традиционалних јела у насељу Рудиње (Фото М. Велојић)

Купус старопланинци називају *зеље* и више га једу преко зиме (*кисели купус*) него преко лета. С јесени стављају главице купуса у каце да се укисели, а понекад и у друге судове ситно резан, такозвани *рибанац* (*рибанцем* многе домаћице пуне паприке, па их тако заједно укуселе). У кацама се купус соли и налива прокуваном водом. Након извесног времена он се укисели и буде спреман за трпезу (нарочито за предјело, зими, уз грејану ракију). Што се тиче варива, домаћице купус најчешће кувају са месом, од њега праве подварак, сарму или чорбу.

Паприка (*пипер*) се додаје или се једе уз готово сва јела и врло је омиљена у исхрани (било да је *љута* или *слатка*). Домаћице на Старој планини праве доста јела са пуњеним паприкама. Тако на пример паприке могу бити пуњене зеленим луком (*празилуком*), затим кромпиром, сиром (па запечене), пасуљом, месом, орасима, а понекад и семеном од тикве које су за јело (*јатке*) посебно када се оне мешају са кромпиром и тиме пуне паприке. За пуњене паприке у димитровградском крају кажу „*бутане шушпе*“, у пиротском крају то јело називају „*плњене шушпе*“ (пипер називају само оне паприке које се налазе у башти, *градини*), у књажевачком крају кажу „*плњен пипер*“, а власи у насељу Прлита специфично кажу „*постеј умплуте*“, иако мисле на исто јело.

Од паприке и празилука старопланинке праве салату (*љутицу*) на тај начин што ситно исецканој, куваној, сувој паприци додају мало уља и соли. Паприку остављају и у туршију за зиму. Сложене паприке у кацама наливају прокуваном водом са сирћетом и сољу. Туршија се, по њиховом мишљењу, најбоље припрема у времену од краја августа до краја септембра (између Мале и Велике Богородице, *између две Годпође*), јер се онда (по народном веровању) најбоље и одржава.

У већини насеља на Старој планини прави се доста и *ђувеч* (јело од мешаног поврћа), али и *пироћанско пржено* (испршени парадајз са луком и паприком).

У већини насеља сматрају да је јело кувано на огњишту и у земљаним судовима укусније и да се боље и брже скува него на шпорету.

Месо на Старој планини није заступљено на свакодневной трпези, већ више за празнике, домаће свечаности и чешће у зимској исхрани него лети. Раније, док је сточарство сачињавало основу привредне производње, млечни су производи били знатно више заступљенији у исхрани. Месо није било потребно сушити или га на неки други начин конзервирати, јер је (све док је било становника у насељима) оно брзо „*одлазило*“ (брзо се трошило, користило) па би се зато онако сирово, исечено на комаде, само окачило у подруму и одатле (комад по комад) употребљавало.

Док се живело у породичним задругама обично се с јесени клала свиња (свињче или прасенце – ко је шта имао и очувао) и добијено месо (и маст) користило током читаве године. Нажалост, било је случајева и да једна породична задруга (са просечно 10 до 15 чланова) прикоље само једно „*бравче*“ (у већини случајева свињу од око 50 до 70 кг) и да добијено месо користи (чува за припремање јела) током читаве године (до наредне јесени). Само се у време сеоских заветина клало по више животиња. У насељу Репушница се (све до шездесетих година 20. века) сеоска заветина Света Тројица славила три дана - а у свакој се кући, за сваки дан заветине, клало по једно, а у некој кући и по више јагњета.

Јагњад са Старе планине су заправо најукуснија и најслађа посланица у целој околини, мештани кажу да је то „*због квалитета биља којима се хране*“ или „*због самог начина припреме*“, али било да се јагњетина припрема „*испод сача*“ или „*на ражњу*“ она је одувек била и остала највећи специјалитет овог краја.

Јанија је кувано месо запржено брашном и „*с јаја подмутено*“.

На читавој Старој планини се радним данима углавном доручковало и вечеравало код куће, а ручало на месту рада (у винограду, на њиви или ливади). Ако би се ручало на њиви, ручак би (радницама) доносиле млађе женске особе (у већини случајева ћерке или снаје), а кад би се оброк послуживао у кући послуживале би углавном снаје којима је тог дана био ред у кухињи. За великим столом су седели старији укућани (на челу са домаћином), а за софром (у углу собе) деца. Све до Другог светског рата укућани су јели из исте (велике) посуде, а од прибора су имали само по једну (дрвену) кашику. Етнолози таквом заједничком обеду придају веома значајну психолошку и кохезивну функцију, посебно када је реч о вечери након које су сви чланови задруге од свог старешине добијали задужења за сутрашњи дан. То потврђује и чињеница да је и само место које члан задруге заузима током јела повезано са његовим статусом у породичној задрузи (Крстић, 2004).

Последњих деценија 20. века је и исхрана на Старој планини попримила нешто другачије облике и форму. Старија јела уступају место новијим, а начин исхране се постепено изједначава са исхраном у градским срединама. У свакодневној исхрани и надаље су свакодневно сир, салате (парадајз, паприка, краставац), поврће (кромпир, пасуљ, купус, грашак или сочиво) као и месо (од стоке и живине), а зато у свечаним приликама (на свадбама, славама, заветинама) долази до изражаја традиција, умешност и разноврсност припремљених јела.

Слика 244. Роска Веселиновић из Дејановца у својој кухињи (Фото М. Велојић)

Код сервирања свечаног ручка ритуал гастрономског задовољства почиње предјелом код кога су (на столу) скоро увек присутни сир, суво месо, укисељене паприке или друге врсте сезонских салата (на пример салата од лука коју називају *трканица*). Ту се по старом старопланинском обичају нађе још и *белмуж*, кисело млеко, као и разне врсте традиционалних пита и гибаница (пита од прављених кора, савијача, зељаница). Након предјела послужује се чорба (пилећа, јагњећа или на пример чорба од зеља са сувим месом), а након чорбе на ред долази главно јело. Главно јело је на трпези увек главно јело (а када се о њему говори – говори се у множини, јер то у већини случајева буду – главна јела). Увек се главно јело (у свечаним приликама) припрема са месом, са поврћем или без њега (када је јело без поврћа или прилога старопланинци у шали само кажу: „*Ми смо ти сељачка деца – највише волимо да једемо суво леб... и месо*“). На столу се прво појаве сарме (посне или мрсне, свадбарске или класичне, али обавезно - домаћинске, *големе*), паприке (пуњене пиринчем, пасуљем, кромпиром, а понекад чак и орасима), кромпир са месом (спремљен на разноврзне начине: печен, куван, динстан или у пире варијанти) и обавезно нешто печено („*без печење - нема једење!*“). Када је о печењу реч, ту долази до изражаја кулинарска умешност мушке популације (пословима око ражњева углавном су се на Старој планини бавили мушкарци). Прасе или јагње *на ражњу*, „*јаре у блату*“ или „*овчетина на старински начин*“ самим својим називима распаљују машту како кулинара, тако и обичних посматрача (како у току саме припреме, тако и током дегустације). Ако је којим случајем реч о јагњетини (која се припрема углавном у свечаним приликама) пре самог стављања јагњета на ражањ домаћице од јагњеће изнутрице спреме *подробицу* која се (са разноврсним зачинима припремљена) поново врати у заклано јање и заједно са њим пече на ражњу. У новије време од изнутрице домаћице знају да веома добро направе и *јагњеће сармице*, што трпези такође даје посебну драж. Овчетина и свињетина (са купусом или без) на трпезу долазе углавном у јесењим месецима.

Након печења на столу се постављају слаткиши и друге слатке ђаконије (торте, слатке пите и домаћи колачи). Углавном, предност имају домаћи колачи. Израђени на разноврзне начине (са орасима, сувим грождем, воћем...) уваљани у прах шећер или слатки сируп, различитих величина и облика, углавном су права *ремек дела* старих и младих домаћица. У већини случајева се дешава да се на у току само једног свечаног obroка (на славама, свадбама или заветинама) врсте колача бројчано изражавају двоцифреним бројкама, а да количине буду толико велике да се једноставно не могу (и поред добре воље) уништити (тј. појести).

Након колача на ред долази кафа. Домаћа, турска, српска или од цикорије (*дивка*). У димитровградском крају кафа (*кава*) се служи и када гости дођу у кућу (са ракијом *саче-кушом*) и након (обилног) ручка, док се у средишњим и северним деловима ове планине (у пиротском, књажевачком делу и насељу Прлита) она пије само када гости ручају и намеравају да оду својим кућама (такозвана *кава сиктеруша*).

За разлику од других делова Србије, на Старој планини се углавном током читавог ручка пије ракија (хладна или грејана). И пре јела (и после јела) и за време предјела. Углавном шљивовица („*зато што се код нас ракија само од шљиве прави*“). Понекад се пије пиво... (у већини случајева само испред продавнице), док се вино (куповно) пије само у свечаним приликама. А кад би се старопланинци "*поднапили вина*"... започињао би у народу такозвани "*културни живот*"...

КУЛТУРНИ ЖИВОТ

За разлику од других крајева Србије, на Старој планини више није лако видети игранке и људе како играју. Коло и музика су постали права реткост, као што су у последње време постали реткост и становници у појединим насељима. У прошлости, не тако далекој, играло се много чешће: сваке недеље, у време црквених празника, на заветинама, славама, седељкама, а највише на свадбама када се играло и по три дана без престанка (и дању и ноћу). Највише се играло напољу и то на *збориштима*, задружним домовима или „*коди крс*“. Зимске игранке и свадбена веселја одржавале су се само у Дому, док се раније играло и по кућама са већим собама (*гостињским собама*).

Слика 245. Веселје испред Задружног дома у Алдинцу (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

НАРОДНА КОЛА

По писању Михајла Костића, на читавој Старој планини се за кружну игру некада употребљавао термин *оро* („*идем на оро*“), док је данас најчешћи назив коло. Затворено коло називало се *везано коло*, а отворено *прекинуто коло*. Везана кола су одавно нестала са простора Старе планине, док се прекинута и данас могу видети.

По истраживањима Оливере Младеновић везана кола су углавном остаци старих обредних кола на пример додола или лазаркиња (забележено је да су та кола играле само девојчице и то у забаченијим насељима Старе планине: Дејановцу, Кандалици, Видовцу...) или кола која се играју на *селским славама* или *заветинама*. И до дана данашњег се очувао обичај да сеоске славе имају свог домаћина (колачара) који *меси колач* (у облику кола), коље јагње, спрема вино... Колач (хлеб у облику Сунца) представља супституцију соларног божанства или жртве која се (на култном месту „*коди крс*“ или код *ћелију*) приноси одређеном свецу, сече га у облику крста и прелива црвеним вином („*да крв потече*“). Док сече колач домаћин обично пита: „*Кој оче за догодину ?*“. Ко се јави узме део колача (хлеб) и свећу, па он идуће године *меси колач*. Док траје заветина (након самог обреда) домаћин-колачар поведе кружно коло око самог крста (у ранијим временима у част прасловенском богу Колу) у које се хватају чланови његове породице, а затим и сви остали присутни.

Прекинута кола се углавном играју на одређеним прославама, светковинама или свадбама. У прекинутом колу први играч „игра за-напред“ (све чешће се у последње време чује и израз коловођа), момак до њега (односно до прве девојке у колу) је *трећак*, а последњи играч у колу *држи крај* (*игра на кеџ*). Сама оваква терминологија указује на то да је отворено коло нова кореографска појава у овом крају и да трпи утицаје из северних и западних крајева Србије, у којима је сличан процес већ завршен. Ипак, за добре играче се и данас каже „ороберџ“ или „ороберка“ (Младеновић, 1968).

Слика 246. Свадбено коло у Видовцу (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

Од свих познатих свадбених игара најинтересантније је такозвано „шарено коло“. Оно се игра након *даривања*, пре него свекрва поведе младенце на спавање. Овим се колом свадба завршава, али веселје може да се настави. Обично га поведе свекар, до њега се ухвате млада и младожења, па свекрва, кум, старојко, чланови обеју породица, као и остали сватови. У току *шареног кола* млада мења место (од младожењиних иде међу своје) док се младожења хвата међу младине рођаке, затим се обоје враћају на стара места, а свекрва се хвата међу њих. Ово коло се игра „да су деца шарена“ и да личе на једну и другу породицу.

Кола су највише играли момци и девојке, али и старији „ако им срце оће“. Коло поведе коловођа са *трећак*ом и играчем који *држи крај* и нарочито се стара да се коло не искида, јер би могло да дође и до туче. Играчице се хватају по две-три заједно па их тек онда растављају (*граде*) мушкарци. Понекад младић поручи за своју девојку коло, па га сам води а она игра до њега и нико не сме да их растави (да *раскине наруџину*). Ако је муж љубоморан а жена воли да игра, он плати коло и поведе а жена игра између њега и играча кога он изабере.

Репертоар кола на Старој планини није много обиман и припада у потпуности ширем подручју Тимочког басена који почиње од Сврљига и протеже се скоро до Зајечара. У њему су, али само по називима, забележена следећа кола: вилајетско оро, вишњичица род родила, врањанка, врбичанка, деверике, девла, девојачко коло, дуње ранке, ђурђевка, Жикино коло, жокеџ, зеџ копа рупу, катанка, коленика, ласкаваџ, мораваџ, поломка, поп Маринково коло, радикалка, руменка, сврлижанка, стара влаина, старовлашко коло, тројанаџ, чачак, чика Глиша, шарено коло, шумадинка и шушумиле (Младеновић, 1968). У најстарија кола свакако треба убројити руменку, ласкаваџ, девлу, чика Глишу, вишњичицу и поломку (која се игра у лево), док су остале игре дошле (вероватно) касније (већина између два светска рата) и то из Шумадије, Поморавља и североисточне Србије. Старе игре су хомогене, уздржљиве у изразу, али и живахне, чак темпераментне.

У најсевернијем делу Старе планине (влашком насељу Прлита) играла су се кола стара влаина, старовлашко и Жикино коло; у књажевачком делу (у насељу Татрасница) играла су се кола: чича Глиша, Ренда, крушка коло, кукуњеш, паприкаш, чачак, руменка, тројанац, ласкавац и Жикино коло; у пиротском делу (у насељу Гостуша) играла су се кола: моравац, ужичко, чачак, Жикино коло, пешачка (играчи у колу *поклецују*) и пиперана („*играла се на гајде, играчи се увате за новас*“); док су се у димитровградском делу Старе планине (у насељу Мојинци) играла и српска и бугрска кола: српска – пиперана, руменка, тројанац, чачак и Жикино коло, а бугарска – бугарчица, петруна, пајдучка и реченица.

Коло **чачак** је стара доминантна игра југоисточне Србије. Састоји од 10 2/4 тактова, распоређених у простору на следећи начин: три такта за десном руком, два у месту, два за левом, један у месту и два за левом. Игра се само уз инструменталну пратњу.

Коло **руменка** је распрострањено од Црноречја и Старе планине све до Власине. Некада се уз њега додаје и географска одредница краја у коме се изводи (*тимочка руменка, сврљишка руменка*). Има инструменталну пратњу, увек препознатљиву, али број тактова у њему може бити различит. Постоје варијанте од осам 2/4 тактова где се простор прелази два такта за десном руком, два у месту и обрнуто („*дула руменка*“), и од десет 2/4 тактова где се простор прелази три такта за десном руком, два у месту и обрнуто.

Коло **тројанац** је у Источној Србији заступљено од Црноречја до Нишаве. Има различите називе (*четверац, четворак, она цупа чизме моје, сејо пето кукурузе*) и састоји се од 12 2/4 тактова распоређених по кружници. Два такта се изводе за десном руком, четири у месту, два такта за левом руком, четири у месту.

Слика 247. Снимање изворних народних кола на Старој планини (Фото М. Велојић, 2010)

Старопланинци цене онога ко лепо игра, ко игра *чврсто и ситно*, а замерају младим играчима ако се у колу играју *меко* („*меко ко каша, ко дете без коске*“). Приликом игре тело треба да је усправно, само ноге да играју („*само ноге да буду ко на чигру*“). Лепо игра онај ко не поскакује („*не дрма се, не рипа; куј рипа - тај игра ко коњ*“). У последње време (посебно након Другог светског рата) старе игре се укрштају са донетим играма из других крајева па долази до нових модификованих стилова. Стара домаћа традиција чини чврсту основу на коју се таложу нови слојеви. Стари играчи то разумеју, као да осећају неминовну потребу освежавања и обнављања игара. Они једноставно кажу: „*Па и млади лепо играју.*“

НАРОДНИ МУЗИЧКИ ИСТРУМЕНТИ

Све до Првог светског рата старопланинске игре су пратили углавном инструменти ручне израде: фрула, дудук, цовара, окарина, гајде, тупан, као и многи други (дувачки и звучни) инструменти.

Фрула је најочуванији дрвени дувачки музички инструменат на Старој планини. Највише је био заступљен у планинским насељима где има стокe и чобана (пастира). Обично је израђивана од шљивовог дрвета, а касније и од јасена и других врста дрвета. На њој су чобани, чувајући своја стада, прекраћивали време свирајући народна кола и песме.

Дугачка фрула се назива **дудук**. Прави се од једног комада дрвета које се обради тако да је уствари једна шупља цилиндрична цев, на чијој се предњој страни избуши шест округлих рупица за свирање. Рупа за глас (звана *гласник* или *гласница*) налази се са доње стране инструмента (што је у ствари писак). За разлику од класичних фрула, дудуци су већи и имају дубоке тонове.

И **цевара** (*цовара*) је дувачки народни музички инструменат пиротског дела Старе планине који датира још из најраније прошлости. Чобани су је радо користили јер одаје врло пријатан звук који одговара и стоци. Обично је прављена од дрвета (шљиве, јасена и сличних) али се могла сачинити и од других материјала (на пример од алуминијума). За разлику од фруле, овај инструмент је шупаљ целом својом дужином и звук се не добија дувањем у писак већ преламањем ваздуха на отвору цеви. Због тога се он прислања на уста у косом положају да би се добило жељено струјање и преламање ваздуха.

Слика 248. Свирач на цовари у насељу Дојкинци (Фото М. Велојић)

Једини народни дувачки музички инструмент који је прављен од земље јесте **окарина**. На њима се углавном свирају народне игре, а могу се свирати и песме. Окарине праве лончари и по облику оне подсећају на птичју главу. Имају седам рупица за свирање које су распоређене у два паралелна реда (три па четири рупице), док се осма рупица налази са доње стране. На окаринама се свира врховима прстију (односно јагодицама), средина се придржава палчевима, док се доња рупица покрива палцем.

Најатрактивнији и најраширенији дувачки музички инструмент на Старој планини биле су *гајде*. Оно има мешину (која се придржавала испод пазуха леве руке) направљену од уштављене и преврнуте овчије, козије или јареће коже. На мешини је углављена гајдуница на којој је направљено седам рупица, те се у њих шест удара прстима (и *враже*) док седма служи за одисање. Затим је ту и једна дебља дрвена цев састављена од два или три дела која се зове *руцало*, а на њеном другом наставку се налази писак од зове (*базговине*) преко кога се постиже најдубљи тон на гајдама, односно држи се исти тон за време читавог свирања. На гајдама потоји још једна мала цев са писком у коју се дува (у пиротском крају се назива *пувалник* или *дулац*).

Слика 249. Гајдар на манифестацији „Сабор на Панаџур“ у Јаловик Извору
(Фото М. Велојић)

На гајдама су се свирала народна кола и народне песме. Онај ко је свирао на гајдама називао се гајдар („*Нигде се коло није могло замислити без гајди и гајдара*“). У насељу Алдинац мештани још увек памте гајдаре Колета Јеремијића, Саву Тодоровића, Давида Раденковића и Вељка Миливојевића; у Старом Кориту Јеленка Младенова и Алексу Виденова; у Горњој Соколовици „*Бору гајдара*“; у насељу Дејановац Ђорђа Првуловића; у Дрвнику гајдара Видоја Митића; у Локви Ранђела Виденовића; у Жуковцу „*Љубисава гајдара*“; у Горњој Каменици Велимира Митића; у Трговишту Тихомира Ранђеловића... нажалост, данас у књажевачком крају гајде свира само Петар Јулић из Трговишта.

Слика 250. Петар Јулић – последњи живи гајдар у Трговишту (Фото М. Велојић)

У периоду између два светска рата гајдаре је (веома успешно) почела замењивати и *блех музика* (*банде*). У књажевачком насељу Кандалица некада су постојала три оркестра која су свирала и по околним насељима. У Жуковцу је Војислав Живановић имао шест-седам другова са којима је свирао на свадбама и заветинама. Посебно су били *на цени* свирачи из Доње Каменице за које се причало да су треће или четврто „*свирачко колено*“, као и дејановачка породица Марковић. Чак је и Репушница имала свој оркестар... И већина насеља у димитрвградском крају је имала своје оркестре. У насељу Мојинци је био познати „Деско трубач“ који је са својим оркестром свирао у скоро свим насељима Висока и Забрђа. У насељу Бребевница су између два светска рата постојала три народна оркестра, а у насељу Височки Ороровци је на игранкама у центру насеља свирало некада и по осам музичких група (Велојић, Радовановић, 2010).

Слика 251. Свирачи из Доње Каменице 1952. године (Извор: Велојић, Радовановић, 2007)

У састав оркестара обично су улазили следећи инструменти: кларинет, труба, бас и бубањ (*тупан*). Књажевачка насеља су имала и добре хармоникаше (који су били *на гласу*). Из насеља Дејановац је најпознатији хармоникаш био Радиша Трандафиловић, из Алдинца Душан Ненковић, из Причевца Веселин Милутиновић и Ранко Живковић, из Репушнице Миле хармоникаш... Већина хармоникаша су били и добри певачи (Младеновић, 1968).

Инструмент који је пратио све дувачке инструменте и који је одржавао ритам приликом игара и песама, називао се *бубањ* или *тупан*. Поједини етномузиколози сматрају да је *тупан* дошао на Стару планину са истока (са доласком Турака), док други сматрају да се он на овим крајевима налазио још пре њих. Овај инструмент личи на точак (ваљкастог је облика са шупљином) чији је обруч најчешће направљен од ораховог дрвета (а може да се изради и од буквине и храстовине). Дебљине обруча му је око 5 до 10 милиметара, а пречник (у зависности од жеље) може бити од 50 до 100 центиметара. Са обе стране обруча разапета је штављена кожа (обично телећа, овчија или магарећа) затегнута дрвеним обручем и канапом. Свирач на *тупану* (*тупанџија*) обично носи инструмент преко левог рамена, десном руком га удара дрвеном маљицом док у левој држи један тањи прутућ (*поручку*) којим добује на доњој кожи и тако приликом свирања даје одређени тон.

Осим побројаних, на Старој планини су временом постојали и многи други инструменти који су давали одређене звучне тонове.

Клепетуша (*клопотар*) је била право чобанско оруђе. Производила је тон помоћу клатна (*жсала*) које се налазило у унутарашњости тела направљеног од бакра (бронзе или лима) у различитим величинама (најчешће заобљеног или угластог облика).

Звона су најстарије и најраширеније направе које производе одређене тонове. Израђују се у разним величинама, од највећих до минијатурних.

Чегрталка (*чегрталка, чекетало, чокало, врткало, врндало, врждало*) се такође може сврстати у инструменте за музику направљене од дрвета. Састоји се од еластичних дашчица које се врте око назубљене осовине и ударањем производе *чегртаве* звукове.

И **прангија** (*пранђија*) може бити дечији музички инструмент, у неким приликама може служити за застрашивање птица и разних других штеточина, а може се користити и за најављивање важних догађаја (сабора, смотри или фестивала).

Клепало (*клепало*) је сигнални инструмент који се у сеоским насељима Старе планине употребљавао за позивање мештана ради неког обавештења, окупљања или црквених обреда или просто за растеривање птица и других штеточина из њива, винограда и воћњака. Клепало се окачи на дрво или неку греду и удара дрвеном или гвозденом шипком.

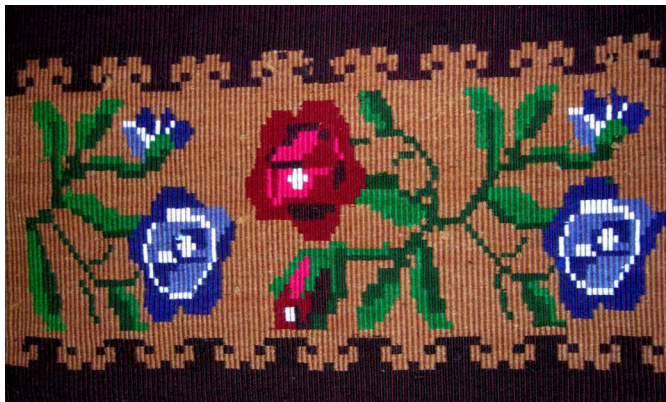

Слика 252. Павел Михаилов из насеља Пртопоинци удара у „клепало“ и позива мештане на крст посвећен Светом Власију
(Фото М. Велојић)

Последњих година се читава туристичка тражња све више окреће ка аутентичним туристичким дестинацијама, базираним на оригиналним етнолошким садржајима. Из усамљених градова туристи се све више окрећу ка сеоским насељима где их чека типична љубазност и гостопримство, где се презентује домаће градитељство и фолклор и где се на најбољи начин чува традиција сеоских насеља (Ивков, 2006).

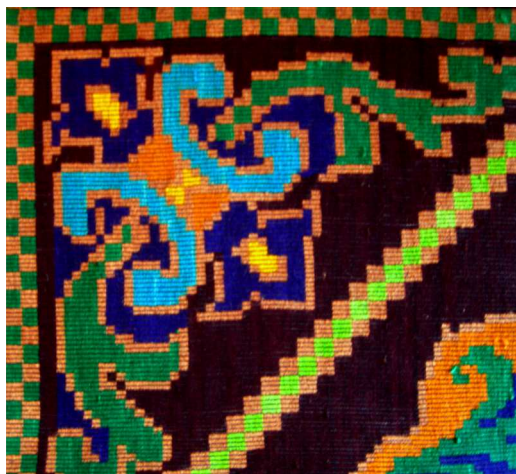
МАТЕРИЈАЛНА, ДУХОВНА И ТЕХНИЧКА КУЛТУРА

Многобројна остварења материјалне и духовне културе становника Старе планине налазе се у музејским збиркама у Књажевцу, Зајечару и Београду. Од експоната у овим музејима највише је предмета домаће радиности (делови народне ношње, ћилими, вез, предмети од дрвета, керамика и остало). Већи део ових предмета је очуван, комплетиран, систематизован и научно обрађен. Њихова велика вредност условљена је чињеницом да је етнографско богатство плод становника који су вековима живели и опстајали испод највиших врхова ове планине.

Слика 253. Део шаре на ћилиму из насеља Причевац (Фото М. Велојић)

Када се говори о техничкој култури мисли се пре свега на старе занате који су почели да се развијају доста рано, да би свој врхунац достигли крајем 19. и у првој половини 20. века. Посебно је интересантна чињеница да је већина становника ове планине била упућена сама на себе и да су за сопствене потребе (углавном својеручно) производили све оно што им је било потребно за рад и одевање. Нажалост, рукотворине старијих генерација су све мање у употреби, док њихова места зазимају предмети направљени у фабрикама. Трагове о њиховом постојању чувају музејске збирке као и појединци који се труде да очувају и отргну од заборава све старе рукотворине, као и да их објасне и прикажу млађим генерацијама.

Слика 254. Цветни мотив на ћилиму из насеља Причевац (Фото М. Велојић)

ЭТНОГРАФСКЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ

Манифестације посвећене очувању и неговању традиције на Старој планини, почев од последње деценије 20. века, окупљају бројне посетиоце, бивше и садашње мештане насеља и њихове пријатеље.

МАНИФЕСТАЦИЈА „САБОР НА ПАНАЦУР“

Манифестација „Сабор на Панаџур“ је везана за верски празник Велика Госпојина (28. август), траје један дан и организује се (почев од 1996. године) сваке године у насељу Јаловик Извор (општина Књажевац).

Уочи саме Манифестације се код заветног крста (на месту званом Равните) окупљају мештани насеља са својим гостима и такмиче у чобанским играма, док се у вечерњим часо-вима поред ватре организује окупљање (*седенћа*) уз музику такмичара који ће сутрадан наступати на Манифестацији. На сам дан Велике Госпојине (28. августа) најпре се у јутарњим часовима дочекују гости па се заједно са њима, уз пратњу трубача, иде до ивора (*врела*) где девојке обучене у народне ношње у тестијама захватају хладну изворску воду и *поје* жедне момке, да би се након тога поред самог извора развило народно коло. Са тог места поворка затим одлази до цркве у насељу, како би учесници запалили свеће, а потом почиње финални део Манифестације.

Сабор се организује на платоу у центру насеља (између школе, Месне канцеларије и кафане), а културно-забавни програм се одржава на специјално за ову манифестацију направљеној бини. У програму традиционално учествују певачи изворних народних песама, свирачи на изворним народним инструментима (гајдаши и фрулаши), хармоникаши и извођачи народних умотворина. Програм се не може замислити без трубача, као и без специјалних гостију (Браће Бајић, Усније Реџепове и других). У оквиру саме Манифестације организују се и продајне изложбе старих заната, сувенира и народних умотворина, испред бине се (обавезно) поставља велики кафански шатор у коме се нуде старопланински специјалитети (ракија, сир и јагње на ражњу), а на платоу између кафане и бине посетиоци за време трајања програма могу одиграти и „коло од 1.000 играча“.

Слика 255. „Коло од 1.000 играча“ на манифестацији „Сабор на Панаџур“
(Фото М. Велојић)

Сабор се организује под покровитељством Министарства културе Србије и Скупштине општине Књажевац, а непосредни његов организатор је Туристичка организација општине Књажевац. Сваке године Сабор посети просечно од 500 до 800 посетилаца.

МАНИФЕСТАЦИЈА „ЂУРЂЕВДАНСКИ СУСРЕТИ – МОЛИТВА ПОД МИЏОРОМ“

Туристичко-културна и привредна манифестација „Ђурђевдански сусрети - Молитва под Миџором“ је најархаичнија манифестација која се одржава на Старој планини. Везана је за сточарски празник Ђурђевдан, траје један дан и одржава се (почев од 1999. године) почетком маја месеца (субота након Ђурђевдана) у старопланинским насељима Вртовац и Балта Бериловац.

Манифестација започиње бербом цвећа и биља на Биљани петак, ритуалним плетењем венца и низом магијских радњи везаним за разне прехришћанске култове. На сам дан Мани-фестације гости се дочекују хлебом и сољу, а у насељу Вртовац се обавља сечење славског колача испред цркве („ћелије“) посвећене Светом Ђорђу. Ту се поред каменог крста, по старом обичају из паганских времена, приноси и жртвено јагње. Ритуал се обично изводи уз присуство свештеника, домаћина и обавезних трубача, који (након обичаја) забављају госте, док жртвовање јагњета прераста у ручак на отвореном простору.

Програм Манифестације се затим наставља (у дворишту старе основне школе у Балта Бериловцу) културно-забавним програмом, чобанским играма и такмичењем у припремању старих јела. Пријављени такмичари приказују своје умеће у припремању „белмужа“ на лицу места, припремању јагњеће чорбе и старим заборављеним играма („Секо донеси ми млеко“, „Да је брава као мрва“, „Вијење венаца“, „Надвлачење конопца“, „Бацање камена са рамена“, „Скок у даљ из места“). У дворишту школе се организују изложбе старих јела, домаће радиности, сувенира и старих заната, а културно-забавни програм се (са изворним песмама, играма и избором најлепше чобанице) приказује на посебно за ову Манифестацију припремљеној земљаној бини иза школе.

Слика 256. Учесници манифестације „Молитва под Миџором“ (Фото М. Велојић)

На Манифестацији сваке године учествује све већи број излагача и такмичара, а број посетилаца се просечно сваке године креће између 400 и 600. Организатори Манифестације су Туристичка организација општине Књажевац и Скупштина општине Књажевац.

САБОР НА КАДИБОГАЗУ

Сабор на Кадибогазу је привредна и културна манифестација која приказује народно културно стваралаштво и привредну понуду са обе стране српско-бугарске границе. Одржава се викендом око православног празника Свети Прокопије, на граничној линији граничног прелаза Кадибогаз, између насеља Ново Корито у Србији и Салаша у Бугарској.

Први Сабор на Кадибогазу одржан је 1925. године и једна је од најстаријих манифестација на Балкану. Основана је са циљем да се превазиђу историјска наслеђа Првог светског рата на Балкану и обележаван је, са прекидима, све до 1954. године. На иницијативу општине Књажевац и Белоградчик обновљен је 2001. године.

На фестивалу се размењују искуства и иницијативе у области спорта, туризма, културе и животне средине, излажу привредни производи из Источне Србије и западне Бугарске и организује богат културно-уметнички програм на коме наступају изворне фолклорне групе и из Србије и из Бугарске. На специјално за ову манифестацију постављеној бини, Сабор по протоколу отварају градоначелник општине Књажевац и градоначелник (*кмет*) општине Белоградчик. У граничном појасу, у близини саме бине, постављају се шатре и кафане у којима се продају како бугарски, тако и српски специјалитети. За време Сабора посетиоци могу државну границу да прелазе само уз личну карту.

Организатор Сабора су Општина Књажевац и општина Белоградчик, а непосредни организатор на српској страни је Туристичка организација Књажевац. На Сабору сваке године буде више од 1.000 учесника.

САЈАМ БАЛКАНСКОГ АГРОБИОДИВЕРЗИТЕТА И СЕОСКОГ НАСЛЕЂА

Регионални сајам балканског агробiodиверзитета и сеоског наслеђа одржава се (од 2005. године) септембра месеца (у време Мале Госпојине) у Димитровраду. Има за циљ да промовише балканске аутохтоне расе домаћих животиња, истакне њихов научни, економски и еколошки значај и њихову везу са културним наслеђем села, као и да подстакне прекогранчну сарадњу на плану очувања агробiodиверзитета, сеоског наслеђа и развоја сеоских насеља. Нарочит значај сајма је у пружању подстицаја локалним и регионалним пољопривредницима за очување постојећих генетских ресурса и традиционалног знања.

Сајам окупља представнике локалних удружења и задруга, научних, образовних и истраживачких институција, локалне и регионалне занатлије, музичке фолклорне групе и изнова јавности представља више од 20 балканских аутохтоних и ретких раса животиња (домаћи брдски коњ, домаће говече, балкански магарац, свиња мангулица, каракачанска овца, пиротска овца, балканска коза, сврљишка кокош, домаћи пастирски пас, као и друге егзотичне расе домаћих животиња).

На сајму се одржавају такмичења у народном вишебоју, традиционалној припреми јела, а бира се и најбољи традиционални млечни производ.

Организатори сајма су Општина Димитровград, Природњачко друштво „*Натура Балканика*“, Завод за пољопривреду Пирот, Савез удружења одгајивача оваца и коза Београд и Регионални центар за животну средину за Централну и Источну Еропу, уз финансијску помоћ Министарста пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије.

Сајам сваке године има од 300 до 500 учесника и посетиоца.

МАНИФЕСТАЦИЈА „ШИПУРИЈАДА“

Манифестација „Шипуријада“ се одржава октобра месеца у насељу Ново Корито (почев од 2007. године), траје један дан и посвећена је шипурку (*шипку*) као једном од најинтересантијих природних плодова. Има такмичарски и изложбени карактер.

У такмичарском делу манифестације учесници се такмиче за највећи и најбољи шипак, најбољу мармеладу од шипка, најоригиналнији рецепт, најбољи ликовни и литерарни рад и најлепше уређену тезгу. Учесће на манифестацији могу узети предшколске и школске установе у категорији ликовних и литерарних радова, као и физичка и правна лица и Удружења грађана која производе шипурак или производе на бази или са темом шипурка, у свим осталим категоријама. Сваке године се уочи манифестације организује Ликовна колонија на којој учествују афирмисани ликовни уметници.

Манифестација се одржава у згради сеоског Задружног дома, који се на тај дан претвара у изложбени простор за ликовне и литерарне радове, као и за део штандова са производима од шипурка. Свечано отварање заказује се у 11,55 сати (у пет до 12) са симболом да је дошао крајњи час да се настави обнови и унапреди живот у сеоским насељима.

Организатори манифестације су Туристичка организација општине Књажевац, Месна заједница Ново Корито, Месна заједница Минићево и Атеље „Топлица“.

На Манифестацији учествује или је посети, сваке године, просечно око 300 мештана Минићева, Књажевца, Зајечара, Новог Крита, Минићева и околних насеља.

Слика 257. Произвори од шипурка на манифестацији „Шипуријада“ (Фото М. Велојић)

ФЕСТИВАЛ СТАРОПЛАНИНСКЕ ХРАНЕ

Фестивал старопланинске хране је најмлађа манифестација која се организује у насељима на Старој планини. У јулу месецу 2010. године, у насељу Темска (општина Пирот) направљен је покушај да се на једном месту прикажу традиционална јела која су карактеристична и специфична само за овај део Источне Србије.

На фестивалу су приказане разне врсте сирева (бели сир, сир на *фелије*, пиротски качкаваљ), специјалитети од старопланинског јагњета (печења, чорбе, *јагњеће сармице*), *белмуж* (на различите начине припремљен), као и друге врсте јела (*сарме у листу од винове лозе*, пржено *зеље*, проје и гибанице). Организатори Фестивала били су Удружење „Темска“ и Месна заједница Темска. Прве године организовања овај фестивал је имао око 200 учесника и посетиоца.

Осим побројаних манифестација основу за развој туристичких активности на Старој планини чине и многобројна култна места, као и радње које се на њима обављају.

Последњих десетак година забележена је појава да се (бар једном у години) потомци појединих старопланинских насеља (углавном у време заветине) враћају на своја стара огњишта (у већини случајева читаве породице и фамилије). Научници тумаче да се ту ради о јасној очуваности традиционалних сродничких односа у фамилијарној друштвеној заједници (још непомућеној животом у другој средини), односно у старопланинским насељима очуване (још увек неразбијене) некадашње друштвене структуре (Велојић, Радовановић, 2007). Примера ради мештани насеља Репушница се већ 12 година окупљају на дан Свете Тројице (на дан заветине свог насеља). На простору где се некада налазила мала црква (ћелија) „на крст“ посвећен светој Тројици, сваке године излази око 80 потомака и бивших становника овог расељеног насеља (које је крајем 20. века стекло неславан епитет првог сеоског насеља у Србији које је потпуно демографски изумрло).

Слика 258. Излазак потомака и бивших становника насеља Репушница на заветни крст
(Фото М. Велојић)

Просечно посматрано скоро из сваке куће овог насеља (30-так година након почетка и више од 10 након потпуног расељавања) на заветину у Репушницу (макар на један дан годишње) врати се по један, односно два становника. Обавезно се поред каменог крста изреже колач, запале свеће и заигра коло. За последњих 12 година заветине у Репушници су имале преко 900 посетилаца. У лето 2005. г. о Репушници је снимљен и целовечерњи документарни филм (под називом „Село за један дан“), који је на заветину наредне (2006) године промовисан у центру овог насеља... у центру насеља без струје, у центру насеља без становника....

Пример Репушнице почела су последњих година да следе и друга насеља на Старој планини.

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ФОЛКЛОРНОГ НАСЛЕЂА

Туристичка валоризација антропогених вредности је комплексна оцена од значаја за развој туризма у једном месту, регији или земљи. Она се третира кроз пропаганду антропогених туристичких вредности, начину и обиму презентовања потенцијала, избору локација за туристичко-угоститељске објекте, њихово димензионирање и функционалност. Само се у туризму користе објекти, појаве и процесе који за друге делатности готово немају значаја. Само се туризмом могу валоризовати објекти као што су на пример археолошка налазишта, културно-историјски споменици, мозаици, керамичке посуде и мермерне статуе (Станковић, 1994).

Вредност и вредновање у смислу валоризације имају велику употребу у савременој науци и пракси. Туристичке вредности су они објекти, садржаји, куриозитети и знаменитости који омогућавају задовољење туристичких потреба. Особине антропогених туристичких вредности су туристичка привлачност, духовна култура и препознатљивост. За туристичку вредност антропогеног објекта, појаве или процеса, најважнији је објективни квалитет, који се субјективно доживљава. Због тога туристичка валоризација представља трајан процес процењивања и рангирања туристичких вредности. Вредновање за туристу представља емо-тиван и субјективан, а за истраживача рационалан и објективан однос. Само свестран приступ туристичкој валоризацији одређених вредности може бити основа за научна истраживања и оперативу на терену (Ћирковић, 2005).

На основу приказаног материјала у овом раду могуће је извршити и целокупну туристичку валоризацију фолклорног наслеђа на Старој планини, односно рангирати ресурсе и елементе потенцијала према процењеној вредности, што је основни предуслов за реали-зацију просторног планирања туризма на овом простору. Фолклорно наслеђе, односно произ-води који су резултат људи, представљају достигнућа народног стваралаштва становника који су на овим просторима живели више стотина година, што у великој мери доприноси њиховој аутентичности и већој туристичкој атрактивности.

Да би се што потпуније извршило вредновање фолклорног наслеђа, прво се сабирају интерни фактори, који подразумевају квалитет и вредност, а затим и екстерни фактори, који условљавају његово туристичко коришћење. Укупна вредност испитиваног ресурса ће се добити на тај начин што ће се прво сабрати сви интерни фактори, затим сви екстерни фактори, па ће се добивени збир интерних фактора помножити са збиром екстерних фактора (Ђорђевић, 1996). Математички гледано та операција би се могла приказати и на следећи начин:

$$A + B + C + D = X \qquad E + F + G + H = Y \qquad X \cdot Y = \text{укупна}$$

вредност
где је

X - збир процене интерних фактора ресурса

Y - збир процене екстерних фактора ресурса

A - процена урбанизације

B - процена инфраструктуре

C - процена опреме и услуга

D - процена инхерентних карактеристика ресурса

E - процена приступачности

F - процена специфичности ресурса

G - процена близине емитивних центара

H - процена значаја ресурса

Интерни фактори Старе планине су много слабији од екстерних фактора. Они подразумевају степен коришћења туристичких вредности (урбанизацију, инфраструктуру и туристичку опрему и услуге) и инхерентне карактеристике туристичких вредности (њихове унутрашње особине које чине основу њихове туристичке вредности). Уколико се бодовање изврши по скали од 0 до 5, добиће се следеће вредности интерних фактора:

Табела 105. Оцена интерних фактора који утичу на туризам Старе планине

Фактори	оцене
Степен коришћења туристичких вредности	
- Урбанизација	2
- Инфраструктура	2
- Туристичка опрема и услуге	2
Инхерентне карактеристике туристичких вредности	
- Архитектура у насељима	4
- Манастири и цркве	5
- Култни објекти	4
- Гастрономска понуда	5
Збир процене интерних фактора је	24

Инхерентне карактеристике завређују знатно већу просечну оцену (4,5) од степена коришћења самих вредности (2). Од њих највишу оцену свакако може добити гастрономска понуда, затим манастири и цркве па сви остали интересантни етно-туристички мотиви.

Екстерни фактори који утичу на туризам Старе планине су веома значајнији и могу добити доста високу оцену. Сама приступачност одређеним објектима која је последица одговарајуће саобраћајне инфраструктуре, може добити оцену 4; близина емитивних центара оцену 5, значај ресурса оцену 4, док су и саме специфичности ове планине веома значајне (5).

Табела 106. Оцена екстерних фактора који утичу на туризам Старе планине

Фактори	оцене
- Приступачност ресурса	4
- Близина емитивних центара	5
- Значај ресурса	4
- Специфичност туристичких вредности	5
Збир процене екстерних фактора може се изразити бројем	18

Имајући у виду претходне оцене, процену туристичког потенцијала добијамо на тај начин што сабирамо и стављамо у однос утврђене вредности свих ових ресурса и елемената. Та процена омогућује да ова микрорегија добије статус самосталне туристичке вредности, јер својим елементима фолклорног наслеђа у потпуности може задовољити жеље и потребе разноврсне туристичке клијентеле.

Сама туристичка валоризација се може урадити и на други начин. Наиме, крајем 20. и почетком 21. века Hilari du Cros је у сам процес туристичке валоризације дестинације увела културно-туристичке субиндикаторе и њихов степен градуирања, посебно за туристички сектор и сектор управљања културним добрима, као и за оцену робусности културног добра да прими посетиоце.

Овај метод обухвата два сектора са одговарајућим субиндикаторима - први део чини туристички сектор, који обухвата тржишну привлачност културних добара (1) и факторе од значаја при дизајнирању туристичког производа (2), док је други сектор окарактерисан као менаџмент културних добара и садржи такође два субиндикатора: културни значај (1) и робусност (2).

Конкретизовани субиндикатори, укључујући квалитативну и квантитативну оцену сваког од њих, могу имати следеће карактеристике:

1. Туристички сектор

Тржишна привлачност културних добара

- Амбијент (слаб 0-1, адекватан 2-3, добар 4, одличан 5),
- Добро познато ванлокалне области (не 0-1, унеколико 2-3, веома добро 4-5),
- Важан национални симбол (не 0, има изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- Може да се исприча интересантна прича о културном добру – евокативно место (не 0, има изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- Поседује извесне особине које га јасно диференцирају од околних културних добара (сиромашно 0, адекватно 2-3, добро 4, одлично 5),
- Привлачно за специјалне потребе, што би омогућило већу посећеност од стране туриста, као на пример организовање фестивала (уопште не 0, поседује изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- Комплементира са другим туристичким производима на дестинацији, односно у региону (уопште не 0, има изванстан потенцијал 1-3, да 4-5),
- Туристичка активност у региону (скоро никаква 0, постоји у извесној мери 2-3, висока 4-5),
- Дестинација се асоцира са културом (уопште не 0, у извесној мери 2-3, високо 4-5).

Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа

- Приступ културном добру (није дозвољен 0, ограничен приступ 1-2, дозвољен приступ свим елементима културног добра 3-4),
- Добар транспорт од популационог центра до културног добра (веома је удаљено/тежак приступ 0, олакшана је доступност 1-2, одлична приступачност 3-4),
- Близина других културних атракција (веома је удаљено/отежано 0, олакшан је приступ 1-2, растојање се може брзо и лако прећи 3-4),
- Услугне погодности, паркинг, обележени путеви до културних добара, освежење, доступност информација (слабо 0, адекватне 1-2, добре 3-4, одличне 5)

На основу одређивања вредности субиндикатора тржишне привлачности културног добра за туристички сектор, извлаче се следеће карактеристике:

Слаба привлачност 0 - 20 Средња привлачност 21 - 40 Висока привлачност 41 - 60

Табела 107. Анализа туристичког сектора са субиндикаторима

Туристички сектор

<i>Тржишна привлачност културних добара</i>	<i>оцена</i>
Амбијент	5
Добро познато ванлокалне области	4
Важан национални симбол	5
Може да се исприча интересантна прича о културном добру	5
Поседује извесне особине које га јасно диференцирају од околних културних добара	5
Привлачно за специјалне потребе, што би омогућило већу посећеност од стране туриста, као на пример организовање фестивала	5
Комплементира са другим туристичким производима на дестинацији, односно у региону	3
Туристичка активност у региону	5
Дестинација се асоцира са културом	2

<i>Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа</i>	<i>оцена</i>
Пристап културном добру	4
Добар транспорт од популационог центра до културног добра	3
Близина других културних атракција	4
Услужне погодности, паркинг, обележени путеви до културних добара, освежење, доступност информација	0

У к у п н о

50

2. Сектор менаџмента културних добара

Културни значај

- Естетска вредност, укључујући архитектонску вредност, ако се ради о грађевинском објекту (ниска 0, средња 1, висока 2),
- Историјска вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),
- Едукациона вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),
- Друштвена вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),
- Научно-истраживачка вредност (ниска 0, средња 1, висока 2),
- Реткост културног добра на дестинацији, односно региону (уобичајена културна добра исте врсте 0, мање уобичајена 2, уникатно културно добро те врсте 3),
- Репрезентативност за дестинацију (слаба 1, добра 2-3, одлична 4)

Робустност

- Осетљивост културног добра (велика 0, привлачна 2-3, није осетљива 4),
- Стање репарације (слабо 0, донекле извршено 1, добро 2-3, одлично 4),
- Постојање плана управљања културним добром (нема плана 0, у припреми је 1-4, постоји 5),
- Регуларни мониторинг и одржавање (слабо 0, донекле 1-2, добро 3-4, одлично 5),
- Потенцијал за текуће инвестирање и консултацију кључних стехолдера (слаб 0, адекватан 1-2, добар 3-4, одличан 5),
- Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање културног добра (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5)
односно на животни стил и културне традиције локалне заједнице (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5),
- Могућност да модификација, као део развоја производа, има негативан утицај на физичко стање културног добра (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5),
односно на стил живота и културне традиције локалне заједнице (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5)

Закључак о субиндикаторима за културни значај/робустност је следећи:

Осетљивост/мала културна вредност 0 - 2

Осредња вредност 21 - 40

Висока вредност 41 - 60

Табела 108. Анализа сектора менаџмента културних добара са субиндикаторима

Сектор менаџмента културних добара

<i>Културни значај</i>	<i>оцена</i>
Естетска вредност, укључујући архитектонску вредност ако се ради о грађевинском објекту	3
Историјска вредност	4
Едукациона вредност	3
Друштвена вредност	3
Научно-истраживачка вредност	4
Реткост културног добра на дестинацији, односно региону	3
Репрезентативност за дестинацију	3

<i>Робустност</i>	<i>оцена</i>
Осетљивост културног добра	3
Стање репарације	0
Постојање плана управљања културним добром	0
Регуларни мониторинг и одржавање	2
Потенцијал за текуће инвестирање и консултацију кључних стехолдера	2
Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање културног добра односно на животни стил и културне традиције локалне заједнице	3
Могућност да модификација, као део развоја производа, има негативан утицај на физичко стање културног добра односно на стил живота и културне традиције локалне заједница	3

У к у п н о

36

На основу табела закључујемо да укупна оцена индикатора туристичког сектора износи 50, односно да је степен тржишне привлачности висок и да постоје добри услови за дизајнирање туристичког производа, односно да је укупна оцена индикатора за сектор менаџмента културних добара 36, што представља сасвим осредњу вредност.

На основу ових анализа, може се поставити матрица тржишне привлачности са 9 ћелија, означених са $M(i, j)$ ($i, j = 1, 2, 3$) и за свако културно добро се може одредити којој ћелији припада у зависности од оцене коју је добило у претходном поступку оцењивања. Ћелије могу бити дефинисане на следећи начин:

$M(1,1)$ – висока вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност.

$M(1,2)$ - висока вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност,

$M(1,3)$ - висока вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност,

$M(2,1)$ - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност.

$M(2,2)$ - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност,

$M(2,3)$ - осредња вредност индикатора културна значајност/робустност и велика тржишна привлачност,

$M(3,1)$ - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и мала тржишна привлачност,

$M(3,2)$ - мала вредност индикатора културна значајност/робустност и средња тржишна привлачност,

$M(3,3)$ - мала вредност индикатора културна значајност робустност и велика тржишна привлачност.

Она културна добра која имају малу тржишну привлачност не могу бити кључне атракције које ће привући већи број туриста. Културна добра са високом и осредњом вредношћу индикатора културна значајност/робустност и средњом тржишном привлачношћу, односно она која улазе у саставу категорија $M(1,2)$ и $M(2,2)$, треба да буду на квалитетан начин промовисана, али и предмет пажње конзерватора и менаџера културних добара у циљу одређивања оптималног броја посетилаца са становишта одрживог развоја културног туризма (Матић, 2006).

Навећу туристичку вредност на Старој планини имају објекти народног градитељства, затим манастири и цркве, а такође и култни (етно) објекти који се налазе у атарима скоро сваког насеља.

Активирањем мање афирмисаних и неафирмисаних објеката и елемената фолклорног наслеђа музејском презентацијом, праћеном информативним паноима и фотографијама, у великој мери се може повећати како квантитет тако и квалитет саме туристичке понуде.

Све то захтева сасвим другачији приступ развоју туризма на овом простору, који би заправо морао почети адекватним третманом читавог фолклорног наслеђа у свим будућим туристичким плановима развоја како на нивоу самих општина, тако и на нивоу целокупног простора.

SWOT/TOWS АНАЛИЗА

Културно-историјско наслеђе представља веома важан фактор будућег туризма на Старој планини. Оно у знатној мери увећава вредност ове дестинације на тржишту, те је стога веома важно применити и неке од метода стратешке анализе у циљу установљења места интитуције на тржишту и развијања стратегије конкурентности.

Управо у ту сврху урађена је и SWOT анализа помоћу које су утврђене јаке и слабе тачке, као и шансе и претње из окружења, а које заједно могу утицати на даљи развој овог подручја. Сам назив SWOT показује следеће елементе: снаге (енглески *Strengths*), слабости (енглески *Weaknesses*), пословне прилике (енглески *Opportunities*) и опасности које угрожавају успешност (*Threats*) једног одређеног пројекта или операције. Коришћењем ових термина развијена је техника за анализу одређеног проблема, чијом методологијом се расположиви материјал прегледа и организује у матрицу састављену од четири поменута дела. Суштина ове анализе лежи у прегледу расположивих информација како би се реално одредиле снаге и слабости, као и прилике које су на располагању за реализацију одређеног пројекта, тако што се све расположиве информације најпре разврстатавају у матрицу па потом елаборирају. Основна одлика читаве ове анализе је у ствари испитивање интерних и екстерних ресурса у циљу што бољег позиционирања на тржишту.

SWOT анализа Старе планине представља стандардизовани поступак који је усклађен са потребама Просторног плана подручја посебне намене и Парка природе Стара планина, а урађена је на основу посета и обиласка дестинација, као и прикупљених података на основу расположиве документације.

Да би се анализа што више развила и уклопила у причу која се годинама уназад развија око Старе планине, веома је значајно сагледати следеће елементе: инфраструктурну повезаност емитивних туристичких центара регионалним и локалним путевима са локалитетима од значаја на овој планини, смештајне капацитете, кадрове у туризму, становништво које има директан интерес да се бави туризмом, маркетинг и повезивање са другим регијама у оквиру заједничких понуда на пропагирању културних и туристичких вредности ове планине. Посебну пажњу привлачи и почетак туристичког развоја старопланинске микрорегије Будац, односно близина будућег туристичког центра „Бабин зуб“, као и заинтересованост многих становника из више градова Србије (и страних држављана) за одређене инвестиције у старим архаичним насељима ове области. Усвајањем програма прекограничне сарадње (Србија – Бугарска) омогућен је приступ одређеним међународним фондовима код којих се може конкурисати за финансирање одређених пројеката. Такође су у последње време интересантни и одређени законски прописи у Србији (посебно „Уредба о утврђивању критеријума и ближих услова за кредитирање за подстицање квалитета угоститељске понуде физичких лица, као и малих и средњих предузећа из области туризма“) којима се утврђују критеријуми и ближи услови за финансирање пројеката из области туризма из средстава која су за ове намене обезбеђена у буџету Републике Србије.

Обезбеђивањем неопходних финансијских средстава преко донатора, спонзора и одређених међународних (и домаћих) фондова у великој мери би се поспешило развој туризма и реализовали многи пројекти и планови који су (и који ће у будућности бити) везани за насеља и становништво на Старој планини.

На основу укупног и просечног интензитета сваке компоненте представљене у SWOT анализи направљен је и Полигон стратегије SWOT анализе Старе планине који може послужити свим заинтересованим институцијама и појединцима за дефинисање будућих развојних стратегија на овом подручју.

Табела 109. Јаке тачке (интерне способности)

<i>S – STRENGTHS – Јаке тачке (интерне способности)</i>	<i>Искоришћење потенцијала</i>
Повољан географски положај и саобраћајна повезаност	Положај и близина магистралних и регионалних путева, као и значајни емитивни туристички центри дају овој планини значај посебне туристичке регије.
„Нова“ дестинација на домаћем и међународном тржишту, како за потребе инвестиционих улагања тако и потребе туризма	Атрактивност подручја и велика присурност у медијима, омоћувају агресивнији наступ на домаћој и међународној сцени, на сајмовима туризма и другим јавним местима, јер ова планина представља, пре свега за европске (али и за ван европске) посетиоце, ново и неистражено подручје.
Богато културно-историјско наслеђе	Поред културно-историјских споменика обухвата и фолклорно наслеђе становништва, гастрономско богатство и манифестационе вредности.
Велики број културно-историјских споменика	Културно-историјски споменици су класификовани у следеће групе: археолошка налазишта, знаменита места, просторно-културно историјске целине, култна места (крстови, записи, култни извори), споменици културе (цркве и манастири), фолклорно наслеђе, народно неимарство и манифестационе вредности.
Културно-историјска и демографска оригиналност	Јединство и оригиналност народа који вековима живи на овим просторима сврстава ову планину међу најархаичнија подручја у Европи.
Богатство и оригиналност старопланинске кухиње	Богатство кулинаског знања и искуство домаћица презентовано је у етно-кућама и на различитим културно-туристичким манифестацијама.
Запажен број културних манифестација	Организовање већег броја културно-туристичких манифестација.
Гостољубивост становништва и њихов позитиван став према посетиоцима	Старопланинци су познати као људи који воле да угосте сваког добродошлог госта. Гости се дочекују великим гостопримством како у кућама тако и на различитим другим локалитетима.
Постојање Парка природе „Стара планина“	Извршена је анализа постојећег стања и дати предлози мера за будуће активности.

Графички приказ 2. Полигон јаких тачки (интерне способности)

Напомена: 1 = најлошије, 10 = најбоље

Графички приказ 3. Полигон слабих тачки (интерне слабости)

Напомена: 1 = најлошије, 10 = најбоље

Табела 110. Слабе тачке (интерне слабости)

<i>W – WEAKNESSES – Слабе тачке (интерне слабости)</i>	<i>Могућности реакције на дате проблеме</i>
Неадекватна документација о непокретним културним добрима и њиховом броју на Старој планини	Израда јединствене базе података, интензивирање истраживања, конзервације и рестаурације непокретних културних добара
Неизграђен бренд производа и регије	Искористити рад на заједничким пројектима (у свим областима) и упознати стране партнере са понудом Старе планине
Недовољна диференцираност производа у односу на конкуренцију	Израдити план конкурентности на основу анализе конкурентности
Недовољан квалитет и квантитет производа и програма	Дефинисати производе Старе планине и израдити нове програме
Неодговарајуће и недовољно представљање атракција посетиоцима	Израдити план обиласка културно-историјских споменика и манифестација
Уништавање културно-историјских споменика услед различитих фактора	Дефинисати запуштеност, неадекватно одржавање, непримерене реконструкције и доградње културно-историјских споменика
Недовољно истражена и заштићена етно-баштина у насељима на Старој планини	Извршити анализу етно-баштине у оквиру културних добара и покренути стављање под заштиту оних за које то до сада није урађено
Лоша саобраћајна инфраструктура (локални путеви)	Дати преглед постојећег стања за друмски саобраћај и издвојити приоритете за санацију постојећих и изградњу нових путева
Мали број смештајних капацитета, недовољна структура и низак квалитет	Извршити анализу тренутног стања, постојећим капацитетима подићи категоризацију и урадити пројекцију потребних нових капацитета
Недовољан број хотела	Подизањем категоризације и увођењем у међународне резервационе системе
Слаба туристичка опремљеност	Дефинисати потребе за инфо пунктовима, туристичкој сигнализацији и недостатку водича
Недовољна комунална уређеност	Уредити простор тако да посетиоцима буду доступни уредни и добро опремљени тоалети, изградња довољног броја корпи за отпатке, одговарајуће уређење паркинга
Слаба маркетиншка активност	Неопходна израда већег броја туристичких аранжмана везаних за ову дестинацију и поједине њене делове
Недовољно праћење европских и светских докумената за сличне дестинације	Увођење служби за редовно праћење документације која доноси моделе, принципе регулисања и очувања културно-историјских вредности

Табела 111. Шансе из окружења

<i>O – OPORTUNITIES (Шансе из окружења)</i>	<i>Препоручиве реакције</i>
Позитиван развој политичке и економске ситуације	Приближавање и улазак у чланство Европске уније
Побољшање имица Србије	Наступ на међународним сајмовима, изложбама и промоција културно-историјског наслеђа
Привлачење страних инвестиција	Веће инвестирање у развој инфраструктуре и прилагођавање правне основе за претварање погодних културних добара у туристичке објекте
Позитивна кретања у туристичкој потражњи	Одржавање корака са конкуренцијом из окружења
Регионално повезивање	Повећање прекограничне сарадње, повезивање установа културе и локалних самоуправа
Широка контрактивна зона са већим насељима у окружењу	Повезивање са градовима Нишом, Пиротом, Књажевцем, Димитровградом, Зајечаром, Бором, Неготином и Кладовом
Значај међународног пута Ниш-Софија	Све већи значај у европским размерама и његова близина дестинацији
Отварање хотела високе категорије	Отварање хотела који припадају међународних хотелским ланцима
Повећање смештајних капацитета	Реконструкција постојећих капацитета и изградња нових у циљу побољшања квалитета
Боља саобраћајна повезаност са аеродромима у Софији, Нишу и Београду	Ваздушни саобраћај је заступљен у Софији, Нишу и Београду, чиме је омогућено повезивање друског и ваздушног саобраћаја

Графички приказ 4. Полигон шанси из окружења

Напомена: 1 = најлошије, 10 = најбоље

Табела 112. Претње из окружења

<i>T – THREATS (Претње из окружења)</i>	<i>Препоручиве реакције</i>
Нестабилна политичка ситуација у земљи	Одржавање радионица за међукултурни дијалог и развој толеранције
Нестабилна економска ситуација у земљи	Омогућити локалном становништву укључивање у привредне токове
Недовољна атрактивност дестинација за инвестиције	Неопходно пружање могућности приватним или страним улагачима да уложе свој капитал
Непостојање Стратегије развоја туризма у насељима на Старој планини	Израда стратегије
Неуважавање поставки Стратегије развоја туризма у општинама Димитровград, Пирот, Књажевац и Зајечар	Извршити анализу поставки стратегије и регулисати њихову примену
Све већа урбанизација Старе планине	Строже спровођење постојећих правних аката и доношење нових за забрану даље градње
Непланска изградња	Строго контролисање непланске изградње која може угрозити културно-историјске споменике
Уништавање културно-историјских споменика услед природних и антропогених утицаја	Санација и допунска заштита од ерозије, пожара, индустрије и сл.
Непостојање свести код локалног становништва о вредности културно-историјског наслеђа	Едукација становништва, стимулисање улагања у културно наслеђе, строжија примена закона
Неадекватна и застарела законска регулатива о заштити културних добара	Увођење нове законске регулативе која би подстицала улагање у културна добра

Графички приказ 5. Полигон претњи из окружења

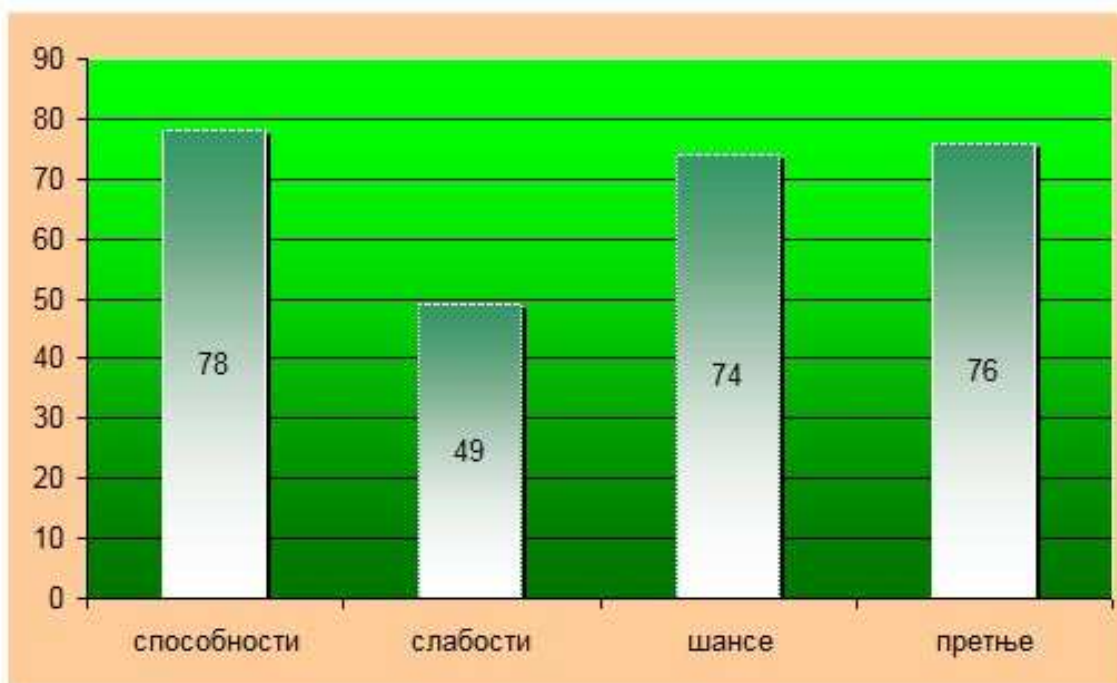

Напомена: 1 = најлошије, 10 = најбоље

SWOT анализа културног и историјског наслеђа Старе планине показује да ова планина има изузетно богато културно и историјско наслеђе које треба на најбољи могући начин презентовати јавности и које може много боље да се валоризује и стави у функцију туризма.

Треба свакако истаћи чињеницу да је интензитет *шанси* (74) мањи од укупног интензитета *претњи* (76) и да је веома важно да Стара планина у овом тренутку покуша да искористи своју присуност у медијима и тренутне могућности које долазе из окружења. Са друге стране укупан интензитет *способности* (78) је знатно већи од укупног интензитета *слабости* (49) што указује да она поседује велики део елемената и да само треба плански радити на уклањању постојећих слабости.

Графички приказ 6. Способности, шансе, слабости и претње

Као коначни резултат анализе, скоро опустела старопланинска насеља постала би препознатљива као туристичке атракције, а споменичко наслеђе у њима коначно би добило и значајну улогу у едукативном и културолошком смислу. На ову чињеницу указује велики рој јаких тачака и разноврсност и бројност шански из окружења.

Представљена SWOT анализа указује и на бројне јаке тачке и шансе из окружења које треба што боље искористити како би се културни туризам на Старој планини подигао на виши ниво, односно како би се могао поредити са другим сличним европским и светским регијама и привукао већи број домаћих и иностраних посетилаца. Такође треба и све слабости и претње у што краћем временском року превазићи и елиминаисати, наравно уз одређене корекције и доста улагања. Веома важно је и правилно планирање и реализација свих предвиђених делатности, како на самој планини тако и на више различити нивоа – на локалном, општинском, окружном, регионалном и државном нивоу.

Све постојеће садржаје најпре треба планирати *на локалном нивоу*, при чему свакако водити рачуна да приликом организовања културних програма и манифестација буду укључени сви припадници једне локалне заједнице (преко израде сувенира, производа домаће радиности, учешћа у културно-уметничком програму, припремању старих јела) како би се и код млађих и код старијих становника одржала свест о припадању њиховој културној и етнозаједници.

Слика 259. Изложба домаће радиности на манифестацији „Сабор на Панаџур“
(Фото М. Велојић)

Планирање *на општинском нивоу* има вишеструке функције. Општински центар представља језгро културних активности на територији целе општине, те је сходно томе потребно да буде и центар свих делатности. Због тога је потребно да се у општинским Центрима културе и Туристичким организацијама нађе место и за бављење старим занатима, израдом предмета од вуне, дрвета, сламе и других сувенира који би се могли продавати туристима и на тај начин остварили додатни приходи сеоских домаћинстава.

Просторним плановима је често предвиђено да се неке од функција развијају не само на нивоу општина, већ и *на нивоу округа*, односно повезивањем суседних општина. Тако се на нивоу округа могу издавати часописи и израђивати друга средства пропаганде (туристичке карте и електронске презентације) којима би се промовисао округ или читава макроцелина (у овом случају Стара планина, на територији више општина).

За поменути простор Старе планине посебно је важно формирање институција која ће радити на развоју овог подручја у више сегмената и деловати *на регионалном нивоу*. Код планирања таквих институција и њихових делатности свакако значајну улогу морају имати Туристичке организације општина, Привредне коморе и друге сличне организације.

На државном нивоу треба формирати националне културне центре који треба да обједи-не и унапреде рад у свим областима (еко и етно-центри) и пруже могућност за упознавање свих вредности које Стара планина и њено становништво чувају дуги низ година. Само се на такав начин могу и морају сачувати културна добра, места и предмети који на нивоу државе представљају историјску, уметничку, научну или техничку вредност.

СТАВОВИ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА

Током 2002. године екипа демографа из Зајечара је урадила социо-економску анализу старопланинских насеља и том приликом дошла до значајних података и мишљења локалног становништва по питању туризма. Истраживање је спроведено од маја до септембра 2002. године на одабраним узорцима популације становника микрорегије Заглавак и Буцак и обухватило је 160 домаћинстава, по типу студије пресека. Као инструмент коришћен је посебно направљен упитник за потребе овог истраживања (на основу увида у упитнике коришћене у сличним истраживањима), а истраживање је извршило пет анкетара (међу којима и аутор овог рада). Статистичка анализа података у овом истраживању извршена је методама дескриптивне статистике (апсолутни и релативни бројеви, средње вредности и стандардне девијације). Приликом обраде података коришћени је статистички програм Integrated System for Survey Analysis (ISSA). Ставови су оцењивани тако што је рађено процентуално учешће сваког става и то као пожељних и непожељних ставова, тако и процентуално учешће оних који немају изграђен став према појединим областима. За туризам који је на овој планини тек у скромном зачетку, половина становника сматра да је апсолутно неопходно предузети мере ревитализације подручја, једна четвртина сматра да је можда потребно, док друга четвртина мисли да је превише касно за било каква туристичка кретања у појединим насељима. Три четвртине локалног становништва сматра да су природни феномени овог поднебља мотиви који привлаче туристе, док једна четвртина наводи споменике културе, култна места, цркве и манастире. Оцењујући одређене карактеристике свог краја, испитаници су у скоро 80 % случајева петицом оценили природу, климу, тишину и мир, гостољубивост, храну и могућност за излете и рекреацију, док су најлошијим оценама оценили превоз, путеве, могућност куповине и могућност комуникације.

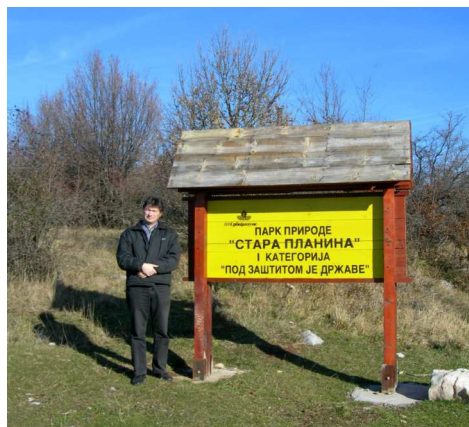

Слика 260. Прикупљање података на терену (Фото М. Велојић)

На основу урађеног истраживања изведен је закључак да се развој туризма на Старој планини не може заснивати на постојећим трендовима раста становништва у њеним насељима, јер ће се по тим трендовима већина од њих временом угасити. Развој се мора заснивати на оптимистичким концепцијама стварања таквих развојних услова који ће привући ново, витално становништво из окружења (не обавезно становништво које се претходно иселило), на стимулативним програмима туризма, рекреације, производњи хране и сл. (Радовановић Олића at all, 2003).

ПРЕДЛОЗИ ЗА РАЗВОЈ ЕТНО-ТУРИЗМА

Решења за заустављање убрзаног пропадања старопланинске фолклорне архитектуре и фолклорног наслеђа су многобројна, али се у оквиру већ формираног „Парка природе Стара планина“, као најприхватљивији и најбржи начин, намеће организовање етнотуризма у старим његовим насељима.

Слика 261. М. Велојић у Парку природе Стара планина

У оквиру самог „Парка природе“ потребно је (у више насеља) направити етно-паркове (такозване музеје под отвореним небом) где би се презентовале старе зграде са предметима који им припадају, сачуваним на лицу места или намештених на другом погоднијем простору. За сада једини такав етнопарк постоји у тимочком насељу Равна. У њему су представљени објекти патријархарне задруге из старопланинске микрорегије Заглавак из друге половине 19. века, са стамбеним и привредним објектима који су јој припадали. У овај парк је пренета и реконструисана кућа *моравка* из насеља Горње Каменице, стара сеоска кућа из Берчиновца саграђена у бондруку, као и предмети из домаћинства како богатије тако и сиромашне сеоске породице са вредним примерцима локалног занатства (Водич кроз Етно-парк Равна, 10-13). Уз овакве паркове треба обезбедити и пратеће садржаје у виду угоститељских садржаја, као и продавнице сувенира. Оваквим туристичким садржајима туристи се најбоље могу упознати са материјалном и духовном културом, начином живота и обичајима, што у сваком случају обogaћује њихову културу и отвара их према становницима других регија.

Слика 262. Реконструисана кућа „моравка“ из Горње Каменице у Етно-парку Равна
(Фото М. Велојић)

У насељима (у којима је то могуће) и у сеоским домаћинствима развити одређене садржаје који могу привући туристе и створити додатне приходе. Ти садржаји могу бити из области агротуризма (где туристи могу или само посматрати или непосредно учествовати у традиционалним пољопривредним радњама), активности у природи (лов, риболов, планина-рење, пешачење), из области културног туризма (где туристи обилазе култна и друга места из области археологије, историје, културе), као и осталих облика туризма (као што су етно-манifestације, рекреације на отвореном, производња и продаја локалних сувенира и пољопривредних производа и тд).

Слика 263. Анђелка Василов, власница Етно музеја „Сунце“ у насељу Височки Одоровци (Фото М. Велојић)

Власници сеоских газдинстава који желе да се баве туризмом на свом имању морају проценити јесу ли њихова газдинства за то погодна и да ли су у могућности да на адекватан начин дочекају и угосте туристичку клијентелу.

Слика 264. Етно кућа и кафана Петра Бекова у насељу Смиловци (Фото М. Велојић)

Посебан је предуслов професионални однос према госту заснован на свом раду и условима који су прописани законом (који се односе на обављање туристичке делатности на туристичким сеоским породичним домаћинствима). Најчешћи разлози због којих ће се домаћи (или страни гост) одлучити за поједино газдинство на планини су чист ваздух, чиста вода, здрава клима и очувана животна средина, сликовитост краја, могућност слободног кретања у природи ради рекреације, разгледање занимљивости у околини и др.

ЗАКЉУЧАК

Подручје Старе планине представља изузетан ресурс у сваком погледу. Одликују га природне, културно-историјске и етно-демографске карактеристике, отвореност и госто-примљивост мештана, као и разноврсни природни, културни и етнографски туристички потенцијали. Са туристичким развојем читаве Старе планине и етносоцијални туристички мотиви овог подручја добијају све већи значај.

Стара планина има повољан географски и туристички положај захватајући простор између Зајечара на северу, Димитровграда на југу, српско-бугарске границе на истоку и река Нишаве, Темштице, Трговишког и Белог Тимока на западу. Она се тим својим положајем директно везује за такозвани „*источни медитерански правац*“ који спаја развијене земље Европе са Бугарском, Грчком и Турском и којим се годишње креће око 20 милиона туриста. На њој постоје разноврсни природни и антропогени ресурси, као и велики број насеља која су могу подредити функцији туризма. На самој планини постоје услови за развој летњег и зимског туризма, спортско-рекреативног туризма, здравственог, научног, излетничког, тран-зитног и викенд туризма, а у њеним старим насељима скоро заборављени остаци народног градитељства и многобројна култна места. Овome треба додати и бројне културно-историјске споменике (манастире и цркве) и друге етно-демографске вредности које свакако могу на више начина употпунити постојећу туристичку понуду и у наредном периоду привући много већи број туриста.

Посебну улогу у презентовању етнографских туристичких вредности представља национално кулинарство које поседује одређене специфичности које се могу туристима презентовати у виду посебних ритуала око припремања хране, презентације (на одређеним културним местима), дегустације и оцене њеног укуса и квалитета. Тиме ово кулинарство може деловати као самостална или комплементарна туристичка вредност која би могла употпунити већ постојећу туристичку понуду или се може користити као покретачка основа формирања читаве дестинације. На Старој планини се још увек на традиционални начин припремају одређена национална јела која су од давнина била карактеристична управо за ово подручје и била основа у исхрани њеног становништва.

Нажалост, политика према сеоским насељима и миграције село-град, у читавој другој половини 20. века, покренуле су низбрдо (од планинских врхова Старе планине ка локалним градским центрима у долинама река) незауставиво кретање њених становника, његово скоро потпуно расејање и ... убрзано нестајање. У старим насељима на планини остали су да живе само старији мештани, као чувари традиције и обичаја, али и они врло брзо „*одлазе*“. Старачко становништво, оронуте и напуштене куће, напуштена насеља и школе без ученика, сурова су данашња стварност на Старој планини. Забрле су некада разноврсне привредне активности становништва, јер више нема младих становника. Просек година старости мештана старопланинских насеља прешао је бројку од 70 година.

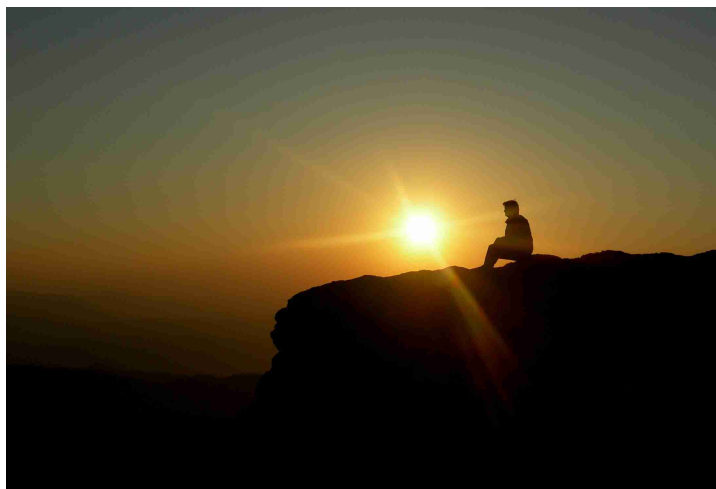
Са одласком последњих становника (природним путем или расељавањем) нестаће са Старе планине (заувек) и многа традиционална обележја и архаичне појаве, чији су носиоци (мање или више) најстарије генерације, без обзира на то да ли су они своје насеље напустили или су остали да живот окончају тамо где су се родили и век провели. Са старим људима нестаће трагови старих народа и цивилизација, као и насеља у којима се вековима живело, рађало и опстајало. Као што се популација на простору ове планине годинама смањивала, тако ће се и бројке (којима је она годинама приказивана), једнога дана (уколико се нешто не учини) свести на најмање нумеричке показатеље. Да би се бар нешто сачувало - туризам се намеће као једино решење.

Не улазећи у друштвене и политичке околности у претходном периоду, које су оставиле веома негативан утицај код старопланинског становништва, мора се подвући црта и кренути путем дугорочнијег развоја. У том погледу неафирмисано подручје Старе планине пружа низ могућности за развој свих видова етнотуризма.

Свуда се у свету богатство фолклора експлоатише као антропогени туристички мотив, а становништво једне области као главни фактор у формирању антропогених туристичких вредности. Напредак и развитак друштвеног и привредног живота одражава се постепено и на промену навика код људи чиме се јавља и већа мотивисаност становништва за обављање туристичких услуга и за укључивање у одређена туристичка кретања.

Да би етно-демографске вредности Старе планине привукле домаће и стране туристе потребно је поред добро осмишљеног плана будуће туристичке изградње, направити и адекватно вредновање и промоцију свих њених садржаја. Основу за израду туристичких програма и њихову тржишну реализацију може да обезбеди држава, кроз кроз селективну и флексибилну политику стимулације тржишне привреде (уз одређене рестрикције у односу на заштиту природе), али и поштовање ставова локалног становништва, јер они представљају почетни потенцијал очувања и ревитализације свих њених ресурса, док код промотивних и маркетиншких активности велику улогу могу одиграти општинске туристичке организације.

Да би се туризам на Старој планини у потпуности развио потребно је преуредити постојећу инфраструктуру, водоводну и канализациону мрежу, електрификацију и направити већи број објеката са задовољавајућим смештаним и угоститељским капацитетима. Постојећа старопланинска насеља потребно је преуредити у етнонасеља како би се њихово (и духовно и материјално) пропадање ублажило или зауставило, а у њима организовати и већи број етно-манifestација на којим би се презентовало целокупно фолклорно наслеђе. Наравно, за све те активности потребна су значајна финансијска средства која се могу обезбедити на више начина: средствима грађана, средствима из општинских, републичких и других фондова, путем разних донација и кредита. И уколико се то, у догледно време обезбеди, насеља Старе планине би са својим изузетним антропогеним вредностима прерасла своје оквире и од тренутно неразвијених постала примамљива како за домаће, тако и за иностране госте.

Слика 265. Визуелни закључак (Фото: М. Велојић)

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

- Анђелковић М, 1958. Геолошки састав и тектоника југозападних падина Старе планине, Посебно издање Одељења природно-математичких наука Српске Академије Наука и Уметности, књига 24, Београд
- Антонијевић Драгослав, 1975. Саракачани, часопис "Balcanica" бр. VI, Београд
- Антоновић Глигорије и сарадници, 1974. Земљишта басена Тимока, Центар за пољопривредна истраживања, Институт за проучавање земљишта, Београд, стр. 33-236
- Аћимовић Боривоје, 1922. Поменик хероја из округа тимочког од 1912. до 1919. године, Зајечар
- Барјактаревић Мирко, 1968. О неким архаичним појавама из традиционалне културе северо-источне Србије, часопис "Развитак" бр. 5, Зајечар, стр. 94-96
- Белиј Срђан, Нешић Драган, 2004. Геоморфолошки облици периглацијалне средине на Старој планини, њихова заштита и менаџмент, Други научни скуп о геонаслеђу Србије, Завод за заштиту природе Србије, Београд, стр. 155-158
- Благојевић Михајло, 2004. Јелашница (тимочка), монографија, Зајечар, стр. 39 - 42
- Бојанић-Лукач Душанка, 1973. Фрагменти једног збирног и једног општинског пописа Видинског санцака из друге половине 15. века, Историјски институт Београд, стр. 15-18
- Бојанић-Лукач Душанка, 1975. Видин и видински санцак у 15. и 16. веку, Софија
- Бранковић Снежана, 1997. Сопот, монографија, Библиотека „Хронике села“ књига 71, Одбор за проучавање села и КПЗ Србије Београд, стр. 310-312
- Велојић Миодраг, 1997. Заштита спелеолошких објеката планине Тупијжнице, Зборник радова Еколошка истина, V научно-стручни скуп о природним вредностима и заштити животне средине, Доњи Милановац, стр. 161-165
- Велојић Миодраг, 1998. Заштита пећина зајечарског и књажевачког дела Старе планине, Зборник радова Еколошка истина, VI научно-стручни скуп о природним вредностима и заштити животне средине, Неготин, стр. 209-210
- Велојић Миодраг, 2000. Репушница село којег више нема, монографија, Београд
- Велојић Миодраг, 2001. Демографски проблеми општине Књажевац, Зборник абстракта XIV Конгреса географа Југославије, Београд, стр. 34
- Велојић Миодраг, 2010. Насеља Старе планине, књига 1 - Габровница, Зајечар
- Велојић Миодраг, Ђуровић Предраг, 2001. Насеља општине Књажевац, Географска енциклопедија насеља Србије, књига II, Географски факултет Београд, стр. 185 - 208
- Велојић Миодраг, 2002. Бараница код Књажевца, часопис "Развитак", бр. 209-210, Зајечар
- Velović Miodrag, Vučković Milijana, Radovanović Olica, 2003. Cultural and historical heritage of the part of The Stara planina mountain near town Knjaževac, The development and potentials of ecotourism on Balkan peninsula, volume II, Beograd, str. 149-153
- Велојић Миодраг, 2004. Јаблен на Старој планини, часопис "Развитак", бр. 215-216
- Велојић Миодраг, Радовановић Олица, 2007. Становништво Заглавка од 19. века до данас, Зборник радова Првог конгреса српских географа, књига 2, Београд, стр. 523-528
- Велојић Миодраг, Радовановић Олица, 2003. Становништво Старе планине, књига 1 – Буцак, Зајечар
- Велојић Миодраг, Радовановић Олица, 2007. Становништво Старе планине, књига 2 – Заглавак, Зајечар
- Велојић Миодраг, Радовановић Олица, 2010. Становништво Старе планине, књига 3 – Забрђе, Зајечар

- Видановић Гаврило Сазда, 1955. Висок – привредно-географска испитивања, Посебно издање Географског института Српске Академије Наука и Уметности, књига 6, Београд
- Видановић Гаврило Сазда, 1960. Видлич-Забрђе, економско-географска студија, Посебно издање Географског института Српске Академије Наука и Уметности, књига 15, Београд
- Виденовић Славољуб, 2009. Наше Равно Бучје, монографија, Народна библиотека Књажевац
- Водич кроз археолошко-етнолошки парк Равна, 1989. Завичајни музеј Књажевац
- Вуковић М. Радомир, 2004. Народни обичаји, веровања и пословице код Срба, Београд
- Вучковић Милијана, Велојић Милош, 2007. Лишаји (Lichenophyta) занимљива група биљних организама, часопис "Развитак", бр. 227-228, стр. 201-205
- Vučković Milijana, Velojić Miodrag, Radovanović Olica, 2003. The importance of the natural potential of the part of The Stara planina mountain near town Knjaževac as the basis for the development of tourism, The development and potentials of ecotourism on Balkan peninsula, volume III, Beograd, str. 151-155
- Гавриловић Душан, Гавриловић Љиљана, 1998. Крас Старе планине, Зборник радова Географског факултета универзитета у Београду, свеска XLVIII, Београд, стр. 10-11
- Гавриловић Душан, Менковић Љубомир, Белиј Срђан, 1998. Заштита геоморфолошких објеката у гео-наслеђу Србије, Часопис Заштита природе, број 50, Завод за заштиту природе Београд, стр. 418
- Гавриловић Јован, 1846. Речник Географијско-статистични Србије, Београд
- Гарашанин Милутин и Драга, 1951. Археолошка налазишта у Србији, Београд
- Гацовић Славољуб, 1997. Разграничење Наисополиске и Аквиске регије, Зајечар
- Гацовић Славољуб, 2004. Становништво тимочке зоне од доласка Словена до краја 9. века, часопис "Развитак" бр. 215-216, Зајечар, стр. 132
- Геолошка карта Србије, 1968. лист Крагујевац-Зајечар, размера 1:200.000, Геокарта Београд
- Динић Јакша, 2004. Ономастика Заглавка, Ономатолошки прилози књ. XVII, Српска академија наука и уметности, одељење језика и књижевности, Београд
- Динић Јакша, 2008. Тимочки дијалекатски речник, монографија, Институт за српски језик САНУ, књига 4, Београд
- Душанић Слободан, 1980. Организација римског рударства у Норичу, Панонији, Далмацији и Горњој мезији, Историјски гласник бр. 1-2, Београд, стр. 33
- Ђорђевић Зоран, 1996. Географске основе туристичке валоризације Источне Србије, Зборник Научни скуп Туристички потенцијали Југославије, Нови Сад, стр. 151
- Ђорђевић Тихомир, 1924. Из Србије кнеза Милоша, Насеља српских земаља, Београд
- Ђорђевић Тихомир, 1897. Оброк, часопис Бранково коло, Београд
- Живковић Гордана, 1978. Народна медицина у околини Зајечара у 19. веку, Гласник Етнографског музеја Београд, стр. 86-94
- Жупанић Нико, 1924. Срби Плинија и Птоломеја, Државна штампарија Срба, Хрвата и Словенаца, Београд
- Зечевић Момчило, 2002. Фауна лептира Тимочке Крајине, Зајечар, стр. 107-121
- Златковић Драгољуб, 1998. Ђурђевдан у пиротском крају, Пиротски зборник, бр. 23-24, Пирот, стр. 67-97
- Златковић Драгољуб, 2002. Време уз огњиште, народна приповедања из пиротског краја, Пирот

- Ивић Павле, 1986. Српски народ и његов језик, Београд, стр. 23-24
- Ивков Анђелија, 2006. Демографска слика Војводине, посебно издање Задужбине Андрејевић Београд, стр. 79-80
- Ивков Анђелија, 2006. Фолклорно наслеђе у туризму Војводине, монографија, Задужбина Андрејевић Београд, стр. 95-115
- Ивковић Слободан, 1960. Хроника села Балинац, рукопис, Историјски архив Зајечар
- Јанковић Ђорђе, 2000. Средњовековна култура Срба на граници према Западној Европи, Зборник „Традиционална култура Срба у Српској Крајини и Хрватској“, Етнографски музеј Београд, стр. 9-22
- Јанковић М, Пантић Н, Мишић В, Диклић Н, Гајић М, 1984. Вегетација СР Србије, књига I, Српска академија наука и уметности, Београд, стр. 138-142
- Јанковић Слободан, 1990. Рудна лежишта Србије, Рударско-геолошки факултет, Београд, стр. 326-336
- Јелача Симо, 2003. Насељавање Срба на Балкан, Београд, стр. 16
- Јиричек Константин, 1952. Историја Срба, књига I, Научна књига Београд, стр. 24
- Јовановић Божин, 2000. Основни циљеви првог петогодишњег плана и изградња задружних домова у Тимочкој крајини 1948-1952. год, Бор
- Јовановић Борисав, 2009. Народни музички инструменти у пиротском крају, Пиротски зборник бр. 34, Пирот, стр. 179-189
- Јовановић Драгослав, 1889. Књажевачки округ, Гласник СУД, Београд, стр. 156
- Јовановић Светозар, 1986. О античком рударењу на Старој планини, Књажевац
- Јоцић Живота, 1998. Епископија ремезијанска од 366. до 614, Зборник „Никета из Ремезијане“, Просвета, Ниш, стр. 147-214
- Кандић Оливера, 1978. Куле и звоници уз српске цркве XII – XIV века, Зборник ЛУ, број 14, Београд
- Каниц Феликс, 1909. Србија - земља и становништво од римског доба до краја XIX века, Београд
- Карта општине Књажевац, година 1974. размера 1:100.000, Геокарта Београд
- Костић Коста, 1995. Прилог етноисторији Торлака, Прво издање, Нови Сад,
- Костић Михајло, 1933. Књажевац и стари књажевачки округ, Књажевац, стр. 97
- Крстић Дејан, 1997. Култни извори средњег Тимока, Етно-културолошки зборник за проучавање културе Источне Србије и суседних области, књига 3, Сврљиг, стр. 137-141
- Крстић Дејан, 2004. Етно-културолошке разлике између Торлака у Србији и Торлака у Бугарској, часопис "Развитак" бр. 215-216, Зајечар, стр. 147-155
- Лилић Борислава, 1994. Историја Пирота и колине (1804-1878), књига I, Пирот у периоду турске власти, Пирот
- Лазић Лукин Сима, 1894. Кратка повесница Срба, Загреб
- Маринков Васил, 1964. Принос към изучаването на произхода, бита и културата на Каракачаните б Блгария, Извѣстия на народни етнографски музей в София I, София
- Маринков Јордан, 1999. Забрђе, природно-привредни потенцијали, Димитровград
- Марјановић Милена, 2010. Нови археолошки драгуљ, Коридор 10 на античком путу *Via militaris*, лист „Блиц“, 21.06.2010. године
- Мачај Стеван, 1866. Грађа за топографију округа књажевачког, са картом, Гласник србског ученог друштва, књига II, свеска XIX, Београд
- Милановић Драгољуб, 1998. Општина Рача, Српско географско друштво Београд, стр. 46-59
- Миливојевић Воривоје, 1980. Хроника насеља Горња Каменица, рукопис, Историјски архив Зајечар

- Милићевић Милан, 1884. Краљевина Србија – Нови крајеви, Београд, стр. 34
- Милићевић Милан, 1876. Кнежевина Србија, Београд, стр. 835
- Миловановић Бошко, 2010. Клима Старе планине, Посебно издање Географског института „Јован Цвијић“ Српске Академије Наука и Уметности, књига 75, Београд
- Милошевић Жарко, 1982. Основна школа у Грљану 1842-1982, Зајечар, стр. 42
- Милкић Витомир, 2006. Берчиновац и књажевачко подручје, Књажевац, стр. 69
- Мирковић Милутин, 1968. Римски градови на Дунаву и Горњој Мезији, Београд
- Митровић-Петровић Јованка, Радуловић Владан, 1998. Значај Старе планине за стратиграфска и палеонтолошка проучавања, часопис "Заштита природе", бр. 48-49, Београд, стр. 259-268
- Михајловић Душан, Јовановић Светозар, 1998. Праисторијски цртежи у долини Трговишког Тимока, часопис "Развитак", година XXXVIII број 200, Зајечар, стр. 118-122
- Михајловић Илија, 1982. Шумарство Тимочке Крајине од 1833. до 1979. године, монографија, Јужни Кучај Зајечар, стр. 141-152
- Мишковић Јован, 1881. Књажевачки округ, Гласник српског ученог друштва, књ. 49, Београд, стр. 53
- Младеновић Оливера, 1968. Народне игре у Заглавку, часопис Развитак бр. 3-4, Зајечар, стр. 66
- Народно градитељство општине Књажевац – Стара планина, Атлас народног градитељства Србије, каталог, Републички завод за заштиту споменика културе Београд
- Нешић Драган, 1994. Пећина Барбарош, Зборник радова Географског факултета универзитета у Београду, бр. XLIV, Београд, стр. 61-70
- Нешић Драган, 2002. Пећине и акумулација бигра у долини Селачке реке као природне вредности, Часопис Заштита природе, број 53/2, Завод за заштиту природе Београд, стр. 149
- Николић Борислав, 2009. Старопланинске колибе – појате, Пиротски зборник бр. 34, Пирот, стр. 171-178
- Николић Илија, 1981. Пирот и срез Нишавски 1801-1918. (грађа), књига прва 1801-1883, Пирот
- Николић Стојан, 1984. Регионални приоритети развоја туризма у СР Србији ван територија САП, прилог методологији и валоризацији, Култура Београд, стр. 85
- Николов Весна, 2005. Археологически находки на територијата на општина Димитровград, часопис Мост, бр. 180-191, Димитровград, стр. 289-290
- Николов Весна, 2007. Музејска збирка у Димитровграду, каталог, Етнографска збирка - народна ношња, Димитровград, стр. 22-24
- Остроговски Глигорије, 1969. Историја Византије, Просвета, Београд, стр. 65
- Пантелић Душан, 1933. Из прошлости Тимочке крајине, Споменица ослобођења Тимочке крајине 1833-1933, Београд, стр. 54-56
- Пантелић Душан, 1948. Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Споменик СКА, Београд, стр. 6-9
- Пантелић Душан, 1974. Етнолошка грађа из Буцака, Гласник Етнографског музеја, књига 37, Београд, стр. 179-228
- Папазоглу Фанула, 1969. Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево
- Папазоглу Фанула, 2007. Трибали, Средњобалканска племена у предримско доба, Изабрана дела Фануле Папазоглу о античком Балкану, књига 1, *Equilibrium* Београд, стр. 11- 68
- Петровић Драгутин, Петровић Јован, 1997. Морфологија и хидрологија краса, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, стр. 340

- Петровић Јован, 1974. Крш Источне Србије, Посебно издање Српског географског друштва, књига 40, Београд, стр. 43
- Петровић Мита, 1898. Финансије и установе обновљене Србије, Београд, стр. 938
- Петровић Петар, Јовановић Светислав, 1997. Књажевачки крај у праисторији, монографија Културно благо књажевачког краја, Београд, стр. 11
- Петровић Петар, 1979. Понишавље у античко доба, Пиротски зборник 8-9, Пирот, стр. 178
- Петровић Сретен, 1999. Систем српске митологије, Просвета, Ниш
- Планинарско-туристичка карта Старе планине, година 2003. размера 1:50.000, Геокарта Београд
- Поповић Видосава и Светозар, 1962. Орнаменти на двопређним чарапама у тимочком крају, часопис „Развитак“, бр. 2, Зајечар, стр. 51-62
- Првановић Светислав, 1961. Порекло имена Тимок и Тимочани, часопис "Развитак" бр. 3, Зајечар
- Првановић Светислав, 1964. Лапот - обичај убијања старца, часопис "Развитак" бр. 2, Зајечар
- Првановић Светислав, 1961. Наше старе празноверице и обичаји, часопис "Развитак" бр. 6, Зајечар, стр. 54-57
- Првановић Светислав, 1961. Порекло Тимочана и тимочког дијалекта, часопис "Развитак" бр. 6, Зајечар, стр. 103
- Првуловић Борислав, 1969. Посмртни обичаји у Тимочној Крајини, часопис „Развитак“, бр. 3, Зајечар, стр. 76-83
- Првуловић Драгослав, 1977. Хроника села Дејановац, рукопис, Историјски архив Зајечар
- Првуловић Драгослав, 1978. Хроника села Папратне, рукопис, Историјски архив Зајечар
- Првуловић Драгослав, 1979. Хроника села Причевац, рукопис, Историјски архив Зајечар
- Првуловић Драгослав, 1987. Хроника села Штитарац, рукопис, Историјски архив Зајечар
- Протић Милоје, 1934. Геолошки састав и тектоника Старе планине, Београд, стр. 18
- Poulianos Aris, 1973. The Most Ancient People in Europe, IXth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Chicago, str. 219
- Радовановић Миљана, Младеновић Оливера, 1977. Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буцака и савремене антропогеографске и демографске промене, часопис Развитак бр. 3, Зајечар,
- Radovanović Olica, Bogosavljević Ivana, Tošić Snežana, Vučković Milijana, Velojić Miodrag, 2003. The results of the research on the attitudes of the population of Stara planina mountain near town Knjaževac on national resources and their revitalization, The development and potentials of ecotourism on Balkan peninsula, volume III, Beograd, str. 165-173
- Рањеловић Новица, Стаменковић Власта, Јеремић Живорад, 1994. Лековито биље Тимочке Крајине – Фитотерапија I и II, Зајечар, стр. 8- 29
- Рањеловић Новица, Јеремић Живорад, 2002. Флора и вегетација Баранице код Књажевца, Развитак бр. 209-210, стр. 62-63
- Рељић Љубомир, 1965. Свадебни обичаји у околини Књажевца, часопис “Развитак“, бр. 1, Зајечар, стр. 64-74
- Рељић Љубомир, 1965. Пиротски лончари у Књажевцу, часопис “Развитак“, бр. 2, Зајечар

- Рељић Љубомир, 1970. Сточарски станови у Источној Србији, часопис "Развитак", бр. 1, Зајечар, стр. 68-73
- Родић Душан, 1991. Географија Југославије, Научна књига Београд, стр. 141-145
- Родић Зоран, 1999. Развој сеоске архитектуре и становање у књажевачком крају, Зборник радова "Књажевац и околина", Београд, стр. 194-211
- Ршумовић Радован, 1974. Туристичке регије Источне Србије, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књига 25, Београд, стр. 185-209
- Споменица Тимочке епархије 1834-1934, Књижевни фонд Тимочке епархије, Сремски Карловци, стр. 92
- Срејовић Драгутин, 1979. Протонеолит – култура Лепенског вира, Праисторија југословенских земаља, књига II, Неолитско доба, Сарајево, стр. 33-76
- Станковић Стеван, 1966. Режим Белог Тимока, Зборник радова Географског института ПМФ, свеска XIII, Београд, стр. 81-91
- Станковић Стеван, 1994. Туристичка географија, АМИР, Београд
- Станковић Стеван, 2001. Насеља општине Пирот, Географска енциклопедија насеља Србије, књига III, Географски факултет Београд, стр. 237 - 256
- Станојевић Маринко, 1913. *Zaglavak*, Zbornik "Naseља i poreklo stanovništva", књ. 9, Srpska краљевска академија, Beograd, str. 6
- Станојевић Маринко, 1929. Прилог речнику Тимочког говора, Зборник прилога за познавање Тимочке крајине бр. 1, Београд, стр. 137
- Станојевић Маринко, 1933. Из народног живота на Тимоку – веровања и празноверице, Гласник Етнографског музеја Београд, књ. VIII, Београд, стр. 59-71
- Станојевић Маринко, 1937. Антропогеографски преглед Тимочке крајине, Зборник прилога за познавање Тимочке крајине бр. 4, Зајечар, стр. 43-65
- Станојевић Маринко, 1940. Тимок, Насеља и порекло становништва, књига 29, Српска Краљевска Академија, Београд, стр. 510
- Стефановић-Караџић Вук, 1827-1828. Часопис „Даница“, Београд
- Стојадиновић Бранислав, 1999. Рудно благо и рударење, Завичајни лексикон "Књажевац у 1.000 појмова", Књажевац, стр. 203-204
- Стојанчевић Владимир, 1957. Кнез Милош и источна Србија 1833-1838, Београд
- Стојанчевић Видосава, 1988. Становништво и насеља старог Гургусовца, Зборник радова Тимочка крајина у 19. веку, Књажевац, стр. 119
- Субашић Божидар, 2007. Српски парк из доба јуре – Морски диносауруси живели на Старој планини, лист „Недељни телеграф“, број 566, (28. фебруар 2007. г)
- Топографске карте, листови Зајечар 4 и Кула 3, година 1955. размера 1:50.000, Географски институт ЈНА
- Ћирковић Сања, 2005. Туристичка валоризација археолошких локалитета у Србији, Српско географско друштво, Београд, стр. 10-15
- Хасанбеговић Рабија, 1968. Огњиште као култно место, часопис „Развитак“, бр. 6, Зајечар
- Физичко-географска карта Србије, 1990. размера 1: 1.250.000, Геокарта Београд
- Цвијић Јован, 1896. Извори, тресаве и водопади у Источној Србији, Гласник СКА број 51, Београд, стр. 1-122
- Цвијић Јован, 1902. Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, Насеља и порекло становништва, књига I, Београд, стр. 183
- Цвијић Јован, 1931. Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд, стр. 152
- Шеговић Александар, 1958. Грађа за историју школства у Заглавку, Историјски архив Зајечар

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

Ала – авет, зло митско биће које изазива страх. Неки филолози сматрају да је сама реч турског порекла. По Сими Тројановићу све але су митска варијанта змија или змајева: "Свака змија која наврши 100 година одмах постане ала. Таква змија пусти ноге, врло велика порасте и лежи поред воде или пута у забаченом месту вребајући људе да прогута."

Амбар – помоћни објекат у сеоском домаћинству који служи за смештај пшенице, ражи, овса, јечма или кукуруза

Бабетина – баба врачара, врачка

Бајање – врачање, тајна сугестивна радња која подразумева изговарање одређених речи или формула са намером да се придобију добре силе и одбију зли демони, духови и болести

Бачија – сезонско сточарско станиште

Белмуж - јело припремљено од кукурузног брашна и младог сира. Специјалитет на трпези становника Старе планине

Барвари – назив за старе народе углавном непознатог порекла. Према Данковском сам назив варвари је настао променом сугласника због лакшег изговарања Грка. Слично тумачење дао је и Сократ, док су по Платону грчки древни Пелазги (названи од Грка варварима) заправо били антички Срби који су говорили српски. Отац историје Херодот је у 5. веку Варварима називао припаднике многих развијених цивилизација (на пр. Египћане и Вавилонце), али само у изразу – странац. Изгледа да је појам "варварин" у данашњем смислу формиран након најезде разних племена на римско царство у позној антици, када су се највише прославили и прочули Вандали

Вејник – грађевина од дрвета (без зидова) на дрвеним стубовима који држе кров од ћеремиде. Прави се у близини култног места (цркве, ћелије или крста) где се у одређене празничне дане одржавају заједничке гозбе свих становника насеља. Његова основна функција је да заштити од кише приликом обављања култне трпезе

Велес – словенски бог који је, по народном веровању, био покровитељ и заштитник стоке

Гајде – традиционални музички инструмент становника Старе планине

Граница – врста дрвета храст

Дабог – по народном веровању црно и хромо прасловенско божанство доњег света, господар мртвих, заштитник стада (али и вукова) и бог племенитих метала (злата и сребра). Проналазач и заштитник ковачке вештине.

Дреја – одевни предмет од сукна, дугачак скоро до колена, који се носио углавном у зимском периоду године

Дел – реч прасловенског порекла која означава узвишени и издужени део обрадивог земљишта

Заветина – култно место на коме се одређене друштвене заједнице (село, засеок, род или породица) заветују да ће их ради своје среће, напретка и здравља, поштовати и славити. За сваку заветину везан је по један хришћански светац, на чији дан се на заветно место долази и врши сечење колача. Свако насеље на Старој планини има своју заветину (дан посвећен једном свецу) за коју се везује и једно култно место са култним дрветом или крстом који славе сви мештани одређеног насеља. Многе заветине (сеоске славе) у летњем периоду прате и литије, без обзира на то да ли су оне потребне или не.

Задружна породица или **породична задруга** - заједница коју чине браћа и њихове породице које живе у истој кући

Ижа – место у старој кући где је горела ватра на огњишту и где се припремало јело

Кол – прасловенско божанство Сунца и светлости

Колач (обредни или славски колач) - хлеб у облику Сунца (*Кола*) који представља супституцију соларног божанства или жртве која се на култном месту (испод храста, на црквишту код крста или ћелије) приноси одређеном свецу. Реже се (сече се) у облику крста и прелива црвеним вином

Колачар – домаћин славе који „*меси и реже*“ славски колач

Коло – обредна (некада кружна, а данас прекинута) култна народна игра становника Србије која се некада вршила (играла) у част богова. Назив је добила по имену бога Кола

Култно дрво – дрво које је као култно место повезано са култом предака. Најчешће храст. „*Храст је код паганских Словена свето дрво, повезано с култом предака, са оваплоћењем душа умрлих, а такође и са идејом свемирског дрвета*“ (Велес, 1996, 37)

Култна места – култна места представљају део религије народа на Балкану. У своје саставу имају спој предхришћанских и хришћанских елемената са мноштвом варијација у изгледу који их прати. Могу бити култно дрвеће, култни извори, култно камење стара црквишта, цркве и манастири

Кладенац – мањи извор питке воде на коме је интервенисала људска рука (откопавањем, озиђивањем или покривањем каменим плочама)

Клн (клен) - врста дрвета јавор

Лапот - обичај убијања (или остављања) старих људи да сами умру у дивљини

Мала – део насеља где углавном живе чланови једне одређене фамилије

Миро – освећено култно дрво, најчешће храст

Оброк – антропоидни камени крст (или крст урезан на стаблу дрвета) где обитава дух божанства

Обљало – део одеће становника Старе планине која се (по неколико пута скоро до колена) обавијала око ногу

Опслуживати – одржавати култно место (најчешће крст) и на њему вршити култне радње

Ороберац - добар играч народних кола у Заглавку

"Парк природе Стара планина" – заштићени део Старе планине, стављен под заштиту Републике Србије 1994. године

Плевња - зграда за смештање сламе и певе након вршидбе жита

Пleme – било која од низа друштвених заједница. У енциклопедији „Британика“ пише да: „Антрополози обично овај израз примењују на јединицу друштвене организације која је кул-турно хомогена и састоји се од више сродничких група (као што су породица, фамилија или клан) које забрањују бракове унутар своје структуре, али подстичу или захтевају бракове са особама других сродничких група. Већина племена организована је као унитарни политички ентитети, унутар којих људи деле исти језик и културу“.

Перун – врховни бог код старих словена. Бог громовник, бог коме су посвећени планински врхови и извори; од дрвећа посвећен му је храст, а од биљака перуника за коју се веровало да чува кућу од грома, пожара и сваке друге несреће. У свом Речнику митологије Драгутин Срејовић каже да је име Перун настало из „*ритуалне формуле којом се изражава жеља за дугим животом*“.

Подробица – јело на трпези становника Старе планине. Припрема се од јагњеће изнутрице и разних зачинских биљака

Селиште – место где је некада било насеље

Словени - по Херодоту, Словени су велика група народа која је припадала индоевропској раси и заузимала просторе источне Европе, данашње Пољске, Мађарске, Аустрије, Чешке и Балкана са територијама данашњих српских земаља. Професор руске академије правосуђа, доктор правних наука Божидар Митровић је истражујући античке изворе открио да назив ове групе народа (*словени*) потиче из периода римског освајања данашњих словенских територија. Том приликом су и Римљани приметили да су се мушка имена становника ових области, које су они одводили у робље, завршава претежно са –*слав* (на пример: Мирослав, Србислав, Крунослав, Братислав и слично) што је код тих (словенских) народа имало значење славнога (*glorius*), а на латинском се изговарало као *sklav* или *sclavus* (са значењем роба), од чега је временом настао назив – словен. Како тврде Стабон, Апендини и Овдије истим словенским језиком говорили су Гети, Сармати, Скити, Дачани и Трачани.

Сотона – ђаво, утвара

Софра – мали округли сточић на коме се обедује у соби или кухињи

Сукно – домаћа тканина за израду одевних предмета

SWOT анализа – анализа која обједињује следеће елементе: снагу, слабости, прилике и опасности које могу угрозити успешност једног одређеног пројекта

Тимахи – народ који је пре нове ере живео поред реке Тимок

Тимок – заједнички назив за реке које протигу кроз Источну Србију (Трговишки, Сврљишки, Бели, Црни и Велики Тимок). Реку Бели Тимок помиње Плиније под називом *Timachus*, односно Птоломеј под називом *Timakon*. По њој једна од микрорегија Старе планине (једна целина данашње општине Књажевац) носи назив – Тимок.

Тимочани – народ који се населио око реке Тимок почетком 7. века и по њој добио свој назив. Под именом Тимочани помиње их франачки летописац Ајхард, и то не као племе (*gens*), него као тимочки народ (*populus Timocianorum*). Своју племенску државицу, са слободним родовским пореклом, овај народ је сачувао на овом простору од почетка 7. до друге деценије 9. века.

Торлаци – становништво Старе планине, које је по својој култури шопско, са одређеним вардарско-моравским и косовско-ресавским примесима, које живи у микрорегији Заглавак под одређеним утицајем српске националне државе

Трибали – житељи старог народа који је од од 13. века пре нове ере до 2. века наше ере живео у области целог српског Подунавља, Поморавља, Посавине, Колубаре, источне Србије, севе-розападне Бугарске и Македоније све до Скопља. Сама реч „tribal“ на енглеском језику значи *племенски*, а назив „tribe“ означава племе, расу, род, односно фамилију. У енциклопедији „Британика“ пише да су: „*Tribali најстарији становници дањашње Србије. Помињу их Херодот и Тукидид у својим списима. Сама реч tribus на латинском је означавала било коју групу политичких и демографских подподела становништва*“.

Трканица – салата на трпези становника Старе планине. Прави се у већини случајева од празилука и суве паприке, уз додатак соли и мало зејтина

Ђелија – малена зграда од дрвета и чатме, покривена ћерамидом. У њој се налази један или више култних крстова. Гради се углавном на култним местима сеоских заветина

Утрина – земљиште у атару једног насеља које се не обрађује

Фамилија - латински familia, реч је која означава породицу, домаћу чељад, род, порекло

Црквишта – остаци старих храмова из касноантичког или средњовековног периода. Иако су она у већини случајева остаци хришћанства, становници Старе планине према њима имају пагански однос. Иако су сва црквишта табуисана (камен са њих нико није смео да узима и користи), многа од њих су током времена постала сеоске или родовске заветине.

Б И О Г Р А Ф И Ј А

Мр Миодраг Велојић је рођен 06. 02.1963. године у Зајечару. Дипломирао је на Географском факултету Универзитета у Београду 1997. године, а магистрирао Туризам на Департману за географију Природно-математичког факултета у Новом Саду 2008. године. Председник је Подружнице Српског географског друштва региона Зајечар.

Објавио је следеће радове и књиге:

Објављени радови:

- **Миодраг Велојић**, 1994, Леденица на Тупижници - стотину година након Цвијићевог истраживања, Зборник радова бр. 44, Географски факултет, Београд
- **Миодраг Велојић**, 1995, Пећина Ртањска минијатура, Зборник радова X смотре научно-истраживачких радова студената универзитета у Београду, Београд
- **Миодраг Велојић**, 1997, Заштита спелеолошких објеката планине Тупижнице" Зборник радова V Научно-стручног скупа о природним вредностима и заштити животне средине - Наша еколошка истина, Доњи Милановац
- **Миодраг Велојић**, 1997, Боговинска пећина, Часопис "Развитак", бр. 198, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 1998, Суводолске пећине као природне туристичке вредности, Часопис "Развитак", бр. 201-202, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 1998, Вештачка језера општине Зајечар, Гласник Српског географског друштва, бр. 2, Београд
- **Миодраг Велојић**, 1998, Заштита пећина зајечарског и књажевачког дела Старе планине, Зборник радова VI Научно-стручног скупа о природним вредностима и заштити животне средине - Наша еколошка истина, Неготин
- **Миодраг Велојић**, 1999, Водоснабдевање Зајечара, Гласник Српског географског друштва, бр. 2, Београд
- **Миодраг Велојић**, 1999, Смртност у селу Репушница на основу матичних књига умрлих, Зборник "За здравље" из историје народне медицине и здравствене културе, VI Научни скуп, Рајачке пивнице-Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2000, Пећина Белоречко врело, Часопис "Развитак", бр. 203 - 204, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2000, Заштита Боговинске пећине, Зборник радова X Научно-стручног скупа о природним вредности и заштити животне средине - Наша еколошка истина, Доњи Милановац
- **Миодраг Велојић**, 2001, Репушница је прва нестала, Зборник радова IX Научно-стручног скупа о природним вредностима и заштити животне средине - Наша еколошка истина, Доњи Милановац
- **Миодраг Велојић**, 2001, Безимена пећина код Леновачког врела, Часопис "Развитак", бр. 205-206, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2001, Репушница, село којег више нема, Часопис "Земља и људи" Српско географско друштво, Београд
- **Миодраг Велојић**, 2001, Насаља општине Бољевац, Географска енциклопедија насеља Србије, књига I, Географски факултет, Београд

- **Миодраг Велојић**, 2001, Насеља општине Књажевац, Географска енциклопедија насеља Србије, књига II, Географски факултет, Београд
- **Миодраг Велојић**, 2002, Бараница код Књажевца, Часопис "Развитак", бр. 209 - 210, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2003, Улока између Тупанара и Миџора, Часопис "Развитак", бр. 213-214, Зајечар
- **Miodrag Velojić**, Milijana Vučković, Olica Radovanović, 2003, Cultural and historical heritage of the part of The Stara planina mountain near town Knjaževac, The development and potentials of ecotourism on Balkan peninsula, volume II, Beograd
- Milijana Vučković, **Miodrag Velojić**, Olica Radovanović, 2003. The importance of the natural potential of the part of The Stara planina mountain near town Knjaževac as the basis for the development of tourism, The development and potentials of ecotourism on Balkan peninsula, volume III, Beograd
- Olica Radovanović, Ivana Bogosavljević, Snežana Tošić, Milijana Vučković, **Miodrag Velojić**, 2003. The results of the research on the attitudes of the population of Stara planina mountain near town Knjaževac on national resources and their revitalization, The development and potentials of ecotourism on Balkan peninsula, volume III, Beograd,
- **Миодраг Велојић**, 2004, Јаблен на Старој планини, Часопис "Развитак", бр. 215 - 216, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2004, Грлишко језеро, Часопис "Развитак", бр. 217-218, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2004, Две карте књажевачког округа, Часопис "Развитак", бр. 217-218, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2005, Звездан, географски положај, историјски развој и становништво, монографија насеља Звездан, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2005, Николичевска бања, Часопис "Развитак", бр. 219 - 220, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2005, Зајечарске чесме, Часопис "Развитак", бр. 219-220, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2005, Природни камени мостови, лукови и прозорци у Источној Србији, Часопис "Развитак", бр. 221-222, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2005, Николичевска бања, Часопис "Земља и људи", свеска 55, Српско географско друштво, Београд
- **Миодраг Велојић**, 2005, На крову Тимочке крајине, Часопис "Геа", бр. 25, Департамант за географију ПМФ, Нови Сад
- **Миодраг Велојић**, 2005, Основна школа у Габровници, Часопис "Архивско наслеђе" бр. 3, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2006, Природни камени мостови на интернету, Часопис "Развитак", бр. 223-224, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2006, Природни камени мостови, Часопис "Геа", бр. 29, Департамант за географију ПМФ, Нови Сад
- **Миодраг Велојић**, 2005, Развој писмености у старопланинском насељу Јања, Часопис "Архивско наслеђе" бр. 4, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2007, Та чудесна Либија, Часопис "Геа", бр. 30, Департамант за географију ПМФ, Нови Сад
- **Миодраг Велојић**, Олица Радовановић, 2007, Становиштво Заглавка од 19. века до данас, Зборник радова Првог конгреса српских географа, Сокобања
- **Миодраг Велојић**, 2007, Водопади и слапови у Тимочној крајини, Часопис "Развитак", Зајечар

- Славко Лукић, **Миодраг Велојић**, 2005, Писменост у насељу Алдина Река, Часопис "Архивско наслеђе" бр. 5, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2008, Окупљања у Репушници 10 година након њеног расељавања, Часопис "Развитак", бр. 231-232, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2008, Буцак у сенци цивилизација, Часопис "Геа", бр. 38, Департамент за географију ПМФ, Нови Сад
- **Миодраг Велојић**, 2008, Баровац и баровчани, Белопаланачки зборник бр. 4, Бела Паланка
- **Миодраг Велојић**, 2009, Репушница десет година након расељавања, Часопис "Геа" бр. 44-46, Департамент за географију ПМФ, Нови Сад
- **Миодраг Велојић**, 2009, Планина Тупижница, Часопис "Развитак", бр. 233-234, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, Олица Радовановић, 2010, Становиштво Забрђа у протеклих стотину година, Зборник радова Другог конгреса географа Србије, Нови Сад

Објављене књиге :

- **Миодраг Велојић**, 1996, Леденица на Тупижници, ОПСД Драган Радосављевић - Културно-просветна заједница, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, Дејан Вучковић, Милијана Ранђеловић... 1997, Пећина Топлик, Културно-просветна заједница - Истраживачко друштво Краљевица, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2000, Репушница, село којег више нема, Српско географско друштво, Београд
- Дејан Вучковић, **Миодраг Велојић**, 2001, Самоникло јестиво биље Тимочке крајине, Културно-просветна заједница - Истраживачко друштво Краљевица, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, Олица Радовановић, 2003, Становиштво Старе планине 1, Буцак, Културно-просветна заједница, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, Олица Радовановић, 2007, Становиштво Старе планине 2, Заглавак, Истраживачко друштво Краљевица, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, Олица Радовановић, 2010, Становиштво Старе планине 3, Забрђе, Истраживачко друштво Краљевица, Зајечар
- **Миодраг Велојић**, 2010, Насеља Старе планине 1, Габровница, Истраживачко друштво Краљевица, Зајечар
- Славољуб Лукић Славко, **Миодраг Велојић**, 2010, Насеља Старе планине 2, Татрасница, Истраживачко друштво Краљевица, Зајечар

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ
ФАКУЛТЕТ ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ И
ХОТЕЛИЈЕРСТВО**

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

РЕДНИ БРОЈ:

РБР

ИДЕНТИФИКАЦИОНИ БРОЈ:

ИБР

ТИП ДОКУМЕНТАЦИЈЕ:

Монографска документација

ТД

ТИП ЗАПИСА:

Текстуални штампани материјал

ТЗ

ВРСТА РАДА:

Докторски рад

ВР

АУТОР:

Мр Миодраг Велојић

АУ

МЕНТОР / КОМЕНТОР:

Др Анђелија Ивков-Џигурски

МН

НАСЛОВ РАДА:

Етно-демографске карактеристике

НС

ЈЕЗИК ПУБЛИКАЦИЈЕ:

Старе планине у функцији туризма
Српски / ћирилица**ЈЗ**

ЈЕЗИК ИЗВОДА:

Српски

ЈИ

ЗЕМЉА ПУБЛИКОВАЊА:

Србија

ЗП

УЖЕ ГЕОГРАФСКО ПОДРУЧЈЕ:

Војводина

УГП

ГОДИНА:

2011.

ГО

ИЗДАВАЧ:

Ауторски репринт

ИЗ

МЕСТО И АДРЕСА:

21000 Нови Сад,

МС

ФИЗИЧКИ ОПИС РАДА:

Трг Доситеја Обрадовића 3

ФО

НАУЧНА ОБЛАСТ:

12 Поглавља / 426 Стране / 112 Табела / 6
Графичких приказа / 265 Слика**НО**

НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА:

Географија

ДИ

ПРЕДМЕТ, ОДРЕДНИЦА / КЉУЧНЕ

Друштвена географија

РЕЧИ

Стара планина, становништво, насеља, обичаји,
туристичка валоризација**ПО**

УДК:

ЧУВА СЕ:

ЧУ

ВАЖНА НАПОМЕНА: ВН

ИЗВОД:

ИЗ

У Библиотеци Департмана за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математичког факултета у Новом Саду, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21 000 Нови Сад

Нема

У раду „Етно-демографске карактеристике Старе планине у функцији туризма“ истражиће се етнографске и демографске карактеристике 99 насеља на Старој планини која се могу подредити функцији туризма. Узимајући у обзир чињеницу да се на овом простору још од давнина задржавало и вековима опстајало староседелачко становништво, са свим својим обичајима и традицијом, а да се током шездесетих и седамдесетих година 20. века то исто становништво масовно стало премештати ка локалним већим центрима, неминовно се наметнула потреба сагледавања његових кретања, евидентирање и научно проучавање тих појава и процеса, како би се трајно сачувала белешка о његовом интегритету. У раду ће бити обрађена демографска структура становништва, етно-културолошки елементи насеља, трагови старих цивилизација и старосна структура преосталих житеља у насељима. За свако насеље биће обрађени: географски положај, основне одлике насељености, легенде о настанку насеља и први помен насеља, културно-историјски споменици, култна места и број преосталих житеља... Главни акценат целокупног истраживања биће представљање свих етно-демографских карактеристика наведених старопланинских насеља које могу бити у функцији туризма.

ДАТУМ ПРИХВАТАЊА ТЕМЕ:

06.07.2009.

ДП

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

ДО

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ (НАУЧНИ СТЕПЕН/ИМЕ И ПРЕЗИМЕ / ЗВАЊЕ/ ФАКУЛТЕТ):

Председник: др Јован Ромелић, Редовни професор, ПМФ, Нови Сад

Члан: др Љупче Миљковић, Редовни професор, ПМФ, Нови Сад,

Члан: др Снежана Бесермењи, Редовни професор ПМФ, Нови Сад,

Члан: др Жељко Бјељац, Научни сарадник ГИ „Јован Цвијић“ Београд

Члан: др Анђелија Ивков-Цигурски, Ванредни професор ПМФ, Нови Сад

КО

**UNIVERSITY OF NOVI SAD FACULTY OF SIENCE DEPARTMENT OF
GEOGRAPHY, TOURISM AND HOTEL MANAGEMENT****KEY NJORDS DOCUMENTATION**

ACCESSION NUMBER:
ANO

IDENTIFICATION NUMBER:
INO

DOCUMENT TYPE: Monograph
DT

TYPE OF RECORD: Printed text
TR

CONTENTS CODE: Degree njork
CC

AUTHOR: Mr Miodrag Velojić
AU

MENTOR: Andjelija Ivkov-Dzigurski PhD
MN

TITLE: Ethno-demographical characteristics
of the Stara planina region in the function of tourism
TI

LANGUAGE OF TEXT: Serbian / cyrillic
LT

LANGUAGE OF ABSTRACT: Serbian
LA

COUNTRY OF PUBLICATTION: Serbia
CP

LOCALITY OF PUBLICATION: Vojvodina
LP

PUBLICATION YEAR: 2011.
PY

PUBLISHER: Author's reprint
PU

PUBL. PLACE: Novi Sad,
3 Dositej Obradovic, Slijuare
PP

PHYSICAL DESCRIPTION: 12 Charpets / 426 Pages / 112 Tables / 6 Graphics /
265 Pictures
PD

SCIENTIFIC FIELD: Geography
SF

SCIENTIFIC DISCIPLINE: Social Geography
SD

SUBJECT / KEY WORDS: Stara planina mountain, population, settlements,
customs, tourist valorization
SKNJ

UC:
UC:

HOLDING DATA: Library, Department of geography, tourism and hotel
management, University of Novi Sad, no.3 Dositej
Obradovic Square
HD

NOTE: -

N**ABSTRACT:****ASB**

In the scientific work "Ethno-demographical characteristics of Stara planina mountain in the function of tourism" the ethnographical and demographical characteristics of 99 settlements of Stara planina mountain will be explored, which can be used in the function of tourism. Considering the fact that the native population with its unique tradition and customs has been living in this area for centuries and that the same population massively started emigrating towards local industrial centers during the 60's and the 70's, there is a need for observing their migrations, along with noting and scientific exploration, in purpose of preserving the note of their integrity. In the work, the demographical structure of the population will be explored, along with ethno-cultural elements of the settlements, traces of old civilizations and the age structure of the remaining inhabitants. The geographical position, population density, legends about the origin, the first written information, cultural and historical monuments, cult places and the remaining population of each settlement in the region will be explored. The main purpose of the whole exploration is going to be the presentation of the ethno-demographical characteristics of the Stara planina mountain that can be used in the function of tourism.

ACCEPTED BY THE SCIENTIFIC BOARD ON: 06.07.2009.

ASB

DEFENDED:

THESIS DEFEND BOARD:

(DEGREE/NAME/SURNAME/TITLE /FACULTY)

DB

President: Jovan Romelic, PhD, Full professor, Faculty of Natural Sciences, Novi Sad

Member: Ljupce Miljkovic, PhD, Full professor, Faculty of Natural Sciences, Novi Sad,

Member: Snezana Besermenji, PhD, Full professor, Faculty of Natural Sciences, Novi Sad,

Member: Zeljko Bjeljic, PhD, GI „Jovan Cvijić“ Beograd

Member: Andjelija Ivkov-Dzigurski, PhD, Associate professor, Faculty of Natural Sciences, Novi Sad.